This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

Over dit boek

Dit is een digitale kopie van een boek dat al generaties lang op bibliotheekplanken heeft gestaan, maar nu zorgvuldig is gescand door Google. Dat doen we omdat we alle boeken ter wereld online beschikbaar willen maken.

Dit boek is zo oud dat het auteursrecht erop is verlopen, zodat het boek nu deel uitmaakt van het publieke domein. Een boek dat tot het publieke domein behoort, is een boek dat nooit onder het auteursrecht is gevallen, of waarvan de wettelijke auteursrechttermijn is verlopen. Het kan per land verschillen of een boek tot het publieke domein behoort. Boeken in het publieke domein zijn een stem uit het verleden. Ze vormen een bron van geschiedenis, cultuur en kennis die anders moeilijk te verkrijgen zou zijn.

Aantekeningen, opmerkingen en andere kanttekeningen die in het origineel stonden, worden weergegeven in dit bestand, als herinnering aan de lange reis die het boek heeft gemaakt van uitgever naar bibliotheek, en uiteindelijk naar u.

Richtlijnen voor gebruik

Google werkt samen met bibliotheken om materiaal uit het publieke domein te digitaliseren, zodat het voor iedereen beschikbaar wordt. Boeken uit het publieke domein behoren toe aan het publiek; wij bewaren ze alleen. Dit is echter een kostbaar proces. Om deze dienst te kunnen blijven leveren, hebben we maatregelen genomen om misbruik door commerciële partijen te voorkomen, zoals het plaatsen van technische beperkingen op automatisch zoeken.

Verder vragen we u het volgende:

+ *Gebruik de bestanden alleen voor niet-commerciële doeleinden* We hebben Zoeken naar boeken met Google ontworpen voor gebruik door individuen. We vragen u deze bestanden alleen te gebruiken voor persoonlijke en niet-commerciële doeleinden.

+ *Voer geen geautomatiseerde zoekopdrachten uit* Stuur geen geautomatiseerde zoekopdrachten naar het systeem van Google. Als u onderzoek doet naar computervertalingen, optische tekenherkenning of andere wetenschapsgebieden waarbij u toegang nodig heeft tot grote hoeveelheden tekst, kunt u contact met ons opnemen. We raden u aan hiervoor materiaal uit het publieke domein te gebruiken, en kunnen u misschien hiermee van dienst zijn.

+ *Laat de eigendomsverklaring staan* Het “watermerk” van Google dat u onder aan elk bestand ziet, dient om mensen informatie over het project te geven, en ze te helpen extra materiaal te vinden met Zoeken naar boeken met Google. Verwijder dit watermerk niet.

+ *Houd u aan de wet* Wat u ook doet, houd er rekening mee dat u er zelf verantwoordelijk voor bent dat alles wat u doet legaal is. U kunt er niet van uitgaan dat wanneer een werk beschikbaar lijkt te zijn voor het publieke domein in de Verenigde Staten, het ook publiek domein is voor gebruikers in andere landen. Of er nog auteursrecht op een boek rust, verschilt per land. We kunnen u niet vertellen wat u in uw geval met een bepaald boek mag doen. Neem niet zomaar aan dat u een boek overal ter wereld op allerlei manieren kunt gebruiken, wanneer het eenmaal in Zoeken naar boeken met Google staat. De wettelijke aansprakelijkheid voor auteursrechten is behoorlijk streng.

Informatie over Zoeken naar boeken met Google

Het doel van Google is om alle informatie wereldwijd toegankelijk en bruikbaar te maken. Zoeken naar boeken met Google helpt lezers boeken uit allerlei landen te ontdekken, en helpt auteurs en uitgevers om een nieuw leespubliek te bereiken. U kunt de volledige tekst van dit boek doorzoeken op het web via `http://books.google.com`

~~R Nelk 367.2~~
KF 715

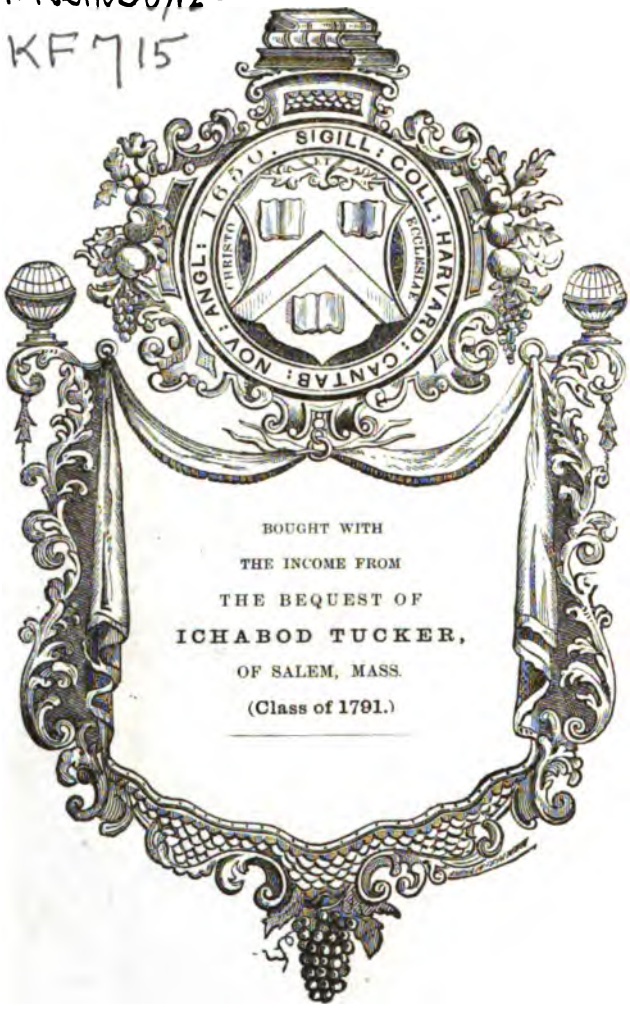

BOUGHT WITH
THE INCOME FROM
THE BEQUEST OF
ICHABOD TUCKER,
OF SALEM, MASS.
(Class of 1791.)

TIJDSCHRIFT

VOOR

INDISCHE

TAAL-, LAND- EN VOLKENKUNDE.

UITGEGEVEN DOOR HET

BATAVIAASCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

ONDER REDACTIE

Dr. J. BRANDES

EN

Mr. J. H: ABENDANON.

DEEL XXXIII.

BATAVIA.
ALBRECHT & RUSCHE.

'S HAGE.
M. NIJHOFF.

1890.

~~I 5906~~
~~RNett 367.2~~

Tucker fund

INHOUD:

Bladz.

De oudheden van Madjapahit in 1815 en 1887 (met één kaartje), door Dr. R. D. M. VERBEEK 1

De koperen platen van Sĕmbiran (Boeleleng, Bali), oorkonden in het oud-Javaansch en het oud-Balineesch, medegedeeld door Dr. J. BRANDES 16

De Aroe eilanden, geographisch, etnographisch en commercieel door G. W. W. C. BARON VAN HOËVELL 57

De Kei-eilanden (met eene kaart)., door denzelfde 102

Tanimbar en Timoerlaoet-eilanden, door denzelfde 160

De afdeeling Babar (met eene kaart), door denzelfde . . . 187

Leti eilanden, door denzelfde. 200

Bijdrage tot de kennis van het eiland Bali, door F. A. LIEFRINCK. 233

Der Götzendienst der Niasser, von FR. KRAMER, Missionar der rheinischen Missionsgesellschaft. 473

Woordenlijstje van het dialect van Sikka (Midden-Flores), door L. F. CALON. 501

De Sair Madi Kĕntjana, vertaald door C. DEN HAMER . . . 531

Eenige mededeelingen over Soemba, door J. DE ROO VAN ALDERWERELT. 565

Iets over de vestiging der Nederlanders in Perak, door J. A. KRUIJT. 596

Bladvulling: De huidskleur van de Javanen volgens hen zelf. 600

DE OUDHEDEN VAN MADJAPAHIT

IN 1815 EN IN 1887,

MET EEN KAARTJE,

DOOR

Dr. R. D. M. VERBEEK.

In 1886 en 1887 was ik in de gelegenheid de oudheden van Madjapahit te bezoeken en daar eenige opmetingen te doen. Zij liggen nabij de plaats Trawoelan, ten zuiden van Madjakĕrta, aan den grooten postweg van deze plaats naar Madja agoeng, en bijna alle in de tegenwoordige afdeeling Djombang.

Het hierbijgevoegde kaartje, waarop die oudheden zijn aangegeven, is eene verkleinde copie van eene kaart, die ik in 1887 aan het Bataviaasch Genootschap aanbood, met slechts enkele wijzigingen en toevoegsels.

Zooals uit de Notulen der Vergaderingen van het Bataviaasch Genootschap Deel XVII, 1879 p. 111 blijkt, werd in dat jaar door den heer J. B. WARDENAAR te Soerabaja,— een familielid van J. W. B. WARDENAAR, die CORNELIUS bij zijne onderzoekingen bijstond, en op wiens verdiensten als oudheidkundig onderzoeker Dr. J. BRANDES gewezen heeft in zijn opstel over de oudheidkundige verrichtingen van den Luitenant der Genie H. C. CORNELIUS, in het Tijdschr. voor Ind. Taal-, Land- en Volkenk. XXXI, 1886 p. 612—614,— aan het Genootschap geschonken „een topograpische kaart van het distrikt Rawapoeloe, door den landmeter Esche in 1815 vervaardigd; en eene beschrijving van een plan van

Modjopahit, waaraan echter het plan zelf ontbreekt, terwijl van de 7 bijbehoorende teekeningen slechts 3 over zijn."

Deze stukken, die blijkens bovengenoemde Notulen geborgen zouden worden in de verzameling oudheidkundige teekeningen van het Genootschap, waar ze echter niet werden aangetroffen, zijn kort geleden door Dr. BRANDES teruggevonden; zij waren ingenaaid bij de geschreven Notulen, en zijn nu door hem hieruit overgebracht bij de oudheidkundige teekeningen, waar zij te huis behooren.

Het bleek hem, dat de beschrijving van het plan en de drie teekeningen der Madjapahit'sche oudheden afkomstig waren van J. W. B. WARDENAAR, en dat hij van RAFFLES de bepaalde opdracht ontving, deze oudheden te onderzoeken. Want onder twee der platen leest men in WARDENAAR's eigen hand „opgenomen op Ordre van den Heer Luit. Gouverneur T. S. RAFFLES op den 5e (op de andere, op den 7e) October 1815".

Men moet dus het afstaan der stukken over Madjapahit van WARDENAAR aan RAFFLES, zooals dit verhaald wordt door VAN HOEVELL in zijne Reis over Java Deel I p. 184, niet opvatten in den zin eener schenking of aanbieding, want RAFFLES ontving wat hem toekwam.

De beschrijving, evenals de drie platen, is op gewoon schrijfpapier, en beslaat iets meer dan drie bladzijden, in kolom beschreven met de fijne gemakkelijk te herkennen hand van WARDENAAR; zij is door hem onderteekend: „Opgenomen op den 7e October 1815" (de 5 van 1815 is onduidelijk, maar uit het onderschrift der platen blijkt, dat dit jaar bedoeld is).

Daar deze stukken ons in staat stellen te vergelijken wat er in 1815 over was en wat er nog tegenwoordig bestaat van de oudheden van Majapahit, werd het van belang, zoowel WARDENAAR's beschrijving als mijn kaartje met eene verklaring in het licht te geven, en het is voornamelijk op verzoek van Dr. BRANDES, die mij inzage van de papieren van WARDENAAR gaf, dat ik de publicatie dezer stukken op mij genomen heb.

De beschrijving van het plan van WARDENAAR luidt als volgt:

PLAN VAN MADJAPAHIT.

Explicatie.

A. Een Tempel van gebakkene steenen door den Inlanders aldaar genaamd Tjandie Moeteran van gedaante als te zien in de Tekening no. 1.

B. Een hoop dito steenen denkelijk heeft hier ook een Tempel gestaan.

C. Een Tempel van dezelfden steenen — genaamd tjandie Brahoe, te zien in de tekening no. 2.

D. Een d°. Tempel genaamd tjandie Gentong. Geheel vervallen.

E. Een d°. Tempel Tjandie Gedong genaamd te zien in de Tekening no. 3.

F. Een d°. Tempel genaamd Tjandi Tenga geheel ingestort.

G. Een d°. Poort. Grootendeels vervallen bij de Inlanders aldaar genaamd Gapoero Jatie Passaar. Te zien in de Tekening no. 4.

H. Een d°. Poort, Gapoero Badjang ratoe genaamd te zien in de Tekening no. 5.

I. Een steene Mansbeeld — Jokko Dollok genaamd, — te zien in de tekening no. 6, hetzelve staat op een kleijn aanhoogte. Eenige steene voetstukken voor houte pijlaaren hier gevonden geeft reden te denken dat hier een Huis of een tempeltje gestaan heeft.

K. Een vrouwe en een Mansbeeld mede van steen uitgehouwen — genaamd Menagk Jiengo te zien in de tekening no. 7 — het staat op een grootere aanhoogte dan het voriege beeld. Brokkens of gedeeltens van zwarte steenen waarop Figuuren of Bloemwerken zijn uitgehouwen — als die welke tot een gebouw behoorende — bevinden zich hier in menigte. Ongetwijfeld bestaat de geheele aanhoogte uit soortgelijke steenen, welke is die van een

G. A Gate called bij the inhabitants Gapoero Jatie Passar almost ruined, as to be seen in the drawing no. 4.

H. A Gate called Gapoero Badjang Ratoe, vide Drawing no. 5.

I.—P. (niet ingevuld).

Dan op de vierde bladzijde:

The forest called Bedjijong the road from Wirosobo to Japan.

Surveyed

(*w. g.*) C. My. (*niet duidelijk leesbaar*).

Van de in Wardenaar's beschrijving genoemde platen zijn de volgenden over.

No. 1. Teekening in inkt met het volgende onderschrift: „Een vervallen Tempel van gebakken steenen in 't Bosch van Madjapahit genaamd Tjandi Moeteran. Opgenomen op Ordre van Heere Luit. Gouverneur T. S. Raffles, op den 5e October in het jaar 1815 door Wardenaar No. 1.

No. 2. Teekening in inkt van Tjandi Brawoe op de voorzijde gemerkt No. 2, op de achterzijde het opschrift in potlood „Het hier nevenstaande is tjandie brahoe ten westen van de twee tjandies gedoeng en tenga, meede van gebakken steenen. Zeer vervallen, vol vledermuissen, rontom bosschen, zwaar geboomte."

No. 6. Een teekening in potlood op dezelfde achterzijde van No. 2, met het bijschrift: „Jokko Dollok in een Jatiebosch op eene kleine aanhoogte N. W. van de Segarran."

No. 3. Is verloren (Tjandi Gedong).

No. 4. Teekening in inkt van Djati Pasar (of Wringin lawang) met een dubbelbijschrift, één in inkt en één in potlood. Dat in inkt luidt: „Gapoero of Poort te Jatie Passaar in 't Bosch van Madjapahit. Leggende ten N. O. van de Segarran. De opening strekt Oost en West, men zegt als dat dit de poort is geweest van den dalem van de pepatty Gadja moddo. Opgenomen den 7e October 1815 op Ordre van den Luit. Gouverneur T. S. Raffles door

WARDENAAR". Dat in potlood is van den volgende inhoud: „Poort of gapoero te Jatie passaar in 't Bosch badjang ratoe leggende ten N. O. van Madjapahit omtrent een halve uur gaans. De opening van de poort strekt Oost en West. Opgenomen den 7e October 1815." (Geen nommer).

Deze bijschriften zijn niet met elkander in strijd, als men aanneemt dat het oude bosch Badjang Ratoe zich uitstrekte van de oudheid Djati Pasar tot aan de zuidelijker gelegen oudheid Badjang Ratoe. Al draagt deze teekening geen nommer, is het door de bijschriften, door vergelijking met de teekeningen in RAFFLES en VAN HOEVELL, en door de opmerking dat de opening van Oost naar West is gericht, niet twijfelachtig dat dit No. 4 is. VAN HOEVELL noemt deze oudheid in zijne reis over Java, Deel I, p. 174, Tjandi pasar, op p. 175 echter ook „Waringin lawang", onder welken laatsten naam de poort tegenwoordig algemeen bekend is.

No. 7. Op de achterzijde van deze teekening 4 vindt men twee potloodteekeningen van beelden een raksasa en een vrouwenbeeld van achteren in een vogel of visch uitloopende, met het volgende bijschrift in potlood: „Deze twee beelden meest geschonden is op een aanhoogte in 't madjapaitsche ten oosten van de Segarran, 't is omringd van een gragt in 't vierkant met steenen beschoeid — ongetwijfeld heeft hier een tempel gestaan van zwarte steenen en dat thans de aanhoogte is". Uit de beschrijving is het reeds duidelijk, dat dit de beelden zijn door WARDENAAR vermeld onder K, en waarvan het mannenbeeld Menak Djingga genoemd wordt. Beide beelden zijn nog voorhanden.

No. 5. Is verloren. (De poort Badjang Ratoe.)

De nog voorhanden teekeningen, 3 in inkt en 2 in potlood, zijn blijkbaar de kladteekeningen van WARDENAAR, de netteekeningen zijn waarschijnlijk in 1815 of 1816 aan RAFFLES ingediend. Later, in 1847, maakte WARDENAAR van 3 der teekeningen nieuwe copien, en gaf deze aan VAN HOEVELL, die ze in zijne Reis over Java Deel I opnam, als Tjandi Pasar

tegenover blz. 174, Tjandi Brawoe tegenover blz. 176, en Tjandi Moeteran tegenover blz. 184.

In RAFFLES's History of Java 1817 Vol. II vinden wij 3 der WARDENAAR'sche platen terug, en wel op p. 54 een vignet, voorstellende Tjandi Brawoe, naar WARDENAAR's teekening No. 2, en foutief genoemd „One of the gateways at Majapait"; op p. 134 een vignet, vervaardigd naar WARDENAAR's plaat No. 4 en getiteld „Remains of a Gateway at Majapait, called Gapura Jati Paser"; ten derde, op de plaat „From subjects in stone" tegenover p. 44 afbeelding No. 5, de teekening van een vrouwenbeeld met visch- of vogelachtig achterlijf, vervaardigd naar een van de twee potloodteekeningen op de achterzijde van No. 4, hierboven als No. 7 opgegeven en door RAFFLES in zijn History II op p. 55 als de afbeelding van Ménak Jing'ga vermeld, ofschoon niet het vrouwenbeeld, maar het mannenbeeld zoo genoemd wordt.

De vraag, waarom ook de overige platen van WARDENAAR niet in de History zijn opgenomen, die blijkens de drie gereproduceerde afbeeldingen nog bij tijds in Engeland zijn geweest, om in dat in 1817 verschenen boek een plaats te vinden, kan met groote waarschijnlijkheid beantwoord worden.

Op blz. XI der voorrede in deel I van de History wordt namelijk gezegd dat misschien eenige onregelmatigheid zal bemerkt worden in de volgorde der platen en dat dit toegeschreven moet worden aan de onzekerheid, welk gedeelte der platen bij tijds zou gereed komen voor dit werk, terwijl een ander gedeelte bewaard moest worden voor een volgend werk, dat vooral de bouwwerken en andere overblijfselen der oudheid van het eiland Java zou behandelen.

Dit volgende werk, waarin, naar het mij voorkomt, de overige platen en „het plan" van Majapahit van WARDENAAR wel eene plaats zouden gevonden hebben, wordt reeds in Mei 1817 aangekondigd op een los blad achter deel II van de History, onder den titel: T. S. RAFFLES. An account of the

antiquities of Java, illustrated by drawings of the principal Architectural and Sculptural Remains etc. as surveyed by Capt. R. BAKER, in the years 1815 and 1816.

Maar, zooals gezegd werd, dit werk is nooit in druk verschen ofschoon bij die aankondiging vermeld wordt: „The plates for this work, which will be executed principally by Mr. W. DANIELL (dezelfde die de vignetten voor de History leverde), are in a state of forwardness".

Door verschillende Nederlandsche schrijvers wordt het terecht betreurd dat de verdiensten der Hollanders als onderzoekers van Java's oudheden in het boek van den Engelschen landvoogd zoo weinig waardeering vinden. Het feit is niet te loochenen; de Genie-officier CORNELIUS wordt, in de beschrijving van de oudheden bij Prambanan door BAKER, in de History van 1817 deel II slechts tweemaal ter loops genoemd, en wel op blz. 17 en 18 in de noten, als vervaardiger van twee teekeningen van tempels bij Prambanan (de groote en één der kleine tempels van Tjandi Séwoe) in 1807. Hij wordt daar Mr. CORNELIS genoemd, maar het blijkt nergens dat dit dezelfde „Dutch engineer" is, die op blz. 6 bedoeld wordt.

De naam van WARDENAAR komt in de History in het geheel niet voor, ofschoon, zooals wij zagen, drie zijner platen in dat boek opgenomen zijn.

Toch geloof ik, dat men RAFFLES onrecht doet, als men hem, of hem alléén, de schuld geeft van deze achteruitzetting van de Hollandsche onderzoekers. Hij toch ontving de Hollandsche stukken, zoo het schijnt, niet direct, maar door verschillende tusschenpersonen, en na in het Engelsch vertaald te zijn; en bij deze overzettingen kunnen de tusschenpersonen den naam der oorspronkelijke onderzoekers weggelaten of door de hunne vervangen hebben. Een treffend voorbeeld vinden wij in de bovengegeven vertaling van WARDENAAR's beschrijving. Die vertaling is onderteekend: „Surveyed C. My. (?)", en hetzij dit de paraaf is van Colonel

COLIN MACKENZIE (dezelfde die door RAFFLES in de History Vol. II p. 7 genoemd wordt als de persoon die in 1812 te Prambanan opmetingen verrichtte, en wiens verslag hij in Deel VII der Verhandelingen van het Bat. Genootschap publiceerde; het is echter onzeker of deze nog in 1815 op Java was), of van iemand anders, de werkelijke opnemer wordt hierdoor zoo geheel geëclipseerd, dat men het aan RAFFLES niet meer kwalijk kan nemen, indien WARDENAAR's naam in de History gemist wordt. Iets dergelijks kan met het werk van CORNELIUS geschied zijn, en zonder nadere bewijzen acht ik het ten minste zeer voorbarig om de geringschatting der verdiensten van de Hollandsche onderzoekers aan den Britschen landvoogd toe te schrijven.

Ik laat hier nu eene lijst volgen van de oudheden, die ik in 1886 en 1887 in de omstreken van Trawoelan vond, en die men alle op het bijgevoegde kaartje zal aantreffen.

Van noord naar zuid voortgaande, vindt men:

1. *Een voetstuk* (zoogenaamde yoni) in het gebied der desa Pangloengan met het jaartal 1294 Çaka (= 1372 A. D.).

2. *Tjandi Moetĕran.* Een geheel vervallen tempel in desa Moetĕran ruim 500 meter ten N. van Tjandi Brawoe; de plaats is nauwelijks te herkennen. Afbeelding bij VAN HOEVELL. (= WARDENAAR A, zie boven.)

3. *Tjandi Brawoe.* Een gewone tjandi van gebakken steen, met een kamer, waarvan twee der vier wanden weggebroken zijn. Afbeeldingen bij RAFFLES en VAN HOEVELL. (= WARDENAAR C.)

4. *Tjandi Gĕntong.* Een hoop steenen en aarde, 3 meter hoog, 300 ten oosten van Tjandi Brawoe, wordt bij de Inlanders nog Tjandi Gĕntong genoemd. (= WARDENAAR D.)

5. *Wringin lawang.* Een poort in desa Wringin lawang, ten zuiden der desa Djati-pasar. Wordt daarom ook Gapura Djati-pasar en Tjandi pasar genoemd. Richting West naar Oost. Afbeeldingen bij RAFFLES en VAN HOEVELL. (= WARDENAAR G.)

6. *Een groote vijver* bij Trawoelan, genaamd Sĕgaran of Tĕlaga Sĕgaran, met muren van gebakken steen, half gevuld met aarde waarop allerlei gewassen groeien. De vloer is door de bedekking met aarde niet te zien. (= WARDENAAR M.)

7. *Eene begraafplaats*, ten noorden van den vijver, met het graf van de Ratoe Poetri Tjampa (jaartal 1370 Çaka = A. D. 1448) en een groot aantal gewone Javaansche graven. (= WARDENAAR L.)

8. *Een mannen- en een vrouwenbeeld*, ten oosten van den vijver, staande op een soubassement van groote tjandi steenen van andesiet. Het mannenbeeld (raksasa) wordt Menak Djingga genoemd. Het vrouwenbeeld is afgebeeld bij RAFFLES. (= WARDENAAR K.)

9. *Graf Panggoeng.* Een Javaansch graf op een verhoogd terrein. (= WARDENAAR N.)

10. *Een groot aantal steenen voetstukken* (neuten voor stijlen van een huis of pendopo?) staande langs het dwarsweggetje dat van het graf Panggoeng oostwaarts naar den grooten weg voert. (= WARDENAAR O.)

11. *Graf Kĕdaton.* Een Javaansch graf met een gesloten huisje er om heen. (= WARDENAAR P.)

12. *Tralaja.* Een uitgestrekte Javaansche begraafplaats. Men vindt hier een groot aantal zerken van tjandi's met jaartallen, waarvan er 5 beschreven zijn met later aangebracht slecht Arabisch schrift.

13. *Botok paloeng.* Een groote visch (*paloeng*), in andesiet gehouwen.

14. *Badjang Ratoe.* Een poort, richting van Noord naar Zuid. Dit is het eenige monument in geheel Oost-Java, welks top nog bewaard is gebleven. De poort is nu nauwkeurig opgemeten en gephotografeerd. (= WARDENAAR H.)

15. *Sĕmangka.* Een steen bij de suikerfabriek Sĕmangka, met het jaartal 1296 Çaka = A. D. 1374).

16. *Dinaja.* Bij de administrateurswoning van de suikerfabriek Dinaja 5 zeer groote en fraaie banaspati's van andesiet, afkomstig van Tjandi lima.

17. *Tjandi lima.* Een geheel vervallen tjandi, dicht bij Dinaja, men vindt er een vervallen ringmuur van gebakken steen, en in den grond 2 banaspati's van andesiet.

Aan deze lijst ontbreken alleen de oudheden B. E. F. en J. van WARDENAAR. B. was slechts een hoop steenen, waarvan de ligging niet nader wordt opgegeven. E. en F. waren twee tjandi's, die, blijkens het bijschrift op de achterzijde van teekening No. 2, gelegen waren ten oosten van Tjandi Brawoe, dus in de nabijheid van Tjandi Gĕntong F., de tjandi Tĕngah, was toen reeds een geheel ingestorte tempel; E., de tjandi Gĕdong, schijnt nog in redelijken staat geweest te zijn, ten minste WARDENAAR vervaardigde hiervan de teekening No. 3, die echter verloren is. I. is het beeld Djaka Dolok dat nu te Soerabaja staat, en dat, volgens WARDENAAR's aanteekening op de achterzijde van teekening No. 2, afkomstig is van eene kleine aanhoogte ten N. W. van den grooten vijver. Dit punt heb ik op het kaartje aangegeven.

In de Notulen van het Bat. Genootschap 1872 p. 142 vindt men het bericht van den Regent van Soerabaja, dat dit beeld in 1817 naar Soerabaja is gebracht, en dat het afkomstig zou zijn „van Kandang Gadjak, bezuiden de oude stad Madjapahit". Dit laatste komt niet met WARDENAAR's bericht overeen, want de Kandang Gadjah (olifanten-stal) is wel waarschijnlijk hetzelfde als het „speelhuisje" O, waar volgens mededeeling, die WARDENAAR bijna zeker van inlanders ontving, twee groote steenen palen waren, om olifanten aan vast te binden. Het beeld Djaka Dolok stond 1200 meter noordelijker [1]).

De verschillende opgaven over de diepte van den grooten vijver, die men bij verschillende schrijvers vindt, worden nu uit WARDENAAR's opgaven ook verklaard. De vijver was

[1]) Dr. BRANDES verzoekt mij er hier op te wijzen, dat zijne mededeeling in het Tijdschr. v. T. L. en Volk. XXXI 1886 p. 241 noot 2, als zou Djaka Dolok van Tjandi Ngrimbi afkomstig zijn, dus niet juist is. Van het door Prof. VETH in zijn Java II p. 135 bedoelde, van Tjandi Ngrimbi afkomstige Boeddha-beeld wordt gezegd dat het staat *in den tuin* van het Residentiehuis te Simpang. Het Djaka Dolok ge-

oorspronkelijk $18^1/_2$ voet diep en met steenen bevloerd, hetgeen overeenkomt met v. HOEVELL's opgaaf (18 voet). Later werd die diepte geringer door ophooging van den bodem met eene laag aarde, die meer dan voldoende was om er rijst te planten, zooals thans geschiedt, een toestand, die reeds door RAFFLES wordt opgegeven De diepte opgaven van RAFFLES (12 voet) en van DOMIS (10 voet) hebben betrekking op den met aarde opgevulden vijver, voor welks diepte WARDENAAR 9 voet geeft.

Het *bosch* Bĕdjidjoeng, aan het eind van WARDENAAR's beschrijving genoemd, is niet meer voorhanden. Een *desa* Bĕdjidjoeng bestaat echter wel, en is op het kaartje aangegeven. De weg „van Wirosobo naar Djapan" is de groote weg van Trawoelan naar Madjakerta.

WARDENAAR's inzichten over de ligging van den kraton kan ik niet deelen. Zijne oudheden N. O. en P. (Siti inggil, het speelhuisje en het plein ten zuiden van N.) zijn blijkens zijne beschrijving dezelfde die in mijne lijst vermeld zijn als No. 9, 10 en 11. No. 9. wordt nu Panggoeng, No. 11 Kĕdaton genoemd, en deze twee plaatsen liggen 440 meter van elkaar, hetgeen dus niet overeenkomt met de ligging die men van de Siti-inggil en de aloen-aloen in een kraton verwachten kan. Waarschijnlijk stonden hier dus andere gebouwen.

Wanneer men nu WARDENAAR's opgaven met de mijne vergelijkt, dan blijkt het dat de tjandi's Gĕdong en Moetĕran de eenige bouwwerken van aanbelang zijn, die van de oude hoofdplaats van het Madjapahit'sche rijk in de laatste $^3/_4$ eeuw verdwenen zijn, en wij kunnen met dit resultaat tevreden zijn, vooral als men nagaat, dat Tjandi Moetĕran, volgens de teekening van WARDENAAR, waarvan wij bij VAN HOEVELL eene verkleinde copie vinden, ook van weinig beteekenis

noemde Mahâksobhya-beeld, op welks kussen een Sanskrit-inscriptie wordt aangetroffen, waarin de naam Janggala voorkomt, staat sedert 1817 op de zoogenaamde *kleine aloen-aloen* tegenover het Residentiehuis.

schijnt geweest te zijn. De afgeronde top is waarschijnlijk misteekend, evenals bij Tjandi Djaboeng in RAFFLES's History. De bovenbouw der tempels in Oost-Java is nooit afgerond, altijd hoekig. Na instorting van den top verzamelt zich tusschen het puin langzamerhand aarde en planten, waardoor die toppen dan bij oppervlakkige beschouwing soms rond schijnen. Hieraan is de misteekening van Tjandi Djaboeng, en waarschijnlijk van Tjandi Moetĕran ook, toe te schrijven. Volgens mij is Tjandi Moetĕran geen tempel, maar alleen een hoektorentje op een muur geweest, één van de „bastiontorens" die BRUMUND ook aantrof bij een muur te Bangsal (6 paal ten W. van Madjakerta, buiten ons kaartje) zooals vermeld wordt in zijne Indiana II p. 260. Wellicht waren Tjandi Tĕngah, Tjandi Gĕdong en Tjandi Gĕntong ook slechts dergelijke torentjes en geen eigenlijke tjandi's. Maar al was Tjandi Gĕdong een werkelijke tjandi, die in 1815 nog in goeden staat verkeerde, dan zal men mij toch moeten toegeven, dat de gegevens van WARDENAAR al even onvoldoende waren, om hieruit de oude hoofdstad te reconstrueeren, als dit tegenwoordig het geval is.

Ik ben het dan ook niet eens met v. HOEVELL, die aanneemt dat WARDENAAR den vorm en de inrichting van het geheel nog goed kon bepalen; integendeel, de lezing van het stuk WARDENAAR maakt op mij den indruk, dat het in 1815 met het overschot der oude hoofdstad nagenoeg even treurig gesteld was als nu, en dat zijn „plan" daarom weinig meer bevat kan hebben dan het hierbij gevoegde kaartje.

[1] De ontdekking van de lijst der oudheden van WARDENAAR door Dr. BRANDES is dan ook niet alleen van belang, omdat zij het oudste document is, dat wij over Madjapahit's hoofdplaats bezitten, maar ook omdat daaruit blijkt dat het verval dier hoofdstad in hoofdzaak plaats had vóór, en waarschijnlijk lang vóór, 1815. En wat de verdere vernieling in deze eeuw betreft, waarvan enkele schrijvers zoo hoog opgeven, namelijk dat er steenen van Madjapahit gebruikt zijn voor den grooten weg, de omliggende snikerfabrieken, wa-

terleidingen, en bruggen, zoo komt het mij na plaatselijk onderzoek voor, dat deze baksteenen, waarvan er nog tegenwoordig op talrijke plaatsen worden gevonden, voor het allergrootste gedeelte afkomstig zijn van muren met en zonder hoektorentjes, die vroeger de verschillende erven omringden; terwijl het aantal der in deze eeuw opgeruimde tempels daarentegen, naar mijne meening, gelukkig gering geweest is.

Wij maken ons waarschijnlijk eene de waarheid nabij komende voorstelling van de oude hoofdstad, als wij aannemen dat zij bestond uit eene verzameling gebouwen van bamboe, hout en steen, met erven, omringd door steenen muren, waarin fraaie poorten, en hier en daar versierd met torentjes. Daartusschen enkele grootere steenen gebouwen, die wij nu tempels of tjandi's noemen, waar de voornaamste en rijkste personen de asch hunner overleden betrekkingen bijzetten.

Buitenzorg, 5 Maart 1889.

DE KOPEREN PLATEN

VAN

SĔMBIRAN (BOELELENG, BALI),

OORKONDEN IN HET OUD-JAVAANSCH EN HET OUD-BALINEESCH,

MEDEGEDEELD DOOR

Dr. J. BRANDES.

Zooals men zich herinneren zal, kon in het jaar 1885 door Dr. VAN DER TUUK en schrijver dezes een transcriptie gepubliceerd worden van een viertal oude, in koper gegrifte en op Bali gevonden oorkonden, die een plaats heeft gevonden in dit tijdschrift, in deel XXX, bl. 603.

De taal waarin die oorkonden, welke naar de jaartallen die er in werden aangetroffen uitwezen, dagteekenen uit de jaren 980, 987 en 1020 Çaka of daaromtrent, d. i. 1059, 1065 en 1098 A. D., zooals tegenover de foutieve opgaven van Not. XXIII, 59 en Tijdschrift Ind. T. L. en Vk., XXX, 606 reeds is verbeterd in Not. XXVI (1888), 51, zijn opgesteld, is oud-Javaansch, hier en daar evenwel eigenaardigheden vertoonende die aan het Balineesche taaleigen doen denken. En even begrijpelijk als het was die eigenaardigheden te ontmoeten in stukken die toch op Bali waren gevonden en betrekking hebben op plaatsen op dat eiland zelf, even belangrijk was het gewaar te worden dat reeds in een betrekkelijk zoo ouden tijd de Javaansche taal en dus ook de Javaansche in-

vloed op Bali doorgedrongen moet zijn geweest, iets wat de gangbare inheemsche overlevering niet zou hebben doen vermoeden.

De drie eersten der door ons bekend gemaakte oorkonden waren gevonden in een hol in het bosch Blantih ,onder Bangli, tijdens Bangli door Bĕleleng werd overwonnen, wat was vóór de vestiging van het Nederlandsch gezag in Bĕleleng, de vierde is het eigendom van den tempel te Klandis (in Bĕleleng), en handelt over de desa Pakisan (in het stuk zelf Pakwan), ook naar het schijnt in hare verhouding tot de desa Bĕngkala.

Zooals het opschrift boven reeds heeft doen zien ben ik thans in staat nogmaals een paar oude stukken van Bali bekend te maken, die in belangrijkheid het veeleer nog winnen van die andere, dan dat zij daarvoor zouden onderdoen.

Ik ben daartoe in staat gesteld door een zeer hoog te waardeeren gift van den Heer F. A. Liefrinck, den kontroleur van Bali, — wiens naam door zijn opstel over de „rijstcultuur op Bali" (in den Indischen Gids van 1886 en van 1887) bij het publiek genoegzaam bekend is, — aan het Bataviaasch Genootschap van Kunsten en Wetenschappen, dat in de maand Februari jl. de toezegging ontving van abklatschen, welke door den Heer Liefrinck vervaardigd waren, van de koperen platen in het bezit van de bewoners der desa Sĕmbiran (in Bĕleleng), en daarop in het einde van de maand Maart die abklatschen zelf in zijn bezit kreeg.

Na een onderzoek dier abklatschen, dat aan het licht bracht dat het grootste gedeelte van deze teksten Balineesch, en wel oud-Balineesch is, mocht het wenschelijk worden geheeten, ook ten einde te voldoen aan een wensch van den Heer Liefrinck, zooals zoo dadelijk blijken zal, ook van deze oorkonden van Bali, evenals van die andere reeds genoemden, een transcriptie te geven, en ze zoo ook voor anderen toegankelijk te maken.

Voor een gedeelte is dat wel aan bezwaar onderhevig,

daar een der oorkonden zeer slordig is geschreven en van een andere de letters zeer onduidelijk zijn, en dientengevolge de lezing niet altijd zeker is. Beneden zal dit nader blijken. Maar ook van die oorkonden kon de transcriptie waar die van de overigen wordt gegeven, minder goed worden achtergehouden, aangezien de stukken betrekking hebben op dezelfde plaats als die anderen, en een ervan het oudste jaartal geeft, hoewel het daarom nog niet het oudste stuk tevens zal behoeven te zijn.

„De collectie", — ik laat thans den Heer LIEFRINCK het woord, die een uitvoerige mededeeling omtrent de hier in behandeling zijnde platen aan het Genootschap zond, en daarin verhaalt waar hij ze vond, hoe ze nog worden gebruikt, en op welke wijze hij in staat is geweest er afprenten van te maken, deze mededeeling ten naastebij woordelijk, doch niet in haar geheel overnemende, — „bestaat uit twintig beschreven koperen platen (*pratasti*) [1]), welke in het bezit zijn der desa-vereeniging van Sĕmbiran, een in het gebergte van Oost-Boeleleng zeer afgezonderd gelegen desa.

„Geen enkele der desa-lieden is in staat het opschrift der platen te lezen. Waarschijnlijk ten gevolge van het geheimzinnige waas dat die platen, welker inhoud onbekend is, over welker herkomst zelfs geene overlevering bestaat, omgeeft, zijn de eenvoudige desalieden daaraan een bovennatuurlijke kracht gaan toekennen. Het eerste gevolg is geweest dat zij werden aangemerkt als het eigendom der godheid en tegenwoordig gaan de inwoners van Sĕmbiran zelfs zooverre die platen als de godheid zelve te beschouwen.

„De *pamangkoe* (de voorganger bij den volksgodsdienst) van den desatempel te Sĕmbiran is met de zorg voor die platen belast. Hij mag ze echter niet in zijn huis bewaren, noch zelfs in den tempel. Op ongeveer een paal afstands van de desa bevindt zich in den steilen wand van een ravijn, waardoor een riviertje stroomt, eene kleine grot of holte,

[1]) De Balineesche vorm van het woord *praçasti* (Skr.).

waarin die koperen platen, in een witten doek gewikkeld, neergelegd zijn. Zij worden er door niemand bewaakt, doch eenmaal in het jaar, wanneer het groote feest in den desatempel zal plaats hebben, begeeft kort te voren de *pamangkoe* zich met een klein gevolg daarheen. De groote steen, welke de grot afsluit, wordt weggewenteld en na het plaatsen van eenige offeranden, het prevelen voor eenige gebeden, worden de platen opgenomen en in een houten kistje overgebracht. Het geleide der godheid, gevormd door een tiental dragers van staatsiepieken, staat in de nabijheid gereed en weldra is de kleine stoet op weg naar den desatempel; het vrij zware kistje wordt getorscht door den grijzen *pamangkoe*, die het op zijne schouders draagt. Op het hoofd ware nog behoorlijker geweest, doch daartoe zijn zijne krachten niet meer toereikend.

„Zoolang het feest duurt verblijven de platen in den tempel en achtereenvolgens komen alle desalieden hunne offergaven aanbieden. Aangezien bij deze gelegenheid de goden ook over verschillende aangelegenheden geraadpleegd moeten worden, duurt het feest soms voort tot midden in den nacht, hetgeen niet verhindert dat onmiddellijk na den afloop de platen op dezelfde wijze als zij zijn afgehaald, weder naar hunne bewaarplaats in de wildernis teruggebracht moeten worden. Het wordt als ongeoorloofd beschouwd bij die gelegenheid van flambouwen of eenig ander verlichtingsmiddel gebruik te maken om den weg te verkennen. Is de plaats gevonden, dan worden de strengen rood katoen, waarmede het kistje gebonden moet zijn, losgemaakt, de platen eerst even geplaatst in een nieuwe aarden pot, en daarna weder in doek gewikkeld op hunne plaats neergelegd, om daar opnieuw een jaar ongestoord te verblijven.

„Bij de platen behoort ook nog een linnen zakje, waarin zich de navolgende voorwerpen bevinden:

a. 150 stuks metalen muntjes van eenigszins hol-bollen vorm. Allen zijn even groot en eenerwijze geteekend. Aan de holle zijde is een kruis ingegrift, aan de bolle zijde

bevinden zich eenige streepen, overeenkomstig de nevenstaande teekening [1]).

b. twee zware gouden vingerringen van een vorm, die in den tegenwoordigen tijd niet meer gebruikelijk is. De eene gelijkt op een zegelring aan welke bovenzijde een olifant is uitgesneden.

c. eenige miniatuur gouden voorwerpen voor het opbergen der ingredienten bij het kauwen van sirih benoodigd, welke thans nog, doch in gewijzigden vorm, onder de bezittingen van alle dewa's voorkomen, en

d. twee arm- of voetringen van koper.

„Wat de afmetingen als anderzins der platen betreft, die zich naar het schrift in drie soorten laten verdeelen,

1°. vindt men drie platen die bijeen behooren, en zeer dun zijn. Eén dezer platen is aan weerskanten beschreven met vijf regels schrift, dat teruggevonden wordt op die beide anderen, die echter ieder slechts aan één zijde en wel de een met zes, de andere met zeven regels schrift begriffeld zijn. Van die twee slechts aan ééne zijde beschreven platen zijn de randen omgebogen, zoodat zij als doos en deksel op elkaar passen, en waarin die aan twee zijden beschreven plaat juist een plaats kan vinden. Binnensrands zijn zij $42^1/_2$ bij $10^1/_2$ cM. van afmetingen. Aan de kanten zijn zij zeer beschadigd, en op sommige plaatsen zelfs door de inwerking van vocht en lucht geheel doorgevreten.

2°. Een twaalftal platen, $37^1/_2$ cM. lang, bij $8^3/_4$ cM. breed en 1 à $1^1/_2$ mM. dik, waarvan er één slechts aan ééne zijde is beschreven, met zes regels schrift op iedere bladzijde. Het schrift is zeer regelmatig, rechte lijnen volgend, en prachtig bewaard gebleven; duidelijk is te zien dat de letters met hamer en diverse bijteltjes in de koperen platen zijn uitgeslagen. De onbeschreven zijde van die ééne

[1]) Die hier is weggelaten onder opmerking dat daaruit blijkt dat het de gewone ronde zilveren *mâ*-muntjes moeten zijn, die men afgebeeld vindt in H. C. Millies, Recherches sur les monnaies des Indigènes de l'Archipel Indien et de la Péninsule Malaie, la Haye 1871, no. 13—24.

plaat is afgebladderd, doch er zijn eenige onregelmatig ingekraste letters te bespeuren van een anderen vorm dan die welke elders op deze platen voorkomt, zoo onduidelijk echter dat er niets van te maken of af te prenten viel. Op halve hoogte (ongeveer $15^1/_2$ cM. van den linkerrand) hebben deze platen een gat, evenals thans nog met de lontarbladen het geval is, wanneer zij tot een boek worden samengeregen; vlak aan dienzelfden rand vindt met telkens op ééne zijde een volgcijfer.

3° Vijf platen van $39^1/_2$ cM. lengte, $9^1/_2$ cM. breedte en $1^1/_2$ à 2 mM. dikte. Ook van dezen is één plaat aan één zijde onbeschreven. Ook deze zijn op een zelfde wijze genommerd en hebben telkens zes regels schrift, doch zij zijn niet doorboord, en het schrift, dat naar aanzien met een stift in de platen werd gegrift, is lang zoo fraai niet als dat op de platen van de tweede categorie, veel minder duidelijk, en naar het schijnt hier en daar niet meer te onderkennen: overigens zijn de platen goed in stand gebleven.

„Dat het wenschelijk is om maatregelen te nemen voor het bewaren dezer opschriften op eene wijze die meer waarborgen tegen beschadiging of te niet gaan aanbiedt dan het brooze Chineesche papier, waarvan bij het vervaardigen der afdrukken gebruik moest gemaakt worden, ligt in de gegeven omstandigheden voor de hand.

„Om dit iets nader in het licht te stellen kan het evenwel nog dienstig zijn eenige bijzonderheden mede te deelen over de wijze waarop de afdrukken verkregen zijn.

„De grootste moeielijkheid die te overwinnen was, bestond in den bijgeloovigen eerbied dien de bevolking voor de platen koestert, en de vereering die zij ze wijdt, waarvan boven reeds sprake was. Deze zijn oorzaak dat de voorloopige besprekingen om de platen te leen te krijgen, met de zekerheid dat daardoor noch aan de bevolking noch aan de volkspriesters eenigen aanstoot gegeven werd, meer dan een jaar geduurd hebben. Ter vermijding van alle aanleiding tot misverstand, verdient het aanbeveling om nu

er eenmaal afdrukken van die zoo hoog vereerde platen verkregen zijn, zich er in het geheel niet meer aan gelegen te laten liggen en de bevolking er verder in het ongestoorde bezit van te laten.

„In de tweede plaats heeft het vervaardigen der afdrukken veel moeite en veel tijd gekost. De holten der letters waren geheel gevuld met eene harde korst kopergroen en allerhande onreinheden, waardoor het schoonmaken en het nemen der afdrukken voor elke plaat ongeveer tien uren arbeid vereischte.

„En ten slotte dient nog in het oog te worden gehouden, dat bij de wijze van opbergen, zooals die boven werd medegedeeld, de mogelijkheid steeds blijft bestaan, dat er van die platen verloren gaan, wat ook zoo kunnen geschieden door roesten, wat ze op den duur onleesbaar zou maken.

„Door op de een of andere wijze de door mij genomen afprenten te verduurzamen zou aan alle hier geopperde bezwaren te gemoet kunnen worden gekomen".

Zooals uit het voorafgaande aan het licht treedt behooren deze platen toe aan de *desa*-vereeniging Sĕmbiran, gelegen in Oost-Bĕleleng.

De bewoners dezer *desa* worden steeds in de eerste plaats genoemd waar er sprake is van de zoogenaamde Bali aga, die men aanzien moet voor de meest oorspronkelijke, d. w. z. oorspronkelijker, ouderwetscher Balineezen.

Die Bali aga, die o. a. het gezag van *padanda*'s en de kracht van het *toya tirta* (het Balineesche wijwater) niet erkennen, vindt men behalve in genoemde *desa* Sĕmbiran te Tigawasa, Sidatapa, en Cĕmpaga, drie *desa*'s tusschen Tamukus en Bĕleleng gelegen in het Bĕlelengsche, te Tĕnganan in het zuiden van Karang Asĕm en te Bakung (= Bayung?) in Bangli, doch komen ook op andere plaatsen verspreid voor. Tot hen worden ook gerekend de bewoners van Baratan, bij Singaraja in Beleleng, een gilde smeden, waarvan vroeger nu ongeveer een 180 jaren geleden een groote

nederzetting werd gevonden van denzelfden naam Baratan, aan het meer van Baratan op de grens van Bĕleleng en Tabanan, die een kleine republiek op zich zelf vormde te midden der 8 Balische rijken, maar verraderlijk overvallen, en te niet gedaan is [1]), terwijl als verdere verblijfplaatsen van hen worden genoemd Patĕmon, in Bĕleleng bezuiden Pangastulan met zijn befaamden tempel, Marga dat gelegen is tusschen Kluntung en Bĕngclagis in Tabanan, en de hoofdplaats Mĕngwi. [2]).

Die Bali aga moeten, naar men zegt, tenzij zij zoo goed als opgegaan zijn in hunne omgeving, ook eenigszins ouderwetsch Balineesch spreken of een afwijkend dialekt, — ook beide te gelijk zou mogelijk zijn, — zooals van de bewoners van Sĕmbiran uitdrukkelijk is opgegeven, de reden waarom Dr. H. N. VAN DER TUUK dan ook van hun Balineesch een opzettelijke studie heeft gemaakt, waarvan hij de resultaten in zijn Kawi-Balineesch Woordenboek heeft vastgelegd [3]).

Het kan dus zijn dat het Balineesch der door den Heer LIEFRINCK in afdruk aan het Genootschap toegezonden oorkonden, die voor het grootste gedeelte in het Balineesch zijn opgesteld, en het eigendom zijn van de *desa* Sĕmbiran, een voorbeeld geeft van het genoemde dialect der lieden van Sĕmbiran, en dat verschillende eigenaardigheden waardoor zich de taal van die platen kenmerkt voor zoover zij in het Balineesch zijn, nu nog teruggevonden worden in de taal die thans nog in Sĕmbiran de gewone is, iets waarover ik niet in staat ben te oordeelen of het te onderzoeken, daar voor mij de gegevens niet toegankelijk zijn, doch ook in dat geval mag de taal van die oorkonden nog als oud-Balineesch gequalificeerd worden zooals boven is geschied, want de jaartallen der datums die in deze oorkonden voor-

[1]) Tijdschr. N. I., 1870, I, 418.

[2]) VAN ECK, Schetsen van het eiland Bali, (overdruk) bl. 51, 53, 128, 286, 294.

[3]) Koloniaal verslag 1879, bl. 110.

komen, loopen van 844 tot 1103 van Çaka, en deze zijn dus gemiddeld een 800 à 900 jaren oud.

Maar er bestaat verder gegronde aanleiding om te vermoeden dat de taal waarin de hier gepubliceerde oorkonden gesteld zijn, niet het dialect van Sĕmbiran, althans niet uitsluitend het dialect van Sĕmbiran was. De oorkonden namelijk zijn officieele stukken en men mag veronderstellen dat daarvoor gebruik is gemaakt niet van een weinig verspreid dialect, maar dat de taal waarin zij zijn geschreven verstaanbaar was voor het gros der Balineezen, d. w. z. dat het het gewone Balineesch van dien tijd was, natuurlijk onder in het oog houding dat men te doen heeft met een officieelen stijl, en er wel kanselarij-woorden of uitdrukkingen in voorkomen.

Ook mag het zelfs de vraag zijn of het feit dat deze platen het eigendom zijn van de *desa* Sĕmbiran, niet nog afzonderlijk verklaard zou moeten worden, want uit de oorkonden blijkt volkomen duidelijk, dat de vrijbrieven welke deze oorkonden zijn, uitgereikt zijn geworden niet aan de desa Sĕmbiran, maar aan de desa Julah, een desa die tusschen de desa's Pacung en Bondalĕm (in de oorkonden Buwundalĕm), ten noordoosten van de desa Sĕmbiran, dicht aan den noordkust van Bali te vinden is, terwijl op die ligging in de stukken zelf direkt gewezen wordt. Voorts blijkt ten opzichte van de in deel XXX van dit tijdschrift reeds gepubliceerde oud-Javaansche oorkonden van Bali, dat het niet strikt noodzakelijk is dat de *piagĕm*'s die op de een of andere plaats betrekking hebben, in die plaats zelf bewaard werden, want no. 4 t. a. p. die bij den tempel te Klandis berust, handelt over de desa Pakisan (in het stuk Pakwan), ook in hare verhouding tot Bĕngkala, twee desa's die een eind noordelijker dan Klandis zijn gelegen, en die drie overige no. 1 — 3, werden gevonden in een hol van het bosch Blantih in Bangli, terwijl de daarin genoemde plaatsen, die de rechten kregen, of waar de rechten werden uitgereikt, in die buurt, noch ook ergens anders door mij konden worden teruggevonden.

Ook de platen van Sĕmbiran, die ten rechte genoemd zouden kunnen worden de platen voor of van Julah, worden gevonden en bewaard in een hol in de wildernis, terwijl die bewaarplaats zich op een vrij grooten afstand van de desa Julah, die bij zee ligt, dieper het land in bevindt.

Blijkt het nu evenwel nader dat de bijzonderheden van het Balineesch dezer oorkonden, voor zoo ver de taal daarvan niet overeenkomt met het tegenwoordige algemeen gangbare Balineesch, ook eigen zijn aan het dialect van Sĕmbiran, dan zal men in verband met het juist opgemerkte vermoedelijker den toedracht en de verhouding juister teekenen door te zeggen dat dan het dialect van Sĕmbiran inderdaad oud-Balineesch moet zijn, dan door aan te nemen dat zij geschreven zouden zijn naar het taaleigen van Sĕmbiran, daar dit laatste thans wel over een zeer beperkt gebied wordt gesproken, maar dan toch vroeger veel meer verspreid en algemeener moet zijn geweest.

Alvorens nu enkele der taalkundige bijzonderheden te vermelden waarop straks de aandacht zal worden gevestigd, is het van belang nog iets te laten voorafgaan over de platen in het algemeen, den tijd waaruit zij dagteekenen en de vorsten die ze hebben uitgereikt.

In werkelijkheid bevatten de platen van Sĕmbiran, die dan handelen over de *desa* Julah zes oorkonden en niet drie, zooals de boven op bladzijde 20 gegeven soortverdeeling zou doen vermoeden. Het twaalftal uiterlijk gelijkvormige platen toch draagt niet minder dan vier giftbrieven, waarvan de drie eersten echter niet bijzonder lang zijn. Die vier giftbrieven geven respective de jaren 844, 897, 938 en 987 van Çaka, terwijl de oorkonde op drie bladen gedateerd is van 873, en die op vijf bladen van 1103 der zelfde jaartelling.

Van deze oorkonden zijn die van 844, 873, 897 en 938 in het Balineesch en die van 987 en 1103 in het oud-Javaansch.

Die van 873, die straks in de transcriptie voorafgaan zal, is die welke zoo slordig is geschreven, en ik geef den lezer

die de stukken zal willen besturen, den raad haar eerst na de overigen te lezen. Zij vindt hare plaats in de transcriptie als no. 1 omdat het jaartal klein is, en het geeigend scheen de vier oorkonden die in het origineel bijeen zijn gevoegd, ook hier niet te scheiden. Op mij maakt zij den indruk dat zij niet geheel en al te vertrouwen zou zijn. Het schrift namelijk nadert zeer aan den vorm van het oud-Javaansche schrift zooals men dat op Java ontmoet in de opschriften op steen uit de 13e en 14e Çaka eeuw, en dat schijnt een reden om te twijfelen aan de algeheele authenticiteit van dit stuk.

Ook het oud-Javaansch van de oorkonde uit 1103 bevat het een en ander wat op Java in gelijktijdige stukken niet wordt gevonden, doch hier zou de landstaal, het Balineesch, in het spel kunnen zijn, en is twijfelen dus minder noodzakelijk.

Uit de zoo even gegeven opgaven vermeerderd met de gegevens die de in deel XXX van dit tijdschrift gepubliceerde oorkonden aan de hand doen, welke uit de jaren 980, 987 en 1020 dagteekenen en alle in het oud-Javaansch zijn geschreven, blijkt dat van de thans van Bali bekende *praçâsti*'s de stukken, die een jaartal dragen dat ouder is dan 980 Çaka in het Balineesch, en die welke dat of een grooter jaartal voeren in het oud-Javaansch zijn geschreven [1]). Hierin heeft men grond tot de uitspraak dat de Javaansche invloed eerst later zich op Bali, althans in hooge mate, heeft doen gevoelen, terwijl uit die oudere in het Balineesch gestelde stukken de gevolgtrekking mag worden gemaakt dat op Bali reeds vóór dien tijd de invloed der Hindu's kan

[1]) De *praçâsti* in den tempel van Klandis, waarvan het begin en daarmede het jaartal verloren is, is naar waarschijnlijkheid ouder dan het stuk van Çaka 1020, maar jonger dan die van 980 en 987 Çaka. Dit blijkt, meen ik, daaruit, dat de rangen, die door verschillende in die oorkonden vermelde personen worden ingenomen, als men die platen in zulk een volgorde plaatst, steeds hooger schijnen te worden, want men mag aannemen dat bij de opsommingen der beambten een hooger geplaatst persoon gewoonlijk genoemd wordt vóór een ander wiens rang lager is, en in deze stukken nu gaan, terwijl de opsommigen geenszins steeds evenveel of dezelfde rangbenamingen bevatten, toch steeds dezelfde titels vooraf aan andere zelfden in de verschillende *piagêm*'s genoemd, voorts vindt men er gedeeltelijk dezelfde persoonsnamen in, terwijl de titels zich wijzigen.

worden geconstateerd, hoewel ook deze langs of over Java Bali kan hebben bereikt. Dit nu zou met de traditie in overeenstemming zijn, zooals men onder anderen kan nalezen in het Maleische verslag omtrent Bali van Abdoellah bin Mohammad al Mazri, dat door VAN HOEVELL in het Tijdschrift voor Neerlandsch-Indië is bekend gemaakt [1]), en zeker verdient het opmerking en de aandacht dat die oudere stukken van Bali niet, die jongere wèl in het oud-Javaansch zijn opgesteld [2]).

Vergelijkt men nu die boven vermelde jaartallen met wat wij reeds weten van de oude geschiedenis van Java in ongeveer denzelfden tijd, dan ziet men dat die oudere in het Balineesch gestelde stukken dagteekenen uit een periode waarin zoowel Mpu Sindok Çrî Içânawikrama (± 850 Çaka), wiens regeering in het begin van die periode valt, op Java regeerde, als Erlangga er (± 950 Çaka) het bewind voerde, in het laatste gedeelte er van. Mpu Sindok's optreden als *mahârâja* schijnt, zooals elders is gezegd, een periode (die van Midden Java) te sluiten en een nieuwe (die van Oost Java) te beginnen, terwijl Erlangga's regeering een bijzonder bloeiende moet zijn geweest, daar hij een zeer groot deel van Java moet hebben veroverd, en het zeer wel mogelijk is dat hij ook met vorsten wier rijken niet op Java lagen, in oorlog is geweest. Maar niet lang na de regeering van Erlangga, van wien mij een opschrift bekend is uit Çaka 964, schijnt de Javaansche invloed op Bali zeer belangrijk te zijn geworden, iets wat wellicht reeds eenigszins eerder was begonnen. Doch het mag niet vergeten worden dat juist in de opschriften van Mpu Sindok reeds herhaaldelijk een Balîçwara voorkomt, dat men onwillekeurig vertaalt met „Heer van Bali", en dat alsdan er op zou wijzen dat Bali reeds vroeger in contact met Java zou zijn geweest in een verhouding als van een vasalstaat tegen-

[1]) Tijdschr. N. I., 7e Jg. (1844), II, 139.

[2]) Er dient opgewezen dat in de oorkonde van 844 Çaka reeds gesproken wordt van *tuhañjawa*, waarin mogelijk ook iets anders schuilt.

over het souvereine rijk, dat op Java moet hebben gelegen. Indien men daarbij echter er nog op let dat de Balineezen de belangrijkste oud-Javaansche literatuurproducten beschouwen als gewrochten uit den tijd van Erlangga, wat tot op een zekere hoogte geen tegenspraak duldt, en hunne herinneringen omtrent Java eigenlijk gezegd toch niet verder teruggaan, dan komt men met zijne overwegingen toch weder terug tot het zelfde punt als in de vorige alinea omtrent het tijdstip van den omvangrijkeren invloed van Java op Bali was afgeleid, nl. den tijd kort na de regeering van Erlangga, de herinnering aan wien op Bali ook thans nog leeft, terwijl hij evenals Mpu Sinḍok op Java geheel vergeten schijnt.

Doch verder schijnt het mij vooralsnog gewaagd zulk soort van beschouwingen voort te zetten, hoewel men zich zelve afvraagt of men wellicht op deze wijze niet den draad in handen heeft gekregen, om eenmaal te komen tot de bepaling van de tijdsruimte waarin Pañji Hino Kṛtapati moet hebben geleefd, wiens persoonlijkheid naar mijne meening wel degelijk een historischen achtergrond moet hebben, en van wien wordt verhaald dat hij o. a. ook Bali zou hebben veroverd.

De vorsten en vorstinnen welke in de thans reeds toegankelijke oorkonden van Bali worden genoemd, en die heer over geheel Bali kunnen zijn geweest, doch even goed over een gedeelte er van, elkander chronologisch opvolgen en niet gelijktijdig schijnen geregeerd te hebben, zijn:

Çaka 844. Ugrasena.
„ 897. Janasâdhuwarmmadewa.
„ 938. Sang Âjñâdewî (vorstin).
„ 980 en 987 (*bis*). Een vorst of vorstin, die wordt aangegeven te zijn het jongste kind van een vorstin bijgezet te Burwan, en een vorst bijgezet te Bañu wĕka [1]).

[1]) Met Bañu wĕka is wel bedoeld Yeh anakan; hierop wees mij reeds geruimen tijd geleden Dr. VAN DER TUUK.

Çaka 1020. Çakalendaki ring eçâna gunadharmmalakṣmidhara wijayottunggadewî (vorstin).

„ 1103. Jayapangus.

Te hunnen opzichte dient er op gewezen te worden dat Sang Âjñâdewî en ook Çakalendaki ring eçâna gunadharmmalakṣmidhara wijayottunggadewî, in welken naam een fout kan schuilen [1]), vrouwelijke personen zijn, wat ook het geval zou kunnen zijn met den tusschen hen beiden aangetroffenen regent, wiens eigenlijke naam niet is genoemd in geen der drie stukken waarin hij of zij wordt vermeld. Hieruit blijkt wederom duidelijk, evenals dat aan den dag treedt bij de bekende Prabu kĕnya (vorstin die dat werd vóór zij gehuwd was) van Majapahit, dat vrouwenregeeringen in den Archipel, waarvoor men het opstel van Prof. P. J. Veth in het Tijdschrift van N. I., 1870, II, 354, vergelijke, in deze streken geenszins tot de zeldzaamheden hebben behoord ook in de vóór-Mohammedaansche periode. Daarvan is verder ook een voorbeeld dat de vermoedelijke troonopvolger althans tijdens het begin van Erlangga's regeering, — zij kan inmiddels gestorven zijn, — een princes moet zijn geweest, zooals blijkt uit haren naam Sanggrâma wijajottunggadewi. Ook kan hier worden geconstateerd dat er twee vorstinnen van Majapahit zijn geweest, zooals ik later elders zal aantoonen, waarvan de eene de reeds genoemde Prabhu kĕnya was, die in de 14e Çaka-eeuw schijnt te hebben geregeerd, de andere de vorstin is op het Mañjuçri-beeld genoemd en door wien de vrijbrief voor Brahmârâja moet zijn uitgereikt, die fragmentarisch voorhanden is in het Museum van het Bat. Gen. v. K. & W. (Beschreven steenen, inventaris no. 38). Deze laatste was de dochter van den vorst, die zoover ik vermoed de stichter moet zijn geweest van Majapahit tusschen 1212 en 1216 Çaka, d. i. 1290 en 1294 A. D., schijnt vrij langdurig te hebben geregeerd, en werd opgevolgd door Hayam wuruk, die den bijnaam van

[1]) Het is zeer wel mogelijk dat *eçâna* fontief voor *uçâna* is gelezen, doch ook zoo is de naam nog niet recht duidelijk.

Sang hyang Wĕkas ing suka heeft gedragen, doch hierbij mag ik thans niet stil staan [1]).

Geen der namen van die Balische vorsten of vorstinnen, behalve den laatste, dien van Jayapangus, herinner ik mij in de mij bekende, doch weinig talrijke en gedeeltelijk daarenboven slechts fragmentarische toegankelijke kronieken of historische boeken van Bali ontmoet te hebben.

Jayapangus komt voor in de Usana Bali, zooals den lezer zelf blijken kan uit Tijdschrift v. N. I., 9e Jg., III, bl. 278 volgg., daar door FRIEDERICH behalve andere gedeelten van dat geschrift, ook de pericope waarin men zijnen naam aantreft, in dat deel gepubliceerd is.

Er worden daar opgesomd zeven generaties van vorsten uit den ouden tijd, waarvan de eerste Jayapangus was.

Het begin van het hier in aanmerking komende gedeelte van de Usana Bali luidt: *hana malih carita, ikang juměněng ratu ring Bali; kuněng sang ratu Jayapangus juměněng rumuhun*, „Er is nog een verhaal (te verhalen): zij die vorst waren over Bali. Koning Jayapangus nu regeerde het eerst".

Doch onder de latere vorsten in dat gedeelte van de Usana Bali wordt ook genoemd Ken Angrok, die blijkens het naar hem geheeten geschrift niet op Bali, maar op Oost-Java koning was, terwijl hunne leeftijd als de opgaven in de sĕrat Ken Arok ook hier genoegzaam vertrouwen verdienen, waarvoor veel kan worden aangevoerd, niet zooveel verschilt als de reeks in de Usana Bali zou doen vermoeden. Daar toch is hij van Jayapangus gescheiden door twee naar hetgeen van hen verhaald wordt wel is waar vrij fabelachtige, personen Detia en Maya of Mayadĕnawa, en zou hun leeftijd dus drie geslachten uit een liggen, terwijl uit een vergelijking van de jaartallen in de Sĕrat Ken Arok, die door mij reeds werden medegedeeld (Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII,

[1]) Deze bijnaam van Hayam wuruk stelt in staat om nog nader aan te toonen dat Mpu Tantular, de dichter zoowel van den Arjunawijaya, a's van den Sutasoma, een tijdgenoot moet zijn geweest van dezen vorst, en die gedichten dus zijn geschreven in het einde van de 13e of het begin van de 14e Çaka-eeuw. Men zie de vierde strophe van den Arjunawijaya.

395), nl. 1155 Çaka (de inneming van het rijk Daha door Ken Arok) en 1168 Çaka (het jaar van zijn dood), met het jaarcijfer 1103 Çaka dat in de jongste der oorkonden van Julah naast den naam van Jayapangus wordt gevonden, blijkt dat het verschil veel geringer zal moeten zijn geweest. Het is waar de mogelijkheid blijft open, dat er geen opvolging van verschillende vorsten maar een gelijktijdig regeeren of dat niet dezelfde persoon is bedoeld, en in het geval dat wij van het laatste hier een voorbeeld vinden, verliest natuurlijkerwijze het opgemerkte zijne waarde. Hier behoeven wij echter, meen ik, noch het eerste, want er wordt gesproken van *rumuhun*, noch het laatste te veronderstellen, en het zou verder de vraag kunnen zijn of Arok's macht zich niet over het eiland Bali zal uitgestrekt kunnen hebben.

Iets anders echter zou het zijn als men de authenticiteit van de oorkonde waarin de naam van Jayapangus wordt aangetroffen, zou gaan betwijfelen. Ik heb er boven reeds opgewezen, dat een andere dezer oorkonden, die van Çaka 873, lettervormen vertoont zooals ik ze bij steenopschriften van Java eerst in veel lateren tijd aantrof, wat naarmate het jaartal kleiner is zoo veel te meer de aandacht trekt. Ten opzichte van het schrift nu van die oorkonde van Jayapangus kan een soortgelijke opmerking niet worden gemaakt, maar op enkele plaatsen maakt zij daarentegen den indruk als zou zij een gedeeltelijk mislukte copie zijn van een origineel, dat wel bestaan heeft, doch bij het copieeren niet altijd even goed is verstaan of weergegeven, en er dus toch iets aan hapert. Ongelukkig is het schrift van het stuk eenigszins uitgesleten, vrij fijn en zooals boven reeds is opgemerkt onduidelijk, zoodat men niet altijd met zekerheid kan beslissen of men een letter die er zou moeten staan in werkelijkheid aantreft, dan wel omgekeerd een letter die men meent te zien er toch eigenlijk niet staat, en de fout dus schuilt bij den lezer, die door de gebrekkigheid van het schrift dezer oorkonde op dit oogenblik niet in staat is overal even zeker

te gaan. Wel is waar kon ik het stuk slechts beschouwen in abgeklatsten vorm, maar de afdrukken zijn, zooals men duidelijk zien kan, met groote zorgvuldigheid gemaakt, en de ondervinding leert mij herhaaldelijk dat een nauwkeurige abklatsch veeltijds het in duidelijkheid van het oorspronkelijke wint.

Wat nu die mogelijke betrekkelijke inauthenticiteit van Jayapangus's vrijbrief betreft, een lezing van de beneden door mij te geven transcriptie zal den lezer in staat stellen het stuk zelf te leeren kennen. Bij die transcriptie ben ik, zooals dat behoort bij het afschrijven van zulk soort stukken, zoo objectief mogelijk te werk gegaan, waardoor de lezer in het bezit geraakt van de middelen om zich zelf een onafhankelijk oordeel te vormen. En ik behoef over de bezwaren die zich ten opzichte van deze oorkonde voordoen, dan ook niet verder uit te weiden, en heb er slechts op te wijzen, dat als zij onecht mocht blijken te zijn, de naam van Jayapangus misschien gekozen kan zijn om er een schijn van echtheid en van oudheid tevens aan te geven, en eene vergelijking van zijnen leeftijd (1103 Çaka volgens de oorkonde) met dien van Ken Arok alsdan geheel overbodig is, daar zij toch tot geen resultaat kan leiden.

Ten opzichte van het oud-Javaansch, waarin de stukken van Çaka 987 en 1103 zijn opgesteld, behoeft hier niets nader te worden opgemerkt, hoewel het van belang zijn kan te wijzen op *pratipântĕn*, *mahâbantĕn*, *bhadrawantĕn*, en *wṛsantĕn*, die van *pratipâda*, *mahâbali*, *bhadrawâda* en *wṛsabha* gemaakt zijn, en de aandacht trekken omdat zij in zoo ouden tijd voorkomen, terwijl men dergelijke vormen in 't oud-Javaansch over het algemeen, en in de oude opschriften van Java in het bijzonder zoo bizonder schaarsch aantreft [1]). Ik herinner er aan dat in deel XXX in het voorwoord vóór de transcriptie der daar toegankelijk gemaakte oor-

[1]) Ook de spelling *tulwi* is merkwaardig; verder letto men op *mapasukuta* voor *mapasuk kuta*, en *saput kayu* voor *saputthayu*. In de in deel XXX uitgegeven plaĕms vindt men foutief *saputthayu*.

konden van Bali, er opgewezen is dat er in deze soort van stukken woorden voorkomen waarvan de beteekenis niet bekend is, of uitdrukkingen die niet wel te verstaan zijn. Ik voerde daar niet alleen het woord voor mij zelf, maar sprak ook uit naam van Dr. VAN DER TUUK. Hetzelfde geldt natuurlijk ook voor de hier in transcriptie medegedeelden, voor zoover deze gelijkluidend zijn met die anderen.

Slechts van de taal der overigen die in het Balineesch zijn, is het gewenscht enkele zaken te bespreken. Doch waar ik dat doe, meene men niet dat mij in de stukken alles duidelijk zou zijn; het tegendeel is waar, doch ik voor mij zie daarin geen reden tot algeheel zwijgen. Ook zonder dat men in staat is een doorloopende vertaling te geven, en terwijl men van ettelijke woorden geen definitie zou kunnen geven, al zou men tot op zekere hoogte de beteekenis er van kunnen vaststellen, en weer andere volslagen raadsels zijn, valt er uit deze stukken belangrijk veel nieuws, en zeer veel belangrijks te leeren, dat naarmate men in staat zal zijn deze oud Balineesche *piagĕm*'s grondiger te verstaan, zich uitstrekken zal over een zoo veel te grooter aantal details.

In de eerste plaats verdient het de aandacht dat in het Balineesch zooals die vier oorkonden van 844, 873, 897 en 938 ons dat te aanschouwen geven, in vergelijking met het Balineesch van thans, zoovele *r*-klanken worden aangetroffen, waar zij in den tegenwoordigen tijd niet meer voorkomen. Zoo vindt men bijv. *rukud* = *ukud* (lichaam, hulptelwoord), *maruhani* = *mowani* (mannelijk), *haratus* = *satus* (100), ook ontmoet men *mar-* = Mal. *bĕr-*, dat in het Balineesch thans *ma-* luidt, evenals reeds oudtijds in het Javaansch. Het is waar een vorm als nieuw-Bal. *mĕlajah* (onderwijs genietende) = Mal. *bĕlajar* (= *bĕr-ajar*) was eigenlijk reeds voldoende om ook ten opzichte van het Balineesch te doen vermoeden dat in het nieuw-Bal. praefix *ma-* meer dan één voorvoegsel van oorspronkelijk verschillend uiterlijk, en verschillende beteekenis moet zijn samengeloopen, wat de resultaten der vergelijking van de talen van den Archipel

als de toedracht der zaak boven twijfel doen stellen, maar het was niet bekend dat het verzwakken van die *r*-klanken in het Balineesch plaats gehad heeft binnen een naar nu aan het licht is gekomen betrekkelijk zoo kort tijdsverloop, en zeer belangrijke wijzigingen dus van recenten datum zijn. Voorbeelden voor *mar-* zijn *marpunya* en *parmásan*. Een der namen der vier hoofdwindstreken die in 't nieuw-Balineesch luiden *kauh*, *kélod*, *kangin*, *kaja*, bevatte oudtijds ook een *r*, want de oude vormen zijn *karuh*, *kalod*, *kangin* en *kadya*, terwijl ook *den* voorkomt in *denan lodan* (zuidelijk en noordelijk), maar voorts ook nog een *dahan*, dat ook aan *kadya* in beteekenis gelijk schijnt te wezen. De voorbeelden van die in het nieuw-Balineesch niet meer aangetroffen *r*-klanken zijn talrijk genoeg (*karambo* = Jav. *kébo*, Mal. *kĕrbau*, Sumb. *karambao*, Bol. Mog. id.; *parlak* = Bat. *porlak*, *pollak*, Sund. *pĕlak*; *bayar*; *pagĕr* enz.) en het is niet noodig er langer bij stil te staan, maar wel mag er nog even op gewezen worden dat ook woorden als *pĕdahu* (schuit) en *didi* (lichaam, zelf) in deze oude stukken nog luiden *parahu* en *diri* [1]).

Van andere klankwijzigingen, waarbij niet tegelijkertijd een grammaticale opmerking zou behoeven te worden gemaakt, noem ik hier nog slechts *culung*, dat aan *celeng* elders gelijk moet zijn.

De ingeschoven consonanten voor de suffixen *-ang* (Bug. en Mak. id. = *-ake* Jav., *-kan* Mal., enz.) en *-in* (= Jav. *-i*, Mad. *-e* en *-en*, enz.) als *y* en *n* vindt men ook hier terug in enkele vormen, als *simayang*, *árghayang*, *pangrakṣayang* en *byayanang*, van welke *pangrakṣayang* ook gespeld wordt *paṇḍakṣayang*, een wijziging waarvan ook in het oud-Jav. voorbeelden voorkomen, zooals men zich zal herinneren, bijv. *taṇḍahayu*, *susuṇḍara* = *tan rahayu* en *susu-n-rará*, en waarvan *piṇḍo* nieuw-Jav. = *pingrwa* nog een voorbeeld is. Het gebruik van dergelijke letters is dus al oud, en men schijnt ze vooral aan te treffen in vreemde overgenomen woorden.

[1]) Ook vindt men hier *air* (*er*) en niet *yeé*.

Verouderd is thans het gebruik om achter stammen die op een consonant uitgaan, als deze voorzien worden van het suffix *-an*, een *y* te plaatsen, waardoor vormen in het leven worden geroepen als *pasaputyan*, *patarubyan*, *kabakatyan*, *pangahyan*, *kabehyan* van *saput*, *tarub*, *bakat*, *téngah*, *kabeh*, enz., en waarbij zich aansluit een *karakṣayan*, dat afgeleid is van *rakṣa*, dat op een vokaal uitgaat, en dat analogisch gevormd kan zijn naar het in de vorige alinea genoemde *pangrakṣayang* en soortgelijken. Die vormen *patarubyan* enz. zouden ook een dialectische varieteit kunnen vertegenwoordigen, en mogelijk is het tevens dat zij eens een bijzondere grammaticale beteekenis hebben gehad, doch uitvinden kon ik dat niet, en in het Balineesch dezer stukken is die waarde dan reeds zeer verzwakt, want men vindt afwisselend en zonder dat er verschil in de constructie schijnt te bestaan, *krangan* en *krangyan* (voor welk woord men de reeds in deel XXX uitgegeven *praçásti's* vergelijke), *tékapan* en *tékapyan*. Ook aan een inwerking van de *i* in het suffix *-ña* (of *-nya* of *-ya*) schijnt niet gedacht te mogen worden, hoewel zulke vormen herhaaldelijk voorkomen van dat suffix vergezeld, want regel is het geenszins. Dat suffix *-ña*, dit zij hier terloops gezegd, treft men in deze stukken niet verdubbeld (in den vorm *-ñane*) aan, zooals in het nieuw-Balineesch zoo veelvuldig plaats heeft.

Hoogst belangrijk is het uit deze stukken te leeren dat en uit welken ouderen vorm verloopen is de passieve vorm welke in het nieuw-Balineesch de parallel is van de Javaansche vormen met het praefix *di-* en het infix *-in-*, en die in het nieuw-Balineesch bestaat uit den stam van het werkwoord met of zonder een der suffixen *-ang* of *-in*, zonder eenig ander toevoegsel, tenzij een pronomen of een ander woord met of zonder praepositie, waardoor de agens wordt uitgedrukt, en dat dan volgt. Men vindt bijv. in deze stukken *yaṇdéh*, *yubuh*, *tyarah*, *tyawan*, *pyanekang*, *syuruh*, *syuhunang*, *syuratang*, *hyarép*, enz., dus vóór stammen die met een vokaal beginnen een tot den halfklinker *y* verloopen praefix *i-*,

dat als het stamwoord met een medeklinker begint achter deze geslagen wordt, evenals met *-in-* het geval is in andere talen. Over de waarde van deze vormen en de gelijkstelling met de nieuw-Balineesche kan geen twijfel bestaan. De voorbeelden zijn voldoende talrijk en het verband waarin zij worden aangetroffen gewoonlijk nog al duidelijk. Als zoodanig noem ik *hyarĕp anak* enz., dat aan een Mal. *dihadap orang* beantwoordt; . . . . . *kambing culung asu manuk kdis halyun yubuhña prakâra* „geiten, varkens, honden, kippen, vogels, alles wat door hen wordt gefokt": *mati me tyawan musuh* „gestorven en (of) gevangen door den vijand" (elders: *mati kahañang*, weer elders *mati tyarah bunin* (?)); *twa hetu nyuruhku* „dat is de reden dat door mij wordt bevolen"; *yanugrahenda* (waarin de *e* een verklaring vereischt) „door den vorst beschonken", enz. Zoodanige vormen met het suffix *-ang* zijn *ajña-n sang ratu çrî ugrasena syuhunang náyakan* „het bevel voor den koning Z. M. Ugrasena waarom verzocht is geworden door den *náyaka's*": *pyanekangña bhaktiña di bhaṭâra puntahyang* (vgl. de in deel XXX te vinden *piagĕm's* voor *puntahyang*) *ciñcin singhala bantuk* 1, „door hen wordt als hulde aan Bhaṭâra Puntahyang aangeboden één Singhaleesche ring", enz.

Naast deze vormen treft men er ook aan met het infix-*in-* bijv. *binicara*, *linipĕtang*, *tinahan*, die echter in de minderheid zijn, terwijl de verhouding niet duidelijk is. Daarmede heb ik bepaaldelijk op het oog dat het mogelijk zou kunnen zijn dat verschillende stammen al naar gelang van den beginconsonant van het woord of naar den vokaal die in de eerste lettergreep wordt aangetroffen, op verschillende wijze zouden kunnen zijn behandeld. Ook aan syntaktisch verschil zou kunnen worden gedacht, maar de beide vormen die met het infix *in* en die met die in- of voorgeslagen *y* staan vermoedelijk zeer dicht bij elkander. Het moet de aandacht trekken dat de voorbeelden welke ik opsomde voor die ingeslagen of voorgevoegde *y*, geen van allen in de eerste sullabe bijv. een *i* vertoonen, maar men daarin aantreft een *a* of een *u*, voorts

dat behalve woorden die met een vokaal, een *s* of een *h* beginnen, het bepaaldelijk stammen zijn waarvan de beginconsonant een harde (een *t*, een *p* of een *k*) is, want *kya-bayarĕn*, enz. schijnt hier nog bij te kunnen worden gevoegd. Het aantal voorbeelden is niet talrijk, toch valt het reeds op. Het zou zeer wel kunnen zijn dat de stammen met een zachten consonant aanvangende of die een *i* in de eerste syllaben hebben op een andere wijze behandeld werden, bijv. met een infix- *in-*, wellicht ook reeds toenmaals op de manier die thans de algemeene is [1]).

Tot op een zekere hoogte staat bij een onderzoek naar deze bijzonderheid een eigenaardige trek van het Bal. in den weg. Ik bedoel deze dat het Balineesch ook gebruik maakt van verbale substantieven op *-ang*, naast die op *-an*, iets wat in andere talen, — Mak. en Bug. moeten buiten beschouwing blijven aangezien ook *-an* daar *-ang* luidt, — behalve in het oud-Jav. waar men ze (uitgaande op *-akĕn*) bepaaldelijk in conjunctivo (met 't suffix *-a*) aantreft, in de naaste omgeving niet vindt. Van dit verschijnsel, waarop Dr. VAN DER TUUK indertijd mijn aandacht vestigde, en mij nog onbekend was toen ik mijn proefschrift schreef, waar het van belang zou zijn geweest het te vermelden op bladz. 152 in noot 3, geven deze stukken, ook van woorden, die met een *y* zouden kunnen

[1]) Dat er bij deze passieve vormen in één en dezelfde taal verschil van behandeling kan bestaan, afhankelijk van 't uiterlijk van het stamwoord, is bekend. Ik verwijs daarvoor naar mijn proefschrift bladz. 171 en volgg., daar daar het een en ander met verwijzing naar de literatuur bijeengevoegd is, en noem hier verder het Lettineesch en het Rĕjangsch. In het Lettineesch krijgt men 1o van *ari* een *niari*; 2o van *yosi*, *rusu*, *malu* een *niayosi*, *niarusu*, *niamalu*; 3o van *karri*, *tutu*, *pali*, *sopal* een *kniarri*, *tniutu*, *pniali*, *sniopal*; 4o van *lawedi*, *nenu* een *liawedi*, *nienu*, terwijl de woorden die met *w* beginnen deels als 2o, deels als 3o behandeld worden bijv. *wunu* geeft *niawunu*, maar *watutu wniatutu*. In het Rĕjangsch, waarvan ik eenige teksten ontving van den Heer ABCKERLIN, die het wel waard zouden zijn door den druk algemeen bekend te maken, maar ik stuit daarbij op bezwaren die nog niet konden worden weggenomen, wordt tot vorming van dit passief gebruik gemaakt van een tot ĕn verloopen *n*, dat ook optreedt als *nĕ*, nl. bij stammen die met een *m* beginnen, terwijl in bepaalde gevallen de vorm geknot wordt. Deze laatste zijn 1o als een stamwoord met een vokaal begint, van daar *nakut* van *akut* (*angkut*), 2o als het stw. begint met een *n* bijv. *neker* van *peker* (*pikir*), of met een *b* *nageăk* van *bageăk* (*bagi*).

worden behandeld in overeenstemming met de door mij genoemde vormen, vele voorbeelden. Ik noem hier slechts *árghayang*, *haturang*, *paknayang*. · Deze soort van substantieven hebben toch zoo als in den aard der zaak ligt ook de waarde van gerundiva, terwijl de toon dier oud-Balineesche stukken, die bevelschriften zijn, iets bevelend heeft, dus iets imperatiefs, wat weer overloopt in een gerundivum, en dus ook andere vormen dan de juist daartoe aangewezen een indruk kunnen geven zoo iets te zijn.

De in deze stukken voorkomende vormen als *pangulapĕn*, *pamwitĕn* en *pamayarĕn* maken den indruk als zou hunne waarde gelijk zijn aan den bekenden Sund. met het praefix *pi-* en het suffix *-ón*, die een future beteekenis heeft, en door den Sundanees zelf ter verklaring pleegt te worden opgelost in een omschrijving met *bakal*. Ook zij kunnen echter opgevat worden als passieve verbale substantieven met gerundive waarde, wat zeker hunne oorspronkelijke beteekenis is, en van intransitieve stammen afgeleid, zooals in 't Sund voorkomt, kan ik uit deze Balische stukken geen voorbeelden aanhalen.

Ook ten opzichte van een tweede bijzonderheid is het gewenscht het Sundaasch te vergelijken. Behalve de vormen in de vorige alinea genoemd ontmoet men een *pangtlwangĕn*, *lipĕtangĕn*, *kyabuyarĕn*, waarin zooals men ziet een reeds afgeleide vorm nog verrijkt is geworden met een tweede suffix (*-ĕn*). Zulke dubbele afleidingen zijn behalve in de talen die over het algemeen rijker in vormveranderingen zijn, als 't Bataksch bijv., zeer schaarsch. Het Javaansch en andere talen die in dat opzicht, hoewel niet geheel of met denzelfden uitslag, zich in een zelfde richting hebben bewogen (nl. Malagasy en Madureesch), bezitten zooals bekend is, nog een uitgang om de conjunctief, en daarmede samenhangende modale nuancen ook vormelijk uit te drukken, nl. het suffix *-a*, en dienen hier dus ook even vermeld te worden, daar dat suffix ook gevoegd worden kan bij reeds op een andere wijze gevormde afleidingen [1]). Maar het Sundaasch dient

[1]) In andere talen als Tagalog, Bisaya en de talen van Formosa bijv. treft

in de eerste plaats te worden genoemd, daar de vrijheid van afleiding daar bijzonder groot is. Ik wijs hier bijv. op Sund. *mangnulungankön* van *tulung*, *pipanĕbusön* van *tĕbus*, *pentaanön* van *penta*, *ngañahoankön* van *ñaho*, *dengekönan* van *denge* enz., zonder er hier uitvoeriger bij stil te staan.

Bij deze opmerkingen, waardoor reeds verschillende zaken zullen zijn verduidelijkt, meen ik het te mogen laten. Ik wil er echter nog aan toevoegen, dat *kagih* „als" beteekent = Jav. *kadi*, *jhang* (gespeld met [illegible], dat wel niet overeenkomt met [illegible], doch daaraan toch nader staat dan aan [illegible]) = *mĕkĕjang*, en *halyun* = *liu* schijnt te zijn, en hier *lañcang* reeds voorkomt als de naam van een schip, en dit laatste woord dus niet uit het Portugeesch kan zijn overgenomen.

Het werd boven reeds gezegd dat hier geen vertaling wordt gegeven. Hoewel zooals is gebleken enkele fragmentarische gedeelten zich rechtstreeks laten vertolken en men ook hier en daar geheele stukken zou kunnen overzetten, — het begin van de oorkonde van 844, om nog iets te noemen, luidt: „gijlieden moet het allen weten" (*yumu pakatahu sarbwa*) d. i. dat niemand er onkunde van voorwende, = een Jav. *pengĕt*, ook vormelijk (Tijdschr. Ind. T. L. en Vk. XXXII, 341 en Bijdr. T. L. en Vk. van N. I., 5e volgr., IV, 20 volgg.), — meen ik het overige hier te moeten laten rusten tot verder onderzoek meer licht over de duistere punten heeft gegeven, te eer daar door het geven van een transcriptie ook anderen in staat zullen worden gesteld na bestudeering hunne opmerkingen mede te deelen, en het wenschelijk schijnt om niet zonder noodzaak veronderstellingen te opperen, die allicht op een dwaalspoor zouden kunnen leiden. Zij die de reeds door den druk toegankelijke oud-Javaansche oorkonden hebben onderzocht, en tevens eenige studie hebben gemaakt van het Balineesch, voor zoover de hulpmiddelen daartoe reeds in staat stellen, zullen dat billijken,

men dit suffix evenzeer aan, doch gedeeltelijk in zeer beperkt gebruik.

maar tevens voor een gedeelte, vermoedelijk voor het grootste gedeelte, stuiten op dezelfde bezwaren die mij een beletsel zijn. Het meeste bezwaar geven de ettelijke termini technici, vooral de benamingen der gespecifieerde belastingen, waarvan er, naar het zich laat aanzien, enkelen nooit meer zullen kunnen worden bepaald.

Van de verschillende plaatsnamen die in deze stukken voorkomen, kan ik de meesten zelfs op de kaart van den Heer F. A. LIEFRINCK van de afdeeling Boeleleng op 1 : 80000 (niet in den handel) niet terugvinden. Kadhuran vindt men bezuiden Julah, en Bungkulan en Buwundalĕm (thans Bondalĕm) liggen bewesten hiervan. De naam Sĕmbiran wordt niet genoemd. Omtrent de overigen kan echter een plaatselijk onderzoek wellicht nog de gewenschte inlichting geven, en misschien zouden de oude grenspalen van het gebied van Julah nog kunnen worden bepaald. Want het laat zich vermoeden, dat de veranderingen, die op Bali hebben plaats gehad, niet dien omvang hebben als gewoonlijk op Java het geval is, waar ongelukkig met de oudheden van dezen aard in vroegeren tijd te weinig nauwgezet werd omgegaan, zoodat men ze, zelfs beschreven steenen, heen en terug, en nu hierheen en dan daarheen heeft gevoerd, waardoor zij dikwijls verwijderd worden gevonden van de thans zeer moeielijk weer terug te vinden oorspronkelijke standplaats. En in dit geval kennen wij de Balische plaats, waarbij die oude stukken behooren, terwijl ook enkele andere reeds getraceerde plaatsen uitwijzen dat het Julah der oorkonden geen ander wezen kan dan wat er boven voor werd aangegeven.

De datum's dezer oorkonden vallen respect. in de volgende jaren van onze jaartelling. Die van Çaka 844 in A. D. 923, die van Çaka 873 in 951 of 952 AD., die van Çaka 897 in 975 A.D. en die van Çaka 938, 987 en 1103 in 1016, 1065, 1181 A.D., Ze nauwkeuriger aan te geven durf ik, als men niet gesteund wordt door een bijzonderen

term in den datum zooals dat het geval was bij de zilveren *payung's* uit het Sala'sche, waarvoor ik verwijs naar Not. Bat. Gen. XXVI, 111, na voortgezet onderzoek, en zoo lang dat onderzoek niet is afgeloopen, niet aangeven, want het blijkt mij bij toepassing van de controle door middel van de *wuku*-telling, dat het middel tot een juiste verificatie en equatie der datums in de oude stukken uit den Archipel in de Çaka-jaartelling nog niet gevonden is. Het schijnt dat de telling verloopen is, en dat wel niet altijd op dezelfde wijze. Zelfs kan het zijn dat de juist gegeven jaartallen slecht ten naastebij aangeven, waar zij hier voor worden genoemd.

De proeven van het schrift, die in facsimile hierbij zijn gevoegd, zijn stukjes van enkele onder elkander staande regels op blad 1*a* van no. I, blad 4*b* van no. II, en blad 1*a*. van no. III, zooals men uit de transcriptie beneden zien kan Daar het slechts fragmenten van regels zijn, wordt hier bij voorbaat en ter verduidelijking nog eens afzonderlijk in transcriptie gegeven wat het facsimile te lezen geeft.

no. I (1*a*).

wijayakranta tatkala kyadandha pasang ka
tlaḥ pada pada ñapa sira yan tutur da
l(eng)get, rasa truk ṛpâpanigrama.

no. II (4*b*).

ratu çrî janasâdhuwarmmadewa, twânakbanwa di julaḥ
mâ su
nâsuga, gaman, turut juru di kadhuran suwad, dha
n, baṇigrâma lamatan kuta, tuha gusali mandhu

no. III (1*a*).

,pa, bu, wara wayangwayang, irika diwaça
sahapatnĕdwaya, pâduka bhaṭâri çri pa
tana, umajari parasenapati umi

In de transcriptie zijn niet aangevuld de nog al talrijke syllaben en sluitconsonanten die in het oorspronkelijk op hunne plaatsen worden gemist; hetzelfde geldt van de weg-

gelaten *sandangan*'s, terwijl de foutieven niet verbeterd zijn. Ik had den vermoedelijk juisten, en bedoelden tekst telkens tusschen haakjes kunnen aangeven, doch deed dit niet opdat de transcriptie het oorspronkelijke in zijn eigen aard zou weergeven. Trouwens als men weet dat zulk soort van fouten kunnen voorkomen, — men vindt ze bepaaldelijk in no. I en in no. III, — dan geven zij bij het lezen betrekkelijk weinig bezwaar. In het onderhavige geval is het verder van belang ze onveranderd te laten staan met het oog op een mogelijke inauthenticiteit van de beide oorkonden uit 873 en 1103. Want, hoewel men zulk soort van fouten toeschrijven kan aan gebrek aan accuratesse, behoeft dat toch niet altijd de reden te wezen. Ik herinner hier aan de opmerkingen over de Javaansche spelling die te vinden zijn in Not. XXVI, 48 volgg., en Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII, 340, 364 en 381.

Terwijl de onregelmatigheden daar door mij opgesomd zoo goed als niet worden aangetroffen in de oude opschriften op steen en op koper, zijn zij in de (jongere) HSS., zoowel van Bali als van Java, die ten deze tevens wijzen op een differentiatie, want men vindt in de eene soort als bij voorkeur eigenaardigheden gebruikt, die in de andere schaarsch zijn, en omgekeerd, zeer frequent. Op eenmaal nu kunnen die eigenaardigheden niet in zoo ruime mate in toepassing zijn geraakt, waaruit volgt dat er een overgangsperiode moet zijn geweest, en het schijnt mij toe, dat daaruit de oorkonden I en III moeten dateeren. Het schrijven van dubbele consonanten waar slechts een enkele behoorde te staan, van een enkele waar men er twee zou moeten vinden, het weglaten van nasalen als sluiters enz. is in veel latere tijden regel, slechts onder bepaalde omstandigheden en gedurende af te bakenen perioden in ouderen tijd in gebruik, en de fouten in no. I en no. III te vinden staan, hoewel sporadisch ook oudtijds aan te treffen, niet in een noodzakelijk verband tot de afwijkende onregelmatige spellingen, die voor den ouderen tijd reeds konden worden aangewezen. Wat den

nieuweren tijd betreft kunnen er merkwaardige staaltjes worden aangehaald, vooral uit de lontar handschriften met nieuw-Javaansch schrift beschreven, hoe zulk soort van onregelmatig spellen soms tot een regel kan worden.

No. I.

1*a*. Çaka 873 bulan posa kṛṣṇa dwitiya rgnasyasarwwawijayakranta tatkala kyadandha pasang kata yan da patra . . tinintani grama di julaḥ masang kawratan padang banwaä di julah tlaḥ padapada ñapa sira yan, tutur dangin padang mangnggâ lod parkapasan titi daṭuḥ padang parametri hena hamaña lengget, rasa truk ḷrpâpani grama ni julaḥ pratidapat *ta*/ininpani grama di julaḥ syangnggarugintri me hena hamaña leget, rasa truk ḷrpapani grama di julaḥ di padang di banwaä di julah *papiya*daña di julaḥ *ba pe ba* pañama manuduḥ lod parkapasan winigrama ni julaḥ para *na*

b. senapawi, dipalajungan, tĕkassumraha siddhani parumahandha matuturin dha senapati di sadatan, dṛbyaña hinuni, samaḥ ya ta mayangan, di lapu kinuan dha senapati jadi byayarin sang grama *b*apa winigramanira pacak suda nugrahan asyateja me anakwanuandha jadi lapu kadahuluaman yadi pratikayandhanaktañjakan, makannama samaḥ ya bakt ingĕttan ulih senapati sadar taña kinuandha pratikayandhanakkañjakan makannama iningĕttingĕttayan ulih da sang senapati me da mratikayandhanakkañjakan

2. makannama ta n*a*man tan..... umanangan di sa ratu kinuan da senapati..... tikayan, danakkañjakan, makannama yunemann di sang ratu jadi kyadan, pyasang ratu ñata mahli *tra* mahennahamaña lengget rasa trak ḷrpatali grama di julaḥ sumanggarugin padang da banwaä di julaḥ tla*ḥ* padapada ñapa sira yan pirababya, dapat babinin, tani grama ni julaḥ ñatiri surat jayapatra parakṣayanña di pannaḥ*ña* manawa gunadosaña, kilagiña

di samohan, da senapati di panglapuan .... supratibaddha da*s*atan*t*a tuhatira..... *nwa* nayakan, makarun ida kumpi taha.

3. *i* da mañuratang âjña tuha nandhan tuha kesada, tuha pullang, da dikarwa di pa*ng*lapuan di *ñr*isaba tuha draḥ da dikara di malapu, a di pañcakala tuha gunanta da dikara di panglapuan di taranasi, tuha dara ba*p*a di*k*ara di panglapua da bapa k*n*hasa dikara di palapuan di tira tuha saddhana da dikara di panglapua nisariḥ lamatatuyalampur ida manundhun dikaranajayapura * mwang taruḥ karung mâ 4. patimur mâ 3 mwang tanin julaḥ, kutur, tukad mamurpur, poḥ talur tĕring wor, batu kamodi, lijong, baringin, air puhun air balatuk, air runusan, kutur, air tampikĕn, poh bacang, air hĕpu bĕru air poḥ tadu .... *ka*, balingbing, rĕnĕk, bakar, candi ikang tanin julaḳ..... ḥ hau ni *ka*..... *k*abeḥ

no. II.

1*a*. yumu pakatahu sarbwa, dinganga kumpi gowinda, manuratangâjñâ astra, paṇḍayan, yajña, ada pnah ser pasar, kumpi bahugyan, me anak banwa di julah makahakuta, dhikara triddhi, panundun, sugri, pratikâya prajñâ, turut anak banwa, karakṣayaña, padma, kirata, çrî, pruk, sumambaḥ aku midhiḥ pamasamahyan kutaña, me banwaña, akṣina paraspara kânakañña, lâgi tyawan bunin, twa hetu syuruḥku ya, lipĕtangĕn anak parumahan di kutaña, marang santân marumaḥ ditu, simayangña hangga air lutung karuḥ, hangga duri lwarlwar kalod, hangga air hyang kangin, hanggâmpuhan kadya, tani kabakatĕn mamatĕk papan, matkap bantilan lañcang, parahu, mangrapuḥ mangharañi, manutu, tikasan, ditambang, diburu, tapahaji, tani pamayarĕn pamli lañcang, pabharu, pawaruga, me anada cakṣu

2*a*. mamaren kaditu, tani pasaputyanya, twa kabakatyanña, wilang taṇḍaga 20 tarub mâ 12 blindaraḥ mâ 6 sambar karudung 2 tkapanña, kṛtyampung, pi 4 bras ka 3 mulyan palbur mâ 1 pi 2 di hakaruṇḍung, panali mâ 1 pi 2 tani

kadan parchalaña prakâra, pamlin sang ratu di mâgha mâ 1 di mahânawami mâ 1 pamlin nâyaka di mâgha mâ 1 di mahânawamî mâ 1 pamli bhaṇḍamâça ka 4 talikur nâyaka mâ 1 ârghayangña, ana kapasya tula 2 bnang guñja 2 haṛ tak guñja 20 lnga watu guñja 20 di hakupang di guñjan panghurwan, tani blinyan bras lngis cabya, tingkir, anada pamli, pamahen di hulu sambaḥ jalanangña, tani blinyan ryyaryya, pangatawanangña di mâgha kambing rukud 1 harĕtak raga 1 beludang rimpi 1 bwatangña di nâyaka, angkĕn mâgha, hatmwang, hatmwang, tarhman katiḥ 10 tajuk 10 papan kanjar 1 kulit lambar 1 tani dudukyan

2*b*. sampi besara, me kambing, lagan leran mâ 1 lagan sawung ku 1 tĕbŏr tani pamyutan di nâyakaña, tuhuñjawa ku 1 tani paparcakṣuhan, di upahan tlung mata di hakupang, tani kadan paptangña me tani kadan panaliña, tani paparcakṣuhan, anâda samaña habanwa marpunya me mamatampihang punya patpat lalima sumeruña, mas ku 2 tmwanâyaka ya pañuligaran, banwa ku 2 tambar pun randa mâ 3 marang kiñakaña alihĕnña, tambar parladug mâ 2 parmâsan pamukul mâ 1 pi 2 turut sarunganña, me sarĕb, sangkha, tani kadan parcakṣuña, pabharu, tani krangyan, me yanada samaña habanwa binicara ditu, marangalaḥ pamayarĕn mâs mâ 2 tmwan hulu sambaḥ mâ 1 cakṣa pi 2 banwa pi 4 ana uparata twanak marumaḥ ditu angsa, buruk tanaḥña mâ 4 di hadiri, wwatangña di hulu sambaḥ hulu sambaḥ katahwan di

3*a*. ya jhang tmwan hulu sambaḥ mâ 1 cakṣa pi 4 wanwa pi 4 ana krangan mawaluya suhunannatanggungan ulihangan humatur drabyaña prakâra, maruhani dwang bhâgi babini habhâgi haturangña, tani parangsan, ana krângan ampungya, anak banwa tkapyanya, mulyan mâ 4 alapaña marhantwang ya, sesan yalap marhantwang ya, mâs pirak kangsa, bhajaṇa, tambrabhâjaṇa, hulun bwang karambo, sampi, huma, parlak, padang, mmal, bwatanña di nâyaka, anâda cheda mati, tyaraḥ bunin ya, tani patarubyan ya tani pablinyandaraḥña, tani parangsan, tani krangyan, baluña

katahwan di ya jhang, tathâpi yanâda kalulandang markalula, musirang ya ditu, tani kasiddhan hulu kayuña, pangulapĕn pangustaustau ditu, pamwîtĕn me ya di banwa, katkanña tinahan huluña, anaña kyabayarĕu hutangña, hamulaña ba-

3*b*. yarĕnña, tani kadugan, me twânak banwa di julaḥ tani pabunyangĕn kalulananak, tuhun suruhanña mamriḥ pakurasan, papâtrakasihan pasamayan, pamuhakyan, sakramân majĕngan di kuta, ya patkapangña, yanada twânak palamswan marhuma, mangrawi ditu, pamayarĕn pangrama mâ 1 di hadiri, me yanâda taban karang ditu, parahu, lañcang, jukung, talaka, anak banwa katahwan di ya, kajadyan wṛddhi kinwâña makatahu aku, pyanekangña bhaktiña di bhâtara, puntahyang, ciñcin singhala, bantuk 1, tanḍa haji, bharaña mâ 4 ya kramâña tani kasiddhan twa nâyaka leran, tuhañjawa, tuhañcadar, me anak jyangça, krângan, turut sahâyaña, makasupratibaddha, sanggarugyanya, ajñan sang ratu çrî ugrasena, syuhunang nâyakan makarun kulangkangling turun di panglapwan di singhamandawa, di wulan mâgha çuklapañca-

4*a*. mi, rggaspasarbwajayamanggala, di çaka 844 kilagiña dipotthagin âjñâ // o // punaḥ di çaka 897 bulan cetra kṛṣṇapañcami rggaspasarbwajayamanggala, tatkâlan sang ratu çrî janasâdhuwarmmadewa, sawanda dang kryan ser pasar ida kumpi dara dyaḥ ḍamai, mupulang twanak banwa di julaḥ makapasukuta, halyun to linipĕtang dug sang ratu sang lumâḥ di bwah rangga, saha twa syuruḥda ya kalipĕtan, maruma di julaḥ, marang santânan marumaḥ ditu, yanugrahenda ya mabharin paṇḍakṣayanña, anugrahan sang ratu atîtaprabhu, mepir pagĕḥda ya tani kapunaruktan, pangrakṣayanña, uliḥ datu kabudikabudi, me cakṣu parâcakṣuh halyun mangilala drabyahaji, parawuluwulu saprakâra, âpan yyuyyamda katurutan dharmmadâyadya, pamasamahyan pandĕm, bapanda di dharmmakuta, makadanang di baleçwara, di banwa di bungkulan, saha twa birin sang

4*b*. ratu çrî janasâdhuwarmmadewa, twanak banwa di julaḥ mâ su 10 dhikhara siwanggada, panundun randhi, hulu

kayu di widatar trisa, karakṣayaña banâsuga, gaman, turut juru di kadhuran suwad, dharmma, hulu kayu di lwaran tragaṇa, karakṣayanña danagaṇa, nuhuk, palar, ḍanghwan, baṇigrâma lamatan kuta, tuha gusali mandhura, astakula sujiwa, danghwan astakaya mahendra, kestatade, pratikaya kesawa, karakṣayanña gaṇabhawa, subhama, turut juru di kadhurân makapatang juru, paknayangña to mâs paranakângña mâ 2 ku 1 di hatahil, hatmwang hatmwang, byayanangña di kârttika angkĕn raḥ tirthâ, tĕhĕr pakadan nasi balun lamak 10 lyunang nasiña guñja 6 di guñjan panghurwan di halamak, beyangña wulung, dadih, tangguli, harĕtan, siddhu hajĕngan, pirak dakṣina upaḥ parjuluk mâ 1 ku 1 me pamaka-

5*a*. kadan sara blin ku 1 rasuna, halya, blin ku 1 çrahangña di dakulapati me dakâraṇa *u*taka ditu, angkĕn kârttika me raḥ tirthâ ditu hatmwang hatmwang, habhaban tkapyanña 1 lod pasiwwan, tambak, parigi pagĕr kambang, pangatawanña, dahan kalod kangin karuḥ, lanbhaña haratus dwangpuluḥ pitu dpa, kunang yanada dûrbalan sang hyang parhyângan, me pandĕm, pañcuran, pasibwan, prasada, jalan raya, denan lodan pahurupangña banwa di julaḥ, di indrapura, buwuṇḍalĕm, hiliran, kabehyanña, amin sawi dharmman sang hyang parhyangan ditu, parbyayanya ya, raptangĕnya watu sakasamahangña uliḥ to wanwa di julaḥ yanada tarahan tumĕken twa partapanan di dharmmakuta, kapwa ta ya kasamagrin turun tangga sahasañjata, tulun_gĕn to patapan di dharmmakuta, apan ya prasiddha, ryyuyyaṃ sang ratu dharmmadâyadya ditu, kilagiña

5*b*. di samohan da senâpati, di panglapwan makasupratibaddha, da senâpati wṛsabha ida kumpi tuha masigi, da ser krângan tuhananta da nâyakan makarûn ida wandami bhimatra, da mañuratang âjñâ tuha wasuwandhu, me tuha prawâra, da cakṣu dikâraṇa di wijayapura, tuha nogata, da cakṣu di wijayakrânta, tuha râjaṇa, da dikaraṇa di panglapwan di wṛsabha, tuha dhana, dadikâraṇa di panglapwan pañcakala tuha taran, da dikâraṇa di panglapwan di ḍaṇḍawâçî tuhagama, da dikâraṇa di panglapwan di pituha bera,

da panglapwan di wwit tuha lalita, syuratang da kârana wijapura banaçrî. // o // punah di çaka 938 bulan asuji çuklasasti rggaspasarbwajayakrânta, tatkâlan banwa di julah makahalamatan kuta me makadhikâra, sahayalamatan kuta, kayasta tuha santana, pratikâya tuha tamběh, prakula jangga, astakula balitan, tuha gu-

6*a*. sali ghalyak, karaksayanña banwa tuha basuta, duwěl, dí widatar hulu kayu, rangkap, tuha lilit, bupung, plat di ñuran hulu kayu, tinggar, me subhawan, mañuratang naresa, panundun jendra, me astragana, di lwaran hulu kayu sukhada, sagun, me bhiksu widyambara, makajalan samgat panghurwan uddhawa, mañambah di sang ratu çrî sangâjñâdewî, makahetu, makatahwang râm paraspara uraña habanwa. mâti, me tyaban musuh, nguniweh lwas majěngan di banwa johan, kawkas ta ya kurěn 5, ghyâni mûla kurěn 300 kunang sangkâri tani prah misinin to drabyahajiña sdangña paripûrnna, tkâ di halyun buñcang haji saprakâra ya ta mangjadyang sakit kepwan di ya, ya ta haituña mañambah di sang ratu, mangidhih anugraha titisyan ambrta, ananděha sadrabyahajiña, to kyângluhanña, kunang pwan kângěnangěn kâsyasih

6*b*. to banwa di julah makahalamatan kuta, me di bhâyan bisti jnganna, hawalan turunan tarahan, tani burung, mâti, kahañang, saha twa kiturunanugrahan sang ratu, to di banwa di julah makahakuta, an panngahyan drabyahajiña, atěhěr pabharinyan panggraksayanña, kunang lwîr to drabyahajiña yanděh sambar dwang karundung tkâpaña, me bhojana di dharmmakuta, lamak 10 pakadaña siddhu, dwangpuluña isiña di hapulu guñja 10 upah parjuluk mâ 1 ku 1 pamli dañur ku 2 ârghaña 100 lambar di hakupang, pamli twak ku 2 arghaña hakadung, di hakupang, tani blinyan bhasa, saprakâra, me kasumbha, ulih sang ratu, me nâyaka, pamahain tring katih 6 pakadanña ptung katih 3 tmwan yajñâ, gantung dulur pacarakâhaji, di punya turutěn tmwan wajantika, tuni sisikan, kunang yanada samâña habanwa ditu, mamayar doça rayâdikit pamayarěn ya luda

7*a*. n, ndan pangtlwangĕn ya, habhâgi bayarĕnña, kunang hingân to kabakatén ludyan makantang mamayar mâ 2 bahata, yan mamayar tujuḥ pirak tigang atak, ḥamâs, hakupang sâtak, tani ludyan, me tani dampulyan sampi, haturan, besara, kambing, culung, asu, manuk, kdis, halyun yubuḥña prakâra sahatwa anugrahan sang ratu to di banwa di julaḥ makadikâra, yathâña kapagĕhĕn kalipĕtĕn paripûrṇna, kagiḥ kramâña usâna, kilagiña di samohan da senâpati, ser nâyaka, di panglapwan, makasupratibaddha, makâli mpungku sewasogata, samgat makarun ḍangâcâryya wimalânanda, samgat juruwadwâ, ḍangâcâryya kesantĕn, samgat mangirengiren mandami kṛitartha, samgat praḥ pu taba, samgat tahantaku pu kasiḥ, samgat prataya lali pu homa, samgat mañuratangâjñâ di hulu jamang, samgat mañuratangâ-

7*b*. jñâ di tngaḥ langkâ, samgat cakṣukâraṇa pu rawarça, samgat cakṣukâraṇakranta rĕnĕk, samgat pituha gunas makâdi da senâpati dinganga pu prajñâ, me da senâpati tunggalan dyaḥ kayop, da senâpati kuturan pu gawakṣa, hyarp anak dikâraṇa wijayapura, sawodita ,, o ,, muwaḥ i çaka 987 bhadrawantan mâsa tithi saṣṭi çuklapakṣa, pa, pa, bu, wâra wariganing wariga irika diwaçani[ng] kanang karâman i julaḥ sâdhikâra, dhikâra bapa manija, juru gusali bapa tayamin, bañjar bapa suddhiman, panulisan, bapa sujini, râma kabayan bapa çikṣaja(?), bañjar i widatar bapa manĕtĕs, panulisan bapa manghwat râma kabayan bapa agrati, i kaduran, sahâya bapa pakṣaja, panulisan bapa bhimaja, râma kabayan bapa sahyaja, lâwan pawlaḥ makatlung juru, i paçûran, parujar bapa sambibu, i pasilĕm bapa sukhaman, i pasunggan bapa pu

8*a*. trangça, samangkana pratyekanya, papak prasama, mapulung rahi anambaḥ i lbu ni pâduka haji, anak bungçunira kâliḥ bhatârî lumâḥ i burwan, mwang bhaṭâra dewatâ lumâḥ ring bañu wka, sambandhani panambaḥnikanang karâman i julaḥ sâdhikâra i lbu ni pâduka haji, anghyang amintânugraha titisanâmmṛtâhyun tumambrakna pangrakṣayanya, anugrahanirâtitaprabhu makanimitta tan subaddha

paripûrṇna kahiḍapanya tamolahing ripta tkaring dlâhaning dlâha, tĕhĕr umratibaddhakna sarasaning pangrakṣayanya mûla, i tan mulanya i sasuruhanya sakweḥ rowangnikanang karâmanni julaḥ wineḥ pasĕk rîkâna, lâwan anghyangâhyûn tumambrakna satingkaḥ pâduka haji ring sambar ikang sipat mâ 4 hopanali jaryyajaryyan, acelengngamûlya ma 4 wnangâpagawaya linggis, mwang kris, tan sisikĕn, tan tahitikusĕn, tan panahura pakupat, tuhun tanggapana ring panambaran juga ikanang karâman sakra-

8*b*. manya ring lâgi, kâranṇanyanpanambaḥ i ḷbuni pâduka haji, makasopâna sang senâpati balĕm bunut pu ammṛta, tan pisan piṇḍwa aminta tinkâkĕn sapanghyangnya, matangnyan tumulwî pâduka haji makon mâlapkna i taṇḍa rakryân ring pakirakiran i jro, makabehan, karuhun mpungku çaiwasogata, umâlocita sayathâsambhawani panambaḥnikanang karâmani julaḥ sâdhikâra iningĕtingĕ(t) pwa yan tan sapira pang(r)akṣayanya ring kabalan tuhun humyangakĕn tumambrakna panis pâduka haji ring sambar pangâknanya i pangrakṣayanya, tka rikanang panumbas wlit, mûla anugrahanirâtitaprabhu, yathânya tan puriḥpurihana tka ring dlâhaning dlâha juga prayojananya, mwang paḍa tolihĕn ikanang karâman lâwan kabalan, an ikang ubhayahitâwasâna tkapaningagawayânugraha, yathânya tan pamuhara kadurwawekan i muwahanya paripûrṇna

9*a*. kadi kramanya ringanadi, kâlapknanya tumulwî ta ya hinaturakĕn i lbu ni pâduka haji an yogyâywana sapanambaḥnya, matangnyan ḍumawuḥ dharmmânurâga pâduka haji irikanang karâmani julaḥ sâdhikâra inubhayasanmata sahinyangakĕnya pangâkna i pangrakṣayanya mûla, pratyekanya ikang sipating sambar pinurĕk mâ 5 kahop panalinya tkeng jaryyajaryyan, tan panusuna, acelenga mûlya mâ 4 wnangâpagawaya linggis mwang kris, tan sipatĕn, tan panahura pakupat, tuhun tangkapana i panambaranya juga ya, sakweḥ tinahilaknya ring cakṣu sambar apan mangkana puriḥnya, panumbas batĕp sake sang senâpati tunggalan, samgat kalasantĕn, mpungkwing hyang slat, satak hinga-

nanya angkĕn tahun anglpiha, sârgha mahâjana, tan palakwana paksaya, tan pacaksuha, tan sipatĕn tan tahitikusĕn, mangkana yan hana banyâga

9*b*. sakeng sabrang jong, bahitra, cumunduk i mânasa awuka kunang hatpi katkananya, wnanga ikanang karâman patrakâsihana wlyana hatĕp mûlya mâ 1 anglpiha sârgha mahâjana, tan papacaksuha, tan kna pâksaya, ikâ ta yan pamawa sang hyang ajñâ haji, tinumbuk tĕlĕk pâduka haji ikanpananggapa. tan pakânggĕha pangraksayanya, knaning hulunâtatâ, talitali babini blah piling, rĕgĕp sâ 3 saputthâyu angkĕn tahun, mangkana yan hana bhandagina salwîranya marânmak irikanang karâman i julah sâdhikara, yan pagĕndingi haji mâ 1 paweha iriya agĕnding ambaran ku 2 paweha iriya. amukul ku 1 paweha iriya, anulingi haji marânmak ku 1 paweha iriya, anuling ambaran sâ 3 paweha iriya, atapukan pirus menmen i haji marânmak ku 2 paweha iriya, yan atapukan pirus menmen ambaran

10*a*. marânmak ku 1 paweha iriya, lâwan yan hana waringin, skar kuning, wungkudu, puntaja, wodhi kamalagi lumbang, yan hana wĕngi parahuning tarahan tan katon yan tka, angĕbi tirisan kunang wnanga ya rumûgakna ya, mangkana rowangnya sakarâman tan wehĕn lumakwa wadwawadwâ i samgat julah tan wurung pinakawuluh panawi, lâwan suruhanya pagĕr kambang ing kuta hañar wnanga surusuru pagĕranya paratan hinlyan angkĕn tahun mwang tan hana wehĕn baryyabaryya çîla, molahulah mangraparapa ri thâninya tan pangalapa salinaranganya ngkâna, kadyangganing sarwwaphala mûlaphala, makâding wnangwnang tan pañjinga ri jromah tan panĕhĕrakna drwya grha pariskâra, mangkana sakwehningngapangkapangkah angulwanangawetan sasangkananya, kinonamera kunang salwiranya tan pangalapângdûka kbo, sapi, wdus ccleng, yan tumurun iri kanang pasisi i julah tan gawayakna salwîrningamuhara tra-

10*b*. sa irikanang karâman, yapwan hana mangkana kengĕtakna kawwanganya kawatĕkanya sangkanya, pâjarakna i lbu ni pâduka haji, tan wurung tibâna danda sakrama-

ningâjñâlangghana, lâwan i wnanganyâbĕngbĕnga i tasiknya kadi kramani rowangnya paçiçî yathanya paripûrṇna ri thâninya, tan hawuhawun, kunang yan katkanâpadata. kaparĕpĕkana musuh tan panganiyâtagĕn milwânututana kadi rowangnya paçiçî kabeh anglngkĕpa ri sangjata sahawlah yan panututana hawan parahu, tan kalakṣepâhiryyahiryyana. lâwan rowangnya sakarâman kunang yan hana pñu iwakagöng, layaran mañjingi bĕngbĕngña sapurihnya mûla ulahaknanya, kunang pwa yathanya tan kolaholaha, hlam tka ring dlâhaning dlâha, tkapnira sanganâgataprabhu, mwang nâyaka tkeng caksu paracakṣu salwîraṇya, sarasa sang hyang ajñâ haji prasâsti anugraha pâduka haji irikanang karâmani julaḥ sâdhikâra tkeng pawlaḥ makatlung juru, matangnyan

11*a*. sinaphalâkĕn pinanaḍahakĕn sapatha i bhatâra puntahyang makapamûrçita simsimâs singhala bĕntuk tunggal bharaṇya mâ 4 taṇḍa haji pinakapanaḍaḥ sapatha rasanikanang sapatha, îndaḥ ta kita kamung hyang bhaṭâra puntahyang, hyangâgasti, mahârṣi, pûrwwadakṣiṇa, paçcimottara, mâdhyâ, urddhamadaḥ, rawi çaçi, kṣiti jala pawana hutâçana yajamânâkaçadharmma, ahorâtri sandhyâdwaya, yakṣa rakṣasa piçâca, pretâsura garuḍa gandharwa, graha kinnara mahoraga catwarilokapâla, yama baruṇa kuwera bâsawa, mwang putradewatâ, pañcakuçika nandîçwara mahâkâla, sadwinâyaka, nâgarâjâ, dûrgadewi, caturaçra anantasurendra, ananta hyang kâlamrtyu, gaṇa bhûta kita milu manarira, umasuking sarbwa maçarîra, kita sakala sâkṣîbhuta tumon maḍoḥ lâwan maparö, ring rahineng wngi, at ṛngyökĕn ikeng samaya sapatha sump ḥ

11*b*. pamangmangmami ri kita, hyang kabeḥ, yâwattikanang wwang durâcâra tan yatna ryyânugraha pâduka haji, irikang karâmani julaḥ sâdhikâra sapasukpaṭimaṇḍalanya kabeḥ, brâhmaṇa ksatriya, weçya, sudra, hadyan hulun, matuha rarey, lakilaki, wadwan, gṛhastha, wiku, nâyaka, caksu parasandiwîsa, asingumulahulaḥ anugraha pâduka haji, tkaring dlâhaning dlâha, tasmât kabwataknanya, patyanta ya kamung hyang, deyantatpatiya, tatanoliha ri wuntat, tat-

tinghala ri hiringan, tarūng ringadgan, tampyal ri kiwan, uwahi ri tngĕnan, tutuḥ tunḍunya, blaḥ kapâlanya, sbitakĕn wtĕngnya, rantan ususnya, wtwakĕn dalmanya, dudut hatinya, pangan dagingnya, inum râhnya, wkasakĕn prâṇântika, yan para ya ringalas pangaṇĕning mong, patukuningulâ, puliraknaning dewamanyû, yan para ya ring tgal sambĕr-

12*a*. ning glap, sĕmpalning râkṣasa sarbwaroga rumañcaya, araḥ ta kita hyang kuçika, garga metri kurusya patañjala, suwuk lor kidul kulwan wetan, bwangakĕn ringâkâsa, salambitakĕn ri sang hyang kabaih, tibâkĕn ring mahâsamudra, kĕḷmakĕn ring ḍawuhan, alapĕn sang hyang daḷmer, dudutning tuwiran, sĕnghapĕning wuhaya, bhraṣṭâ liputĕning phira, muliha ring nârakaloka, klann de sang yamabala, palun de sang kingkara, pingpitwa yanpangjanma pâpâ ta ya sangsâra, sajîwakâla, sakelikuning janma tmahananya, awûka tan tĕmwa sama, mangkana tmahannikanang wwang umulahulaḥ sang hyang ujar haji prasâsti anugraha pâduka haji irikanang karâman i julaḥ sâdhikâra, tke saparimaṇḍalanya kabeḥ mangkana rasanikanang sapatha, tinaḍaḥ sake bhaṭâra puntahyang, tlas sinakṣyakĕn ri sammukha taṇḍa rakryan ring.

12*b*. pakirakiran i jro makabehan karuhun mpungku çaiwasogata, sira hana irikanang kâla samangkana, sang senâpati baḷun bunut pu ammṛta, sang senâpati ḍinganga pu mangurak, sang senâpati pinatiḥ pu manggala, samgat nâyaka sâkṣî pu ḷmbu, samgat manuratangâjñâ ri tngaḥ sâdhya, samgat pasuk ganti jiwadhara, samgat manuratangâjñâ ri wuntat bâmangga, samgat cakṣukâraṇa pu rasukĕr, samgat adhikâraṇa pu rasinghaja, śamgat cakṣukâraṇakranta boja, samgat pituha widyâkṣara, karuhun mpungku çaiwasogata, mpungku ring dharmma ryyâwandâmi widyâtma, samgat mangirengiren wandami ajiman, sireng kaçaiwan, mpungku winor ḍangâcâryya kârṇṇaka, samgat juru wadwâ ḍangâcâryya kârṇṇakananda, tinulisakning lekha ring pakirakiran bajrangça // o //

No. III.

1*a*. i çaka 1103 çrawanamâsa tithi nawami çuklapakṣa, ma, pa, bu, wara wayangwayang, irika diwaça ajña pâduka çri mahârajâ haji jayapangus akarja cihna saharâjapatnĕdwaya paduka bhatâra çri parameçwari inṭujalañcana, pâduka çri mahadewi çaçangkajaketana, umajari parasenâpati umingsori taṇḍa rakryan ri pakirâkirani jro makabehan, karuhun mpungku çewasogata, ṛsi mahâbrahmaṇa, i pingso nyajña pâduka çri mahâraja, ajarĕn sira kabeḥ, sĕmbandha mangṛngĕ pâduka çri maharajâ, ri katidopayanikang karaman, epu kapgan tan wri daya, alaholahangnaḥ sawicâra

2*a*. pinuriparihan deniri sangadmakakmitana pigajiḥ, i karamani julaḥ kaduran pikawitani desa kawisesan dening ulaḥ sapañjingtani, nun magĕhakĕ saritinya, satungkab balwidwipamandhala, hâna pwa kanitijñana paduka çri mahâraja rumŏngŏ pĕḥ ning manawakamandhaka, gunagrahi kuminkin ri kaswasthanikang rât rinakṣanirâ, makadona ri pagĕhanika sapthanagarâ, swabhawani kadi sirâ prabhu cakrawṛtti râ-âdirâjâ, ṣekarâjyarâjalakṣmi makadonani pagĕḥha sapthanagara, matangnyan tinalataḥ pâduka çri mahârâja, mangkana karamani julaḥ sapañjingtani ya ta karânanya makmitanâ sang hyang râjâprasaṣṭi

2*b*. amgĕmagĕm makakĕmitan raksanya tugu karaman swasantha ri kawakânya pisaningu tan knâ parabyapara, karamani julaḥ padṛwyajinya taruḥ karung ma 4 saputthayu mwang patimbhar, mâ 3, saputthayu, tan kna sakweḥ ning padṛwyahâjyanya parawuluwulu mwang makapitung bulu tkeng nayakan sakṣi, makadi watun palbur i sambar, mwang tan kna tangkalikâgĕng tangkalikalit, mangkana apan tan kna mulanya katmu tinmu ring kârana pûrwwâsthiti ring lagi, tan kna pangklĕyĕ palaris, tan kna pinta panumbas ri kâlanya patahil dṛwyahaji ri maga mahânâwami ri katikandhanâ ṣuwwabya sakalayaran, tan kna pawwat pacaru mwang byaya, tan kna sakweh

3*a*. ni sajasaja saprakara, ri saṛggapan macaturasaga

ai babini mwang kamasan blaḥ angkĕn magamahanawami, mangkana ya hana parawu turun kwaḥänya yan hana jo, banawa salyuning parawu, samgat badwaji, di tĕngaḥ juga wasesa magaci kabayan, gosti, ida mangâwasa dinara, apan di tngaḥ juga wasa isi parawu, di pa*bh*utaḥ, dulângan, pasanggahĕbusan, i karamani julaḥ sapañjingtani, badwaji di tngaḥ juga wasesa laku*nang* bĕbĕ(ng), lakuna parawu, makasakṣi di tngaḥ juga mangadum ada laku i dwaji mangĕdum pangtla patataḥ pasangga habusan dwang bagi kataḥ habagi patlu kahoman, kabayan gosti, ida mangra

3*b*. ksa desa di nagara, hapan mangangĕti na*bh*atitimula juga badwaji di tngaḥ mangingĕtin arikña mula i karaman julaḥ pañjingtani, tan kna pakupat, tan kna paṛmṛm, mwang winta maṛñit, tan kna pangglar turunturun bakabakat mwang patimtim, tan kna papuñcâgiri, patâlitali mwang pangĕmpung, tan kna sarwwawija *ri* mahabantĕn pawisuwa, prayatcita, tan kna pajapąjapa nguniweḥ wnanga yanambuta gawe sakweḥ ni caṇḍala; kamma, mwang âtĕkĕsa sapangalapnyaj satwa ring alas tkeng wunyawunyan saprakâra, tanpamwit, tan kna palanti mwang tan kna rot, mangkana yan hana rogan karâman salaḥ mârgga hyun makastrî babini brahmâ wangça santana wu

4*a*. ñja*an* juru kling, lawayan hana putra santana kahulunan salwî, rani kahulunanya tke wadwa, rakryan.....mahi taninya, tan tukudan tunggu bwatthaji, ring pakuwwan, tan kna *ajiaji*, hagĕng hadĕn*ut*, karani julaḥ pikapagĕng i dadinagara, apan datangarani juga, pajuritña di julaḥ mangkana inanugraha mira pduka çri mahârâja haji jayapangus yan hana kahyang walya momaḥhi taninya tanalapĕna damla wali i pâdu mwang i patataḥhan tan kna rot pabukabudthi, tan kna pasila, mwang pawija, atĕhĕr wnanga ya mijilakna sa*ra*ma . . tani salen *tanalapan* dening watĕk ser walyan, mwang hulu kayu i puja, tan kna lagani

4*b*. hbhu, ta sipatĕn lâwa yan hana katyagan ri tâninya wnanga ya tan pasâja skanapanta *ima* tan parabyapara deni watĕk kuturan, mangkana yan hana rowangnya saka

raman anmu anak ning wiku ṛsi, waluning wiku ṛsi, tan kna tambang sanikala pitung wiku ṛsi momaḥ ri tanin tan sĕgaḥhĕa i subĕla, karamani julaḥ tan kna ṛamli haji ring maũubul, mwang ring gulma, tan wadungana dening undhahagi salwirani wadungĕnya, dadya .. rulakĕn sakweḥ ni kayu larangan makadi, kamiri, waringin, boddhi sĕkar kuning yan sadosangĕnĕbahumah tirisan mwang tan kna katĕmpuḥ*ha* de .... ganaganan sanâhana krangan sahanahana ning drwya-

5*a*. nya kapwa munggaha badwaji di tngaḥ, tan hana drwyanya kadi wulu, apan di tngaḥ juga laku drwyanya kabeḥ, atĕhĕr pinarimandhala hingani taninya, hinganya wetan, kudkad mamupur, air lamĕsung, air tabar rangrĕng, hinganya kidul, sagara hinganya kulwon, cadi, bakaḥ, rĕnĕk, air cacaracas, hinganya lor, balibing, air nangka, lotaduk, bĕru, air rĕpu, pobacang, air tapikĕn, rangrĕ; air runusan, air balatuk, air puhun, baringin, ljong, batu kamodi, tring ror, potaluḥ, mangkana lbaḥ ni parimandhala cinaturdeça, tlas ṣinasyakĕn ri sanmuka da rakryani jro makabeḥhan, karuhun mpungku sewasogata ṛsi mahâbrahmana i pingsor

5*b*. ajũâ padaka çri maärajâ, makadi parasenâpati mangkana pungku sewasogata, sang senapati baḥm bunut pu anakas, sang senapati dinganga pu wudasina, sang senapati dĕndha pu hitawaçana, sang senapati maũringin pu amurulung, sang scti kuturan pu dijanmar, samgat maũuratâng bajũâ i hulu tamwrireḥ, maũuratang bajũâ i tngaḥ mtadara samgat manuratang bajũâ i wuntak amaruda, samgat cuksukarana pu rawalaharsa, sisre kaçewan, mpungkwi byang dang dangacaryya agreçwara, mpungkwi sasaban dangacaryya amaradwaja, mpungkwi bipor, dangacaryya hlahla, mpungkwi makarun dangacaryya hadiwangça sireng kasogatan mpungkwi kutri ..... sarwwâwija, o o o

---

Bladz. 17 reg. 8 v. o. staat: het grootste gedeelte, lees: ongeveer de helft.
Bladz. 18 reg. 7 staat: het oudste jaartal, lees: op één na het oudste jaartal.

WELTEVREDEN, April 1889.

DE AROE-EILANDEN,

GEOGRAPHISCH, ETHNOGRAPHISCH EN COMMERCIËEL,

DOOR

G. W. W. C. BARON VAN HOËVELL.

Langzamerhand begint de nevel van onbekendheid op te trekken, waarin de Aroe-eilanden jaren lang waren gehuld.

Ten minste wanneer men de jongste zeekaart van 1885, samengesteld op het Hydrographisch bureau te Batavia, vergelijkt met de oudere kaarten van GREGORY en MELVILL VAN CARNBEE, dan zal men tot de overtuiging komen, dat onze kennis in de laatste 25 jaren langzaam maar zeker is vooruitgegaan. Tot betere hydrographische kennis der Aroe-groep hebben zeer zeker de reizen onzer oorlogstoomers en de waarnemingen op die tochten gedaan, veel bijgedragen. Toch komt een groot deel van de eer daarover meerder licht te hebben verspreid toe aan den gezagvoerder der Gouvernements Marine W. HUISMAN, die in 1864 met het stoomschip de „Telegraaf" de geheele Aroe-groep rondstoomde en er eene schets van samenstelde. Het Engelsche opnemingsvaartuig de „Flying Fish" ontwierp in 1885 eene zeekaart van het zuidelijkste gedeelte der Aroe-eilanden. Uit al deze gegevens werd de jongste zeekaart samengesteld.

Mijne reis naar de Aroe-eilanden in Maart 1888, op last der Regeering ondernomen tot het instellen van een onderzoek naar de handelsbeweging, heeft zeer zeker ook weder de hydrographie dier streken een schrede vooruitgebracht, ten minste de officieren van Z. M. stoomschip „Flores", comman-

dant J. W. M. VISSER, hebben zich gedurende de reis beijverd tal van opnemingen te doen, terwijl ik van mijn kant, zonder het eigenlijke doel mijner zending uit het oog te verliezen, in het belang der wetenschap, getracht heb dat streven zooveel mogelijk bevorderlijk te zijn.

Vreemd mag het zeer zeker heeten, dat bij deze reeds vrij volledige hydrographische kennis der Aroe-eilanden de zuiver geographische kaarten van deze groep nog zooveel te wenschen overlaten. Om van het kaartje van WALLACE niet eens te spreken, vindt men in alle atlassen de meest uitéenloopende en verwarde afbeeldingen van de Aroe-eilanden. Die welke in den nieuwsten atlas van STEMFOORT en TEN SIETHOFF gevonden wordt, is eveneens slecht, zoo niet de slechtste, en men kan even goed om eene voorstelling van de Aroe-eilanden te krijgen de kaart van Engeland bestudeeren.

De kaart, door den resident RIEDEL gegeven in zijn bekend werk „De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papoea" had beter kunnen zijn, wanneer deze schrijver niet uitsluitend was afgegaan op berichten van inlanders, doch meer partij getrokken had van de reeds bestaande hydro- en geographische gegevens. Hij zou dan bijv. eene betere voorstelling gegeven hebben van de kustlijn der eilanden, van hunne grootte en hunne ligging ten opzichte van elkander, en verder zouden zijne opgaven van lengte en breedte meer met de werkelijkheid overeenkomen. Ook worden de zoutwaterkanalen, die, zooals bekend is, de tanah besar van Aroe doorsnijden, door hem veel te smal voorgesteld, zoodat 't geheel den indruk geeft van één groot land door rivieren doorsneden en niet van een tot een area van meer of minder groote eilanden verbrokkeld geheel, wat de Aroe-groep toch werkelijk is Als altijd was deze schrijver bovendien karig wat de geographische beschrijving aangaat.

In de laatste uitgave van het „Handboek der land- en volkenkunde" van Professor DE HOLLANDER vindt men alles gecompileerd, wat tot dien tijd omtrent de Aroegroep bekend was. Eene opgave van de schrijvers, die tot de in dat

handboek voorkomende beschrijving bouwstoffen geleverd hebben, vinde hier eene plaats, welke opgave tevens dienst kan doen als eene bibliographie der Aroe-groep.

1°. G. W. Earl, in het Journal of the Indian Archipelago, IV.

2°. Kolff, Reize door den weinig bekenden zuidelijken Molukschen Archipel. 1825.

3°. Dr. Brumund's Reize. 1843.

4°. Bosscher, in het Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, Deel I, 1849 en Deel II. (Van dezen ambtenaar kreeg ook Dr. Bleeker de gegevens voor hetgeen in zijn „Reis door den Molukschen Archipel over de Aroe-eilanden" voorkomt.)

5°. Een onafgewerkt stuk „de Aroe-eilanden in vroeger tijd en tegenwoordig", in het Tijdschrift voor Nederlandsch Indië, Mei-aflevering 1858.

6°. H. C. van Eybergen, Verslag eener reis naar de Aroe- en Kei-eilanden in Juni 1862. Tijdschrift Bataviaasch Genootschap, Deel XV.

7°. Verslag van idem in April en Mei 1864. Tijdschrift van hetzelfde Genootschap, Deel XV.

8°. P. v. d. Crab, De Moluksche Eilanden. 1862.

9°. Wallace, Insulinde. Vertaling door Prof. Veth, 1871. Deel II. (Reis 1857)

10°. von Rosenberg, Der Malayische Archipel. 1878. (Reis 1865)

11°. Riedel, De sluik- en kroesharige rassen tusschen Selebes en Papoea. 1886.

Niettegenstaande deze vrij uitgebreide literatuur zal men bij inzage van het handboek van de Hollander toch nog herhaaldelijk stuiten op misstellingen, onzekerheden en fouten. Het komt mij daarom voor volstrekt geen noodeloos werk te zijn eens eene nieuwe geographische beschrijving der Aroe-eilanden te leveren, daarbij gebruik makende van de bovenaangehaalde bronnen en van hetgeen ik zelf op mijne reis heb gezien en opgemerkt.

Voor de door mij ontworpen schetskaart heeft als punt

van uitgang gediend de jongste zeekaart, verbeterd naar de opnemingen aan boord van Zr. Ms. stoomschip „Flores" gedaan.

Ik wijs er evenwel bepaald op, dat mijne kaart geen zeekaart is bestemd om er op te varen, doch dat het, naar ik hoop, de beste geographische voorstelling der Aroe-groep is, die tot nu toe bestaat.

De Aroe-eilanden liggen beoosten de Kei-eilanden tusschen 5° 18′ (noordhoek Warialaoe) en 7° 5′ 25″ zuiderbreedte (Schildpad-eiland) en 134° 8′ en 134° 56′ oosterlengte van Greenwich (Poeloe Barakan).

De naam schijnt aan de groep door vreemdelingen gegeven te zijn [1]) en kan eene verbastering zijn van *saäroe*, dat in 't Moluksch Maleisch „droogte" of „zandplaat" beteekent, waarvan de Aroe-archipel wemelt.

Ook kan de naam verband houden met de casuarinen, die op deze eilanden veelvuldig, vooral langs de stranden, voorkomen en die evenals in Australië een eigenaardig cachet aan de flora geven. Deze boom in 't Moluksch Maleisch *pohon kasoeari* geheeten, wordt door de echte Maleiers *pohon aroe* genoemd en alsdan zou de naam van Maleische zeevaarders uit het westen afkomstig zijn.

De zee, die de Aroe-eilanden omringt, is vrij ondiep vooral aan de oostzijde, waar zij tot op een afstand van twee en drie Duitsche mijlen uit den wal van 3 tot 12 vadem varieert en er dus overal geankerd kan worden.

Bij de zeer ongelijke diepte moet het lood al stoomende steeds gaande worden gehouden.

De negorijen aan de oostzijde der eilanden zijn in den regel alleen te naderen door de geulen in de riffen door de inlanders *walor* [2]) genaamd. Het verschil in diepte bij eb en vloed, is vrij groot en bedraagt in den regel 7 voet, bij springtij zelfs tot 10 voet. Ten gevolge van de hevige

[1]) Dit komt meer voor. Zoo in bijv. de naam Makassar van vreemden oorsprong. De bewoners van Aroe kennen hunne eilanden niet onder een algemeenen naam, doch, rijk in 't specificeeren, geven zij aan ieder eiland een afzonderlijken naam.

[2]) Van Eysbergen spreekt abusievelijk van *alor*.

stroomingen, die door de zoutwaterkanalen en enge zeestraten tusschen de eilanden gaan en dan massa's drijfzand of fijn verweerde koraal medevoeren, is het water het geheele jaar door eenigszins troebel, en vertoont de zee hier niet dat kristalheldere, anders zoo eigen aan de Molukksche zeeën. Iets eigenaardigs is ook het veelvuldig voorkomen van wier in de zee, die Aroe bespoelt.

De moessons worden verdeeld in west- en oostmoesson. De eerste, waarin de meeste regens vallen, hoewel toch ook in den oostmoesson regenbuien niet zeldzaam zijn, heerscht van December tot medio Maart, terwijl de oostmoesson tegen einde April invalt en duurt tot einde September.

Alleen in de kenteringsmaanden zijn de dagen droog en warm. De stilste tijd valt in de maanden October en November, gewoonlijk met den naam van *meti Kei* [1]) aangeduid.

In den westmoesson zijn hevige noordweste- en westewinden de heerschende, terwijl in den oostmoesson die wind bestendig uit het oosten en zuid oosten waait.

In den westmoesson heeft men op de west- en noordkust, in den oostmoesson op de oost- en zuidkust der eilanden met hevige windvlagen en hooge moeielijke zee, ook grondzeeën te kampen.

Hoewel het klimaat in den regel gezond is te noemen, maken hierop de eerste maanden van den oostmoesson eene uitzondering en alsdan heerschen gewoonlijk koortsen en beri beri.

De beste voorstelling van de Aroe-groep is een in verschillende groote eilanden verbrokkeld land, waaromheen, vooral aan den oostkant, ontelbare kleinere eilandjes zijn gegroepeerd.

Die grootere eilanden, met den collectieven naam van tanah besar aangeduid, heeten in eene volgorde van noord naar zuid Wokam, Kobrôr, Maikor met Koba en Trangan.

[1]) Niet alleen op Aroe, doch ook op Tanimbar, hoorde ik van *meti Kei* spreken. De waterstand moet in die maanden buitengewoon laag zijn, een physisch verschijnsel dat vooralsnog niet opgehelderd is. Omdat op de Kei-eilanden vooral zulke uitgestrekte koraalbanken rond de eilanden gevonden worden, spreekt de Aroeneer van *meti Kei*, omdat zijn land er in die maanden evenals Kei uitziet.

De grootsten zijn ongetwijfeld het eerste en het laatstgenoemde. De algemeene richting der zoutwaterkanalen, die deze groote eilanden scheiden, is van west naar oost.

Deze kanalen vormen de handelswegen van den zoogenaamden voorwal [1]) naar de achterwalseilanden. Zij dragen de namen der plaatsen die er aan gelegen zijn, doch worden ook wel genoemd naar de eilanden, waarheen zij leiden. Zoo wordt bijv. het kanaal, dat Wokam van Kobrôr scheidt, kanaal of soengei van Wanoembai genoemd, doch ook wel kanaal van Watoelei [2]) geheeten, omdat het de weg is voor prauwen, die naar dat eiland gaan. Dit kanaal is het diepste (± 10 vadem) en behoudt eene gelijkmatige breedte van ± 500 meter, waarom het het meest bevaren wordt. Zoo draagt het kanaal tusschen Kobrôr en Maikor [3]) den naam van Bendjina kreek, doch wordt ook wel kanaal van Barkai [4]) geheeten, terwijl het zuidelijkste kanaal, dat Maikor van Trangan scheidt zoowel Maikorkreek als kreek van Krei genoemd wordt, omdat de handelsvaartuigen, die naar Barkai of Krei gaan, den weg door een van deze kanalen nemen. Dit is waarschijnlijk wel de voornaamste reden dat jaren lang door onze cartographen zooveel verkeerde voorstellingen der Aroe-groep gegeven zijn. Zij toch hebben de kanalen van Watoelei, Barkai enz. bij de eilanden van dien naam gezocht, en zoo is langzamerhand de verkeerde voorstelling dier kanalen in vertikale richting ontstaan.

Het belangrijkste, hoewel niet het grootste eiland der geheele groep is Wamar, gelegen in een groote bocht op den westkant van het groote eiland Wokam. De voornaamste plaats is Dobo, waar sints 1882 een posthouder is gevestigd. Het is gelegen op eene landtong aan den

[1]) Voorwal noemde men reeds in de tijden der O. I. Compagnie, die zijde der eilanden, welke naar den grooten handelsweg zijn toegekeerd, terwijl met achterwal natuurlijk de tegenovergestelde kant bedoeld wordt.

[2]) Niet Wonoembai maar Wanoembai of Manoembai, niet Wattelei of Watelee maar Watoelei.

[3]) Ik moet hier even eene fout van VON ROSENBERG verbeteren. Taberfane is geen afzonderlijk eiland, doch de noord-westelijkste hoek van Trangan.

[4]) Niet Workei of Warkai, maar Barkai.

noord-oostkant van het eiland en biedt voor schepen eene goede ligplaats aan, in den westmoesson oostwaarts van de landtong, in den oostmoesson aan de andere zijde. De geographische ligging werd door de officieren der Flores op nieuw astronomisch bepaald en gesteld op 5° 48′ Zuider Breedte en 134° 14′ 5″ Ooster Lengte. Een Gouvernements-steenkolenloods staat op de uiterste punt. Dobo is eene stichting van vreemdelingen en bestaat uit twee evenwijdig loopende straten met ongeveer 60 vrij goed gebouwde huizen door Chineezen, Makasaren en Boegineezen (eigenlijk Wadjoreezen) bewoond.

Evenwel staan vele huizen een groot gedeelte van het jaar ledig, daar de eigenaars dan voor eenige maanden naar Makasar terugkeeren. Hoewel een hevige brand den 1en Juni 1887 geheel Dobo in de asch legde, was de negorij tijdens mijne komst aldaar in de maand Maart 1888 weder geheel herbouwd. Terwijl de Chineesche wijk, onder het toezicht van een wijkmeester, voor de woning van den posthouder gelegen is, strekt het Boegineesche gedeelte, onder een kapitein Boegis, zich zuidwaarts daarachter uit.

De andere negorijen van Wamar zijn Doerdjela met 150 en Wangil met 73 zielen, beiden gelegen op den westkant van het eiland en door Christenen bewoond, ieder met een kerk met steenen fondament. Inlandsche godsdienstleeraars, Amboneezen, zorgen voor de kerkelijke behoeften.

Doerdjela is de oudste negorij, waarvan Wangil zich later heeft afgescheiden. De Radja van Doerdjela, die ook over 't geheele eiland gezag voerde en daarom wel Radja Wamar genoemd werd, woonde vroeger te Fatoerei [1]), thans niet meer dan een gehucht met slechts 45 zielen, gelegen op den zuid-oostkant van Wamar. Hier stond vroeger de steenkolenloods en namen de schepen drinkwater in, dat hier op geringen afstand van het strand uit den steenachtigen bodem opwelt. Tot Wamar behoort ook het lage, onbewoon-

[1]) Waarschijnlijk door drukfouten bij VAN EYBERGEN in Tatoerei, bij VON ROSENBERG en op de zeekaart in Taroetei verbasterd.

de doch met zwaar bosch begroeide eilandje Babi, recht zuidwaarts van den zuid westhoek er van gelegen.

Van Dobo noordwaarts stoomende langs Wokam vindt men de eilanden Oedjir en Wasir, uitsluitend door Mohamedanen bewoond. Wasir met eene negorij van dien naam op den oostkant met 40 zielen en Oedjir evenceus eene negorij [1]) op de westkust met 220 zielen, de laatste van uit zee niet te zien maar aan een kleine zoutwaterkreek gelegen met een goede half steenen moskee.

Oedjir heeft van alle voorwalsnegorijen het beste aanzien en schijnt vroeger versterkt te zijn geweest, zooals nog groote brokken van een steenen muur aanduiden.

Als eene bizonderheid van Wasir dient vermeld te worden, dat hier herten in 't wild voorkomen, welke dieren op geen der andere Zuid wester en Zuid ooster eilanden worden aangetroffen.

Door den Gouverneur CLEERENS werden destijds enkele exemplaren aangebracht, die sedert sterk vermenigvuldigd zijn en zelfs reeds naar het naburige Oedjir en van daar naar Wokam en Wamar zijn overgezwommen.

Verder noordwaarts, doch nog altijd aan de westzijde der groep, liggen twee onbewoonde eilandjes Toba en Ngoba, toebehoorende aan Oedjir, Wasir en Samang met parelbanken, welke door de achterwallers (Watoelei) tegen betaling eener kleine jaarlijksche retributie van 10 kati's parelschelpen per prauw worden geexploiteerd.

Het noordelijkste eiland van de geheele groep is het moerassige Warialaoe. [2]) De noordelijkste hoek er van wordt zeer oneigenaardig Watoelei djoering [3]) geheeten. Het heeft slechts eene negorij Warialaoe met 154 zielen.

[1]) Bij VON ROSENBERG worden drie kampongs genoemd nl. Kafosal, Iriri (lees: Djeriri) en Wallili. Dit zijn de drie *dati's* of liever *soa's* (wijken), waaruit de negorij Oedjir bestaat. Bijna alle negorijen, zoowel op den voor- als op den achterwal zijn in twee, drie of meer dergelijke wijken verdeeld, die allen afzonderlijke namen dragen, hetgeen ook dikwijls aanleiding gegeven heeft tot 't opnoemen van afzonderlijke negorijen, waar men slechts te doen had met wijken, die er een deel van uitmaakten. Op den achterwal heeten dergelijke wijken *pagar*.

[2]) De spelling Weggelau bij VON ROSENBERG is foutief.

[3]) Djoering of djoerong beteekent kaap of hoek.

De eerste eilanden, die men, na den noordhoek van Warialaoe te zijn omgestoomd, op den oostkant ontmoet is de Jedan groep, bestaande uit drie onbewoonde eilandjes. Ook deze groep, waarbij rijke parelbanken worden gevonden, behoort aan de voorwalsnegorijen Samang en Oedjir en wordt eveneens door de bewoners van Watoelei geexploiteerd.

Verder zuidwaarts ligt het eveneens onbewoonde eilandje Gonan (niet Wonan, zooals op de zeekaart staat) en dan bereiken wij de Watoelei-groep.

Tot deze groep behooren de bewoonde eilandjes van noord naar zuid Adoear, Koemoel, Watoelei, Djoersiang en Sewer.

Adoear heeft de negorij Bendjoering aan den oostkant, terwijl op hetzelfde eiland aan den westkant nog de negorij Kabalasiang gevonden wordt. Ten zuiden ervan ligt Koemoel [1]) met gelijknamige negorij aan den oostkant van het eiland. Dan volgt het hoofdeiland Watoelei met de negorij van dien naam aan den oostkant en eindelijk Djoersiang, eveneens met gelijknamige negorij, mede aan de oostzijde. Het eilandje Sewer met de negorij Sewer aan den noordoostkant is eigenlijk eene delta tusschen de armen der Watoeleikreek en behoort mede tot de Watoeleigroep. De geheele groep telt niet meer dan 1900 zielen.

Vroeger werden bijna al de genoemde plaatsen als negorijen van Watoelei genoemd, doch dit is fontief, het zijn afzonderlijke eilanden.

Behalve de genoemde bewoonde eilanden bestaat deze groep nog uit verscheidene kleinere, niet veel meer dan begroeide rotsen of dito zandplaten, als Manien, Rewang, Ngaoeap, Elel, Menlaoe en Mentai enz.

Het opnoemen van de legio onbewoonde eilandjes aan den achterwal heeft betrekkelijk weinig nut, vooral niet als zij gelegen zijn tusschen den zoom van bewoonde eilanden en de tanah besar. Voor de zeevaart is de juiste ligging van weinig belang, omdat groote schepen, wegens

[1]) Koemoel bij Bosscher, volgens de Makassaarsche uitspraak Koemoeloe genoemd. De Makassaar zegt bijv. ook *botolo* voor *botol*.

de geringe diepte der zee, de kust toch niet eens dicht kunnen naderen en voor de kennis van het land zijn zij van geen beteekenis, omdat zij vooralsnog tot niets worden benut en geheelenal braak liggen. Ook is de inlander weinig consequent wat de nomenclatuur betreft, zoodat men dikwijls hetzelfde eiland met verschillende namen hoort bestempelen.

Zuidwaarts van de Watoeleigroep treft men de onbewoonde eilandjes Karawaira aan, waar ook weder parelbanken gevonden worden, waarop gedeeltelijk door bewoners van Watoelei, gedeeltelijk door die van Meriri gedoken wordt. Nog zuidelijker dan de Karawairagroep en na de onbewoonde eilandjes Laklakar, gelegen bij den oostelijksten hoek van Kobrôr (Balatan djoering geheeten), en Batoe Kapal te zijn gepasseerd, treft men het eilandje Meriri aan met eene kampong op den zuidoostkant, eveneens Meriri [1]) geheeten, die na de tuchtiging en het bombardement in Mei 1887 gebouwd is niet ver van de plek waar zij vroeger stond. Zuidwaarts van Meriri ligt het onbewoonde Lair en dan het zeer kleine eilandje Lola met eene negory van dien naam op den zuidkant. Meriri heeft eene bevolking van 425 zielen, terwijl Lola slechts 175 zielen telt. Nog verder zuidwaarts stoomende, bereiken wij een eiland, dat op de zeekaart Loor, bij VAN EYBERGEN en anderen Laor en Laar heet.

Bij onderzoek bleek mij, dat het uit twee eilanden bestaat, Djamboeai ten westen en Penamboelai ten oosten, gescheiden door een kreek Lôr geheeten. Dit zijn dus de eilanden, die op oude kaarten bijv. op die van MELVILL VAN CARNBEE voorkwamen, doch later weder verdwenen zijn. Evenwel werden zij vroeger noord- en zuidwaarts van elkander geteekend, wat foutief is.

Op Djamboeai [2]) wordt de kampong van dien naam met 70 zielen en op Penamboelai eveneens eene gelijknamige

[1]) Het op de kaart van Resident RIEDEL vermelde Selree is slechts een der *soa*'s van Meriri.

[2]) VAN EYBERGEN vermeldt op Laor de kampong Djamboedi, natuurlijk door eene drukfout uit Djamboeai ontstaan.

kampong met 60 zielen aangetroffen, beiden aan de kreek van Lôr gelegen. Van andere onbewoonde eilandjes, die dicht bij Djamboeai gelegen zijn en dus tot de Djamboeai groep zouden gerekend kunnen worden, als Barakan, Dangari, Wolvatoe, maak ik slechts ter loops melding. Belangrijker is echter het eiland Barkai [1]) dat vele negorijen telt en dat oostwaarts van Koda en Trangan gelegen is.

Op dit eiland is te Gomo Gomo sints 1882 de posthouder van de afdeeling Watoelei (den achterwal) gevestigd. Gomo Gomo is evenwel niet de belangrijkste plaats. De negorijen van Barkai zijn allen gelegen op den oost- en zuidkant.

Op den oostkant liggen Masian met 135 zielen en Gomo Gomo of Gorgor met 100 zielen. Op den zuidkant zijn gelegen de negorijen Baimoen met 85, Longar met 230 en Afara met 197 inwoners. Oostwaarts van Barkai liggen de onbewoonde eilandjes Bamboe, Toertoer, Koeltoebai, en westwaarts Babi en Baoen. De nog zuidelijker dan Barkai gelegen eilandjes der Aroegroep als Beudjoering, Koeldjoefane, Mâr en Djeoedin, Karang en Enoe of Schildpadeiland, in 't Moluksch Maleisch Toetoeroega geheeten (op de zeekaart tot Toeler-oera verbasterd), verdienen niet meer dan de eenvoudige vermelding hunner namen. Zij toch zijn allen onbewoond en dienen, zooals bijv. Djeoedin, alleen aan de pareldnikers soms tot tijdelijke woonplaats.

Thans zijn wij genaderd tot de beschrijving der grootere eilanden, die de zoogenaamde tanah besar van Aroe uitmaken.

Het eerst vermelden wij Trangan, het meest zuidelijke.

De belangrijkste plaats op dit eiland is Krei gelegen aan de zuidoostpunt.

De negorij Krei bestaat uit twee deelen. De helft der negorij is gelegen op den vasten wal van Trangan en een ander gedeelte op een klein rotsachtig eilandje, niet ver van daar, vlak bij de kust, iets meer om de noord-oost gelegen en Koemnâr geheeten. Iets meer uit den wal ligt het onbewoonde eilandje Karwai. Ten gevolge van twisten in vroege-

[1]) Niet Workai.

re jaren is de negorij Krei aldus verdeeld geworden [1]) Beide negorijen zullen te samen 350 zielen tellen.

Vooral voor de negorij Krei en de eilandjes, die zuid- en oostwaarts daarvan gelegen zijn, zijn uitgestrekte riffen en parelbanken, zoodat de negorij met groote schepen zonder loods van Krei zelve niet te naderen is.

Op den oostkant van Trangan ligt verder alleen nog het gehucht Kalobai iets bezuiden Krei met slechts dertig zielen. Op de zuidpunt van Trangan vindt men de negorij Godor ook wel Batoe Gojang genoemd met 124 zielen, hoewel Batoe Gojang eigenlijk eene klip is vlak daartegenover aan de zuidpunt gelegen, welke rots bij de inlanders in een reuk van heiligheid staat, omdat zich daar booze geesten zouden ophouden, welk bijgeloof waarschijnlijk ontstaan is, omdat daar reeds vele prauwen tengevolge van den sterken neerstroom verongelukt zijn. Aan den westkant van Trangan liggen verder in een richting van zuid naar noord Bain met 71, Ngaibor met 79, Fatoeral met 104, Naigoeli met 314 en Feroeni met 447, Rebi met 121 en Loetoer met 92 zielen. Iets bezuiden Rebi vindt men eene kreek, die vrij diep in zuidoostelijke richting het land ingaat en waaraan de kampong Sergatoe met 400 zielen gelegen is. Achter Naigoeli binnenlands zijn nog gelegen de negorijen Gelagoi met 52 en Koemkei met 209 zielen. Verder dient op Trangan alleen nog vermeld te worden de kampong Roedjina met 100 zielen, gelegen aan eene kleine kreek, die in het kanaal van Maikor valt, dat Trangan ten noorden begrenst. Noordelijk van Trangan liggen de eilanden Maikor en Koba gescheiden door een kreek Fatoe Bilar geheeten. Op den westkant van Maikor vindt men de negorij Maikor met 148 zielen, waaronder 123 Christenen. Maikor is de eenige negorij van geheel Aroe waar nog eene Gouvernements inlandsche school bestaat. De anderen zijn successivelijk wegens slecht schoolbezoek opgeheven. Noord-

[1]) De bij sommige schrijvers vermelde gehuchten Baldawaer, Jeroenfoen, Toeboenfoen, Komnarifoen, en Waperafoen moeten niet als zoodanig genoemd worden, doch zijn eenvoudig de *soa*'s of *pagar*'s, waaruit Krei bestaat.

waarts van de negorij Maikor, doch nog altijd op de westkust van het eiland, ligt het heidensche dorpje Balaloïdin met 28 zielen, even benoorden Tandjong Ratoe (eene negorij Ratoe die VON ROSENBERG nog vermeldt, bestaat niet meer). Aan het kanaal van Maikor beoosten den grooten inham ligt Wangal met 116 zielen. Benoorden de eilanden Maikor en Koba ligt het veel grootere Kobrôr, door de kreek van Bindjina of Koba, ook wel Barkaikreek geheeten, er van gescheiden. Ten noorden van Kobrôr vindt men de kreek van Wanoembai, ook wel Watocleikreek geheeten, die het Wokam scheidt.

Op de noordwestkust van Kobrôr liggen Kongan met 90 en Bindjina aan den ingang van de kreek van dien naam met 153 zielen.

In beide negorijen zijn in de laatste jaren eenige lieden tot het Christendom overgegaan.

De kreek van Wanoembai ingaande vindt men $^1/_2$ Duitsche mijl van de monding de kampong Wanoembai, niet ver van een klein zoetwaterriviertje, dat zich van de rotsen stort en een waterval vormt en dan over eene rotsachtige bedding in zee sijpelt, een der weinige zoetwaterriviertjes van Aroe.

Wanneer men de beschrijving van VON ROSENBERG en WALLACE, die hier vertoefden, leest, zou men denken, dat Wanoembai veel verder de kreek ingelegen was, doch de gemeten afstand van de monding bedraagt slechts een halve Duitsche mijl. Verder de kreek invarende, komt men aan de kampong Silbatabata, aan de overzijde der kreek gelegen en dus tot Wokam behoorende. Beide plaatsen zijn onbeduidende gehuchten, hoewel daarachter in het bosch ook nog enkele woningen verspreid liggen. Nog verder opvarende ontmoet men weder op Kobrôr de kampong Dosi, ook weder aan een kleine kreek gelegen en wat sterker bevolkt.

Dat de kreek van Wanoembai met twee armen aan de oostzijde uitmondt en zoo het eilandje Sewer, dat tot de Watoelei groep behoort, vormt, hebben wij boven reeds vermeld.

De meeste negorijen van Kobrôr liggen evenwel aan den oostkant en wij treffen daar van noord naar zuid aan Karawai, Djerpan, Balatan, Werloi, Wardjoekoer en Wailai. Meer binnenlands achter Wardjoekoer ligt Kodjabi, terwijl de eigenlijke negorij Kobrôr gelegen is aan eene kleine zoutwaterkreek, die tusschen Wardjoekoer en Wailai met de zee in verbinding staat. Aan de kreek van Bendjina liggen behalve het reeds genoemde Bendjina aan de monding zuidoostwaarts daarvan nog Loran met 50 zielen en Pono, het laatste tegenover Koba. Even bewesten Pono eene zoutwaterkreek opgaande, komt men aan het gebied van den stam, Morai, die wel uit 7 à 800 zielen bestaat, nog vrij woest is en nog altijd gevreesd wordt door handelaren, die door de kreek van Bendjina naar Barkai gaan. Ten noorden van Kobrôr is het nog grootere eiland Wokam gelegen, dat jaren lang door onze geographen voor slechts iets grooter dan Warmar gehouden werd, doch in werkelijkheid een der grootste eilanden van de geheele groep is. Aan de westzijde van Wokam zijn gelegen van zuid naar noord Silmar met 124, Nafar [1]) met 28 en Toengoen met 36 zielen.

Tegenover Nafar tusschen het eiland Wokam en Wamar in liggen twee kleine onbewoonde eilandjes Merang en Lomar. Aan den noordkant van de bocht van Wokam liggen Djaboelingan met 56 en Tarangoeli met 80 zielen. Van het eiland Wamar uit noordwaarts stoomende treft men nog altijd op den westkant van Wokam eerst de Christen negorij Wokam aan, waar in vroegeren tijd de O. I. Compagnie hare vestiging had.

De ruinen van de muren van een groot versterkt kamp, waarbinnen de steenen gebouwen lagen, spreken nog van deze vroegere grootheid.

Inscripties of andere merkwaardigheden zijn niet meer aanwezig.

Thans is Wokam een klein dorpje met slechts 119 zielen, waaronder 83 Christenen. Een steenen kerk staat nog

[1]) Dit is waarschijnlijk het Nafleroe van VAN ROSENBERG.

binnen de ruinen van den ouden ringmuur en werd misschien vroeger voor andere doeleinden gebezigd. Vroeger trof men noordwaarts van Wokam nog Pengambil aan, doch deze negorij bestaat niet meer. Nog noordelijker ligt de Mohammedaansche negorij Samang met 149 zielen, waarvan de bewoners van Oedjir afkomstig zijn. Aan den noordoostkant van Wokam ligt Komfane, waarvan de bewoners 45 man sterk nog wel eens met den wilden stam Goengai, die de binnenlanden bewoont, vergelijk blz. 73, in aanraking komen. Verder ligt nog op den oostkant Aranlaoe. Tusschen Wokam en het reeds genoemde noordelijkste eiland Warialaoe in ligt het eiland Kola. Van Wokam is het gescheiden door de kreek van Sisirwatoe en van Warialaoe door de kreek van Kola. Beide kreeken zijn evenwel zoo breed, dat men deze bepaald zeestraten zou moeten noemen. Aan den oostkant der monding van Kola worden twee eilandjes gevonden nl. Baldin en Koeloer. Het eerste is onbewoond, terwijl op Koeloer slechts eene negorij van dien naam gevonden wordt. Aan de kreek van Kola liggen verder op Kola Sangaroenie westwaarts en verder Marlasi en Kolmar, terwijl aan de kreek Sisirwatoe, mede op Kola, de negorijen Malatin westelijk en Masidan oostelijk worden gevonden. Aan de noordwestkust van Kola ligt nog het onbewoonde eilandje Boewar.

En hiermede geloof ik eene vrij volledige opsomming te hebben gegeven van de verschillende negorijen en eilanden der Aroe-groep. Mocht men mijne opgaven met de kaart van Resident RIEDEL vergelijken en daarop veel meer negorijen vermeld vinden, dan verzoek ik te bedenken, dat er op de Aroe-eilanden evenals zulks op Ambon en de Oeliassers het geval is, geen plekje gronds langs de stranden te vinden is dat niet een bizonderen naam draagt, zonder dat men daarom het recht heeft als men een naam hoort noemen en men een enkel tijdelijk huisje ziet, maar dadelijk eene negorij op de kaart te teekenen. Alleen de werkelijk bestaande negorijen, door mij haast allen bezocht, zijn door mij vermeld.

Over 't algemeen zijn de Aroe-eilanden zooals reeds uit de opgave der bevolkingsterkte der verschillende negorijen blijken kan, weinig bevolkt. Het is mij gebleken, dat de schatting van ruim 30.000 zielen van Resident RIEDEL veel te hoog is, en het is mij zelfs een raadsel, hoe die schrijver aan dat enorme cijfer gekomen is. De cijfers destijds door BOSSCHER gegeven, komen der werkelijkheid veel meer nabij. Onder deze ± 13000 inwoners zijn volgens mijne telling 581 Christenen, verdeeld in de negorijen Doerdjela, Wangil en Fatoerei (Wamar), Wokam, Maikor, Kongan en Bendjina, terwijl er 409 Mohamedanen in de negorijen Samang, Oedjir en Wasir wonen. Voegt men hierbij nog de in de verschillende negorijen blijvend gevestigde vreemdelingen als 86 Chineezen en 366 Makassaren en Boegineezen, dan komt men tot een totaalcijfer van ± 14000 zielen voor de geheele Aroe-groep.

Al de Aroe-eilanden doen zich voor als laagland, opgeheven koraal of begroeide zandbanken. Slechts enkele der bewoonde eilanden als Watoclei en Barkai zijn iets meer opgeheven tot ± 30 voet. Ook vele der ontelbare kleinere onbewoonde eilandjes zijn lage weinig begroeide kalkrotsen. De zuidwest- en zuidkust van Trangan, bewesten Krei, is het meest verheven gedeelte, rijst tot ± 120 voet en vertoont sporen van tertiaire kalk en rooden zandsteen.

Voor het aannemen der veronderstelling van WALLACE, dat de Aroe-eilanden eenmaal met Nieuw-Guinea verbonden zonder zijn geweest en daarvan door inzinking van een gedeelte van het land, wat nu de ondiepe zee tusschen Aroe en Nieuw Guinea uitmaakt, zouden zijn gescheiden, vind ik zeer weinig grond.

De kanalen zouden volgens dien natuuronderzoeker eenmaal met zoet water gevuld en de mondingen zijn geweest der groote rivieren van Nieuw-Guinea. WALLACE grondt zijne hypothese op de geringe diepte der zee tusschen Nieuw Guinea en Aroe, op de groote overeenkomst der fauna en daaronder de slecht vliegende vogel- en insectensoorten.

Tegen deze bewering heb ik aan te voeren, dat dan toch in de eerste plaats de menschenrassen zouden moeten overeenkomen, die beide landen bewonen, hetgeen niet het geval is. WALLACE vergist zich bepaald als hij de bewoners van Aroe tot de Papoea's rekent. Zij behooren bepaald tot het sluikharige ras en vertoonen, al is hun huidkleur iets donkerder en al hebben zij niet dien wilden brutalen oogopslag, veel meer verwantschap met de bewoners van Tanimbar.

Wel is waar hebben enkele inividuen een Papoeasch type, doch deze maken slechts een gering percent uit, zijn nog niet eens zoo talrijk als op de Kei-eilanden en zijn door latere vermenging ontstaan. Ook de oorspronkelijke bevolking van Aroe, de zoogenaamde Goengai [1]), die nu nog in de binnenlanden van Wokam rondzwerven en zelden met de andere Aroe-bewoners in aanraking komen, zijn eveneens sluikharig en verschillen in uiterlijk aanzien niet van de bewoners der kusten.

De grootste concessie, die men in de richting van WALLACE doen kan, is evenals BOSSCHER aan te nemen, dat zij een overgang vormen tusschen de Maleiers en de Papoea's.

Ook het aanzien der zoutwaterkanalen heeft, zooals een persoonlijk onderzoek mij leerde, weinig van vroegere rivieren, en zij doen door hunne zeer ongelijkmatige diepte en wijdte meer aan geulen denken, door scheuring ontstaan. Wel het sterkst komt dit uit bij het kanaal van Maikor, dat, hoewel aan de monding meer dan 2 Engelsche mijlen breed, na tusschen de negorijen Maikor en Wangal een grooten inham gevormd te hebben, zich later vernauwt en op enkele plekken niet meer dan 20 meter breed is. Hoewel de kreek van Wanoembai welke WALLACE bezocht, over hare geheele

[1]) Resident RIEDEL spreekt van twee wilde stammen in de binnenlanden van Aroe, de Goerngai en Toengoe en laat die op Kola en Kobrôr wonen. Deze berichten zijn evenwel, zooals mij verzekerd wordt, minder juist. Alleen de Goerngai zijn als wilden bekend en bewonen de binnenlanden van Wokam. Toengoe of beter Toengoen is eene plaats op de zuidwestkust van Wokam, welke reeds VON ROSENBERG bezocht, doch waarschijnlijk omdat het aan een kreekje gelegen is als een eilandje voorstelde en Toeman noemde.

lengte eene vrij gelijkmatige breedte behoudt, zoo geeft toch de groote diepte vlak bij de oevers reden ook hier niet te denken aan eene vroegere rivier, maar wel degelijk aan een geul of scheur ontstaan door schudding tijdens de opheffing.

De Aroe eilanden worden onderscheiden in voór- en achterwals-eilanden.

De bewoonde voorwals-eilanden zijn Wasir, Oedjir, Wokam, Wamar en Maikor, terwijl tot de bewoonde achterwals eilanden gerekend worden Warialaoe, Kola, de Watoeleigroep, Kobrôr, Mariri, Lola, Djamboeai en Penamboelai, Koba, Barkai en Trangan.

De bodem van al de grootere eilanden van de Aroegroep is, hoewel in 't algemeen laag, toch zacht golvend. Op vele plaatsen dringt de zee eenigzins diep het land in en vormt, behalve de grootere bovengenoemde kanalen of handelswegen naar den achterwal, nog verscheidene kreekjes, die brak water bevatten. Het drinkwater verschaft de bevolking zich uit bronnen of gegraven putten. Gelukkig dat er het geheele jaar door op Aroe veel regen valt, anders zou er dikwijls gebrek aan drinkwater ontstaan. Het eenige riviertje, dat 't geheele jaar door water bevat, is dat van Wanoembai ook wel Maarermar geheeten. Over 't algemeen is de grond, vooral die der voorwalseilanden, zeer vruchtbaar, en vertoont de flora een grooten rijkdom aan vormen.

Een opzettelijk onderzoek van het plantenrijk heeft niet op mijn weg gelegen. Zware wildhoutbosschen worden veel gevonden, hoewel goed timmerhout lang zoo overvloedig niet is als op de Kei-eilanden, ijzerhout bijna niet voorkomt, en goede lingoa soorten zeldzaam zijn. De meest voorkomende hout soorten zijn *gofasa* (vitex punctata) en *titi* (vitex Molucana). Ook het door de Makasaren voor krisscheeden zoo gezochte kamoening hout (murraya exotica) wordt op den voorwal gevonden en door de Aroeneezen *fanasa* geheeten. Van de voorwalseilanden schijnen Wasir, Oedjir en Wokam mij toe de vruchtbaarste gronden te bezitten. Vooral op Oedjir trof mij de rijke humusbodem en het voorkomen van verschillende

vruchtboomen en nuttige gewassen, waaronder gossypium arboreum, in 't wild.

De achterwalseilanden zijn evenwel wat den plantengroei betreft minder begunstigd, en enkelen als Lola en Meriri bepaald dor te noemen.

Van de groote eilanden is Trangan minder zwaar begroeid, en hier worden bosschpartijen afgewisseld door grasvlakten. Casuarina equisetifolia staat overal in lange rijen langs de stranden. Rhizophoreae komen menigvuldig aan de zoomen der zoutwaterkreeken voor, zoowel in de groote kanalen als in de zoo talrijke kleinere kreekjes, overal waar de bodem maar eenigzins moerassig is.

Aan den landbouw wordt weinig gedaan en de enkele tuintjes, die men aantreft, waarin wat djagong, pisang, suikerriet, kaladi en sirih verbouwd wordt, zijn meest allen door de hier gevestigde Makasaren en vreemdelingen aangelegd. Sagoe is dan ook het hoofdvoedsel, en op de voorwalseilanden en de tanah besar wordt veel sagoe gevonden. De weinige roode rijst, die op Trangan door de negorijen Fatoeral en Rebi, op Kobrôr door Warloi en Kobror op drooge velden verbouwd wordt, is van geen beteekenis.

Behalve klappers, die evenwel niet zoo veelvuldig zijn als op Tanimbar, komt de soekoenboom in slechts enkele exemplaren voor. De Ambonsche kanari (canarium commune) groeit hier niet, evenmin als op de Zuidwester eilanden. De kanari van Aroe is de Bandasche soort (canarium microcarpum) met kleine sterk oliehoudende zaden.

Van de fauna zijn te vermelden wilde varkens in menigte, terwijl daarentegen tamme veel zeldzamer voorkomen dan bijv op de Leti-eilanden, herten op enkele der voorwalseilanden. Karbouwen en ander hoornvee ontbreken geheel en al. Verder honden, katten, krokodillen, hagedissen, kikvorschen, eene groote menigte insekten, veel bosch-, water- en zeeslangen. Kippen komen maar schaars voor.

Voorts vele soorten van vogelen, waaronder twee kasuarissoorten, maleo's, allerlei soorten parkieten en kakatoea's,

waaronder de zwarte soort microglossum aterrimum door de Aroeneezen *alkai* geheeten. Ook wilde duivensoorten, meest carpophaga, snippen en zwaluwen, salanganen, die eetbare nestjes leveren, wilde eenden en last not least twee soorten, paradijsvogels, paradiseidae nl. de kleine roode koningsparadijsvogels, cicinnurus regius door de Aroeneezen *gobi-gobi* of *boerong radja* geheeten en de groote paradijsvogel, paradisea apoda, de *fanean* der inlanders. De laatste soort voor zoover bekend alleen aan Aroe eigen. De zee levert behalve visch voornamelijk haaien, tripang en en parelcesters.

Doch waarvoor zou het dienen lang bij de dierenwereld stil te staan, daar WALLACE en VON ROSENBERG daarover reeds zooveel licht hebben verspreid en daartoe dan ook zeer zeker beter dan ik in staat waren.

Zooals boven reeds ter loops is gezegd, behoort de inheemsche bevolking mijns inziens niet tot het Papoea ras.

Het haar is niet gekroesd maar lang en vlossig en bij de duikers van den achterwal zeer stug, waarschijnlijk omdat 't zoo veelvuldig met zeewater in aanraking komt, en er nooit eene kam doorheen gehaald wordt. Zij laten het in 't wild groeien of binden het soms tot een wrong op het achterhoofd op. De vrouwen besteden aan de haren meerdere zorg, smeren ze bij feestelijke gelegenheden sterk met klapperolie in en coiffeeren zich dan met een halven klapperdop, waarover zij dan het haar bij wijze van konde heentrekken, althans ik zag ze zoo te Krei uitgedost.

Hun huidkleur is donkerder dan die der Tanimbareezen, doch ook weder niet zoo zwart en roetachtig als die der Papoea's. Ook hebben zij niet de dikke lippen aan dat ras eigen.

Ik zal niet na een kort bezoek, zooals zekere reeds meermalen door mij geciteerde schrijver, spreken over de afmetingen der vagina, hoeveelheid menstruaal secreet, het al ot niet passieve der vrouwen onder den coitus etc., om daaruit conclusiën te trekken tot het bepalen der rassen.

Behalve dat dergelijke berichten (de groote moeielijkheid

om dikwijls de vrouwen maar te zien te krijgen in aanmerking nemende) toch onder benefice van inventaris zouden moeten worden aangenomen, hebben zij bovendien weinig waarde omdat er zooveel individueele verschillen bestaan, dat men, om tot een zekeren norm te komen heel wat vrouwen zou moeten hebben onderzocht.

De Aroeneezen zijn evenals de Kei-eilanders en de Alifoeroe van Ceram (Seran) in twee groote bondgenootschappen verdeeld, hier Oer sia en Oer lima geheeten.

Tot de eerste behooren Oedjir, Wasir, Wokam, Warialaoe, Kola, Mariri, Lola, Djamboeai, en Kobrôr of in 't algemeen de noordelijkste eilanden der groep, terwijl Wamar, Maikor, Trangan, Watoelei en Koba of voornamelijk de meer zuidelijke eilanden tot de lima's gerekend worden.

Alleen het eiland Barkai heeft zich steeds neutraal gehouden en zich bij geen van beiden willen aansluiten.

De orangkaja's der negorijen Samang, Oedjir en Wokam worden als de hoofden der Sia's, die van Doerdjela, Wangil Maikor als hoofden der Lima's beschouwd. Overal waar het gezag van Ternate en Tidore zich heeft doen gelden, vinden wij deze verdeeling terug, en hebben deze rijken den doodelijken haat en naijver, die tusschen hen bestond, op de door hen overheerschte volkeren overgebracht.

Ofschoon deze beide stammen niet in zeden en gewoonten verschillen, zooals op Seran het geval is, gaf de afscheiding in vroegere jaren dikwijls aanleiding tot twist en vijandelijkheden.

Hoewel dit thans slechts zelden meer plaats heeft, komt toch bij enkele gelegenheden het verschil nog boven.

Dit is bijv. het geval als Oer lima's van den achterwal op parelbanken, toebehoorende aan voorwalsnegorijen der Oersia's willen duiken. Wordt dit aan lieden, van denzelfden stam zonder eenige vergoeding vergund, dan kan het, zoo de duikers tot een anderen stam behooren, niet anders plaats vinden dan tegen betaling eener zekere schatting of tegen een aandeel in de winst.

De kleeding van beide geslachten bestaat in den regel slechts uit den *tjidako goni*, van rood of wit katoen, vroeger van geklopte boomschors. De echt nationale kleeding van de vrouwen schijnt echter te zijn een zeer nauwe en korte sarong, *kir*, gevlochten van de bladeren van pandanus odoratissimus.

De sarong is zoo kort, dat hij even het bekken bedekt en zoo nauw dat de vrouwen er werkelijk haar lichaam in moeten persen, de knieën daardoor binnenwaarts tegen elkander gedrukt worden, en de draagsters zich slechts met moeite kunnen bewegen of liever een waggelenden gang hebben, en zij zoogenaamde X- beenen krijgen. Deze sarongs, die zoo nauw zijn, dat ze niet kunnen afzakken, worden bovendien door zware koperen kettingen om het middel vastgehouden. Zij weten door deze gevlochten sarongs aan den rook bloot te stellen en enkele gedeelten ervan gedurende deze bewerking bedekt te houden, er allerlei figuren als vogels, vischen etc. op te branden. Iedere familie heeft haar eigen merk of geslachtswapen, wat door geen ander mag worden nagemaakt. Behalve deze sarong dragen zij nog een ander matje even kort, dat de posteriora bedekt. Verder zijn zij geheel naakt, maar getooid met snoeren bonte kralen, die zij niet alleen om den hals maar ook kruiselings over de borst dragen. Hoe meer kralen hoe mooier, en 't is geen zeldzaamheid eene vrouw te zien, die eenige ponden gewicht aan kralen draagt. In bontheid wedijveren zij dan met de bonte vogelen des lands. Zware koperen ringen worden door de vrouwen zoowel om de armen als om de enkels gedragen, doch 't meest om de armen, soms tot acht stuks toe. Zoowel mannen als vrouwen dragen verder armbanden van pandanbladeren gevlochten, die hoog aan den arm bij de oksels zitten en die ook weder met kralen of witte kleine schelpjes versierd zijn.

Hoewel de bewoners van den achterwal in hunne parelbanken middelen genoeg bezitten om zich betere kleeding te verschaffen, blijven zij zich hardnekkig aan hunne nationale

kleederdracht houden. Zij schijnen bepaald een vooroordeel tegen kleeding te hebben, en alleen de hoofden kleeden zich, bij bezoeken van ambtenaren tijdelijk zoo goed en zoo kwaad als het gaat, hetzij in Mohammedaansch hetzij in Europeesch kostuum. Noch op den voorwal, noch op den achterwal wordt zooals op Tanimbar, Babar en Leti de kunst om garen te twijnen en sarongs te weven verstaan, hoewel ik te Oedjir katoenheesters in 't wild vond en de grondstof dus voorhanden is.

De vrouwen hebben vele likteekenen van brandwonden op den bovenarm, die zij zich zelve toebrengen, zoodra zij volwassen zijn als puberteitsteeken. Tatoeage zag ik hier veel minder dan op Tanimbar. Soms tatoeeeren zij zich voornamelijk op het voorhoofd tusschen de oogen, doch doen dit alleen in geval van ziekte om zoodoende zooals zij zeggen, het slechte bloed uit het hoofd te trekken.

Huidziekten vond ik hier veel minder dan op de Kei-eilanden, en ook hier scheen dit verband te houden met het zoutverbruik. Bij de bewoners der kusten toch, die veel zout nuttigen, zoowel datgene wat zij van de handelaren koopen als wat zij zelven bereiden, was huidziekte uitzondering, doch bij de bewoners der binnenlanden van Trangan, die ik ontmoette, nl. die van Koemkei en Gelagoi en die van zout verstoken zijn, was het bijna regel met ichthyosis bedekt te zijn.

Een en ander over afstamming en kleeding geldt evenwel alleen voor de eigenlijke Aroeneezen, die de achterwalseilanden en de binnenlanden van de grootere eilanden bewonen. De Mohammedanen en Christenen van den voorwal houd ik voor van elders afkomstig, meest van Ceram. Deze toch zijn veel kleiner van lichaamsbouw en hebben niet zelden kort kroesig haar. Te Maikor vond ik onder de Christenen geslachtsnamen als Siwalete, Lombelatoe en Kermite, die bepaaldelijk op Ceramsche afkomst doelen. De kleeding der Christenen en Mohammedanen van den voorwal is geheel gelijk aan die der Amboneezen.

Aangezien het oorlogvoeren op Aroe meer en meer tot de geschiedenis begint te behooren, ziet men geen Aroenees meer gewapend loopen, en bestaat er dus in dit opzicht groot verschil met Tanimbar en Babar. Hunne wapenen pijl en boog, waarmede zij zeer handig omgaan, worden nu bijna uitsluitend voor de jacht gebezigd.

De huizen, veelal door twee of meer familien bewoond, zijn van ruw onbekapt hout gebouwd, dikwijls slechts met atap omwanding en niet veel meer dan ellendige krotten. Zij staan op palen, twee en drie meter boven den grond, zoo dicht mogelijk op elkander, zoodat de negorijen, waarvan slechts weinigen meer dan 30 huizen tellen, eene zeer geringe uitgestrektheid gronds beslaan. Zij worden dan ook, zooals voornamelijk op de eilanden aan den achterwal het geval is, zooveel mogelijk gebouwd op rotsen en bij voorkeur op die, welke het moeilijkst te beklimmen zijn.

Schuins staande klapperstammen, van inkervingen voorzien, dienen als ladders. In de negorij zelve wordt dan ook in den regel geen spoor van plantengroei aangetroffen. De groote onzindelijkheid, die vroeger volgens verschillende schrijvers in de negorijen heerschte, is onder den invloed van het Europeesch bestuur reeds veel verminderd en al waren de kampong's nu ook al geen toonbeelden van netheid, zoo trof mij de onreinheid niet meer dan elders en was deze zelfs niet zoo groot als op Dawelôr en Dawëra (Babar-groep). De gewoonte om de lijken onder de huizen en in de negorijen te bewaren, totdat ze geheel verteerd zijn, wordt ook reeds grootendeels nagelaten en ze worden nu op eenigen afstand ervan ten toon gesteld, wat zeker den gezondheidstoestand ten goede komt.

Het huisraad van den achterwaller is al zeer primitief en bestaat uit eenige manden van pandanbladeren met schelpen versierd, *latoemboe* geheeten, die zij van de Cerammers koopen en verder uit eenige borden en kommen, een ijzeren pan voor de zoutbereiding en eenige bamboezen om de spijzen in te kooken. Doch wel het voornaamste meubel van den Aroe-

nees, dat hij steeds bij zich draagt, is zijn slaapmat van *kakoja* bladeren, pandanus repens, gevlochten. Deze mat dient hem niet alleen om op te slapen, maar ook als beschutting tegen den regen, ja hij kan haar op den grond zetten en er geheel in wegkruipen als hij door een regenbui wordt overvallen, zoodat hij zijn huis steeds bij zich draagt.

De negorijen der Christenen en Mohammedanen van den voorwal zijn meer op Ambonsche wijze gebouwd, van straten doorsneden en de erven van pagars voorzien, hoewel zij toch wat orde en netheid aangaat bij de Ambonsche negorijen achterstaan, zoodat men zich van zoo'n voorwalsnegorij ook geen te groot denkbeeld maken moet.

Nergens zijn de negorijen versterkt, hetgeen vroeger wel het geval schijnt te zijn geweest, en wat zeer zeker op meer vredelievende verhoudingen wijst.

Elke negorij heeft haar eigen hoofd met den titel van orangkaja [1]). Hij wordt, na raadpleging der bevolking, door den Resident aangesteld en draagt een stok met zilveren knop als teeken zijner waardigheid.

Hij wordt bijgestaan door mindere hoofden met den titel van kapala soa wat den voorwal betreft, en wat den achterwal aangaat met de titels van majoor, kapitan en orangtoewa. In iedere negorij is bovendien een toewan negeri, zijnde de oudste levende afstammeling van den eersten bewoner der negorij, die bij grondkwestien in de eerste plaats moet worden gehoord. Wat het landbezit betreft bestaan in hoofdzaak dezelfde regelen als op de Kei-eilanden. Ook hier is communaal bezit der woeste gronden en individueel bezitsrecht uit ontginning geboren.

Grondkwestien komen echter zelden voor, daar de grond niet bebouwd wordt. Veelvuldig zijn echter geschillen over 't bezit van onbewoonde eilandjes om de parelbanken daarbij gevonden. De parelbanken, *sela-sela* geheeten, worden

[1]) Er zijn volgens de adat slechts twee Radja's op Aroe, die van Krei en die van Wamar (thans van Doerdjela).

negorijsgewijze communaal bezeten, en ieder bewoner der negorij heeft gelijke rechten om daarop naar tripang te vischen of naar pareloesters te duiken. Wat hij ophaalt is evenwel zijn persoonlijk eigendom en hij behoeft met niemand te deelen.

De godsdienst der Aroeneezen, zoo al van een godsdienst sprake kan zijn, is een pantheisme van de grofste soort met animisme gemengd. De geheele natuur is volgens hem met geesten bevolkt, zoo woont er een in de zon, in de aarde, in de maan, in de zee etc.

Van een bepaalden zonnecultus, zooals die op de Letieilanden, Babar en Tanimbar bestaat, is hier evenwel geen spoor te vinden. Hun godsdienst komt meer met dien der Alifoeroe van Seran overeen, hoewel priesters niet gevonden worden. Iedere negorij heeft zijn tampat pamali, waar gongs, borden, kommen etc. worden nedergelegd, doch welke plek overigens zich door geen beeld of uiterlijk teeken onderscheidt.

Hier woont de beschermgeest der negorij. De geest van wien het meeste notitie genomen wordt is die, welke de zee bewoont, omdat zij met dezen zoo dikwijls in aanraking komen. Hij heet Waer-Kola, en geen prauw zal verzuimen voor dat jaarlijks met parelduiken begonnen wordt, eenige gongs in zee te werpen als een offer aan Waer-Kola om dezen gunstig te stemmen.

Bij het doen van een eed mengen zij dan ook arak met zeewater en drinken dit en roepen de rampen der zee over zich, bijaldien zij valschelijk zweren. Dat animisme bestaat, blijkt uit de wijze van behandeling hunner afgestorvenen. De lijken worden in veel lijnwaad gewikkeld buiten de negorijen in uitgeholde boomstammen op stellaadjes gelegd en ten toon gesteld om later, als er genoeg geld bijeen is om een doodenfeest te vieren, de beenderen te verzamelen en die te begraven. Bij den dood worden eenige gongs, kommen en aardewerk stuk geslagen en den doode medegegeven.

Het drinken van het lijkvocht met arak gemengd en het eten van putried menschenvleesch heeft lang zoo alge-

meen systematisch niet plaats als sommige schrijvers dit willen doen voorkomen. 't Is waar dat het nu en dan geschiedt, maar dan als uiting van hevige smart over 't verlies van den doode, die zeer bemind was.

Bijgeloovig is de Aroenees in hooge mate en 't geloof aan *swangi's* of booze geesten sterk bij hem ontwikkeld. Hiervan wordt soms door vreemde handelaren en ook wel eens door meer ontwikkelde Aroeneezen zelve partij getrokken om, natuurlijk tot eigen voordeel, den lichtgeloovigen en goedaardigen achterwaller tot dingen te verleiden, die in strijd zijn met de gevestigde orde van zaken. Zoo trad van 1882—1885 zekere Belbel te Feroeni (Trangan) als geestdrijver op en wist de bevolking, door voor te geven met de geesten in contact te staan, tot het opbrengen van allerlei schattingen te zijnen voordeele te bewegen. Met de opvatting en den zelfmoord van Belbel eindigde deze beweging. Op dezelfde wijze bracht van 1885—1887 zekere Naelaer de negorijen Meriri, Lola en een deel van Kobrôr in beroering en wist zich eveneens door de rol van medium te spelen een grooten aanhang te verwerven. Aangezien hij wel inzag, dat 't Gouvernement zijne handelingen niet ongestoord zou laten voortduren, wist hij de bevolking over te halen de Nederlandsche vlag, door zijn vlag (een witte) te doen vervangen en het Gouvernement de gehoorzaamheid op te zeggen. Deze beweging eindigde niet voor dat Naelaer gevangen en de negorij Meriri in Mei 1887 door Zr. Ms. oorlogschepen „Java" en „Samarang" getuchtigd was. Toen was het evenwel voor goed uit, en bij mijne komst op den achterwal in Maart 1888 was de negorij Meriri weder op eene andere plek herbouwd, en alles weder tot orde en rust teruggekeerd.

In 't algemeen, en als geen dergelijke bovennatuurlijke invloeden op hem werken, heeft de Aroenees een diep ontzag voor 't Gouvernement, is hij zeer gewillig in 't opvolgen van gegeven bevelen, en heerscht er op deze eilanden een geheel andere geest als op Tanimbar en Babar. Van strandroof,

slavenhandel of menschenroof werd reeds jaren lang op de Aroe-eilanden niets meer vernomen.

In 't algemeen is de bevolking van Aroe van veel zachtere zeden dan die van Tanimbar, niet zoo woest, oorlogzuchtig en, wanneer hij niet door drank is opgewonden, ook wat minder luidruchtig.

De rechtspleging geschiedt nog zooveel mogelijk met eerbiediging van de oude landsgebruiken, waarbij als regel geldt dat misdrijven door de betaling van boeten kunnen worden gestraft. Alleen halsmisdrijven worden volgens het inlandsche strafwetboek door den Europeeschen rechter berecht. Groote crimineele zaken komen op de Aroe-eilanden evenwel slechts hoogst zelden voor, zelfs wordt van diefstal weinig vernomen.

Bij huwelijk geldt ook hier de gewoonte de vrouw te koopen. De koopprijs, *harta*, bestaat uit een grooter of kleiner aantal *kapala's* (stuks voorwerpen), als olifantstanden [1]), gongs, porceleinen kommen, schotels en dergelijken soms eene gezamenlijke waarde vertegenwoordigende van *f* 800— *f* 1000, door de betaling waarvan de man dan ook geheelenal heer en meester over de vrouw wordt, ja haar in vroegere jaren in geval van overspel zelfs dooden mocht. Voor de dochter wordt in den regel evenveel harta geeischt als destijds voor de moeder betaald is, waarvan de vader behoorlijk boek gehouden heeft, door een stuk *gabagaba* van houtjes te voorzien, die allen eene beteekenis hebben, zooals Res. RIEDEL ons op bldz. 269 van zijn werk heeft aangetoond. Ook kinderhuwelijken worden veel gesloten. Sporen van leviraat komen ook hier voor en de oudste broe-

[1]) Olifantstanden, vroeger een belangrijk handelsartikel op Aroe, worden sedert jaren niet meer ingevoerd. Er zijn er zoo veel op Aroe, dat de prijs daar lager is dan waarvoor ze in Britsch Indie verkocht worden. Toch moet iedere handelaar dikwijls van olifantstanden als ruilmiddel gebruik maken; omdat ze bij den Aroenees, hoewel voor niets nut en geheelenal dood kapitaal zijnde, toch zeer gewild zijn en bij de harta's eene groote rol spelen. Geen huwelijk wordt gesloten of er moet ten minste een olifantstand bij de harta zijn. De aanwezige exemplaren zouden voor ons Europeanen volstrekt geen waarde hebben, daar zij door 't langdurig bewaren in den rook door en door zwart zijn geworden.

der heeft het recht de weduwe zijns broeder zonder nieuwe bruidschat te betalen tot zich te nemen.

Hun eenige muziekinstrument is de *tifa*, waarop zij een oorverdoovend leven weten te maken. De nationale dans is al zeer eenvoudig. Ik zag dien alleen door de vrouwen uitvoeren, terwijl de mannen in koor zongen en op de trom sloegen. De dans zelf bestond in niets anders dan op en neer en door elkander te loopen, hoe langer hoe harder op de maat der muziek, telkens van het eene been op het andere springende. De armen hingen daarbij langs het lichaam, maar werden nu en dan opgelicht om ze dan weder te laten vallen, zoodat de koperen ringen om de armen rinkelden. Nu en dan stieten de vrouwen zekere hysterische geluiden uit, het best te vergelijken bij het hinneken van een paard.

Soms wordt ook door mannen en vrouwen gezamenlijk gedanst op de wijze van het Ambonsche menari. De mannen dragen bij die gelegenheid tjidako's, waarvan de slippen zeer lang zijn, bijna tot den grond toe afhangen en die voorzien zijn van horizontale strepen rood, wit, blauw en geel, zoodat zij dan in bontheid wedijveren met de met bonte kralen behangen vrouwen.

Thans gaan wij over tot de middelen van bestaan.

Bij 't behandelen dezer aangelegenheid moet ik even in herinnering brengen de bovengemaakte onderscheiding in voor- en achterwallers.

De laatstgenoemden maken het meest werkzame deel der bevolking uit en worden door eerstgenoemden met den naam van *orang bitoewan* (bertoewan, lieden die een heer hebben) aangeduid. Hieruit blijkt de min of meer afhankelijke positie, die de achterwallers innemen tegenover den meer ontwikkelden bewoner der voorwalseilanden. Deze oefent dan ook nog steeds eene zekere suprematie over den bewoner van den achterwal uit.

Het voornaamste, zoo niet het eenige middel van bestaan van den achterwaller is gelegen in de uitgestrekte riffen,

die zijne eilanden omringen. Deze leveren hem twee artikelen, die den rijkdom van Aroe uitmaken nl. parelmoerschelpen (margarita magnifica), en tripang holothuriën soorten. Op haaien [1]) wordt mede veel jacht gemaakt.

Terwijl van parelmoerschelpen slechts één soort, doch verschillende in grootte, voorkomt, worden van tripang verschillende varieteiten gevonden, die door den inlander met verschillende namen worden aangeduid. De ananas-tripang met zeer stekelachtige opperhuid schijnt de beste te zijn. De parelmoerschelpen van Aroe zijn op de markten zeer gewild, de parelen daarentegen moeten voor die van Ceylon onderdoen. Trouwens dit is niet te verwonderen, want daar de parel een ziekelijke afscheiding is van den oester, zoo is er wel eenige grond voor het beweren dat de mooiste parelen in de slechtste schelpen gevonden worden. De schelpen varieeren in zwaarte van twee tot vijf of zes kati's per stuk.

Die welke 8 en meer kati's wegen zijn zeer zeldzaam en worden alleen op de diepste plaatsen gevonden, waar minder druk gedoken wordt, en waar de schelp dus meer tijd heeft om tot ontwikkeling te komen. De prijzen van parelmoerschelpen zijn aan groote fluctuatie onderhevig. In 1859 werd betaald *f* 60 per pikol. Daarna waren die prijzen steeds rijzende, totdat ze in de jaren 1876—1878 ongekend hoog, tot zelfs *f* 160, ja tot *f* 200 voor de grootste soort, werden opgevoerd. Later zijn die noteeringen weder sterk gedaald en bedroegen in 1885 nog *f* 100, in 1886 *f* 90, in 1887 *f* 80, terwijl in 1888 niet meer dan gemiddeld *f* 75 per pikol te bedingen is. Waarschijnlijk zijn vermeerderde aanvoeren in de laatste jaren van Australie de oorzaken van deze daling. De vrees dat de parelbanken zullen uitgeput raken is niet geheel en al ongegrond, ten minste de uitvoer is in de twee laatste decennia sterk achteruitgegaan. Terwijl de vangst in 1859 nog 3000, in 1860

[1]) Tripang en haaivinnen, zoomede vogelnestjes, zijn bijna uitsluitend voor de Chineesche markt bestemd en maken een geliefkoosd gerecht der Chineesche gastronomen uit, die er een krachtig opwekkend middel (aphrodisiacum) in zien.

2500 pikols bedroeg [1]), werden in 1885 niet meer dan 1325 1/2 pikol, in 1886 1673 1/2 en in 1887 1330 1/2 pikol uitgevoerd.

Het verdient daarom aanbeveling de destijds door den assistent-resident Bosscher bij besluit dd. Mei 1854 No. 27 gegeven voorschriften op het parelduiken, weder bij de bevolking in herinnering te brengen en vooral zijn verbod tegen het inzamelen van jonge nog onvolwassen schelpen.

Ook de vangst van tripang is niet vooruitgegaan, want terwijl in 1859 2500 pikols verkregen werden, brachten 1885, 1886 en 1887 niet meer dan respectivelijk 863, 1212 en 1310 pikols op. De marktprijs van tripang bleef evenwel constanter en varieerde van ƒ 25 — ƒ 30 gemiddeld. De voornaamste en rijkste parelbanken worden op de oostzijde van Aroe gevonden bij de Jedan groep, de Karawaira groep, bij Barakan en verder bij de eilandjes, die in de nabijheid van Krei gelegen zijn. Op de westzijde zijn ook parelbanken, doch deze zijn minder rijk. Aangezien de voorwallers de kunst van duiken niet verstaan, zoo is de exploitatie dezer banken wel eens reeds door de achterwallers beproefd, doch zonder dat zulke goede resultaten verkregen zijn als bij de achterwalseilanden. De parelbanken van den voorwal zijn te vinden, behalve bij de noordelijke eilandjes Ngoba en Toba, bij 't eilandje Merang, bij Poeloe Babi, voor de kreek van Wanoembai en voor de negorij Ngaibor (westzijde van Trangan).

Het duiken kan in verband met de ligging der banken niet plaats vinden in den oostmoesson, en evenmin bij hevige regens in den westmoesson, omdat doodstil water eene eerste vereischte is, daar de duikers anders niet goed kunnen zien. Er wordt dus aan den achterwal alleen gedoken in de maand Februari, als wanneer de hevige regens van den westmoesson voorbij zijn, en in de kenteringmaanden Maart en April.

Het liefst duiken de achterwallers op eene diepte van 8—12 vadem, hoewel enkelen toch ook tot op 16 vadem kun

[1]) Vide de opgaven van van der Crab.

nen duiken. De prauwen, waarmede dit werk verricht wordt zijn of belang's van Kei afkomstig of worden te Naigoeli en Feroeni (westzijde Trangan) vervaardigd.

De echte Aroesche prauw heeft bijna geen voorsteven, doch eene 2 à 3 meter lange en zeer dunne achtersteven, van snijwerk voorzien.

Aan den voorsteven steken iets boven de waterlijn twee stevige stukken hout uit, waaraan de duikers zich, als zij boven komen, kunnen optrekken om gemakkelijk binnen boord te klimmen. De zeilen zijn van gespleten bamboe vervaardigd en daaraan hangen allerlei van pandanbladeren gevlochten figuren als vischen, vogels etc. Op het voeren van deze teekenen wordt even streng gelet als boven van de figuren, der matten sarongs vermeld werd, en hevige twisten, ja vroeger zelfs oorlogen, zijn het gevolg van het onwettig dragen van deze insigniën.

De duikers ten getale van ± 8 op iedere prauw, springen na zich den tjidako wat vaster om de lendenen gesjord te hebben, met de voeten naar omlaag, zonder eenige verdere voorbereiding in zee. Voor haaien koesteren zij weinig vrees en hoewel bijna iedere moesson een of meer individuen bij het duiken door haaien verslonden worden, wapenen zij zich toch niet tegen deze monsters en zijn zij in dit opzicht ware fatalisten. Dat evenwel nooit met duiken begonnen wordt voor dat iedere prauw een offer aan den geest der zee, Waer Kola, heeft gebracht is boven reeds aangestipt. De tijd, dien de duikers onder water doorbrengen, varieert van 30—50 seconden, ten minste dit was het gemiddelde van een vijftigtal waarnemingen. Slechts één man van de negorij Watoelei, wier bewoners dan ook als de stoutste duikers van geheel Aroe bekend staan, bleef $1^1/_2$ minuut onder. Men moet zich evenwel niet voorstellen, dat zoo'n duiker altijd met gevulde handen boven komt.

Zeer dikwijls ook vinden zij niets, zoodat het parelduiken met recht een zwaar werk mag worden genoemd. Het vischen met sleepnetten van beugels voorzien is wel eens vroe-

ger door Australische visschers beproefd, doch moest bij de ongelijke diepte der zee, waardoor het net telkens bleef haken en scheurde, spoedig worden opgegeven. De firma DE BORDES & Co. van Banda heeft de parelbanken van Jedan eenige jaren geleden van de eigenaren, voorwalseilanden, gepacht, ik meen tegen betaling van ƒ 750 's jaars, en toen beproefd met duikerklokken te werken. Evenwel leverde de vangst niet die voordeelen op, die men er zich van voorgesteld had, en moest de arbeid weder gestaakt worden, toen de eigenaren hooger pachtschat vorderden, zoodat de exploitatie der parelbanken nu weder geheel aan de inlanders zelven is overgelaten. Parelen worden niet zoo veelvuldig gevonden als men zich dit dikwijls voorstelt, en 't gebeurt niet zelden, dat men een driehonderd stuks schelpen opent, zonder één enkele parel machtig te worden. Ook is de inlander thans zeer goed met de waarde der parelen bekend, en de tijden zijn voorbij, dat men op Aroe voor een appel en een ei de schoonste parelen machtig kon worden. Thans wordt voor eene parel van 1 mata zwaar, die zuiver rond is en een mooien glans heeft, dus zonder gebreken is ƒ 35 à ƒ 40 betaald, terwijl men voor eene parel van de dubbele zwaarte al dadelijk ƒ 100 moet neertellen. Niettegenstaande deze hooge prijzen is de waarde der uitgevoerde parelen vrij gering en bedroeg deze in 1885 ƒ 7650, in 1886 ƒ 8740, en in 1887 ƒ 6950. Hoewel het mogelijk is, dat de Chineezen de door hen uitgevoerde parelen te laag aangeven, in verband met den eventueelen aanslag in de bedrijfsbelasting, zoo verschillen deze cijfers toch te veel van die, welke VAN DER CRAB vermeldt als in 1859 en 1860 telken jare ƒ 20.000, om ook niet aan verminderde productie te denken.

Naar tripang wordt ook gedoken op de diepere plaatsen en op die riffen, waar water staat, met den harpoen (*momang*) gestoken.

De schildpadvangst is zoo onbeduidend, dat deze als middel van bestaan slechts ter loops behoeft te worden vermeld.

Onderhouden de bewoners der achterwalseilanden Watoelei, Meriri, Lola, Barkai, en die der negorij Krei zich met parel- en tripangvisscherijen, die welke de grootere eilanden bewonen leven grootendeels van de jacht, voornamelijk op de paradijsvogels, waarvan zooals boven reeds is vermeld twee soorten op Aroe voorkomen, de kleine roode soort en de groote paradijsvogel met prachtig geelen vederdos. Paradijsvogels worden voornamelijk gejaagd op Trangan en Kobrôr, Maikor en Koba, hoewel ze op Wokam ook gevonden worden.

De jacht op den grooten paradijsvogel geschiedt op de wijze ons door WALLACE en VON ROSENBERG beschreven. De jagers verbergen zich onder een loofdak van bladeren tusschen de takken der groote boomen, waar de mannetjes in den bronsttijd zich verzamelen om te pronken, en zij kunnen dan zeer gemakkelijk verscheidene exemplaren neerschieten. WALLACE vergist zich echter als hij beweert, dat de Aroeneezen met stompe pijlen op de paradijsvogels schieten. Trouwens VON ROSENBERG heeft reeds op deze fout gewezen.

Overal, ook te Wanoembai, waar WALLACE jaagde, werd mij verzekerd, dat de paradijsvogel met scherp gepunte pijlen geschoten wordt, en welke pijlen mij dan ook getoond werden. De groote paradijsvogel heeft zoo'n harde, lederachtige huid dat het schieten met stompe pijlen weinig effect zou hebben, ja den vogel niet eens bedwelmen zou.

Wil men levende vogels bekomen dan bezigt men een pijl met drie houten punten, die cirkelsgewijs bevestigd zijn en die van weerhaken voorzien zijn, doch niet scherp worden aangepunt. Alsdan wordt op den langen vederdos gemikt, waarin de pijl zich verwart. De vogel kan dan door de zwaarte van de pijl niet meer wegvliegen en fladdert langs den grond, zoodat hij dan gemakkelijk met de hand te vangen is.

De prijs der paradijsvogels is in de laatste 20 jaren zeer gestegen. Betaalde WALLACE eene flesch arak ter waarde van / 1 per stuk, tijdens ik op Aroe vertoefde in Maart

1888, moest men voor een paar dier vogels reeds een geheelen kelder arak of 15 □ flesschen in ruil geven, eene waarde vertegenwoordigende van *f* 12, terwijl, als men met contanten betaalde, *f* 7.50 per stuk gevraagd werd.

Ook de paradijsvogels beginnen zeldzamer te worden. Vond men ze in vroegere jaren ook op de kleinere eilanden en langs de stranden, nu komen de groote paradijsvogels alleen nog in de binnenlanden der grootere eilanden voor. Eene ongunstige omstandigheid is dat de paartijd steeds met den jachttijd samenvalt, nl. in de maanden Juni, Juli en Augustus, en dit kan niet anders, omdat zij slechts in deze maanden met hunne mooiste vederen pronken, die zij verliezen zoodra de westewinden doorkomen. Misschien zou het overweging verdienen de jacht op den paradijsvogel eens eenige jaren te verbieden.

Ik weet wel, dat zoodanig verbod niet absoluut zal worden nageleefd en zeer moeilijk te controleeren zal zijn, maar 't zal toch zeker iets helpen, want 't zou jammer wezen als het geslacht der paradisea apoda, dat uitsluitend op Aroe voorkomt, geheel werd uitgeroeid.

Vogelnestjes worden gevonden en ingezameld op Koba in Pono of liever aan de rotsachtige oevers der kreek van Bendjina, verder te Fatoeral en Bain (zuidwestkant Trangan). Verder komen zij voor in de Maikorkreek, waar ze door de bewoners van Radjina worden ingezameld. Ook te Toengoen (westzijde Wokam) worden ze gevonden. De pluk levert van 3—8 picol op, en de kwaliteit mag vrij goed genoemd worden.

Van den landbouw, ik zeide het boven reeds, wordt weinig werk gemaakt: nog het meest op Trangan. Gedurende den westmoesson en de kentering, dus tijdens dat het parelduiken aan den gang is, voedt de bewoner der achterwalseilanden zich met de sagoebroodjes, die door de Gorammers in menigte worden aangevoerd en met het sagoemeel, dat hij tegen schelpen van de voorwallers inruilt. In den oostmoesson gaat hij, als zijn voorraad opraakt, naar den voorwal

om daar sagoe te kloppen in *maänoe*, d. i. dat hij de helft van de opbrengst deelt met den eigenaar van den boom.

Visch wordt alleen met de lijn gevangen. Fuiken en netten zijn onbekend. Alleen trof ik in de groote zoutwaterkanalen, waar men van golfslag niets te vreezen heeft, enkele sero's aan. Over 't algemeen gebruikt de achterwaller weinig proteïne houdende stoffen, alleen een enkel vischje, wat schelpdieren en pareloesters. Vleesch wordt zoo weinig genuttigd, dat het als voedingsmiddel niet mag genoemd worden.

Arak, brandy en andere Europeesche sterke dranken worden op Aroe veel verbruikt. De bewoners der groep, zoowel voor als achterwallers, verstaan evenwel de kunst niet sagoeweer te tappen en hun palmwijn zelf te bereiden.

Wat de middelen van bestaan van de voorwallers, zoowel Christenen als Mohammedanen zijn, is mij vooralsnog een raadsel. Deze voeren toch al zeer weinig uit. 't Is waar, dat zij in hunne sagoebosschen, bij de zoo sobere volksvoeding, al spoedig genoeg voedsel kunnen vinden, doch zij zijn ook betrekkelijk goed gekleed.

Zij beweren, dat zij zich kleeding verschaffen door sagoe bij de achterwallers tegen parelmoerschelpen in te ruilen, die zij dan weder tegen lijnwaden bij de vreemdelingen te Dobo inwisselen. Het vermoeden bestaat evenwel (de suprematie die zij over den achterwaller uitoefenen in aanmerking nemende), dat het met dezen ruilhandel niet altijd even eerlijk toegaat, en dat zij zich eigenlijk kleeden van hetgeen zij den minder ontwikkelden achterwaller weten afhandig te maken.

Bij mijne beschrijving der parelvisscherij vermeldde ik ter loops, dat ook de Aroeneezen, voornamelijk de bewoners van Trangan's westkust, groote prauwen weten te vervaardigen. Zij zijn evenwel niet zulke ervaren scheepsbouwmeesters als de bewoners der Kei-eilanden, besteden er dus veel langer tijd aan, en de prauwen van Aroe zijn bij slechtere kwaliteit der houtsoorten, zeker driemaal zoo duur als die

van Kei. Jaarlijks worden dan ook een groot aantal *belang*'s van Kei naar Aroe gebracht om die hier van de hand te zetten.

De handel op Aroe is bijna geheel en al in handen van Chineezen en Makasaren. Onder deze vreemdelingen zijn er evenwel slechts weinig, die voor eigen rekening handelen, de meesten hebben hunne principalen te Makasar. Van uit Ambon wordt op Aroe weinig handel gedreven, en 't is alleen de arakpachter, die van den handel op die eilanden werk maakt. Deze kan evenwel, daar hij het meest gewilde ruilmiddel de arak in handen heeft, op den duur voor de handelaren te Makasar een machtig concurrent worden.

De geheele handel van Aroe concentreert zich te Dobo, werwaarts alle produkten van den achterwal worden gebracht en waar ze dan voor de verzending worden gereed gemaakt en verder worden afgescheept. In den tijd dat het parelduiken plaats heeft, dat is in de maanden Februari, Maart en April, houden alle handelaren zich op in de verschillende negorijen van den achterwal om de produkten op te koopen. Is het duiken afgeloopen, dan vertrekken zij weder met hunne parelmoerschelpen naar Dobo om van daar in de maand Juni of Juli naar Makasar terug te keeren.

In vroegere jaren werd de handel van Makasar op Aroe uitsluitend gedreven met Makasaarsche padoewakangs en met kleine schoeners, die in Januari of Februari met den westewind op Aroe kwamen en in Juli als de oostmoesson doorstond, weder terugkeerden.

In de laatste jaren evenwel heeft de handel een eenigzins ander karakter verkregen. Thans nu Dobo geregeld door de stoomers der N. I. stoomvaart-maatschappij wordt aangedaan, bovendien „de Batavier", met 230 ton inhoud, van Makasar uit om de drie maanden rechtstreeks op Kei, Aroe en Giser vaart, worden de meeste produkten met stoomschepen vervoerd. Vooral laatst genoemde stoomer neemt de meeste lading in. Bedroeg het aantal groote Makasaarsche padoewakangs, dat jaarlijks Aroe bezocht, in 1857 nog 15 stuks,

in de jaren 1885, 1886 en 1887 kwamen er niet meer dan een viertal met 160 ton inhoud op Aroe, terwijl in 1888 slechts één dergelijk vaartuig door mij ter reede Dobo gezien werd.

De vaart van Goram is echter nog even druk als vroeger en nog steeds komen van daar jaarlijks een 40tal djoengkoe's met sagoekoekjes en tatoemboe's geladen om die tijdens het parelduiken aan den achterwal te verkoopen. Van Kei op Aroe is de vaart iets minder geworden. Vroeger toen er nog zoo vele Makasaarsche padoewakangs op Aroe kwamen, die na den langen tocht daarheen dikwijls reparatie noodig hadden, konden de Keienaren, door zich als scheepstimmerlieden bij de vreemde handelaren te verhuren, gereedelijk werk vinden, wat nu natuurlijk minder het geval is. Toch brengen de Keienaren jaarlijks nog een groot aantal *belang's* (kleine vaartuigen) naar Aroe, die zij te Dobo aan de vreemde handelaren verkoopen, voor de reis door de kanalen naar den achterwal of aan de Aroeneezen van de hand zetten om ze bij de parelvisscherij te gebruiken. Ook brengen zij aarden potten en pannen en klapperolie op Kei aan.

In vroegere jaren stonden de achterwallers van de zijde der Makasaarsche handelaren bloot aan allerlei afpersingen, en de reizende ambtenaren hadden steeds klachten in deze richting te onderzoeken. Ja zelfs in 1853—1859 sloegen de bewoners van Watoelei, tot het uiterste gedreven en den druk der vreemde handelaren moede, tot dadelijkheden over, zoodat de handel langen tijd stil stond [1]).

Thans zijn die afpersingen, sedert er direct Gouvernementstoezicht op Aroe bestaat, veel verminderd. Wel is waar bestaat nog steeds het voorschottenstelsel, en weten de vreemdelingen hiermede hun voordeel te doen, doch van zulke geweldige afpersingen en knevelarijen, als vroeger voorkwamen, werd in de laatste jaren niets meer vernomen. Hiertoe heeft ook zeer zeker bijgedragen de omstandigheid, dat in de laatste twee decennia de Makasaren en Boegineezen

---

[1]) Men vergelijke de uitvoerige berichten van P. VAN DER CRAB hierover.

niet meer het monopolie op Aroe hebben gehad, en het Chineesche element, dat zich zeer goed met den Aroenees schijnt te verdragen, meer en meer opgetreden is.

Intusschen hebben deze twee vreemde elementen eene soort transactie gesloten de rollen eenigzins verdeeld om elkander niet al te groote concurrentie aan te doen. Terwijl men de Chineezen meerendeels op de Watoeleigroep en te Meriri en Lola ontmoet, handelen de Makasaren en Boegineezen meer op Barkai en Krei.

De handel is grootendeels nog ruilhandel, hoewel ook contanten meer en meer gewild worden, en de Aroenees de waarde van geld reeds zeer goed begrijpt.

Vermelding verdient het zeer zeker, dat hoewel Mohammedanen reeds sedert onheugelijke tijden met den Aroenees druk hebben verkeerd, het hun toch niet is mogen gelukken een enkelen achterwaller tot het Mohammedanisme over te halen. Arabieren handelen hier dan ook niet, daar de Aroenees voor die heilige mannen volstrekt geen bijzonder respect toont, en het maken van proseliten hier voorloopig nog onmogelijk is.

Een geheel andere toestand dus dan op de Kei-eilanden, waar het zaad van de leer van den Profeet helaas maar in al te vruchtbaren bodem valt. Dat de Mohammedaansche en Christen negorijen allen gelegen zijn op den voorwal, versterkt mij in mijn vermoeden, dat de bewoners der voorwalseilanden van elders afkomstig zijn, want waren zij rechte Aroeneezen, zij zouden niet zoo spoedig een ander geloof hebben omhelsd.

De invoer op Aroe heeft in 1885 bedragen:

Arak 440 helders à ƒ 12	ƒ	5280.—
Bier 160 dozijn à ƒ 6	„	960.—
Cognac (slechte soort à ƒ 1 50 de liter 23310 liters)	„	34965.—
Genever 30 kelders à ƒ 18	„	540.—
Wijn 112 dozijn à ƒ 11	„	1232.—
Transporteere	ƒ	42977.—

Per Transport.	/	42977.--
Petroleum 386 kisten à / 10.	„	3860.—
Rijst 3336 pikol à / 10	„	33360.—
Koffie 56 pikol à / 50.	„	2800.—
Tabak 96 pikol à / 120	„	11560.—
Zeep 45 kisten à / 2.50	„	112.50
Gambir 57 pikol à / 30	„	1710.—
Suiker 85.25 pikol à / 30.	„	2557.50
Zout 59 pikol à / 6	„	354.--
Tamarinde 67.5 pikol à / 8	„	540.—
Engelsche biscuit 400 blik à / 1.25 . . .	„	500.—
Lucifers 4150 pak à / 0.10	„	415.—
Olie (klapper) 123.5 picol à / 30	„	3705.—
Sagoebroodjes 1686000 stuks à / 0.005. .	„	8430. -
Sarongs 374 pak à 20 stuks à / 30. per pak	„	11220.—
Lijnwaden als wit katoen (gebleekt en ongebleekt), rood katoen en Chitsen. . . .	„	31250.—
Borden 3278 dozijn à / 2.	„	6556.—
Koperwerk, gongs, kettingen etc.	„	5382.—
IJzerwerk, pannen, ...	„	5250.—
Garen (wit) 520 pak à / 1	„	520.—
Goudwerken 20 thails à / 60	„	1200.—
Kramerijen (spiegeltjes, bonte kralen, messen etc.) 58 kisten à / 70	„	4060.—
Contanten 25240	„	25240.—
Totaal	/	203.559.—

In 1886 werd ingevoerd:

Arak 480 kelders van 15 □ flesschen of 22½ liter à / 12	„	5760.—
Bier 100 dozijn à / 8	„	800.—
Cognac (slechte soort) 18596 liters à / 1.50 de liter.	„	27894.—
Genever 24 kelders à / 18	„	432.—
Wijn 141 dozijn à / 10	„	1480.—
Petroleum 401 kisten à / 10.	„	4010.—
Transporteere	/	40376.--

Per Transport.	f	40376.—
Rijst 2176 pikols à 10.	„	21760.—
Koffie 63 pikols à f 40.	„	2520.—
Tabak 156 pikols à f 100.	„	15600.—
Zeep 67 kisten à f 2.50	„	167.50
Suiker 143.60 pikols à f 20	„	2872.—
Zout 89 pikols à f 6.	„	534.—
Tamarinde 73.5 pikols à f 10	„	735.—
Engelsche biscuit 840 blik à f 1.	„	840.—
Lucifers 6060 pak à f 0.10	„	606.—
Olie (klapper) 140 pikols à f 30.	„	4200.—
Sagoemeel 1164 pikols à f 3	„	3492.—
Sagoebroodjes 1518000 stuksà f 0.005	„	7590.—
Sarongs 487 pakken à 20 stuks f 30 per pak.	„	14610.—
Lijnwaden als wit katoen, gebleekt en ongebleekt, rood katoen en chitsen.	„	40785.—
Borden 3864 dozijn à f 1.50	„	5796.—
Koperwerk, gongs, kettingen etc.	„	4120.80
Garen (wit) 480 pak	„	480.—
IJzerwaren (pannen).	„	4280.—
Goudwerken 24 thail à f 60	„	1440.—
Kramerijen (spiegeltjes, bonte kralen etc.) 142 kisten à f 100	„	14203.—
Contanten	„	17750.—
Totaal.	f	204684.30

In 1887 bedroeg de invoer:

Arak 455 kelders à f 12.	f	5460.—
Bier 127 dozijn à f 7	„	889.—
Cognac 1170 liters à f 1.50	„	1750.—
Genever 63 kelders à f 18.	„	1134.—
Wijn 137 dozijn à f 10.	„	1379.—
Petroleum 376 kisten à f 8.	„	3008.—
Rijst 2963 pikols à f 8.	„	23704.—
Koffie 71 pikols à f 60.	„	4260.—
Tabak 142 pikols à f 120.	„	17040.—
Transporteere	f	58444.—

	Per Transport.	ƒ53444.—
Zeep 79 kisten à ƒ 2.	„	158.—
Suiker 1417 pikols á ƒ 20.	„	2834.—
Zout 97 pikols à ƒ 6.	„	582.—
Tamarinde 86 pikol à ƒ 10.	„	860.—
Engelsche biscuits 740 blik à ƒ 1	„	740.—
Lucifers 7340 pakjes à ƒ 0.10	„	734.—
Olie (klapper) 139 pikols à ƒ 30.	„	4170.—
Sagoemeel 967 pikol à ƒ 3.	„	2901.—
Sagoebroodjes 988000 stuks à ƒ 0.005. . .	„	4940.—
Sarongs 456 pak á 20 stuks à ƒ 30 per pak.	„	13680.—
Lijnwaden	„	36720.—
Borden (grof aardewerd) 3967 à ƒ 1.— . .	„	3967.—
Koperwerk, gongs, kettingen etc.	„	8167.—
Yzerwerk, pannen	„	5190.—
Garen (wit) 710 pak	„	710.—
Goudwerken 206 thail ƒ 60.—	„	1236.—
Kramerijen 134 kisten (kralen, spiegeltjes, messen) à ƒ 100.—	„	13400.—
Contanten	„	9285.—
	Totaal.	ƒ168.889.—

Het behoeft wel geen vermelding, dat niet al deze artikelen door de Aroeneezen zelven verbruikt worden, doch een gedeelte aftrek vindt bij de gevestigde vreemdelingen.

De invoer van opium bleef gelukkig tot dus verre verboden, en hoewel het daarom niet gezegd kan worden dat er niets geconsumeerd wordt, is de invoer door het verbod zeer bemoeielijkt. Wanneer mocht besloten worden de opiumpacht op Aroe in te voeren, dan zal het overweging verdienen de pacht te beperken tot de hoofdplaats Dobo waar de Chineezen gevestigd zijn welke toch de grootste consumenten zullen wezen. De uitvoer van opium naar den achterwal zal evenals nu verboden moeten blijven, opdat de Aroenees ook door dit heulsap niet worde ontzenuwd. De sterke drank doet in deze richting helaas reeds genoeg.

De uitvoer van Aroe bedroeg in 1885:

Parelen	ƒ	7650.—
Parelmoer 1325.5 pikols à ƒ 100.	„	132550.—
Tripang 863 pikols à ƒ 30.	„	25890.—
Paradijsvogels (apoda) doode 806 stuks à ƒ 5.	„	4030.—
Idem (levende) 6 stuks à ƒ 30.	„	180.—
Idem (roode, regia) 300 paar à ƒ 2.50	„	750.—
Vogelnestjes 316 kati's à ƒ 5.	„	1580.—
Schildpad 173 kati's à ƒ 10.	„	1730.—
Haaivinnen 252 kati's à ƒ 0.50.	„	126.—
Totaal	ƒ	174486.—

In 1886:

Parelen	ƒ	8740.—
Parelmoer 1673.5 pikols à ƒ 90.	„	150615.—
Tripang 1212 pikols à ƒ 28.	„	33936.—
Paradijsvogels, doode, apoda) 712 stuks à ƒ 6.	„	4272.—
Idem (kleine roode) regia 250 paar à ƒ 2.50.	„	625.—
Vogelnestjes 936 kati's à ƒ 5.	„	4680.—
Schildpad 143 kati's à ƒ 10.	„	1430.—
Haaivinnen 173 kati's à ƒ 0.60	„	103.20
Totaal.	ƒ	204401.20

In 1887:

Parelen	ƒ	6950.—
Parelmoer 1300.5 pikols à ƒ 80	„	106440.—
Tripang 1310 pikols à ƒ 25	„	32750.—
Vogelnestjes 850 kati's à ƒ 5.	„	4250.—
Paradijsvogels (groote apoda) 2420 stuks à ƒ 6	„	14520.—
Idem (kleine roode) regia 400 paar à ƒ 3.	„	1200.—
Schildpad (karet) 164 kati's à ƒ 9.	„	1476.—
Haaivinnen 84 kati's à ƒ 0.60	„	50.40
Totaal.	ƒ	167636.40

De vreemdelingen die op de Aroe-eilanden blijvend gevestigd zijn, zijn óf Chineezen óf worden orang Mangkasar genoemd. Onder deze laatsten worden echter alleen verstaan, die van Celebes komen, voornamelijk Boeginezen

en Wadjoreezen. Echte Makasaren zijn er maar weinig op Aroe.

Zij zijn aldus over de verschillende eilanden verdeeld.

Eiland.	Negorij.	Chineezen.		Makasaren en Boegineezen.	
		M.	V.	M.	V.
Wamar.	Dobo	86	1	226	41
Westzijde Wokam.	Samang.	—	—	13	14
	Djaboelingan.	—	—	2	—
Kola.	Malatin.	—	—	1	—
	Masidan.	—		5	2
Oostzijde Wokam.	Komfane.	—	—	14	—
Adoear.	Kabalasiang.	—	—	8	1
Mariri.	Mariri.	—	—	3	—
Barkai.	Masian.	—	—	2	
	Baimoen.	—	—	9	—
	Longar.	—	—	12	7
	Afara.	—	—	17	—
Trangan.	Krei.	—	—	11	1
	Loetoer.	—	—	1	—
Maikor.	Wangal.	—	—	31	22
Kobrôr.	Wanoembai.	—	—	1	—
Oedjir.	Oedjir.	—	—	10	5
	Totaal.	86	1	366 *)	93

De in dezen staat voorkomende Chineezen zijn meest allen via Makasar van Singapore afkomstig. Zij zijn allen in de bedrijf en personeele belasting te Dobo aangeslagen.

De Makasaren, Boegineezen of Wadjoreezen, die op den staat voorkomen, houden zich reeds tientallen van jaren op

*) Hieronder begrepen jongens en meisjes.

de Aroe-eilanden op en kunnen gezegd worden er blijvend gevestigd te zijn. De vrouwen zijn òf echte Makasaarsche en Boegineesche òf peranakan Boegis, ontstaan uit de vermenging van Boegineezen met Aroesche vrouwen van den achterwal.

In vroeger tijd wisten de Makasaren door de Aroesche vrouwen eerst gratis opium te leeren schuiven en haar dan het genot daarvan te onthouden haar tot hun wil te krijgen onder toezegging van nieuwe opium. Thans huwen de Aroesche vrouwen van den achterwal maar zelden meer met de vreemdelingen en moet de Makasaar zich eene vrouw zoeken uit de peranakan Boegis of in de Mohammedaansche negorijen van den voorwal.

Ten einde ook cijfers te verkrijgen omtrent het aantal vreemdelingen, dat jaarlijks Aroe bezoekt, heb ik den posthouder opgedragen in de maand Juni, als alle vreemdelingen te Dobo vereenigd zijn, eene juiste telling te houden. Tijdens mijne aanwezigheid op Aroe in de maand Maart was het daartoe geen geschikt oogenblik, omdat zij toen overal verspreid waren in de negorijen van den achterwal of nog op weg daarheen waren.

AMBON, 15 April 1888.

II.)

aki-é

nen

sse

ERRATA.

(Tijdschr. Ind. T. L. en Vk., XXXII.)

Bladz.					
624	reg.	7	v. o.	staat:	Koi-maki, lees: Koi-maki-é
626	„	3	v. o	„	waarin, lees: waaien
627	„	3		„	Bantjan, lees: Batjan
628	„	5	v. o.	„	steenkolen, lees: steenen
631	„	7		„	Rennesse, lees: Renesse

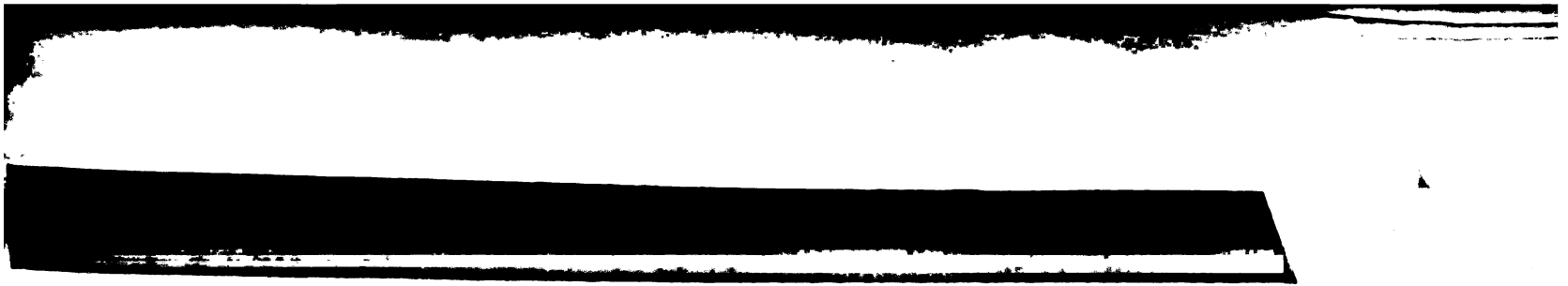

ERRATA.

- Ind. T. L. en Vk.,

aat: Koi-maki, lees:
„ waarin, lees:
„ Bantjan, lees:
„ steenkolen, lees
„ Rennesse, lees

) en kunnen gezegd worden er blijvend
De vrouwen zijn òf echte Makasaarsche
peranakan Boegis, ontstaan uit de ver-
ineezen met Aroesche vrouwen van den

wisten de Makasaren door de Aroesche
s opium te leeren schuiven en haar dan
te onthouden haar tot hun wil te krijgen
an nieuwe opium. Thans huwen de Aroe-
den achterwal maar zelden meer met de
noet de Makasaar zich eene vrouw zoeken
Boegis of in de Mohammedaansche negorijen

ijfers te verkrijgen omtrent het aantal vreem-
ijks Aroe bezoekt, heb ik den posthouder
maand Juni, als alle vreemdelingen te
n, eéne juiste telling te houden. Tijdens
id op Aroe in de maand Maart was het
ıikt oogenblik, omdat zij toen overal ver-
le negorijen van den achterwal of nog op
en.
pril 1888.

DE KEI-EILANDEN,

DOOR

G. W. W. C. BARON VAN HOEVELL.

Eene geographische en meer plaatselijke beschrijving der Kei-eilanden is nog geheel te maken. In de laatste uitgave van het handboek voor de land- en volkenkunde van DE HOLLANDER, waarin men alle berichten van reizigers omtrent deze eilandengroep als die van BOSSCHER, VAN EIJBERGEN, WALLACE, VON ROSENBERG en anderen gecompileerd vindt, komen zooveel onjuistheden voor, dat aan corrigeeren niet eens te denken valt. De Resident RIEDEL, die in zijn werk: „De sluik- en kroesharige rassen tusschen Celebes en Papoea" zooveel belangrijks mededeelde omtrent de ethnologie der verschillende groepen, was zeer karig wat zijne geographische en plaatselijke beschrijvingen betreft, terwijl de door hem geleverde kaart, hoewel beter dan de tot dusverre bestaande, evenwel nog veel van de werkelijkheid verschilt. Op mijne reis gedurende de maanden October en November 1887 per Zr. Ms. stoomschip „Samarang" rond deze eilanden, was ik in staat er mij een duidelijk beeld van te vormen, te meer daar ik ook zoovele tot dusverre weinig of in 't geheel niet bezochte plaatsen aandeed.

Voor de door mij ontworpen en hierbij gevoegde schetskaart hebben als basis gediend mij door den heer A. LANGEN verstrekte gegevens. Genoemde heer, een ondernemend pionnier, Duitscher van geboorte, heeft zich sedert 1882 op de Kei-eilanden te Toeal (eiland Noehoetawoen) gevestigd, heeft

door
ieer-
wee
ver-
ge-
ende
l die
elijk
ende
s de
heer
°12'
en
rden
aan-
hijnt
Kei
eron-
estor-
hoe".
han-
n ten
s zij,
en de
uit-
Bij
eliefd
en en
p, ja
en zij
deeld
d, en-

133°
15'
15'
30'
45'
Kär
Kär
Kär

aldaar eene houtzagerij opgericht en is van plan ook door het drijven van verschillende cultures deze eilanden tot meerdere welvaart en ontwikkeling te brengen. Meer dan twee jaren besteedde hij aan eene opname der eilanden en vervaardigde daarvan eene schetskaart, die, in Duitschland gedrukt, evenwel niet in den handel kwam. Deze kaart diende mij als punt van uitgang, en ik was in de gelegenheid die op mijne reis te verbeteren en aan te vullen, voornamelijk wat de spelling der namen, de ligging der verschillende kampongs en lengte en breedte betreft, waardoor ook de vorm der eilanden volgens de voorstelling van den heer LANGEN eenige wijziging onderging.

De groep der Kei-eilanden strekt zich uit tusschen 5°12′ (Poeloe Boen) en 6° 6′ zuiderbreedte (Kei-Tanimbar) en 132° en 133° 10′ oosterlengte van Greenwich. Zij worden door de inlanders met den algemeenen naam van Ewāb aangeduid, terwijl de naam Kei door vreemdelingen er aan schijnt te zijn gegeven. Hoewel 't onzeker is waarvan de naam Kei is afgeleid, veroorloof ik mij hieromtrent de volgende veronderstelling.

Eene uitdrukking den Keienaren als in den mond bestorven is „kei wain", zooveel als „ik weet het niet" „tra tahoe". Dit was ongetwijfeld het eenige wat de eerste vreemde handelaren, die deze streken bezochten, op al hunne vragen ten antwoord kregen, zoodat het geen wonder zou zijn als zij, den eersten klank opvangende, de eilanden Poeloe Kei en de bewoners orang Kei noemden. Ewāb (de *b* zeer zacht uitgesproken tusschen *b* en *w* in) beteekent „varken". Bij de heidenen is het varken, zelfs nu nog, een zeer geliefd beest, zoo zelfs dat zij zich dikwijls daarnaar noemen en bijv. namen als Varkenspoot, Varkensoor, Varkenskop, ja zelfs Varkensdrek niet zeldzaam zijn. Zoo ook noemden zij zelve hunne eilanden Varkenseilanden.

De eigenlijke Kei-eilanden worden in twee deelen verdeeld nl. Groot Kei of Noehoe Joet, eigenlijk 't Oostelijk eiland, en

Klein Kei, of Noehoe roa'hetgeen beteekent, „de twee eilanden", zoo genoemd naar de twee voornaamsten.

Onder Noehoeroa worden dus verstaan de eilanden bewesten Groot Kei, behalve de meest westelijk gelegen afzonderlijke groepen, als: Tanimbar, Taiandoe en Koer.

De twee hoofdeilanden van Klein Kei zijn Noehoetawoen, het noordoostelijkste, en Noehoetoetoet, het meest zuidelijke, met eene groote menigte kleinere eilandjes daaromheen gelegen. Beide eilanden zijn gescheiden door de door VON ROSENBERG in 1865 ontdekte straat. Het voornaamste, hoewel niet het grootste, eiland is Noehoetawoen, vroeger naar de voornaamste plaats Doela genoemd. Doela, door de inlanders zelven eenvoudig Doe genoemd, sints 1882 de zetel van een posthouder, is gelegen op 5° 33′ 53″ zuiderbreedte en 132° 44′ O. Lengte van Greenwich door Professor OUDEMANS astronomisch bepaald. Van de reede van Doe zijn zichtbaar de eilanden Doeroa of het tweede Doe, door vreemdelingen Doela Laoet genoemd.

Roemadan of Poeloe Bandang met 't kleine Dranan, Oeboer en Oet, terwijl men vlak in 't westen op eenigen afstand, tusschen Doeroa en Oet door, de eilandjes Er en Godon ziet liggen

Noordelijker dan Roemadan, doch van Doe uit niet meer zichtbaar, liggen de onbewoonde eilandjes Ohimas, Baiër en Soea. In de passage tusschen Doe en 't meer zuidelijk gelegene Toeal worden onder den wal van Noehoetoetoet aangetroffen de drie kleine onbewoonde eilandjes Krān, Esmanoek en Noehoemeoe. Meer zuidelijk daarvan aan den ingang van straat Rosenberg ligt 't eveneens onbewoonde eilandje Fair.

Het vaarwater tusschen Doe en Toeal is in 1885 door Zr. Ms. stoomschip „Bali" opgenomen en in kaart gebracht. Eigenlijk is Toeal de eenige plaats op de geheele Klein Keigroep, waar schepen zoowel in den oost- als westmoesson veilig ankeren kunnen. De reede van Doe ligt voor noordwestewinden geheel open en is dus in den westmoesson alles behalve veilig.

Aan de oostkant van Noehoetoetoet ligt Poeloe Papoea, in vroegere tijden geheel door Papoea's bewoond, die evenwel ruim 40 jaren geleden door de bewoners van Kei vermoord zijn. Sedert is Papoea onbewoond en wordt het beschouwd als neutraal terrein, waarop alle negorijen evenveel rechten hebben. Bewesten Noehoetoetoet vindt men nog eene groote menigte eilandjes, meestal behoorende tot de regentschappen Totoat, Ohira, Somlain en Matoaier, hoewel op enkelen ook Doela en Toeal rechten doen gelden. De voornaamsten zijn van noord naar zuid Nāf, Jarean of Haĕoe, Ohewa, Nai, Batoek Mas, Hoat, Noehoetir, Warhoe Noehoera, Tangwain, Dablilin, Lea, Lik, Tarwa, Manir. Er bestaat verschil van gevoelen of het ten Noorden van Oer gelegen eilandje Warbal al dan niet tot de Tanimbargroep gerekend moet worden. Al deze eilandjes zijn of onbewoond of er worden slechts tuinhuisjes aangetroffen. De westwaarts van de kleine Keigroep of Noehoeroa gelegen eilanden worden verdeeld in:

1°. Kei Tanimbar met de noordelijk daarvan gelegen drie kleine eilandjes Tār met 't zeer kleine Noehoeta, Woetir en Oer, waarvan alleen Kei Tanimbar en Oer bewoond zijn, terwijl op Woetir slechts tijdelijke tuinhuisjes worden aangetroffen.

2°. de Taiandoe-groep, bestaande uit Taiandoe het hoofdeiland en de zuid-westelijk daarvan gelegen eilandjes Heniar, Walir, Re-teën en Re-anot, verder de meer zuidelijke eilandjes Tam, Moesren en Noenia.

3°. De Koer-groep, waartoe behooren Koer, de zuidelijk daarvan gelegen eilandjes door vreemdelingen ook wel Drie gebroeders genoemd, Onin, Manggoer en Fadol, en de noordelijk van Koer gelegen eilandjes Kaimēr, Sekāt en Boen.

Overgaande tot de staatkundige indeeling zoo wordt de kleine Kei-groep verdeeld in 12 distrikten nl. Doe of Doela, Toeal, Ohitaheit, allen gelegen op Noehoetawoen en verder

Vān, Ibra, Wain, Roemat, Danar, Matoaier, Somlain, Totoat, en Roemadian op het eiland Noehoetoetoet [1]).

Tot het distrikt Doela worden gerekend de negorijen van noord naar zuid op den westkant van Noehoetawoen, Tamadān, Lebetaoe, Doe, Ngade en Filitān, benevens Defoer op de oostkust.

De bewoners van Ngade woonden vroeger te Vanil in 't binnenland en hebben zich nu aan 't strand gevestigd, terwijl Vanil verlaten is.

Ook doet Doela gezag gelden over het eilandje Doeroa of Doelalaoet met slechts twee negorijen nl. Tevinho op den zuidoostkant en Doeroa op den noordkant. Mede staat onder Doela het landschap Letmān op den noordkant van Noehoetoetoet met gelijknamige Mohammedaansche en heidensche negorijen.

2°. Tot Toeal worden gerekend de negorijen Doemar, Toeal, Tār en Sēn op Noehoetawoen, terwijl de op de noordkant van Noehoetoetoet gelegen negorijen Doedoemahan, Ohidair en Ngilngof er mede toegerekend worden.

3°. Het distrikt Ohitaheit bestaat slechts uit drie negorijen, allen op de oostkant van Noehoetawoen gelegen, namelijk van zuid naar noord Watrān, Ohitil en Ohitaheit.

4°. Vān bevat de negorijen Vān, Langgoer, Gelanit en Koelsir, de twee laatstgenoemden gelegen aan den zeearm, die tegenover Toeal en 't eilandje Fair vrij diep het land indringt.

5°. Het distrikt Ibra telt slechts drie negorijen, nl. Ibra,

---

[1]) Opmerkelijk is het, dat wat de Kei-eilanden betreft, zooveel verwarring in de namen heeft bestaan, en jaren lang eilanden, die nimmer bij de inlanders bekend geweest zijn, hebben dienst gedaan. Zoo behooren o. a. namen als Watela, Roewab, Hodjan, Kanaloor, Tjonfolok geheel tot het rijk der verdichting. Bij de uitspraak der namen zij men indachtig, dat in den regel de klemtoon valt op de laatste lettergreep en de klinker dan lang wordt uitgesproken; zoo klinkt bijv. Tam als Taam, Kaimer als Kaimeer, Tamadan als Tamadaan. Door mij wordt telkens slechts één klinker gebruikt.

Satheān en Letoeān, allen gelegen aan den oostkant van Noehoetoet.

6°. en 7°. Het distrikt Roemat wordt geheel geënclaveerd door 't gebied van Wain, beiden gelegen op de oostkant. Wij treffen dus van zuid naar noord eerst aan de negorijen van Wain, Loemogoron, Noerwoel, Lakil (na zijn overgang tot het Mohammedanisme ook Mastoer genoemd), Vanār en Abeān, dan de negorijen Rāt, Roemat en Riwāf van 't distrikt Roemat en eindelijk weder de negorijen Wavoefafān en Ohiso van Wain. Meer in 't binnenland liggen de negorijen Marvoen, Ohinoel, Woear en Wain.

8°. Danar. Dit distrikt op de zuidkust van Noehoetoetoet omvat de negorijen Oef (aan de baai, die aan de zuidkust vrij diep het land indringt en waarin ik zes, zeven en acht vaâm loodde met zandgrond zonder steenen, zoodat hier misschien schepen van eenigen diepgang zouden kunnen ankeren, hoewel zij voor zuidoostewinden open ligt en dus alleen in den westmoesson zou zijn te gebruiken), verder Danar en Loemogoron, niet te verwarren met de daaraan grenzende gelijknamige negorij onder Wain.

9°. Matoaier met de negorijen Matoaier en Ohidair verdeeld in West- en Oost-Opidair.

10°. Somlain met de negorijen Ohira en Somlain.

11°. Het distrikt Totoat bestaat uit de negorijen Totoat, Deboet, Dian, Letoean en Evoe, allen gelegen aan den zeearm, die nabij Totoat eerst in oostelijke dan in zuidelijke richting het land ingaat en zich in verschillende armen splitsende, zich eindelijk in de moerassige stranden van Matoaier en Ohidair op de zuidkust verliest. Deze zeearm, die in den aanvang van 1000 tot 600 Meter breed is, zou bij meerderen diepte voor de scheepvaart van belang kunnen zijn. Nu kunnen alleen kleine schoeners en groote prauwen tot bij Evoe komen. Deze laatste plaats is merkwaardig door eenen waterval, gevormd door een beekje, dat zich met een verval van 30 Meter van de rotsen stort, een van de weinige plaatsen op de kleine Keigroep waar stroomend

water voorhanden is. De val zelf is evenwel niet meer dan eenige voeten hoog. Verder behooren tot het regentschap Totoat de negorijen op de westkust van noord naar zuid Ngoersit Madoat en Wap en het bezuiden Somlain gelegene Werwoed.

12°. Eindelijk worden tot het distrikt Roemadian op de noordwestkust van Noehoetoetoet gerekend de negorijen Namar, Soelaier, Roemadian en Oheloep.

Men kan Groot Kei (Noehoe Joet) verdeelen in twee groote deelen, de noordelijke en de zuidelijke helft, die ook vrij zuiver de grens aangeven tusschen de twee stammen Oer-sia en Oer-Lima. Tot de eersten behooren de regentschappen Watlār en Jamtil, tot de laatsten Nerong en Fer. Terwijl Fer in den loop der tijden zijn integriteit wist te handhaven, hebben de andere regentschappen reeds veel van hun macht verloren, doordat verschillende negorijen zich successievelijk hebben afgescheiden en nu op zich zelven staan. Dit is het geval met de regentschappen Hār en Moen vroeger tot Watlār behoorende. Ook de negorij Bandang Eli is gevestigd op grond van Watlār.

Zoo heeft de negorij Elat zich neergezet op grond van Jamtil en de negorij Warka, hoewel nu tot Jamtil gerekend en behoorende tot de Sia's, zich gevestigd op grond van Nerong. De Mohammedaansche negorij Langgiar heeft destijds getracht zich op dezelfde wijze aan 't gezag van den Radja Fer te onttrekken, doch dit is haar door 't krachtig optreden van dezen niet mogen gelukken.

Hoewel langs de geheele kust en ook in 't binnenland tallooze negorijen liggen, zooals hieronder blijken zal, zijn er toch slechts weinig groote. Als men in 't oog houdt dat het bevolkingscijfer 7890 zielen bedraagt, waarvan alleen 2032 zielen op Bandang Eli, Elat, Fēr en Langgiar komen, dan is het duidelijk, dat de ± 45 andere negorijen niet veel meer dan gehuchten zijn.

Tot Hār worden gerekend van noord naar zuid de negorijen Ohirāt, Hār-remteor (waar de orang kaja woont), Hārre, Langgeār en Renfān. Alle deze negorijen zijn heidensch

en gelegen op de oostkust. Aan Renfān grenst het stukje grond door Eli en het daaronder ressorteerende Efroean geoccupeerd. Dan komt het eigenlijke gebied van Watlār met de negorijen Soein, Watlar, Fāoe, Holat, Hoewerin en Keloewair.

In 't binnenland liggen de gehuchten Hebingan en Jamtimoer, mede tot Watlār behoorende. Zuidelijk van Watlār ligt het regentschap Jamtil dat tegenwoordig nog slechts bestaat uit eene kleine strook gronds langs de oostkust, daar waar 't eiland het smalst is. Het bevat de negorijen van noord naar zuid Wako, Jamtil, Waortaheit en Oheil benevens de negorij Reharin op de westkust even bezuiden Elat gelegen. Verder in 't binnenland nog de dorpen Rimroe, Ohilin, Ohiwān, Koekoel, Waoewēr en Woehoerāt. Zuidelijk van 't gebied van Jamtil ligt dat van Nerong, bestaande uit de negorijen van noord naar zuid Ohirenan en Ohiwait, beiden op de oostkust, terwijl aan de westkust van zuid naar noord liggen Larat, Nerong, Mataholat, Watoewār en Leroohilim. Geheel ingesloten door 't gebied van Nerong, tusschen de negorijen Watoewār ten zuiden en Leroohilim ten noorden, ligt de op zich zelf staande negorij Warka. Nu volgt ten zuiden van het regentschap Nerong 't gebied van Fēr, dat, zooals boven reeds is gezegd, zijn integriteit wist te handhaven en zich dan ook over het geheele zuidelijke gedeelte van 't eiland uitstrekt.

De negorijen tot Fēr behoorende zijn op de oostkust van noord naar zuid Wadoewār, Totrean en verder meer zuidelijk Sathēr en Kilwāt. Aan de westkant zijn gelegen van zuid naar noord Wadoewār (niet te verwarren met het zooevengenoemde aan de oostkust), Langgiār (Mohammedaansch) Fēr, Rerean, Ngavān, Hoat, Varwoes en verder de twee kampongs Tamangil (waar Radja Fēr woont). Het stuk grond aan Bandang Elat in gebruik afgestaan, ligt geënclaveerd door 't gebied van Jamtil, doch grenst ten noorden weder aan een strook grond, die nog tot Nerong gerekend wordt, zoodat 't regentschap Nerong eigenlijk uit twee deelen be-

staat nl. het zooeven beschreven stuk en de nu bedoelde noordelijk gelegen strook, waar men van zuid naar noord de volgende dorpen vindt Elralan, Wēr, Mār en Oewat. Nu volgt het gebied van Moen dat zich, zooals boven gezegd werd, van Watlār afscheidde. Het bevat van zuid naar noord eerst de drie gehuchten Ohingāp, Ohingoer en Tadioen en dan de kampongs Moen, Ad, Lār [1]) en Hōr.

Hiermede geloof ik eene volledige beschrijving der staatkundige indeeling gegeven te hebben en de bestaande verwarring te hebben doen ophouden.

De geheele groep der kleine Kei-eilanden doet zich voor als laag land, koraalvormingen, slechts hier en daar opgeheven door vulkanische krachten, doch nergens hooger dan 100 voet. Alleen de heuvel Gelanit, aan de baai van dien naam, zal misschien een 250 voet bereiken. Voor deze vulkanische opheffing pleit o. a. het voorkomen van koralen en schelpen op de hoogste plekken, ook waar de grond tengevolge dier opheffing met graniet en zandsteen doorboord is.

Dat opheffing van den bodem in verschillende tijdperken heeft plaats gehad is duidelijk op verschillende plaatsen te zien aan de uitspoeling der kalkrotsen door den aanslag der zee. Nabij Ohidair op de noordkust van Noehoetoetoet o. a. zeer sterk, er worden daar zelfs vier verschillende verdiepingen, die op evenzoo vele successieve opheffingen wijzen, aangetroffen.

Dat de grond nog steeds in beweging is bleek nog in historische tijden door het oprijzen uit zee van twee kleine eilandjes nabij Oet. Achter Ngade, in de nabijheid van Doela, wordt op eene hoogte van ± 80 voet een klein meertje aangetroffen, wat ik voor een uitgebranden krater houd. Veelvuldige koraalbanken, die bij ebbe droog vallen en een ondragelijken stank verspreiden, zijn overal langs de

[1]) In vroegere reisrapporten, ook bij VAN EYBERGEN, zie ik combinaties van deze namen als Adlaar, zoo ook Watmaar. Dit is evenwel foutief en men vindt zoowel de negorijen Ad als Lar, Oewat als Mar.

stranden aanwezig, en het zijn juist de plekken, waar deze reven het verste uitsteken, die door den inlander bij voorkeur voor den aanleg zijner negorijen worden uitgekozen. Hij doet dit waarschijnlijk minder omdat hij per se de lessen der hygiène verwaarloozen wil, dan wel, omdat het bij ebbe voor hem, zijne vrouw en kinderen zoo gemakkelijk is op de drooggevallen banken naar kleine vischjes, mosselen en andere kleine schaaldieren te zoeken. De stranden zijn verblindend wit, daar 't zand ook al uit geheel verweerde koralen en schelpen bestaat. De koraalbodem is met eene meer of minder dikke laag humus bedekt, die evenwel nergens dieper dan twee voet gaat.

Op verscheidene plaatsen zooals te Defoer op Doela en te Eli en Elat op Groot Kei wordt zeer goede pottebakkersaarde aangetroffen, die door de bevolking benut wordt. Dat kalksteen en krijt voorkomen, behoeft niet te worden vermeld, daar 't uit de formatie dezer eilanden van zelf spreekt. Riviertjes worden zelden aangetroffen en op Noehoetoetoet alleen op het zuidelijkste gedeelte, hoewel zij tengevolge van den poreusen bodem meest in den droogen tijd droog vallen. Alleen de waterval te Evoe maakt hierop eene uitzondering en deze loopt het geheele jaar door. Het vermoeden bestaat dat het water van dezen val op Groot Kei ontspringt en door onderzeesche kanalen hierheen gevoerd wordt.

De bevolking verschaft zich drinkwater uit gegraven putten, welk water natuurlijk sterk kalkhoudend is, en welke putten bovendien bij vloed in den regel brak water geven.

Groot Kei is van een geheel andere, veel oudere formatie dan de Kleine Kei-eilanden, en men zou bijna niet zeggen dat ze geographisch tot dezelfde groep behoorden.

Op Eli en Elat was 't meest voorkomende gesteente zandsteen en graniet, ook hard geworden roode en geele leem, en op 't allernoordelijkste kwarts en bergkristal. Op Eli vond ik aan 't strand lava, doch bij informatie bleek het, dat deze van den Goenoeng Api (Banda) afkomstig was en

van daar door terugkeerende prauwen als ballast was medegenoemen. Sporen van voortgaande vulkanische werking komen op Groot Kei niet voor, en aardbevingen zijn onbekend. In 't midden van 't eiland bevinden zich vele bergtoppen, die evenwel geen aaneengeschakelde keten vormen, en waarvan de hoogste, Boö genoemd, ± 2500 voet zal bereiken. Andere hooge bergen zijn van noord naar zuid Woho, die met den zooevengenoemden Boö verbonden is, achter de negorij Hor, Kār achter Renfān, twee bergen achter Elralan geheeten Daäb en Toekraä. Een achter de negorij Wēr, genaamd Samor-il. Die achter de negorij Mataholat wordt Elwod genoemd, terwijl de berg Ad achter de negorij Nerong gevonden wordt. Verder treft men den berg Velngās aan achter de negorij Larat, terwijl die achter de negorij Fēr gelegen met den naam van Watngeleaoe wordt aangeduid. De noordelijkste helft, de geheele oost- en zuidkant rijzen steil uit zee op met rotsachtige kusten. Alleen op een klein gedeelte der westkust nabij Bandang Elat en Nerong loopen de uitloopers der centrale bergen niet geheel tot de zee door en hebben zij minder steile hellingen. Ook worden daar voor de negorijen reven en zandbanken aangetroffen en is de zee minder diep. Riviertjes worden in menigte langs de stranden gevonden, die of uit de rotsen aan de kust opborrelen en dan kleine watervallen vormen, zooals te Elat en te Mataholat, of op de bergen in 't binnenland ontspringen en dan hetzij naar de oost-, hetzij naar de westkust vloeien. Zij zijn dus van geringe lengte en hebben een sterk verval, waardoor zij in den droogen tijd (hier den oostmoesson) meestal opdroogen. Slechts zeer enkelen loopen het geheele jaar door. Veilige baaien of reeden, die voor alle moessons geschikt zijn, worden niet gevonden. In den oostmoesson kan door groote vaartuigen geankerd worden vooreerst in de twee baaien, die reeds door VAN EYBERGEN beschreven zijn, beide op de noordkust, de eene meest westelijk nabij Tandjong Nif, Laboean Waier [1])

[1]) De negorij in oude rapporten nog genoemd, bestaat niet meer.

geheeten en de andere meer oostelijk, Laboean Daboe genoemd, gelegen tusschen Tandjong Borang en het kleine eilandje Watoe Manoek. Aan de Laboean Dadoe lag in oude tijden de negorij Mewahan, doch de bewoners zouden nu ± 80 jaar geleden, tengevolge van met Hār en Ohirāt gevoerde oorlogen, naar den achterwal van Leitimor (Ambon) gevlucht en daar christenen geworden zijn, terwijl hunne landtaal is verloren geraakt. Verder kan in den oostmoesson geankerd worden te Elat en ook te Mataholat en te Nerong. In den westmoesson is het aandoen van Groot Kei nog moeielijker, er kan dan alleen aan de oostzijde bij Eli en nog noordelijker tusschen Langgiar en Hār geankerd worden in een kleine inham op de zeekaarten met den naam van Batoe Bagea aangeduid, doch door de inlanders Hoewār Oer genoemd naar een klein rivīertje, dat daar in zee valt en op eenigen afstand van de monding een modderbankje vormt. De weinige ankerplaatsen en goede reeden op Groot Kei zijn een groot beletsel voor den handel, daar het eiland, zoowel in oost- als westmoesson voor groote vaartuigen, die niet op het strand getrokken kunnen worden, altijd voor de helft ontoegankelijk is. Evenwel verbinden eenige zeer smalle, bijna onbegaanbare bergpaden de oost- en westkust. Voornamelijk worden deze paden aangetroffen op het midden en aan de zuidpunt, waar 't eiland het smalst is. In een paar uren loopt een inlander van oost naar west.

Rond Groot Kei liggen geen eilandjes van eenige beteekenis. Die enkelen, die aan de noord- en de zuidwestkust nabij Larat en Fōr gevonden worden, zijn niet meer dan begroeide rotsen. De eenige eilandjes van eenig belang met klapper aanplantingen zijn Noehoejan en Ifat, bij Elat gelegen, beiden behoorende tot de negorij Elralan (Nerong), doch door deze aan Elat in vruchtgebruik afgestaan.

De moessons worden verdeeld in west- en oostmoesson, de eerste valt in in de maand December en kenmerkt zich door veel regen, terwijl de oostmoesson, die in Mei invalt, door droogte gekenmerkt wordt. Dit is dus omgekeerd als

op Ambon, waar de westmoesson de droogte brengt. In de kenteringmaanden komen vele, dikwijls zware onweders voor. Volgens den inlander voert de westewind dan strijd met den oostenwind en van daar de donder.

De plantbekleeding van de kleine Kei-groep is met de schrale gesteldheid van den bodem in overeenstemming. Eigenlijke kultuurgewassen worden dan ook niet aangetroffen. In vroegere tijden schijnt de muskaatboom hier gebloeid te hebben, zoo zelfs dat de Compagnie het herhaaldelijk noodig vond haar hongitochten tot deze eilanden uit te strekken tot extirpatie van den notcboom. De Keienaar is geen landbouwer van natuur en het eenige wat verbouwd wordt, is wat djagong en aardvruchten, obi, patatas, kombili, verder de sirihplant, suikerriet als versnapering en spaansche peper, hoewel capsicum schaars door de bevolking genuttigd wordt.

De meest voorkomende vruchtboomen zijn pisang, soekoen, kanari en papaja boomen. De durio-zibethinus, die op de Ambonsche eilanden zoo weelderig tiert, wordt hier in 't geheel niet gevonden. Van djamboesoorten zag ik alleen te Doela eene slechte soort jambosa aquaea. Op Groot Kei worden ananassen, eene mangiferasoort en ook eene soort citrus-decumana gevonden, allen evenwel zeer verbasterd en gedegenereerd. Vooral op Groot Kei komt de aleurites-triloba voor waarvan de fijngestampte zaden met katoen gekneed, den inlander tot kaarsen dienen. Kapokboomen, bombax treft men ook, doch zeldzaam, aan. Pinangboomen worden veel aangeplant. Klapperboomen worden veelvuldig gevonden, hoewel nog het meest op Groot Kei. Er zijn evenwel drie oorzaken, die de klapperaanplantingen met ondergang bedreigen nl. voor eerst het tiferen van sageroe, dat natuurlijk het vruchtdragen belet, verder eene soort vliegende eekhoorn, *reidil* [1]) genoemd, die de vruchten geheel doorvreet

[1]) VON ROSENBERG noemt abusivelijk de vleermuis *reidil*, doch deze wordt door de Keienaren *jabär* geheeten.

en zich ook met de jonge bladscheeden voedt en ten derde eene soort boktor, calandra, die in de laatste jaren groote verwoestingen in de plantsoenen heeft aangericht en die de boomen geheel kaal vreet. Ook de larve van dit insekt doet veel kwaad, vreet de palmiet en de kruin geheel weg, zoodat alleen de stammen overblijven.

De arenpalm is slechts door enkele exemplaren vertegenwoordigd.

Sagoeboomen worden overal aangetroffen, het meest evenwel op Groot Kei en de moerassige zuidkust van Noehoetoetoet. Daar Groot Kei evenwel niet moerassig is, en de sagoeboom 't liefst in drassigen bodem groeit, zoo is de opbrengst per boom daar dan ook aanzienlijk minder dan op de Ambonsche eilanden en zal niet veel meer dan $^1/_4$ bedragen. Op sommige plaatsen wordt eenvoudig het merg van den sagoeboom met den houtvezel vermengd gegeten, en neemt men niet eens de moeite dien door wassching te verwijderen. Op andere plaatsen wordt het merg op de gewone Ambonsche wijze tot meel gewasschen en dan tot zeer groote koeken gebakken, wel driemaal grooter dan de Ambonsche sagoe lempen. Papeda wordt niet gegeten.

De zware wildhoutbosschen zijn op het noordelijkst gedeelte van Noehoetoetoet en op geheel Noehoetawoen reeds zeer gedund, een gevolg van de onoordeelkundige wijze waarop reeds jaren lang met het vellen van timmerhout is te werk gegaan. Op deze eilanden kan men reeds uren lang loopen zonder maagdelijk bosch meer te zien, de grond is met kreupelhout bewassen, zoogenaamde hoetan moela, en 't zijn juist deze plekken, die de inlander zich uitkiest voor 't maken van zijne tuinen of weë.

De meest voorkomende houtsoorten zijn lingoa (pterocarpus indicus en saxatilis), bintanggor (calophyllum inophyllum), maar vooral macrolobium (intsia Amboinensis) het zoo gezochte ijzerhout, dat in hardheid, rekbaarheid en weerstandsvermogen het djatihout overtreft. Voor scheepsbouw is het onder water evenwel niet geschikt, daar 't in

zeewater zeer spoedig door eene soort worm wordt aangetast. De Keienaar zorgt er bij den bouw zijner prauwen dan ook steeds voor om de kiel en den romp van andere houtsoorten te vervaardigen, slechts voor de bovenste planken waarmede hij zijn vaartuig opboeit wordt ijzerhout genomen. Het ijzerhout groeit het liefst op een harden koraalbodem, juist zooals die op de Kleine Kei-eilanden wordt gevonden. De boomen leveren, op een harden bodem groeiende, het duurzaamste hout. Daarom zijn de Kleine Kei-eilanden dan ook rijker aan deze houtsoort dan Groot Kei. Op Groot Kei zijn de meest voorkomende houtsoorten *kajoe phit*, die ik niet nader kan definieren, doch waarvan ik alleen weet dat de boom mede tot de Papilionaceae behoort. Vervolgens eene houtsoort *loria* geheeten, veel overeenkomende met 't Ambonsche halaorhout (Tetranthera soorten). Verder wordt lingoa daar veel gevonden en treft men er vele lichtere houtsoorten aan als Vitex molucana en anderen, die evenwel weinig waarde hebben en alleen geschikt zijn voor 't maken van pakkisten. Echt ebbenhout, maba ebenus, zag ik nergens, wel diospyros soorten, die er veel op gelijken.

In de bocht van Totoat en te Letmān merkte ik rhizophoren op, die nergens elders door mij werden aangetroffen. Casuarinen komen slechts sporadisch voor en geven dus aan de flora geen eigenaardig karakter.

Naar het mij voorkomt zullen er niet veel kultures zijn, die op Kleine Kei met vrucht kunnen gedreven worden.

Voor tabak is het weder te wisselvallig en valt er het geheele jaar door te veel regen. Wel is waar wordt in de negorijen Tamadān, Ngilngot, Roemat en Doeroa hier en daar een tabaksplant aangetroffen, doch dit is zoo weinig, dat 't eigenlijk geen vermelding behoeft. Voor koffie ligt de bodem van Klein Kei niet hoog genoeg boven de zee. Hoewel de door den heer LANGEN, bij wijze van proef uitgezaaide Liberia, Menado en Java koffie zeer goed opkwam en de plantjes 1 à 2 voet hoog, zeer frisch en krachtig stonden, is

het toch te voorzien, dat, zooals zoo dikwijls het geval is in laag gelegen streken, de heesters wel zeer bladrijk zullen worden, doch minder vrucht zullen dragen. Voor notenmuskaat, myristica, schijnt mij de grond geschikt te zijn. Ook heeft misschien de katoenkultuur op deze eilanden eene toekomst, ten minste de proef door bovengenoemden heer genomen met zaden van Sea Island Cotton, eene soort gossypium vitifolium kan als volkomen geslaagd worden beschouwd.

De heesters droegen overvloedig, de zaaddoozen waren zeer groot en de katoen was lang van vezel, fijn en van eene verblindende witheid. Ook de aangeplante Elaeis Guineënsis stond zeer goed, en er is alle kans dat de aanplant van dezen oliepalm op de Kei-eilanden slagen zal.

De eenige boschprodukten, die voor den uitvoer in aanmerking komen en tot dus verre op deze eilanden bekend zijn, zijn de koelit lawan, bast van den cinnamonium culitlawan, die vroeger in de Pharmacopoea zooveel aftrek vond, doch thans in onbruik is geraakt en den bangkoedoe, den wortelbast van morinda citrifolia, die eene roodbruine verfstof levert welke in den handel zeer gewild is.

Alleen in het laatste jaar werd deze wortelbast van de Kei-eilanden uitgevoerd en wel tot eene hoeveelheid van 1400 pikols. Nauwelijks had de heer LANGEN evenwel het voorkomen van dezen boom geconstateerd en eene proef van de wortelbast verzonden of dadelijk kwamen de concurrenten opdagen, die zich evenwel niet de moeite getroosten op de Kei-eilanden zooveel ontbering te lijden, doch er Arabieren op afzonden. Een gevolg van de groote vraag naar bangkoedoe was, dat alle boomen werden omgehakt om de wortelbast te bekomen. Niemand dacht er aan voor de toekomst te zorgen en bijplantingen te doen, zoodat op de plaatsen, waar dit jaar dit product geëxploiteerd is, in de eerste jaren niets meer zal kunnen worden verkregen.

Rotan en bamboesoorten zijn uiterst schaars vertegenwoordigd en nauwelijks voldoende voor eigen gebruik. Ook ve-

zelstoffen komen in de bosschen voor, doch dit punt is nog niet nader onderzocht.

Van bloemen trokken slechts mijn aandacht de Kambodja plumeria acutifolia en de Brachyspatha.

Wat Groot-Kei betreft zijn de steile hellingen der bergen groote hinderpalen voor 't in cultuur brengen van den grond. Zelfs de zoo kostbare terrassenbouw is hier wegens de steenachtige gesteldheid van den bodem niet overal mogelijk. Hoewel de bergen dicht met wildhout bewassen zijn, is de grond toch vrij schraal, vol steenen of bestaande uit roode en geele leem. Heel veel anders dan wildhout en klappers groeit er dan ook niet. De humuslaag is zeer gering. De weinige plekken voor cultures geschikt, zijn de valleien tusschen de berghellingen gelegen, zooals die in 't noorden waar 't eiland breeder is binnenlands gelegen zijn, waar zich in den loop der tijden de op de bergen gevormde teelaarde heeft bijeenverzameld. Ook eene strook gronds nabij Nerong aan de westkust, die waterrijk is en waar de uitloopers der centrale bergen minder steil naar zee toeloopen, komt mij voor eenige kans voor cultures aan te bieden.

Is de flora betrekkelijk arm aan varieteiten, de fauna is nog armer aan zoogdieren. Varkens, geiten en honden zijn met muizen en vleermuizen zoowat de eenige zoogdieren. Op Groot-Kei en alleen daar, komt de door VON ROSENBERG beschrevene macropus voor, door de Keienaren ahaa genoemd. Van herten, paarden, runderen en karbouwen zijn eenige exemplaren door den heer LANGEN ingevoerd.

De eilanden zijn evenwel arm aan weilanden en stroomend water, twee factoren voor den bloei van een veestapel, zoodat misschien alleen de herten, die in 't wild zijn losgelaten op den duur zullen kunnen tieren.

Aan de moerassige kusten van Zuid-Noehoetoetoet zijn krokodillen veelvuldig. Ook kikvorschen worden daar aangetroffen. Slangen komen in allerlei soorten voor. Op Groot Kei zeer groote Python soorten.

De vogels zijn door VON ROSENBERG uitvoerig behandeld, terwijl de lepidoptera en coleoptera door WALACE zijn onderzocht. In 't algemeen kan gezegd worden, dat de vogel- en insectenwereld sterk vertegenwoordigd is.

De zee is even rijk aan visch en de koraalbanken leveren even groote schatten aan conchyliën als de Ambonsche eilanden. Holothuriën en Chelonia soorten komen voor, doch niet in groote hoeveelheden.

De bevolking der geheele Keigroep bedraagt volgens de laatste telling in 1887, die ik op mijne reis zooveel doenlijk gecontroleerd heb, 20.030 zielen, de Heer RIEDEL geeft in 1882 op 17.546 zielen, terwijl wij voor 1870 weder 21.000 zielen vinden opgeteekend. Misschien is de opgave van den heer RIEDEL wat te laag. In allen gevalle blijkt uit deze getallen dat het bevolkingscijfer niet vooruitgaat en hoogstens constant blijft. Dit moet voornamelijk worden toegeschreven aan het woeden van epidemiën, voornamelijk pokkenepidemiën, die nu en dan deze eilanden teisteren, terwijl de bevolking zich nog steeds van de vaccine afkeerig toont. Opmerkelijk is, dat het aantal vrouwen op de Kei-eilanden, doch vooral op Groot Kei, dat der mannen aanzienlijk overtreft.

Het totaalcijfer der bevolking moet als volgt over de eilanden worden verdeeld.

EILANDEN.	Mohammedanen	Heidenen	Totaal.
Doeroa (Doelalaoet)	35	107	142
Noehoetawoen (Doela)	753	2234	2987
Noehoetoetoet	242	5772	6014
Noehoe Joet (Groot Kei)	2516	5374	7890
Tanimbar en Oer	—	500	500
Taiandoe-groep	1170	—	1170
Tam	250	150	400
Koergroep.	927	—	927
Totaal	5893	14137	20030

Terwijl in 1864, met uitzondering van de zoogenaamde Kei Bandan negorijen op Groot Kei, nog bijna niemand Mohammedaan was, bedraagt het aantal Mohammedanen thans 5893 zielen en neemt het Mohammedanisme met den dag toe. Arabieren, die van Madoera, Java en Bali alhier ten handel kwamen, hebben den godsdienst van den Profeet gebracht en wel in den meest fanatieken vorm. Het heidendom is bijna overal zelfs bij zijne belijders in minachting en de Mohammedanen maken op allerlei wijzen propaganda, soms met geweld, dan met list, dan weder met bedreiging, doch ook door omkooping. Nieuwe bekeerlingen ontvangen in den regel voor eene waarde van ƒ 200 aan geschenken en zoo zij hoofden zijn wel ƒ 1000, wat door de Mohammedaansche negorijen gezamenlijk wordt opgebracht.

Geen middelen worden ontzien om zielen te werven. De brandpunten van fanatisme zijn Doela, Toeal, Langgiar op Groot Kei en Taiandoe. Vooral Doela spant de kroon, en 't Mohammedanisme treedt hier in zijne meest oostelijke bolwerken sterker op dan ergens elders in de Molukken.

Duidelijk is het onderscheid te zien tusschen Mohammedanen en Heidenen en de vergelijking valt steeds zeer in het nadeel van de eersten uit. Is de Heiden open en oprecht, trouw aan zijn eens gegeven woord, luidruchtig en vooral arbeidzaam, de Mohammedaan daarentegen is sluw, vol streken, trouweloos, gluipend, stil, in zich zelven gekeerd, maar op list en bedrog broeiend en in de hoogste mate trotsch en te lui om te werken. Waar in eene Mohammedaansche negorij gewerkt wordt, men kan er zeker van zijn dat dit geschiedt door de afstammelingen van slaven en pandelingen, want, hoewel slavernij officieel tot de geschiedenis behoort, bestaat zij op de Kei-eilanden nog steeds in bedekten vorm, ja zelfs wordt nu en dan nog wel eens getracht heimelijk, evenals vroeger, van Nieuw-Guinea gekochte of geroofde Papoea slaven in te voeren. Zeer is het te bejammeren, dat men in der tijd niet getracht heeft de bevolking tot het Christendom en daarmede tot beschaving te brengen. Misschien is het

daartoe nog niet te laat, en kan alleen een streng katholieke missie nog veel doen om de Mohammedaansche propaganda te bestrijden. En waarlijk de Keienaar (heiden) is te goed, om de vele deugden van zijn karakter door 't Mohammedanisme te doen vernietigen. Zoo eenig volk sympathie verdient, dan is het de Keienaar-heiden en dit oordeel zegt zeer zeker veel uit mijn mond, die anders niet gemakkelijk ben in appreciatie van den inlander. Immers niemand, die hem in zijn dagelijksch leven gadeslaat, zal ontkennen dat hij bij zijn natuurlijken aanleg, gevatheid, zucht naar onderzoek, levendigheid, en arbeidzaamheid tot iets hoogers te brengen is en dat het jammer zou zijn, wanneer de doodende adem van 't Mohammedanisme over hem ging en hem doemde tot ondergang. De Arabieren en Makasaren doen ten deze veel kwaad. Niet alleen, dat zij den Keienaar een doodelijken haat tegen alle ongeloovigen en dus ook tegen 't Europeesch bestuur inprenten [1]), maar bovendien maken zij misbruik van het hooge godsdienstige standpunt, dat zij in de oogen van den Keienaar innemen, en zij worden zoodoende ware parasieten der bevolking. Alles moet voor den heiligen man klaar staan en over alles mag hij beschikken. De Keienaar moet zijne dochters voor hem veil hebben, zijne produkten tegen ongeëvenredigde prijzen aan hem afstaan en nooit durft hij zich over aanmatigingen of knevelarijen van zoo'n heilige beklagen.

Strenge handhaving der bepalingen op 't stuk van vestiging van vreemde oosterlingen buiten de voor hun landaard bestemde wijken en van het passenstelsel, blijft dus zeer noodig.

De Resident Riedel heeft misschien onwillens er ook veel toe bijgedragen om het heidendom in discrediet te brengen. Hij heeft nl. alle afgodsbeelden, sedeoe, die hij wist op te sporen, medegenomen of doen medenemen, om zoodoende

[1]) Anders is de Keienaar, vooral de heiden zeer gehecht aan 't Hollandsche Gouvernement of de Compagnie en het zou groote moeite kosten de Nederlandsche vlag door eene andere te doen vervangen.

ethnologische verzamelingen te verrijken en daardoor de bevolking in den waan gebracht, dat 't Gouvernement in den vervolge verbood, dat zij hare oude godsdienst getrouw bleef. Ik heb bij deze kwestie eenigszins lang stil gestaan, omdat ik vast overtuigd ben, dat zij voor de Kei-eilanden eene levenskwestie is.

Heb ik boven verschillende deugden van den heiden Keienaar opgenoemd, hij heeft natuurlijk ook zijne gebreken. Zijn hoofdgebrek is wel zijn zucht naar een glaasje sageroe of, als hij het krijgen kan, arak. Alle besprekingen of onderhandelingen worden hiermede aangevangen en besloten, en wat de calumet voor den Indiaan is, dat is een slokje voor den Keienaar. Ook vele Mohammedanen hebben de sageroe nog niet geheel kunnen opofferen. Werkelijk beschonken lieden zag ik evenwel nergens. Opium wordt zeer zelden of liever bijna niet verbruikt.

Een tweede gebrek, dat alle Keienaren aankleeft, zoowel Mohammedaan als Hindoe, is hun overgroote onzindelijkheid. Aan baden schijnen zij weinig behoefte te hebben en die enkele plekken op Klein Kei, waar stroomend water voorhanden is, worden toch niet bij voorkeur voor den aanleg van negorijen uitgezocht. Velen, zoo niet allen, zijn dan ook met allerlei huiduitslag bezocht en scabies, impetigo, sporiasis, helminthyasis ziet men allerwege. Ichthyosis komt ook menigvuldig voor, doch dit houdt misschien verband met de uiterst sobere volksvoeding en weinig zoutverbruik, welk artikel zij niet weten te bereiden en dat zij òf in het geheel niet òf in uiterst geringe hoeveelheid nuttigen.

De oorspronkelijke kleeding, de tjidako, heeft bijna overal, zoowel bij mannen als vrouwen, reeds voor betere kleeding plaats gemaakt, hoewel zij ook hierop zeer onzindelijk zijn. De armsten hebben altijd nog een lap katoen om de lendenen.

Het valt niet te ontkennen dat de bevolking van de kleine Kei groep sterk met vreemdelingen, Makasaren, Cerammers en Papoea's is gecroiseerd; op groot Kei daarentegen minder,

wanneer men ten minste de negorijen als Kei-Bandan bekend daarvan uitzondert. Baard en haar zijn in den regel sterk ontwikkeld. Men vindt zoo wel kroes- als sluikharigen, terwijl de kleur, hoewel in den regel donker, toch verschillende nuances doorloopt.

Verder is de Heiden uiterst luidruchtig en levendig in zijne gesprekken en gebaren en heeft geenszins dat vadsige en indolente wat zoo menig Mohammedaan over zich heett. Iemand, die 't niet heeft ondervonden, kan zich geen denkbeeld maken van hun geschreeuw en gejoel, dat alle beschrijving te boven gaat.

De verdeeling in Oersia en Oerlima gaat meer en meer verloren. Het verschil is alleen een historisch, ook hier dateerende uit den tijd der overheersching van Ternate en Tidore. In zeden en gebruiken wijken zij niet van elkander af, zooals dit bijv. op Ceram (Seran) het geval is. Ook kan men het aan het uiterlijke eener negorij niet zien of zij tot de Oersia of Oerlima behoort. Als hoofd der Oerlima wordt aangemerkt de Radja van Fer (Groot Kei) die deze waardigheid van oudsher heeft bekleed. De Oersia daarentegen hebben in den loop der tijden verschillende hoofden gehad, primitief was het de Radja van Wain, later die van Danar, terwijl thans de Radja van Doela zich ook deze suprematie heeft aangematigd. Of- en defensieve verbonden tusschen negorijen, evenals het pela op Ambon, komen dikwijls voor. Wederkeerig worden als teeken hiervan dan geschenken gegeven, bestaande in stukken goud, die den vorm hebben eener halve maan, mas boelan, of ook wel gouden ketenen met ronde ineen gesmeede schakels. Dergelijke verbonden heeten madoean, de negorijen helpen elkander dan als de eene harta of boete te betalen heeft. Trouwens het begrip van madoean of onderlinge hulp is bij den Keienaar in 't algemeen sterk ontwikkeld. Ook bij den bouw van groote huizen of prauwen en bij 't sleepen van zware balken helpt steeds de een den ander, evenals zulks te Ambon met masohi en te Menado met mampaloes het geval is.

Aan het hoofd van ieder regentschap staat een Radja of rāt, terwijl ondergeschikt aan dezen over de negorijen, die één regentschap vormen, mindere hoofden met de titels van majoor, orangkaja en kapitan gezag uitoefenen. Behalve dezen heeft men in iedere negorij nog orangtoea's of oudsten, die in belangrijke zaken geraadpleegd worden. In de Mohammedaansche negorijen brengt daarenboven ook de geestelijkheid (imam en kasisi) in gewichtige aangelegenheden stem uit. Enkele der hoofden, met wie de reizende ambtenaren vroeger 't meest in aanraking kwamen, dragen als teekenen hunner waardigheid, op 't voetspoor der Ambonsche regenten, stokken met zilveren of gouden knoppen, hetwelk onbillijk is tegenover de andere en den naijver dan ook niet weinig gaande maakt. De hoofden hebben geen onbeperkt gezag en worden meer als primi inter pares beschouwd. Eigenlijke inkomsten genieten zij niet en vinden, evenals de minderen in vischvangst en 't verbouwen van veldvruchten en uit hetgeen de doesoens hunner soa opleveren, een middel van bestaan. Evenwel wordt door hen niet zelden naar welgevallen over de werkkrachten hunner onderhoorigen beschikt en zijn zij ook niet afkeerig om zich dikwijls het leeuwendeel der vruchten van den arbeid hunner onderdanen toe te eigenen.

Omtrent de beschrijving van godsdienstbegrippen, zeden en gewoonten kan ik kort zijn, daar Resident Riedel in zijn werk daaromtrent vrij uitvoerig en nauwkeurig is. Bovendien zal ik bij de locale beschrijving van enkele door mij bezochte plaatsen nog gelegenheid hebben hieromtrent het een en ander aan te teekenen.

De Keienaren zijn exogamen, komt al een enkel maal een huwelijk in dezelfde negorij voor, dan is het bij uitzondering. De vrouw wordt gekocht voor een bedrag van ƒ 300— ƒ 800 in goederen, al naar gelang van haar stand, welke som door de geheele negorij wordt opgebracht. Zoolang de koopprijs nog niet geheel of ten minste voor $^2/_3$ betaald is, mag zij hare oorspronkelijke negorij evenwel nog niet verlaten en den man niet volgen, die in dat geval bij haar

inwoont en eene ondergeschikte positie inneemt. Schaking komt nu en dan voor en, hoewel uit alle gebruiken het matriarchaat spreekt, kan men toch gerust zeggen, dat de Keienaar reeds verkeert in den toestand van overgang tot het patriarchaat, zooals reeds blijkt uit de wijze van erven, daar de zoon de nalatenschap zijns vaders aanvaardt. Na het huwelijk en de betaling der harta is de vrouw voor goed uit den stam getreden en deelt dus niet meer in de nalatenschap haars vaders. Leviraat heeft bestaan en bestaat nog ten deele, daar bij den dood van den man de oudste broeder het recht heeft de weduwe zonder betaling van bruidschat te huwen. Verplichtend is het evenwel niet. Een huwelijk tusschen een broerszoon en eene zustersdochter is niet geoorloofd, wel een huwelijk tusschen een broersdochter en een zusterszoon, evenals zulks op de Ambonsche eilanden met taoeli en ana makain het geval is. Huwelijken tusschen zusterskinderen zijn niet geoorloofd of komen althans niet voor. Veelwijverij heeft bij de Heidenen hoogst zelden plaats, hoewel 't niet verboden is. De koopprijs (harta) der vrouw is zoo hoog, dat 't velen niet gelukken zou, die tweemaal bijeen te brengen, ja nu zelfs gaan zij er dikwijls hun geheele leven onder gebukt. Meermalen wordt voor de ongeboren vrucht, op speculatie dat het een meisje zal zijn, de halve harta vooruit betaald. Valt dit tegen, dat moet de bruidschat teruggeven of een ander meisje geleverd worden. Op stand [1]) wordt bij het huwelijk streng gelet en de man en ook zijne kinderen behooren door het huwelijk tot den stand der vrouw. Huwelijken van een man boven zijn stand zijn dan ook streng verboden.

Hun godsdienst is een zonnedienst met animisme vermengd. Zon en aarde worden als mannelijk en vrouwelijk beginsel aangebeden. Ook de maan wordt soms, doch zelden als eene vrouwelijke sedeoe vereerd. Bijna iedere negorij heeft hare zoogenaamde tampat pamali of volvolik, door goede of

[1]) Vergelijk de verdeeling in standen bij Resident Riedel opgegeven als: melmel, rin en iriri.

booze geesten bevolkt doch lang niet allen houden er meer sedeoe's of penaten op na. Dit zijn in den regel ruw uit hout gesneden of uit steen gebeitelde mannelijke of vrouwelijke figuren, soms in zittende dan weder in staande houding afgebeeld. Evenals bij de Batak's wordt het offer van sirih pinang dikwijls neergelegd in eene opening door een schuif gesloten, ter hoogte van den navel aangebracht. Aan de zielen van afgestorvenen wordt na droomen geofferd. Besnijdenis is bij de heidensche Keienaars onbekend. Bij de Mohammedanen geschiedt ze door circumcisie op zeer bloedige wijze, zoodat de slachtoffers, vooral als het reeds volwassenen zijn, die tot het nieuwe geloof overgaan aan de operatie wel drie maanden lijden, ja ook ten gevolge er van sterven. Aan voorteekenen wordt veel gewicht gehecht, en op vogelgeschrei acht gegeven. De voorteekenen worden druk geraadpleegd, mawe of in de taal van Kei daän genoemd, hetwelk in den regel geschiedt door het opwerpen van een gespleten, zeer jonge, nog ontwikkelde klapper. Vallen de beide helften met de bolle of platte zijden open, dan is dit een ongunstig, doch zijn beide verschillend, dan is het een gelukkig teeken. Evenwel, il y a avec le ciel des accommodements, en niet zelden wordt de proef twee à drie keeren herhaald tot dat ze naar genoegen uitvalt.

Worden hoofden door het bestuur opgeroepen, dan zullen zij nooit verzuimen eerst de voorteekenen te raadplegen, wat natuurlijk van invloed is op hun al of niet spoedige komst. Men moet dan ook soms eindeloos op hen wachten, ja dikwijls schiet er niets anders over dan hen maar in hunne dorpen te gaan opzoeken, als men ze ten minste spreken moet. Aangezien niemand lezen of schrijven kan, zoo geschiedt eene oproeping per mondelinge boodschap. De boodschapper moet dan steeds voorzien zijn van eenig teeken, tanda, van den lastgever, hetzij eene uniformpet een paar knoopen of iets dergelijks als bewijs, dat zijne zending echt is. Tijdsbepaling geschiedt ook hier door middel van een touw, waarin knoopen gelegd zijn.

Soeanggi's of hoewāng, booze geesten in menschengestalte, die de macht hebben te betooveren en ziekten te veroorzaken, worden zelfs nu nog dikwijls afgemaakt en hunne lijken in zee geworpen. De beschuldiging soeanggi te zijn is dan ook het vreeselijkste wat den Keienaar overkomen kan.

Geschillen worden, wanneer getuigen ontbreken, door ordaliën uitgemaakt, hetzij door duiken, waarbij degeen die 't eerst boven komt de zaak verliest, hetzij door het uitspreken eener vervloeking, waardoor degeen, die ongelijk heeft, 't eerst zal sterven.

Bij grenskwestiën wordt daarbij van den betwisten grond aarde genomen en door beide partijen gegeten.

Shamanisme, in den vorm van het sanane der Alifoeroe van Boeroe, komt ook voor, en nu en dan wordt bij verdachte sterfgevallen op deze wijze de oorzaak van den dood opgespoord.

Alle misdrijven kunnen door de betaling van boete van eenige thail mās [1]) worden afgekocht, hoewel tegenwoordig het Europeesch bestuur zich meer en meer met halszaken en groote misdrijven bemoeit en deze naar onze begrippen doet berechten. Verminkende straffen worden niet meer toegepast. Lieden, met gelijk gekapte vingers, die VON ROSENBERG nog aantrof, zag ik nergens meer. Civiele kwestiën worden in den regel berecht door een Raad van hoofden met den Posthouder als adviseerend lid. Een en ander is volkomen in overeenstemming met de richting door den heer DER KINDEREN in zijne toelichtende memorie op de rechtspleging aangegeven.

Evenals de Ambonees is de Keienaar een liefhebber van zang en dans. Het eerste wordt siksikār genoemd, terwijl menari hier met den naam van bebeēn wordt aangeduid. Zoowel mannen als vrouwen nemen aan den dans deel, in den regel met uitgespreide waaiers of zakdoeken in de hand.

---

[1]) Men onderscheidt thail mas timbangan en thail mas taksiran. Terwijl de eerste eene waarde vertegenwoordigt van ± *f* 60 is de waarde der laatste geheel denkbeeldig en niet veel meer dan *f* 5.

Overigens verschilt het in niets van het gewone menari, zooals men dat in alle Ambonsche christennegorijen ziet. Diegenen, welke aan den dans deelnemen, zingen evenwel niet, doch laten dit aan de muzikanten, die de tifa bespelen, over.

Bovendien hebben zij dansen, die men eigenlijk pantomimische voorstellingen zou kunnen noemen. Zoo zag ik te Toeal eene vertooning, die zeer karakterestiek was. Men noemde het bebeen wingwoed, en 't was eene compleete nabootsing van de vischvangst. Men had nl. het boord eener prauw genomen van natuurlijke grootte. Dit werd gedragen door de roeiers aan bandeliers van rotan om het lijf. Zij stonden er dus in, terwijl hunne beenen onzichtbaar waren door van het boord afhangende jonge klapperbladeren, zij hadden pagaaien in de hand en bewogen zich gezamenlijk op de maat der tifa en van het gezang, zoodat 't geheel er werkelijk als eene roeiende prauw uitzag. Vooruit dansten jongelieden met hoofddeksels op, waaraan uit blik gesneden zeer natuurlijk gekleurde vissehen bevestigd waren, mede in ware grootte. Voor op de prauw stond een man met een harpoen en lijn, die hij naar een der dansers wierp, welke lijn dan heimelijk opgevangen werd, zoodat het den schijn had of een der vissehen getroffen was, waarna de lijn werd ingehaald en gevierd, totdat de visch aan boord was. 't Geheel maakte een zeer aardigen indruk en ik moet bekennen in Indië nog nooit zoo iets eigenaardigs gezien te hebben. Allerminst had ik dit hier op de Kei-eilanden verwacht. De bewegingen waren gracieus, en de zang was met 't geheel in overeenstemming. Wel een bewijs, dat de Keienaar zin heeft voor plastische voorstellingen en zijne verbeeldingskracht werkt. Een ander spel, zoowel door knapen als volwassenen uitgevoerd, was een pantomimische voorstelling van den oorlog. Twee dansers, met pijl en boog gewapend, traden op en voerden een krijgsdans uit, waarbij prachtige standen waren op te merken. Eindelijk werd er een gewond, viel neder, en zelfs de doodstrijd van dezen werd zeer natuurlijk op de maat der muzijk voorgesteld.

De feestelijke ontvangst van reizende ambtenaren heeft hier steeds plaats door de Regenten, die dan met groote prauwen (belangs) met vlaggen versierd, in den trant als ze door den heer RIEDEL zijn afgebeeld, onder luid gejoel en gezang naar het stoomschip komen toeroeien en terwijl de stoomer ten anker komt, daaromheen scheppen, in den trant als het bailele der Ambonezen. Voor op de plecht staan een paar dansers, die de boven beschreven waaierdansen uitvoeren. De kleuren der vlaggen zijn combinaties van rood, wit, geel en blauw. Het geel waarschijnlijk nog eene herinnering van den Spaanschen en Portugeeschen tijd. Boven die vlaggen uit wappert toch altijd de Nederlandsche.

In den regel zagen wij zoowel op den voor- als op den achtersteven iets, wat Resident RIEDEL vergat te vermelden nl. een stuk hout in den vorm eener lantaarn gesneden, zooals wij op de oude galjoenen der zeventiende eeuw zien afgebeeld. In dagen van strijd werden vroeger deze belangs als oorlogsvaartuigen ingericht. Het geraamte der tent werd dan door dikke stevige planken, die in de daarvoor gemaakte spanningen pasten, in een sterke houten verschansing veranderd. Tusschen de naden der planken door werd dan met lila's en vuursteengeweren geschoten.

Wat de rechten betreft, door de bevolking der geheele Kei groep op de gronden uitgeoefend, zoo zal het blijken, dat veel overeenkomst bestaat met de toestanden op de Ambonsche eilanden, hoewel toch ook weder kleine afwijkingen voorkomen.

De eigendom der woeste gronden is communaal en iedere negorij heeft de beschikking over die, welke binnen hare gerechte grenzen gelegen zijn.

Deze grenzen zijn evenwel nergens behoorlijk afgebakend, boomen, steenen, ja ook soms denkbeeldige lijnen worden als grensscheidingen aangenomen. Een gevolg hiervan is, dat grenskwestiën aan de orde van den dag zijn. Thans nu er een posthouder is op de Kei-eilanden, geven deze ge-

schillen, die nu niet meer met de wapenen in de hand mogen worden uitgemaakt, handen vol werk en zijn in den regel bovendien moeielijk op te lossen, daar alles op traditie berust. Dikwijls moét de Gordiaansche knoop maar worden doorgehakt, daar geen andere oplossing mogelijk is. Wat deze kwestiën dikwijls nog moeielijker maakt is het feit, dat sommige negorijen aan anderen, die haar vroeger in oorlogen geholpen hadden, gedeelten van eilanden of stukken grond in bruikleen hebben afgestaan, zoodat zich nu meermalen het geval voordoet, dat de gronden der eene negorij door die eener andere worden geenclaveerd en ook wel, dat vier of meer negorijen gezamenlijk aanspraak maken op één en hetzelfde eiland.

Woeste gronden kunnen onderscheiden worden in twee groote kategoriën nl. oude en jonge boschgronden, door de inlanders aangeduid met de namen ngangan raan (hoetan dalam) en tanat woes. Onder de eersten moeten verstaan worden de maagdelijke bosschen, waar nog geen of nog slechts weinig hout is gekapt, terwijl onder de tweede soort begrepen worden die gronden, waar het zware hout reeds is gerooid of zulke, die vroeger bebouwd geweest zijn en nu braak liggen. Beide zijn met licht hout en struikgewas bezet. Ieder inwoner eener negorij heeft het recht in de maagdelijke bosschen zooveel hout te kappen als hij wil, zoowel voor eigen gebruik, hetzij voor brandhout, voor huis en scheepsbouw als ten verkoop. Bij het vinden van boschproducten geldt de regel, dat deze zijn voor den vinder, die natuurlijk bewoner der negorij moet zijn, mits hij van die vondst door 't stellen van een teeken, sasi, doe blijken. Aan bewoners van andere negorijen of vreemdelingen wordt evenwel nooit vergund hout te kappen of boschprodukten in te zamelen. Soms evenwel gebeurt het dat aan bewoners van andere negorijen, doch tot hetzelfde regentschap behoorende, wordt vergund bamboe en rotan, die schaars voorkomen, voor eigen gebruik te halen. In dat geval moet evenwel eerst toestemming gevraagd worden, die evenwel nimmer geweigerd wordt.

Ieder ingezetene der negorij heeft het recht jongen boschgrond ter bebouwing in gebruik te nemen voor den aanplant van djagong, aardvruchten, pisang etc. Zulke tuinen heeten weë. Hij en zijne kinderen hebben dan het gebruiksrecht, dat evenwel niet vervreemd mag worden. Sterft hij zonder erfgenamen, dan wordt de grond weder communaal eigendom der negorij. Betrekkelijk nog zeer weinig gronden zijn op deze wijze tot tuinen gemaakt, daar de Keienaar geen landbouwer is en eigenlijke cultures niet gedreven worden.

Aan vreemdelingen wordt nimmer vergund tuinen aan te leggen, tenzij zij in de negorij huwen, als wanneer zij ten deze als ingezetenen worden beschouwd. Recht tot houtaankap of ontginning van boschprodukten bekomen zij evenwel nimmer.

De met sagoe, pinang, klapper, kanariboomen beplante gronden of doesoens, toewoen geheeten, zijn verdeeld onder de verschillende soa's [1]) of families, die hiervan ook al weder het erfelijk bezitrecht hebben, doch de doesoens nimmer mogen vervreemden. Sterft een soa uit, dan wordt de opengevallen doesoen onder de andere soa's verdeeld. Bij het landbezit zien wij dus de drie stadiën, die elk grondbezit heeft te doorloopen, naast elkander aanwezig, en wel in eene geregelde volgorde. Treedt, wat de woeste gronden betreft, de stam (negorij) op den voorgrond, bij de doesoens zien wij reeds de familie (soa) als bezitter en heeft de stam zich dus reeds in de familie opgelost, terwijl wat de ontgonnen gronden of tuinen betreft, reeds het individu te voorschijn komt. Altijd blijft het bezit van grond evenwel het karakter dragen eener erfelijke genotsconcessie, hetzij dan communaal hetzij dan individueel.

Wat de kapala kewang op de Ambonsche eilanden is, is

---

[1]) Ik wijs er even op, dat terwijl op de Ambonsche eilanden er een verschil bestaat tusschen dati en soa en het laatste alleen op eene administratieve indeeling wijst, dit op de Kei-eilanden niet het geval is en de soa daar, zoowel de staatkundige verdeeling der negorij als de familie, rahan, vertegenwoordigt.

de toewan negrei op de Kei-eilanden. In de taal des lands noehoedoeän genoemd, wordt er onder verstaan de oudste levende afstammeling van den oudsten bewoner der negorij, die dus het eerst den grond occupeerde. Ook eene vrouw kan als zoodanig optreden. In de laatste jaren evenwel hebben deze zoogenaamde toewan negeri reeds uitdrukkelijk of stilzwijgend hunne rechten op de hoofden der negorijen overgedragen.

Om aanplantingen voor diefstal te beveiligen, wordt een geheimzinnige, van hout gesneden figuur voor den ingang van de tuinen gezet, wat dus de matakaoe der Ambonsche eilanden is. Is een dergelijk toovermiddel wahot aanwezig, dan zal geen Keienaar iets wegnemen, daar het geloof vast geworteld is, dat allerlei ziekten en kwalen dan het gevolg zouden zijn van den diefstal. Toch geloof ik, dat de instelling niet oorspronkelijk is maar het gebruik door Cerammers is ingevoerd.

Ook het recht van sasi, hier hoewair genoemd, is mede bekend en wordt op dezelfde wijze uitgeoefend als in mijne nota omtrent het landbezit op de Ambonsche eilanden wordt beschreven.

Het waterrecht kan geheel buiten beschouwing blijven, daar rivieren van eenig belang niet voorkomen en bovendien water een artikel is, dat de Keienaar behalve voor drinkwater als voor niets nut beschouwt.

Van meer, ja van 't hoogste belang is evenwel de zee, die deze eilanden bespoelt. Iedere negorij kent zich den eigendom toe van dat gedeelte der zee, waaraan hare gronden gelegen zijn. Slechts eene uitzondering is mij bekend nl. de bocht van Ohidair op de noordkust van Noehoetoetoet, waarop verscheidene negorijen gesamenlijk recht hebben. Een gedeelte van het jaar wordt daarop sasi gelegd en na opheffing daarvan door de gesamenlijke negorijen in die bocht gevischt.

De Keienaar strekt zijn begrip van territoriale zeeën evenwel slechts uit tot de zoogenaamde ajer-poetih of meti d. w. z. de zee zoolang nog verkleuring te zien is. In het diepe water, waaronder hij al eene diepte van ± 10 vadem verstaat, staat het een ieder vrij te visschen, mits slechts geen

vreemdeling zich het recht aanmatige zijne koraalbanken of meti te exploiteeren. Ieder bewoner der negorij heeft ten opzichte van de meti gelijke rechten. Nauwelijks is de ebbe dan ook ingevallen of men ziet de vrouwen en kinderen met kegelvormige mandjes op den rug, die zij aan rotanbanden om den hals of om het hoofd dragen, over de koraalbanken dwalen om overal allerlei schelpdieren, kleine vischjes en wat de zee verder teruggelaten heeft, op te zoeken.

Visschen geschiedt alleen met fuiken, de lijn en den hengel. Nergens zag ik op de Kei-eilanden groote sleepnetten bezigen. Zelfs gewone werpnetten zijn niet in gebruik, behalve te Kei-Bandang waar deze gewoonte nog van oudsher bestaat.

Sero's worden ook zelden aangelegd, ik zag er slechts eenigen te Ngoersit en te Doela. Vreemdelingen kunnen voor 't oprichten eener sero in de laboean der negorij ook vergunning bekomen, mits dan een gedeelte van de opbrengst aan de negorij worde betaald.

Dikwijls wordt door de geheele negorij in de laboean met de bedwelmende toeba of boreh (de wortel van Milettia sericea) gevischt en dan de opbrengst gezamenlijk gedeeld.

Tripang wordt ook ingezameld en met eene soort harpoen of een steen met weerhaken (die men aan een lang touw laat zakken) gestoken, doch ook niet dieper dan 10 vadem. De vangst is dan ook betrekkelijk gering. Op schildpadden, Chelonia soorten, wordt ook jacht gemaakt, doch zij komen niet veelvuldig voor. Een enkel maal wordt wel eens een stuk amber van slechte kwaliteit (de zwarte soort ambra indica en niet de grijze of ambra grisea) in de zeeën gevonden. De inlander noemt het loer-taian [1]) of walvischdrek.

Pareloesters zoowel als sponsen moeten in de diepe zeeën voorkomen daar zij nu en dan door de zee worden opgeslagen en aan de stranden aanspoelen, vooral in de nabijheid der kleine eilanden Ohimas en Baiër. Evenwel zijn deze

[1]) Men ziet hier een voorbeeld van den omgekeerden genitief in de taal van Kei.

schatten voor den Keienaar een dood kapitaal, daar hij niet, zooals de bewoner van 't naburige Aroe de kunst van duiken verstaat, en al wat dieper dan 10 vadem ligt voor hem onbereikbaar is.

Slechts zeer enkele personen, misschien 2 of 3, worden op al de Kei-eilanden gevonden, die tot 7 en 8 vadem kunnen duiken.

Over 't algemeen kan gerust gezegd worden, dat het gros der bewoners van de Kei-eilanden nog een treurig bestaan voert. De negorijen, waar eenige meerdere welvaart te bespeuren valt, behooren nog tot de uitzonderingen. Het zijn voornl. Toeal, Doela, Totoat op Noehoetoetoet, Taiando, Koer, en op Groot-Kei alleen de negorijen Eli en Elat (Kei Bandang).

Bij de eerste twee negorijen Toeal en Doela is dit toe te schrijven aan den houthandel, die daar sints jaren gedreven is, hoewel de bevolking, zooals hieronder blijken zal, daarvan niet zooveel geprofiteerd heeft als wel het geval kon zijn. Ook heeft de te Toeal door de firma LANGEN & Co. opgerichte houtzagerij, waarbij verscheidene inlanders werk vinden, veel leven en bedrijvigheid gebracht. Zooveel is zeker, dat de Keienaar en vooral de heidensche (de Mohamedaan is daartoe in den regel te trotsch) wel werken wil voor billijk loon en een nijverheidondernemer hier niet, zooals op zoovele plaatsen in Indië, zal te kampen hebben met gebrek aan werkvolk. Wat evenwel de ontwikkeling van industrie op deze eilanden in den weg staat, is het stelsel van grondslavernij, dat hier nog in alle kracht bestaat. Hoewel het oorspronkelijk in de adat wortelt en het raison d'être had in de tijden toen de hoofden hunne onderhoorigen als slaven beschouwden, taillable et corvéable à merci, zoodat niemand zijne negorij mocht verlaten en zich elders mocht vestigen buiten toestemming van zijn hoofd, gaat het niet aan in deze meer vrijzinnige tijden, onder de oogen van een verlicht Europeesch bestuur, dit beginsel te willen handhaven,

en het individu zoodoende in zijne vrijheid van beweging te belemmeren. Te minder is het noodig, aangezien geen belastingen of andere verplichtingen op deze eilanden bestaan, die de inlander door verhuizing zou kunnen ontduiken.

Totoat is eerst in den laatsten tijd door de levering van balken aan de firma LANGEN tot eenigen bloei gekomen.

Taiando heeft zijne meerdere welvaart te danken aan zijn scheepsbouw, zijne pottebakkersindustrie en aan zijne boschprodukten (bangkoedoewortel). Koer aan het bouwen van prauwen. Te Eli en Elat bestaat een schijn van welvaart, doordat de bewoners intelligenter zijn dan de andere Kei-eilanders, zoodat er eenige bedrijven beoefend worden, die elders niet worden verstaan.

Bij de lokale beschrijving dezer negorijen zal hierover het een en ander worden vermeld.

In den regel leeft de inlander slechts van de hand in den tand, bij den dag, en vergenoegt hij zich met hetgeen zijne doesoens, reven en zijne djagong- en obivelden opleveren. Bij de hoogst sobere volksvoeding zijn zijne behoeften tot een minimum gereduceerd.

Bepalen wij ons vooreerst tot den houthandel, zooals die tot dusverre op de Kei-eilanden gedreven wordt.

Makasaren en Arabieren waren, vóór dat de firma LANGEN zich te Toeal vestigde, de eenige opkoopers van dit produkt. Zij waren met kleine vaartuigen padoeakans, soms met zeer kleine schoeners, van den moesson voor hunne heen- en terugreis gebruik makende, op deze eilanden.

Door hen wordt het hout tegen ruilgoederen ingekocht en zij zorgen steeds, dat de hoofden en bevolking diep in schulden zitten, zoowel door 't geven van groote voorschotten als door met dubbel krijt te schrijven.

Zoo ontstond het gebruik, dat zeer zonderling te noemen is, nl. de „harga barang" en de „harga kepeng". Alle goederen, op crediet gegeven, worden nl. tegen de dubbele waarde in rekening gebracht, wat zeer zeker een woekerwinst mag worden genoemd.

Voor een kain van *f* 2 waarde moet voor *f* 4 aan hout geleverd worden, terwijl als een inlander contanten verlangt, hij slechts de helft van de waarde in geld ontvangt. Slechts hout van kleinere afmetingen wordt in den regel verlangd, omdat de kleine vaartuigen geen zwaardere balken vervoeren kunnen [1]). Om dit te bekomen worden òf kleine boomen geveld òf uit zware boomen slechts een kleine balk of twee planken van de vereischte afmetingen gekapt, zoodat zeker $^2/_3$ van het hout nutteloos verloren gaat.

Het behoeft wel geen lang betoog, dat eene exploitatie op deze wijze, daar een boom van ijzerhout 75 jaren noodig heeft om tot vollen wasdom te geraken, binnen 15 jaren leiden zal tot algeheele uitputting der bosschen.

Er wordt dus ware roofbouw gedreven, het mes snijdt van verscheidene kanten en de bevolking profiteert betrekkelijk weinig van den houtrijkdom harer eilanden.

De houtprijzen waren ook betrekkelijk laag en bedroegen, in contanten berekend, nog lang geen *f* 10 per kb. Meter.

Voor een balk van ± 15/15 cM. bij 4 vadem lengte werd bijv. slechts *f* 1 betaald. De soort van het hout wordt nimmer in aanmerking genomen.

Ditzelfde systeem wordt gevolgd bij den opkoop van zee- en boschprodukten, waarbij dan nog tevens met valsche unsters (datjin's) of valsch gewicht gewerkt wordt. In den regel hebben die Arabieren en Makasaren wel is waar vreemde principalen, hetzij dan Europeesche firma's of Chineezen, en drijven zij handel met geld van anderen, doch deze zitten verre en zullen zeker van al deze praktijken niets weten. De voordeelen vloeien dan ook grootendeels in de zakken der tusschenpersonen.

Voeg hier nog bij, de hooge godsdienstige positie die de Arabier en ook de Makasaar in de oogen van den Keienaar

[1]) In den laatsten tijd hebben de Makasaren voornl. handelende met geld van den kapitein Chinees te Makasar ook Toeal als stapelplaats voor hun hout gekozen, waar zij het heenbrengen en van waar het dan door het stoomschip »de Batavier" wordt afgehaald.

inneemt, zoodat deze nimmer zal klagen over onrecht, hem door zoo'n heilige aangedaan, en men kan zich voorstellen, hoe de arme inlander met recht aan de Joden is overgeleverd.

De scheepsbouw leverde wat meer voordeelen op, omdat de Keienaar in den goeden tijd zijne prauwen dikwijls zelf naar Ambon en Banda bracht en er dan goede prijzen voor wist te bedingen.

Evenwel zag ik te Doela een padoewakang, waarvoor 14 dagen geleden ƒ 300 was geboden, aan een Arabier voor ƒ 100 verkoopen en te Toeal een kleine schoener van ƒ 500 mede aan een Arabier voor ƒ 120 afstaan.

Eene afzonderlijke beschrijving van den scheepsbouw behoef ik niet te leveren, daar WALLACE daarover in zijn bekend werk in het Hollandsch vertaald verschenen onder den titel „Insulinde" vrij uitvoerig is.

Het pottenbakken, zooals ik dat te Eli en Elat zag, geschiedt uitsluitend door de vrouwen. De pottebakkersaarde wordt met zand en water gemengd, totdat zij de vereischte samenhang verkregen heeft. Dan wordt een klomp van die aarde op het oog eenigzins tot den verlangden vorm gefatsoeneerd, en dan de linkerhand, waarin een platten, aan de kanten ronden, steen gehouden wordt, er in gebracht. Nu weten zij, door van buiten met een plat stuk hout er op te kloppen, onophoudelijk draaiende en wendende, er den juisten vorm aan te geven. De potten en kommen, op deze wijze vervaardigd, zijn soms zuiver rond, als met een passer getrokken, wat van een zeer goed oog getuigt. 't Is verwonderlijk te zien, hoe zij op deze wijze allerlei soort vaatwerk vervaardigen. Later worden, vóór de leem geheel droog is, allerlei figuren, arabesken, bladeren etc. op de potten geteekend, welke figuren zeer symmetrisch zijn en ook alleen uit de hand met een stukje bamboe er in worden gegrift of en relief worden aangebracht. Jammer, dat zij later deze figuren op ruwe wijze beschilderen met een soort bruinroode oker, die in 't gebergte gevonden wordt, en waardoor de zoo kunstig geteekende figuren veel van hare zuivere

omtrekken en lijnen verliezen. Werden de potten na de bewerking langer gebrand, en verstonden de vrouwen de kunst er glazuursel op te brengen, zij zouden zelfs voor Europeesch gebruik kunnen dienen.

Wat den handel en de scheepvaart betreft, zoo heb ik alleen gegevens kunnen verzamelen van af October 1886 tot October 1887. In alle vroegere reisrapporten mis ik cijfers omtrent in- en uitvoer der Kei-eilanden, zoodat vergelijking met andere jaren niet mogelijk is en mijne opgaven dus alleen den actueelen toestand vermelden.

INVOER.

2400	pic.	Rijst	á	ƒ 8.	ƒ	19200.
114	id.	ijzerwerk	„	„ 12.	„	1368.
82	id.	koperwerk	„	„ 55.	„	4510.
85	id.	tabak	„	„ 60.	„	5100.
18	id.	koffie	„	„ 38.	„	684.
34	id.	witte suiker	„	„ 18.	„	612.
42	id.	zout	„	„ 4.	„	168.
24	id.	aardappelen	„	„ 10.	„	240.
20	kisten	kramerijen	„	„ 200.	„	4000.
400	id.	petroleum	„	„ 7.	„	2800.
43	id.	lijnwaden	„	„ 505.	„	21715.
242	id.	arak	„	„ 15.	„	3630.
50	id.	genever	„	„ 20.	„	1000.
15	id.	bier	„	„ 25.	„	375.
4	id.	wijn	„	„ 48.	„	192.
14	blikken	lucifers	„	„ 12.	„	168.
1000	stuks	goela areng			„	200.
5000	id.	cigaren			„	240.
				Totaal	ƒ	66202.

UITVOER.

3182	kb. M.	balken	à *f*	10.—	*f* 31820.
2500	□ fl.	klapperolie (Groot Kei)	„	1.—	„ 2500.
800	stuks	kajoe besi planken	„	0.60	„ 480.
2400	id.	lingoa id.	„	0.60	„ 1440.
450	id.	prauwen (gemiddeld)	„	24.	„ 10800.
300	id.	ledikanten (Taiando)	„	8.—	„ 2400.
165	id.	ronde houten balken (Eli, Doela)	„	3.—	„ 495.
6000	id.	klappers (Groot Kei)	„	0.02	„ 120.
2000	id.	potten en pannen (Eli, Elat, Taiandoe)	„	0.70	„ 1400.
41	pic.	kajoe boekoe	„	5.—	„ 205.
1400	id.	bangkoedoe wortel (Taiandoe, Koer)	„	7.—	„ 9800.
2	katie's	vogelnestjes (Opira)	„	80.—	„ 160.
180	pic.	tripang (Nerong, Fer) gemiddeld	„	30.—	„ 5400.
80	id.	kopra (Warkar, Eli)	„	5.—	„ 400.
1	kati	amber	„	140.—	„ 140.
14	pic.	schildpad	„	8.—	„ 112.
			Totaal		*f* 67672.

Trekt men van de invoer artikelen de volgende af, die blijkbaar alleen voor Europeesch gebruik zijn ingevoerd.

200 picols rijst	à *f* 8.—	*f* 1600.
genever.	„	500.
bier.	„	375.
wijn.	„	192.
sigaren.	„	240.
aardappelen	„	240.
	Totaal	*f* 3147.

blijft voor invoer *f* 63055.

Rekent men dat van deze som gunstig genomen ¼ gedeelte of ƒ 15.000 tegen geld is verkocht, dan blijft er over eene waarde van ƒ 48.000 die de bevolking tegen eene waarde van ƒ 96.000 aan produkten had te vergoeden, waaruit blijkt, als voor eene waarde van ƒ 67.672. aan produkten is uitgevoerd, dat de bevolking voor dit jaar alleen nog voor bijna ƒ 30.000 bij de handelaren in 't krijt staat, wat ook niet veel van de werkelijkheid verschillen zal.

Mijne opgaven omtrent de scheepvaart loopen eveneens over het laatste jaar van October 1886 tot October 1887. Het volgende staatje geeft daarvan een overzicht.

Plaatsen, van waar en waarheen vertrokken.	Stoomschepen	Europeesch getuigde schepen (barkschepen en schoeners).	Inlandsch getuigde schepen (djongko's) en paduwakan's)
	AANGEKOMEN VAN		
Amboina	1 Batavier	„	1
Banda	„	1	8
Dobo	4 { 2 mail, 2 Batr.	„	2
Giser	3 { 2 mail, 1 Batr.	„	3
Makassar	„	1	8
Soerabaia	„	1	„
Timor Deli	„ Batavier	„	„
Totaal	9 2825 kubieke meter	3 1120 kubieke meter	22 770 kubieke meter

Plaatsen, van waar en waarheen vertrokken.	Stoomschepen	Europeesch getuigde schepen (barkschepen en schoeners).	Inlandsch getuigde schepen (djongko's) en paduwakan's)
	VERTROKKEN NAAR		
Amboina	1 Batavier	„	„
Banda	„		14
Dobo	3 { 2 mail, 1 Batr.	„	„
Giser	4 { 2 mail, 2 Batr.	„	3
Makasar	„	1	1
Soerabaia	„	1	„
Timor Deli	1 Batavier	„	„
Totaal	9 2825 kubieke meter	2 943 kubieke meter	18 630 kubieke meter
	AANWEZIG		
	„	1	4
Totaal		1 177 kubieke meter	4 140 kubieke meter

De meeste handel is dus nog steeds met Banda en Makasar.

Behalve de bij de houtzagerij der firma LANGEN & Co, te Toeal geemploïeerde 3 Europeanen en 9 Chineezen worden de Kei-eilanden jaarlijks door vele Arabieren, Makasaren en Boetoneezen bezocht, die evenwel tegen 't einde van den oostmoesson van de in de kentering nog heerschende oostewinden gebruik maken, om naar het westen terug te keeren, om met den westmoesson weder te komen opdagen tot het drijven van handel. Slechts een Arabier van Banda afkomstig is voor goed te Toeal gevestigd.

Het volgende staatje geeft een overzicht van de aldus heen en weder trekkende vreemdelingen.

Plaatsen van waar gekomen	Aanwezig op 1 Nov. 1886	Bijgekomen gedurende 1886 t/m 1 Nov. 1887	Vertrokken of overleden t/m 1 Nov. 1887.	Aanwezig op 1 Nov. 1887.	
	ARABIEREN.				
Banda	6	7	8	5 *	*. Waarvan één gevestigd te Doela, de anderen tijdelijk verblijf houdende te Toeal voor den opkoop van hout.
Gisser	2	1	3	—	
Totaal	8	8	11	5	
	MAKASAREN EN BOETONEEZEN. HANDELAREN.				
Makasaren	4	7	8	3	
Boeton					
	Matrozen in dienst der Makasaren en Boetoneezen.				
	88	154	176	66.	

Thans ga ik over tot eene meer locale beschrijving van eenige door mij bezochte eilanden en plaatsen.

Op de kleine Kei-groep bezocht ik de negorijen Doe, Ngade en Toeal van Noehoetawoen. Verder Doeroa (Doelalaut). Op Noehoetoetoet de negorijen Roemat, Danar, Oef, Totoat en maakte verder tochten in de baai van Totoat naar Evoe op de westkust, ging de baai van Gelanit op de noord-

kust in en bezocht aldaar Koelsir en Gelanit. Ten slotte maakte ik nog eene reis naar Doedoe makan en Opidair op de noordkust, zoodat ik een overzicht kreeg van de geheele Klein Kei-groep.

Zoowel te Roemat als te Evoe en te Koelsir maakte ik tochten meer binnenlands, ten einde ook een denkbeeld te krijgen van het uiterlijk van het land, zijn bodem, plantbekleeding enz.

Ik zal mij niet bezighouden met eene beschrijving van alle negorijen, omdat zij zoozeer op elkander gelijken, dat men gerust kan zeggen: „ex uno discere omnes".

De negorijen op de Kei-eilanden, zoowel heidensche als Mohammedaansche, zijn allen omringd met zware muren van opgestapelde koraalsteen en, als het eenigszins mogelijk is, op steile hoogten en rotsen gelegen zoodat de toegang alleen mogelijk is langs hooge stevige houten ladders, die in oorlogstijd kunnen worden weggenomen. Op de kleine Kei-groep, waar onder de oogen van het Europeesch bestuur oorlogen in de laatste jaren niet meer voorkwamen, beginnen deze muren gelukkig reeds te vervallen, hetgeen op een betere orde van zaken wijst. Op Groot-Kei, verder verwijderd van den zetel van den posthouder, is het onderling vertrouwen nog niet zoo groot, en bestaan ook de muren nog in volle glorie. Binnen de muren zijn in de rondte de huizen gebouwd, zoodat in 't midden een plein overblijft, doch ook liggen zij dikwijls ongeregeld binnen den ringmuur verspreid. De huizen zijn allen op palen gebouwd en dienen aan verscheidene huisgezinnen tot woning. Zij zijn in den regel stevig van hout opgetrokken, doch ook dikwijls niet veel meer dan ellendige hutten met atap of gaba-gaba omwanding. Het dak is steeds van atap, die van sagoebladeren vervaardigd wordt. De vensters zijn eigenlijk slechts kleine vierkante kijkgaatjes, waardoor de vrouwen kunnen heengluren. Wie zich een huis op Kei voorstelt zooals het door den resident Riedel is afgebeeld, is ver van de werkelijkheid verwijderd. Symmetrie, passer en liniaal

zijn voor den Keienaar onbekende zaken. Een huis op Kei is schotsch en scheef, en bovenmate donker en vuil, zoodat 't er voor een Europeaan niet in uit te houden is. Jammer, en dit in 't voorbijgaan, dat veelal in geïllustreerde werken, over Indische toestanden handelende, de teekeningen zoo geïdealiseerd zijn. Aan reclame mag hier niet gedacht worden, daarvoor staat de wetenschap te hoog.

In 't midden der negorij prijkt, zoo zij door Mohammedanen wordt bewoond, de moskee; te Doe een zeer net gebouw met een zestig voet hooge minaret en met marmer bevloerd.

In heidensche negorijen vindt men in 't midden der negorij de sedeoe, een afgodsbeeld, in den regel een man, doch soms ook eene vrouw, zooals te Gelanit. Vlak daarbij vindt men dikwijls een hoop steenen met een cactus of een bamboestoel [1]), die pamali is en waaraan geofferd wordt en die de navel van de negorij genoemd wordt. In de nabijheid van deze heilige boomen of tampat pamali, vindt men de lela's bewaard, bronzen stukjes, die een deel van den rijkdom der negorij uitmaken.

Overigens bestaat er geen verschil tusschen heidensche en Mohammedaansche negorijen als alleen, dat men in de laatsten vrouwen noch varkens ontmoet. Zijn er heidenen en Mohammedanen in eene negorij aanwezig, dan scheiden zij zich in den regel af en wonen zij in afzonderlijke kampongs. Heeft een der partijen echter verreweg eene overwegende numerieke meerderheid, dan wonen zij door elkander in één negorij vereenigd.

Aan het strand staan groote loodsen (bantilan), waar de prauwen gebouwd worden. Buiten de negorij, doch ook wel daarbinnen, worden de graven aangetroffen, bij de

[1]) Te Doela had men deze heidensche gewoonte op Mohamedaansche wijze toegepast, en trof ik daar in 't midden der negorij als heilige boom de Phoenix dactylifera aan, gewonnen uit van Arabië medegebracht zaad. Het eenige exemplaar op deze eilanden.

Mohammedanen met steenen wit gekalkte muurtjes omringd, bij de heidenen voorzien van de doodenhuisjes.

Behalve de door VAN ROSENBERG en RIEDEL afgebeelde kleine huisjes op palen, wangwaen genoemd, die op het graf van een enkelen persoon gezet worden, heeft men ook nog familiegraven, waarop grootere huisjes, geplaatst worden, en die hoat worden genoemd.

Tegen den wand van deze huisjes worden dikwijls borden bevestigd, waarin in 't midden een gat is geboord, waardoor een houten pin gestoken wordt. Vroeger stonden de lijken langen tijd boven den grond, totdat de gelden bijeen waren om luisterrijke doodenfeesten te vieren.

Thans heeft de begrafenis op instigatie van het bestuur om gezondheidsredenen spoediger plaats.

De begrafenis geschiedt zooals door Resident RIEDEL beschreven wordt en ik kan dus daarnaar verwijzen; alleen zij nog vermeld, dat de armen langs het lichaam gestrekt worden met de handpalmen naar boven.

Het begraven van dooden in grotten komt mij voor geen adat Kei te zijn, doch bepaaldelijk van Papoeschen oorsprong. Ik trof dergelijke doodengrotten aan te Ibra, Koelsir en Doedoemakan, allen op de noordkust van Noehoetawoen in de buurt van Poeloe Papoea, dat zooals ik vroeger vermeldde in oude tijden door Papoea's werd bewoond.

De door mij bezochte grotten bevatten dan ook niets merkwaardigs, slechts twee of drie schedels en eenige beenderen, reeds geheel vergaan, zoodat zij er blijkbaar reeds tientallen jaren in hadden gelegen; enkele gebroken borden en kommetjes lagen er bij. Zooveel is zeker, dat tegenwoordig het begraven van dooden in grotten niet meer plaats vindt tenzij uit nooddwang als er bijv. bij hevige epidemiën handen te kort komen om de lijken te begraven, dan worden zij misschien nog wel eens in de een of andere rots geschoven, doch typisch is deze gewoonte niet.

Ook wil ik nog even stilstaan bij de geheimzinnige teekenen op de rotsen, die tusschen Doedoemahan en Ohidair

gevonden worden en waarover men zich zoo zeer in gissingen heeft verdiept [1]). Professor Wilken bracht ze in verband met ithyphallische teekenen en zag in de afdrukken der handen het beeld der rijzende zon. Waar is het, dat de inlander die geheimzinnige teekenen met huivering aanschouwt en hij gelooft, dat ze door de geesten zijn aangebracht. Het vroolijk gezang der roeiers verstomt, wanneer zij met hunne vaartuigen daar voorbijvaren. Zoowel het eiland Ohimas als Ohidair zijn dan ook de plekken, waar de zielen der afgestorvenen zich bij voorkeur ophouden. Eene aandachtige beschouwing dier teekenen heeft mij evenwel tot de volgende conclusie geleid. Duidelijk is het aan de rotsen te zien, dat zij in verschillende tijdperken telkens door de werking van vulkanische krachten eenige voeten uit zee zijn opgerezen. De aanslag der zee kon dus telkens weder zijn werking op verschillende punten van de rots doen gevoelen en men ziet dan ook duidelijk vier of vijf verschillende verdiepingen Alle teekenen zijn op de bovenste verdieping, zoodat zij reeds van zeer ouden datum zijn moeten, waarschijnlijk uit den tijd toen de Papoea's nog dat gedeelte van Noehoetoetoet bewoonden. Duidelijk ziet men in de rotsen plekken van rooden en lichtbruimen steen, waarschijnlijk ijzerverbindingen. Onder de afdrukken der handen komen er voor, als men ze aandachtig beschouwt, die niet zuiver den omtrek der hand hebben, maar meer gelijken op afdrukken van schelpen van het geslacht alatae (cornuta decumana Rumph.) en ook van andere schaaldieren. Deze zullen ontstaan zijn, toen de rots nog onder het zeevlak rustte. Deze afdrukken en teekenen zullen de aandacht van de toenmalige bewoners hebben getrokken en deze zullen de rots verder hebben geïllustreerd door er afdrukken van handen en andere teekeningen met de een of andere roode of bruine kleurstof bij te maken. De inlander, vooral de kinderen teekenen soms zeer aardig, ten minste ik vond meermalen dergelijke krabbels met houtskool op de huizen aangebracht, die dansende menschen, prauwen, gezichten enz. moesten voorstellen.

[1]) Een afbeelding vindt men in Not. Bat. Gen., XXVI.

Na de geheimzinnige teekenen persoonlijk gezien te hebben, heb ik de overtuiging, dat er meer sensatie over gemaakt is dan noodig was, dat zij niet in verband te brengen zijn met eenigen cultus [1]) en zij voor de wetenschap geen andere waarde hebben, dan dat zij ons een denkbeeld geven van de artistieke uitingen van jeugdige krabbelteekenaars, die reeds in voorhistorische tijden zich op dezelfde wijze als tegenwoordig amuseerden. „Nil sub sole novum". Dat de teekenen zoolang bewaard bleven is ook geen wonder daar zij onder de overhangende rots voor regen beschut zijn. De mogelijkheid bestaat, dat de teekenen in den tegenwoordigen tijd nog toenemen, de inlander beweert zulks, en ik zag werkelijk figuren, die nog versch waren. Is zulks het geval, dan geschiedt dit misschien door den een of anderen meer verlichten inlander, die er waarschijnlijk belang bij heeft op de bijgeloovigheid van 't volk te werken.

Thans overgaande tot de beschrijving der verschillende eilanden groepen, die meer afgezonderd westwaarts van de kleine Kei-Groep worden aangetroffen, zoo komt het eerst aan de beurt het verst zuidelijk gelegen Tanimbar. De naam van Verdoolde eilanden vroeger er aan gegeven, is niet ongepast, daar zij werkelijk geheel afgescheiden liggen en de bewoners ook nooit met de overige Kei-bewoners in aanraking komen. Zij zijn zelfs zeer gevreesd, hebben nooit tot de Oersia's of lima's behoord, daar alle pogingen vroeger aangewend hen te onderwerpen, zijn afgestuit op hunne vrijheidsliefde en de Keienaren steeds met bebloede koppen moesten afdeinzen. De naam is eene samentrekking van Tanah-Nimbar. Het is een klein eilandje, met een rotsachtige kust aan de Noordoostkant. De negorij, door een wal van koraalsteen omgeven, ligt aan de Noordkust boven op een rots, waartoe houten trappen van ± 80 voet toegang verleenen en welke trappen in oorlogstijd worden opgetrokken, zoodat de negorij dan voor een inlandschen vijand onbereikbaar en onneembaar is. Voor de negorij in zee is mede een dam van koraalsteen gelegd, waarin eene nauwe

[1]) Ook in den Oranje vrijstaat komen teekenen op rotsen voor, zonder dat die op eenige godsdienst betrekking hebben.

opening is gelaten, aan weerskanten prijkende met afgodsbeelden, zooals Resident RIEDEL ons die in zijn werk eenigszins geïdealiseerd heeft afgebeeld. Deze haven wordt door de eilanders zeer praktisch als de eb invalt met rasterwerk gesloten, en zoodoende kunnen zij dan gemakkelijk de visch inzamelen, die op de drooggevallen zeer uitgestrekte koraalbank terugblijft. Het was Resident RIEDEL destijds evenwel niet vergund de eigenlijke negorij te betreden en was ik de eerste, wien dit, na lang onderhandelen, werd toegestaan. De bewoners zijn nl. nog sterk aan hunne oude godsdienst gehecht en van uit het fanatieke Doela en Toeal was eenige dagen te voren het gerucht verspreid, dat het oorlogschip zou komen om hen allen te besnijden en slam te maken, en het kostte mij veel moeite den argwaan, hierdoor ontstaan, te overwinnen. Zij zeiden: „Wij zijn wel „geen orang Atjeh, die het tegen 10 oorlogschepen kunnen „uithouden, doch wij laten ons liever den hals afsnijden „dan besnijden." Uit dit staaltje blijkt al weder het woelen en drijven der Mohammedanen tot in de verst verwijderde gedeelten van den Archipel. Ik schatte het zielental op ± 400. De bewoners zijn flink gebouwd, doch hebben meer van 't Timoreesche ras. Ook hun dialect is verschillend van dat van Kei, hoewel 't toch door de Keienaren verstaan wordt. Met vreemdelingen zijn zij nog weinig, met Europeanen zoo goed als niet in contact geweest. Als een merkwaardig staaltje van hunne ruwheid diene, dat de mannen, toen de eerste vrees en achterdocht was afgelegd en ik hun vertrouwen door eenige kleine geschenken van tabak gewonnen had, mij op verzoek der vrouwen uitnoodigden mij eens uit te kleeden, omdat deze er aan twijfelden of ik er wel net zoo zou uitzien als andere mannen. Ik vond evenwel geen noodzakelijkheid dien twijfel op te heffen. Op vele mijner vragen kreeg ik slechts ten antwoord: „Wat „kan u dat nu alles schelen of waarom behoeft gij dat nu „te weten?" De Radja, die bij eene vroegere gelegenheid van den vorigen posthouder eene acte van aanstelling en

eene Nederlandsche vlag gekregen had, had beide voorwerpen, toen kort daarop in zijne negorij de pokken uitbraken, als pamali in den grond begraven Vernietigen durfde hij die zaken wel niet, doch hij meende door ze in den grond te stoppen den schadelijken invloed er van te bezweren. Het kostte den tegenwoordigen posthouder veel moeite hem te bewegen, die zaken weder aan 't daglicht te brengen.

Verder zij aangeteekend, dat de bewoners van Tanimbar endogamen zijn en onderling huwen en in visch- en schildpadvangst zoomede in 't verbouwen van obi's en aardvruchten een sober middel van bestaan vinden. Klapperolie wordt ook door hen bereid, die bij de enkele Makasaren, die deze eilanden aandoen, aftrek vindt. De vrouwen vervaardigen matten van eene pandanussoort, ik meen Pandanus odoratissimus, die op de rotsachtige noordoostelijke landtong veel voorkomt. Tot Tanimbar worden gerekend de onbewoonde eilandjes Tar met 't nog kleinere Noehoeta en Woetir, waar men slechts tuinhuisjes vindt. Geographisch brengen wij ook nog tot de Tanimbargroep de eilandjes Oer en Warbal, hoewel Oer weder op zich zelf staat en Doela aanspraken op 't onbewoonde Warbal doet gelden.

Oer is een laag eiland en wordt door niet veel meer dan 100 zielen bewoond, men vindt er eenige huizen op de noord- en eenige op de westkust. „Nomen est omen", ten minste Oer wordt door echte oermenschen bewoond, zeker de minst beschaafde van de geheele Keigroep, nog woester dan die van Tanimbar. Zij zijn robust, sterk en gespierd, meerendeels met gekroesd haar, hoewel ook enkelen gekruld sluikhaar hebben. Het komt mij voor, dat hier Papoea's zich gecroiseerd hebben met bewoners van Timorlaoet Hunne woningen zijn niet veel meer dan zeer ellendige primitieve hutten, dikwijls niets anders dan afdaken. Nog niet lang geleden woonden zij nog als de meest ontwikkelde aapsoorten, in loofhutten in de boomen, zij zijn gekleed met de tjidako, enkelen getatoueerd op den linkerschouder en de borst. Hier zag ik aan den ingang van het bosch, achter

de negorij, een offer aan de pamali nedergelegd, bestaande uit kleine afbeeldingen van een geit, een varken, een schildpad, en van sagoekoekjes, allen van gaba gaba vervaardigd. Zij zeiden, dat de geest het offer in natura toch niet nuttigen zou en dat zij dus met de voorwerpen in effigie konden volstaan, daar zij zoodoende toch hun goeden wil toonden. Zeker eene vrij praktische opvatting van offeren.

Hun middelen van bestaan zijn even sober en dezelfde als te Tanimbar.

Thans komt de beschrijving der Taiandoegroep aan de beurt. Het hoofdeiland Taiandoe van ongeveer denzelfden vorm, doch grooter, dan Tanimbar is mede laag met uitgestrekte koraalreven; nergens zag ik ze zoo uitgestrekt als hier en te Tanimbar. Men vindt er drie negorijen nl. Taiandoe op de noordwestkust, Oheïl op de westkust en Langgiār, dat de suprematie van Doela erkent, op de noordkust. Deze drie negorijen zullen te samen 1000 zielen tellen. Het eilandje Heniār, mede tot Taiandoe gerekend, heeft slechts één negorij met slechts 170 zielen. De eilandjes Walēr, Re-teen en Re-anot, ten zuiden gelegen, zijn onbewoond. Alle negorijen op Taiandoe zoomede Heniar worden door Mohammedanen bewoond en Taiandoe was de eerste negorij der eigenlijke Kei-bewoners, die nu ± 60 jaar geleden den Islam aannam. De negorij Taiandoe draagt geheel en al een Arabisch karakter en heeft tengevolge van den invloed van Arabische en Makasaarsche handelaren veel van het Keitype verloren. Reeds gingen verscheidene personen ter bedevaart en is het ras der hadji's, of der heilige mannen, levende op kosten der bevolking, dan ook reeds vertegenwoordigd, onder wien het gewezen hoofd der negorij eene eerste plaats bekleed. Zelfs in de gelaatstrekken is iets van dat loerende, sluipachtige en dweepende te zien, dat den fanatieken inlander kenmerkt. De opene en oprechte trekken van het gelaat van den heiden Keienaar zijn reeds weggevaagd.

De huizen zijn zeer groot, dikwijls op fondamenten van

koraalsteen, geheel van hout gebouwd, soms 50 Meter lang bij 12 Meter breed. Zij zijn in behoorlijk afgescheiden gedeelten verdeeld en gelijken veel op karavanserais. Ieder gedeelte strekt tot woning voor eene afzonderlijke soa, zoodat men 't eigenlijk 4 of 5 huizen onder één dak zou kunnen noemen. In 't midden van 't dorp prijkt een moskee met een spits toeloopend dak, evenals te Doela, van zeker 50 voet hoog. Voor de moskee is een groote duiventil geplaatst. Het geheel wordt omgeven door een wal van koraalsteen. Van de begraafplaats buiten het dorp wordt veel werk gemaakt en reeds van verre uit zee kan men de witgekalkte graven zien. De bevolking voedt zich met hetgeen de zee op de koraalbanken oplevert en leeft verder van sagoe en obi's. Behalve timmerhout, voornamelijk ijzerhout, leveren de bosschen bangkoedoe; van den oogst van 1400 pikols kwam 900 alleen van Taiandoe.

De klapperboom, die vroeger veel voorkwam, is zoo goed als geheel uitgestorven door de verwoestingen door den bloktor daarin aangericht.

Veel werk wordt hier gemaakt van 't bouwen van prauwen, hoewel zij hierin toch bij de andere Keienaren achter staan, daar 't model niet deugt, de prauwen te weinig buik hebben en daardoor weinig stabiliteit bezitten.

Ook ruw afgewerkte houten ledikanten worden vervaardigd, die zij ten verkoop naar Ambon brengen, waar zij door de Christenen met *f* 10 betaald worden. Eene andere industrie te Taiandoe is het pottenbakken, dat door vrouwen en kinderen wordt verricht Het vormen geschiedt geheel uit de hand. Voor het bakken worden de potten met zeewater overgoten, het zout dringt dan in de poriën en vormt op deze wijze eene soort glazuur. Onder de overhangende koraalrots aan het strand is de werkplaats tegen regen beschut. Eene eigenaardigheid is, dat iedere vrouw haar eigen fabriekswerk heeft, als een klaverblad, ster of eenig ander figuur, zoodat verwisseling niet mogelijk is.

Geographisch moeten mede tot de Taiandoegroep gerekend

worden de eilandjes Tām, Moesren en Noeniai, hoewel de radja van Tām 't gezag van Taiandoe niet erkent, maar op zich zelf staat. Alleen Tām is blijvend bewoond. Hoewel van dezelfde formatie als Taiandoe en de kleine Kei-groep is het iets meer opgeheven en zal een 500 voet bereiken.

Men vindt er twee negorijen een Heidensche en een Mohammedaansche, beiden op de noordkust. De bevolking, ± 400 zielen groot, woont in zeer slechte meest atappen woningen. De oorspronkelijk heidensche negorij (de nieuwe ligt aan het strand) is op eene rots gelegen en op dezelfde wijze als te Tanimbar, alleen langs steile houten trappen te naderen. Ik vond daar een tampat pamali nabij een boom, die zeker in een reuk van groote heiligheid stond, bestaande uit een hoop steenen waarop, naar het scheen, reeds verscheidene jaren geofferd was, ten minste een ware hekatombe van varkensschedels lag hier opgestapeld.

Thans rest mij nog de beschrijving van de Koer groep, de meest noordelijk gelegene. 't Eiland Koer is een langwerpig eiland, dat zich van N. O. naar Z. W. uitstrekt en zich niet veel meer dan 700 voet boven de zee verheft.

De meeste dorpen zijn gelegen aan den westkant van 't eiland, dat men in twee regentschappen zou kunnen verdeelen nl. 't zuidelijkste Warkar en 't noordelijkste Kilmas genoemd. 't Eerste bevat van zuid naar noord de dorpen Remon, Djapas, Kababalēn, Nām, Warkār en Weriasin. Voor Nām kan in 19 vadem geankerd worden. Op de Z. O. kant ligt de negorij Hirit (onderregentschap Kilsoeij) die mede tot Warkar gerekend wordt.

Kilmas [1]) telt de negorijen, mede van Z. naar Noord, Sermāf, Tobiāl, Warat, Loek en Werin. De totale bevolking der Koergroep bedraagt 927 zielen, zoodat de talrijke nego-

[1]) De negorij Kilmas bestaat niet meer doch is verlaten en niet verre van daar eene nieuwe negorij gesticht nl: Loek, waar de radja woont. Resident RIEDEL vergist zich als hij beweert, dat verplaatsing van negorijen niet geoorloofd is. Niet alleen te Koer, doch ook overal elders op de Kei-eilanden, komt het herhaaldelijk voor, dat inlanders, meest tengevolge van ziekte, eene negorij verlaten en elders eene andere stichten.

rijen niet veel meer dan gehuchten zijn te noemen. De bewoners beweren Mohammedanen te zijn, doch hebben nog zeer veel van hun oud heidendom behouden, ja zelfs den drank, arak en sageroe nog niet kunnen vaarwel zeggen. Zij zijn dan ook evenmin als die van Täm fanatiek en in dit opzicht tegenhangers van de bewoners van Taiandoe.

Warkar was dan ook de eerste Mohammedaansche negorij waar ik vrouwen te zien kreeg en deze de gewone waaierdansen uitvoerden. De huizen zijn nog zeer primitief van ruw wildhout gebouwd, waaraan weinig arbeid is ten koste gelegd. Op eenen tocht in het binnenland, achter Warkar, trof ik vele kanariboomen en pinangaanplantingen aan. Over 't algemeen zag de bodem er vruchtbaar uit en was de plantengroei zeer weelderig. 't Eiland is dan ook niet geheel van stroomend water ontbloot en bevat enkele beekjes, die evenwel veel verval hebben en daardoor in den droogen tijd meerendeels opdroogen. Na lang onderhandelen, en na belooid te hebben niets te zullen schenden of meenemen, gelukte het mij de grootste bijzonderheid van Koer te zien.

Eenige palen achter de negorij Warkar op het gebergte werd ik door de inlanders naar eene geheimzinnige plek in het bosch gebracht, waar ik twee pamali voorwerpen zag, die werkelijk de aandacht verdienden. Daar waren nl gedeeltelijk in den grond weggezonken twee groote bronskoperen voorwerpen, die er op het eerste gezicht uitzagen als kolossale koperen ketels, ware het niet dat zij geen bodem hadden en dat de plaat van boven, die men het deksel zou kunnen noemen, één geheel uitmaakte met het overige gedeelte. De grootste, door de inlanders de man genaamd, was 1 30 Meter in middellijn, terwijl de kleinste, die de vrouw moest voorstellen, slechts 1 Meter in diameter was, bij eene hoogte van 80 en 60 centimeter. Eenig ander verschil bestond er evenwel niet; beide voorwerpen waren met dezelfde teekens en figuren bedekt en getuigden van groote kunstvaardigheid, maar waren blijkbaar van inlandsch niet van Europeesch fabrikaat. Hoewel zij de sporen droegen

reeds honderde jaren oud te zijn en zij reeds gedeeltelijk verteerd en in stukken gevallen waren, was de oorspronkelijke vorm nog zeer goed te zien

Ik vervaardigde er voor mij zelf een zoo getrouw mogelijke teekening van, hoewel roest en schimmel mij beletten alles meer nauwkeurig af te beelden, en ik geen zuur bij mij had om de voorwerpen te reinigen en zoodoende de figuren duidelijk te voorschijn te roepen. Op den rand van het bovenvlak, dat het voornaamste scheen te zijn, zaten vier bronzen kikvorschen, afzonderlijk gegoten en daarna aangebracht, terwijl in 't midden en relief eene zon of ster te zien was met twaalf stralen of punten. Voor 't overige was 't geheel met figuren geciseleerd, die in concentrische cirkels waren aangebracht. Eerst een gewerkte rand, dan een cirkel met figuren van paarden, tijgers en geiten, allen in eene richting van links naar rechts loopende, terwijl hier en daar tusschen de dieren in, kleine menschenfiguren als boogschutters te zien waren heeft de verbeelding hem niet wat veel en vrij gewerkt. Dan volgde eene rand met vliegende vogels met lange snavels, eveneens van links naar rechts vliegende. De verdere cirkels bevatten allerlei raadselachtige hoekige teekenen, die misschien schrift uitmaakten doch die geen overeenkomst hadden met eenig mij bekend letterschrift.

Wat de bestemming van deze voorwerpen geweest is, wie zal dit raadsel oplossen? Voor gong kunnen zij niet gediend hebben, daar 't metaal daartoe te dun was en zij bovendien spoedig gebarsten zouden zijn. Op mij maakten zij den indruk van offertafelen of altaren, gewijd aan zonnecultus [1]). Volgens de legende der bewoners van Koer zouden zij honderde jaren geleden aan de zuidoostkant van 't eiland te Hirit gevonden zijn en uit den hemel zijn nedergedaald op 't oogenblik, dat 't eiland uit de zee verrees. Zij zijn later door de inlanders naar die verborgen plek in 't gebergte gebracht

[1]) Over deze trommen zie men GROENEVELDT's Catalogus der Archaeologische verzameling van het Bat. Gen, bl. 254 volgg.

en worden nu als zeer heilig vereerd. Offergaven van sirihpinang, borden en schotels waren er dan ook bij nedergelegd.

Waarschijnlijk zijn zij in voorhistorische tijden van elders hier gebracht. 't Is toch bijna niet aan te nemen, dat zij te Koer zouden zijn vervaardigd, omdat een volk, dat zulke voorwerpen wist te maken en dus reeds een hoogen trap van beschaving en kunstvaardigheid moest hebben bereikt, moeielijk later weder zoo geheel tot den primitieven toestand kon terugzinken.

De Koer-groep behoort eigenlijk slechts, wat de staatkundige indeeling betreft, tot de Kei-eilanden. Overigens zijn de bewoners noch in taal noch in afstamming met de Keienaren verwant, hoewel zij in den loop der tijden de zeden en gewoonten van hen hebben overgenomen. Hun taal komt meer overeen met de dialecten, die te Tioer en Goram gesproken worden, hoewel de bewoners zelve beweren van Timor afkomstig te zijn.

Het eilandje Kaimēr, mede tot Koer behoorende, staat onder de bevelen van den Radja van Kilmas. Op dit Kaimēr liggen slechts twee gehuchten aan de westzijde van het eiland, waarvan één aan het strand Lian Kasnoer, en één niet ver van daar op de rots gelegen is en Kelboeka wordt genoemd. Te samen tellen zij slechts 61 zielen. Het eilandje bestaat uit karig bewassen kalkrotsen, waarop alleen het ijzerhout welig tiert. Aan de stranden vindt men eenige klapperboomen.

Vreemdelingen noemen Kaimēr dikwijls Poeloe Kambing naar de menigte geiten, die van Koer zijn overgebracht en die daar op de rotsen en klippen goed schijnen te aarden. De eilandjes Sekāt en 't noordelijke Boen zijn niets anders dan begroeide zandplaten, door reven met Kaimēr verbonden.

Zuidelijk van Koer worden drie eilandjes aangetroffen op de kaarten wel eens de „Drie gebroeders" genoemd, nl. Onin 't westelijkste, Manggoer 't oostelijkste en Fadol 't zuidelijkste. Op Manggoer liggen twee gehuchten Noerpoeran met 18 en Sokin met 15 zielen. Op Fadal ligt het gehucht

Toeboer, mede slechts door 14 zielen bewoond. Alle drie eilandjes staan onder de bevelen van een kapitan en worden gerekend tot Warkar te behooren.

Op Groot-Kei bezocht ik aan de oostkant de negorij Eli, bleef daar vijf dagen en bracht van daar uit een bezoek aan Har, Langgiar en Renfān. De laatstgenoemde drie negorijen leverden weinig bijzonders op. Alleen te Har is de groote woning van den orangkaja opmerkelijk, die werkelijk voor inlandsche bouwtrant reusachtige verhoudingen heeft. Zij wordt door wel 100 personen bewoond en is, zoowel in 't front als aan de achterzijde, met allerlei snijwerk, als vogels, bloemen, slangen en arabesken versierd. Een breede trap van acht treden, waarvan de leuning eene kunstmatige kromming bezit, verleent toegang tot de woning.

Te Renfan was aan het strand eene vrouwelijke sedeoe te zien, het meest indecente beeld, dat ik op de Kei-eilanden zag. Het beeld was plane nudum en stelde zoo realistisch mogelijk eene vrouw van middelbaren leeftijd voor op een steen gezeten.

De negorijen Eli (Oostkant) en Elat (Westkant) zijn, en het is reeds meermalen door verschillende reizigers vermeld, gesticht door Bandaneezen, die, na de verwoesting door Jan Pieterzoon Koen op de Banda-eilanden aangericht, hier hun toevluchtsoord vonden. Zij vestigden zich en wel Eli op grond van Watlār en Elat op grond van Jamtil. Hoewel zij dus vreemdelingen zijn en blijven, matigen zij zich, omdat zij Mohammedanen zijn, eene zekere suprematie aan over de heidensche bevolking, wat deze zich gelukkig evenwel niet altijd laat welgevallen. Eli is strenger in de leer van den Islam dan Elat. Hun oude Bandataal hebben zij trouw bewaard, zoodat zij zich bij hunne aanrakingen met andere Keibewoners van 't Maleisch moeten bedienen. Toch hebben zij gedurende hunne langdurige ballingschap veel van de zeden en gewoonten van Kei overgenomen, hoewel zij slechts in hunne negorijen huwen en zich nimmer met anderen zullen vermengen. Dit brengt mede, dat de huwelijksgift der

vrouw hier veel lager is dan elders en de te betalen mas kawin (hoewel harta genoemd) meer in overeenstemming is met de Mohammedaansche begrippen op dit punt en slechts van *f* 2,50 — *f* 30. bedraagt. Het gros der bevolking is slechts met linnen tjidako's gekleed, in den regel van roode stof, de vrouwen dragen kains, boven de borsten vastgemaakt. Kinderen, zoowel jongens als meisjes, loopen tot aan de besnijdenis, die hier op het 10de of 11de jaar geschiedt, geheel naakt. De vrouwen hebben de ooren doorboord, niet alleen de oorlel, doch de geheele rand van 't oor met 8 à 10 gaten, terwijl in ieder gat een oorring gestoken wordt. Een houten haarkam, aan de rechterzijde in 't haar gestoken, is mede de algemeene dracht der vrouwen. De negorij Eli bestaat uit drie kampongs, vlak naast elkander aan de rotsachtige kust gelegen. Smeriger kampongs zag ik zelden, geen wonder dat zij zoo dikwijls door epidemiën geteisterd worden. Het vorige jaar heerschte hier nog eene hevige pokepidemie, van Banda aangebracht, die een derde gedeelte der bevolking ten grave sleepte. Misschien dat de negorij nog onder den indruk hiervan verkeerde of de bewoners nog gedeprimeerd waren, ten minste de mannen deden zich voor als ware leegloopers en deden zoo goed als niets. Alleen als de honger hen er toe dwingt, vellen zij een sagoeboom ot maken een prauw, die zij met potten en pannen gevuld, ter verkoop naar Banda brengen.

Ook houten waterbakken uit één stuk en rabana's worden hier vervaardigd. De vrouwen en kinderen zijn meer arbeidzaam, bewerken de weinige tuinen, waar wat patatas en kaladi verbouwd worden. Dubbel jammer is het, dat de bewoners niet vlijtiger zijn, daar zij in kunstzin en kunstvaardigheid boven de andere Kei-bewoners uitmunten. Zoo zijn er bijv. eenige grofsmeden (het ijzer halen zij van Banda), die vrij goed bewerkte parangs, dissels en messen vervaardigen, die op Kei veel attrek vinden en gewild zijn boven Europeesch meest Duitsch fabrikaat, daar zij beter geschikt zijn om de harde houtsoorten te bewerken. Het

smeden wordt alleen door de bewoners van Eli en Elat (Kei Bandang) verstaan. Overigens worden de verschillende negorijen van Klein Kei jaarlijks door lieden van Tioer bezocht, waar de bewoners allen ijzersmeden zijn, die zeer goed smidswerk leveren. Aan de vischvangst wordt weinig gedaan, hoewel alleen te Kei Bandang daartoe werp- en kruisnetten gebezigd worden. Men leeft ook hier, wat het eten betreft, eigenlijk bij den dag. Een weinig sagoe met kanari, in pisangbladeren op het vuur geroosterd tot sagoe bagea, is zoowat het eenige voedsel. Voor de kleeding verschaffen de vrouwen voornamelijk het geld door hare industrie van pottebakken. De dooden begraven zij op Mohammedaansche manier, doch richten op de graven naar de wijze der Kei-bewoners ook doodenhuisjes op, die evenwel het model eener moskee hebben, soms met dubbele daken en die met allerlei snijwerk worden versierd. Deze doodenhuisjes worden ook wel geheel van steen opgetrokken. Zij betreuren nog altijd hun vaderland Banda. Nu 't verschil is dan ook te groot, de schoone Banda-Archipel met zoo vruchtbaren bodem en deze rotsachtige kust. Zij weten, dat zij van daar afkomstig zijn, doch legenden omtrent de oorzaak hunner ballingschap leven niet meer voort. Voor de moskee vond ik een koperen stormhoed, zooals die in de 17e eeuw door de hellebaardiers gedragen werd. Zeer zeker is deze afkomstig uit den strijd met Koen en die veelbewogen tijden. Zij kenden evenwel de herkomst niet, maar beschouwden het voorwerp als streng pamali, evenals eene scheepsklok met het opschrift 1698 „soli Deo gloria".

Op de westkust van Groot-Kei vertoefde ik een vijftal dagen te Elat en bracht van daar uit bezoeken aan de noordelijker gelegen negorijen Moen, Ad, Lär en Hör. Vervolgens begat ik mij naar Mataholat, waar ik weder voor eenige dagen verblijf hield en van daar uit de zuidelijker gelegen negorijen Nerong, Larat, en Tamangil in 't regentschap Fer, bezocht. De tocht van Mataholat naar Larat deed ik gedeeltelijk over land, ten einde mij ook hier van het bo-

demrelief een denkbeeld te vormen Terwijl voor Elat 't zelfde geldt als voor Eli, leverden de andere negorijen niets bijzonders meer op en zou ik in herhalingen vervallen, als ik ze een voor een, weder wilde beschrijven. Alleen te Matabolat zag ik eene monstruositeit van cocos nucifera. Een rechtopgaande stam had zich op eene hoogte van ± 30 voet in drieën gedeeld, zoodat de boom drie kruinen had, die alle drie vrucht droegen. Dat de boom pamali was en men er druk offerde behoeft wel geen betoog. Te Tamangil (Fer) scheen de herinnering aan de overheersching van Tidore nog niet uit het geheugen gewischt. Ten minste een der kapala soa vertoonde mij een blauwen hoofddoek met vier zilveren ringen, die zijn overgrootvader als acte van aanstelling van den Sultan van dat rijk had ontvangen.

AMBON, 10 *December* 1887.

TANIMBAR

EN

TIMORLAOET-EILANDEN

DOOR

G. W. W. C. BARON VAN HOËVELL.

Had ik op mijne reis naar de Kei-eilanden gelegenheid op te merken, hoeveel de bestaande land- en zeekaarten voor zoover die groep betreft, nog te wenschen overlaten, ditzelfde kan niet gezegd worden van die der meeste op deze reis door mij bezochte streken. De door den Resident RIEDEL in zijn bekend werk geleverde schetskaarten geven ons een duidelijk beeld zoowel van de Tanimbar en Timorlaoetgroep als van de Leti-eilanden. Natuurlijk werden nog wel kleine onjuistheden geconstateerd, en was bijv. de voorstelling van de ligging der verschillende negorijen op de eilanden der Babargroep geheel foutief, zooals nader zal worden aangetoond. Ook de bruikbaarheid der zeekaart, samengesteld op het Hydrographisch bureau te Batavia in 1884, werd bewezen, daar de op deze reis genomen peilingen bijna allen zeer goed met de kaart overeenkwamen. Alleen moet ik even wijzen op de gebrekkige spelling en schrijfwijze der namen op bedoelde kaart, iets wat ook in de „gids van Gregorij" zoo hinderlijk is. 't Ware te wenschen, dat ook eene juiste schrijfwijze wat meer ter harte genomen werd en niet steeds als bijzaak beschouwd werde.

De Tanimbar- en Timorlaoet-eilanden worden administratief in twee afdeelingen verdeeld, nl. de afdeeling Larat en de

afdeeling Sera, beide sints 1882 onder het bestuur van een posthouder. Die der afdeeling Larat woont te Ritabel (eiland Larat) terwijl die der afdeeling Sera te Oearatan (eiland Sera) verblijf houdt. Tot de afdeeling Larat behooren de bewoonde eilanden Larot, Vordate, Moloe en Maro, benevens verscheidene omliggende onbewoonde eilandjes als Noeskalbor, de Noeslimagroep (waarvan de voornaamste zijn Wermata, Wolewawan en Ofit) verder Barnoesa, Laibobur, en Noeswotar en eindelijk 't noordelijkste gedeelte van 't eiland Jamdena tot aan de negorij Roeloesi en 't riviertje Keliaoe (oostkant). Onder de afdeeling Sera worden gerekend de bewoonde eilanden Sera en Selaroe en 't zuidelijkste gedeelte van Jamdena, benevens nog verscheidene onbewoonde eilanden als Seloe met Noesmitoe Woeliaroe, Sekeler, Anggarmasa, etc.

Onder Timorlaoet verstaat de inlander alleen de eilanden Jamdena en Selaroe terwijl hij met den algemeenen naam Tanimbar de overige eilanden bedoelt.

De geheele groep der Tanimbar- en Timorlaoeteilanden doet zich voor als laag land, koraalvormingen, geheel en al als de kleine Kei-eilanden. Alleen de eilanden Vordate Moloe, Maro en Seloe en de zuidoostkant van Jamdena zijn een weinig meer opgeheven, doch nergens hooger dan 800 voet.

Ook het eiland Laibobar met gelijknamigen piek, een vulkaankegel, die evenwel geen sporen van werkzaamheid meer vertoont, is tamelijk hoog, wordt op 1500 voet geschat en is op grooten afstand te zien. Deze piek zou dus eventueel in aanmerking moeten komen voor eene astronomische plaatsbepaling om van daaruit de ligging der overige eilanden nauwkeurig vast te stellen.

Rivieren ontbreken geheel en al behalve op het eiland Jamdena, waar eenige kleine stroompjes worden aangetroffen, die evenwel in den oostmoesson opdroogen.

Gegraven putten, die nog meerendeels brak water leveren, voorzien in de behoefte aan drinkwater.

Hoewel op verscheidene plaatsen als te Sobiani (eiland

Vordate), Keliobar en Lamdesar (eiland Larat), Oearatan (eiland Sera), Adaoet (eiland Selaroe), Lakteroe en Ulilit (eiland Jamdena), natuurlijk steeds rekening houdende met den moesson en de heerschende winden, geankerd kan worden, is toch eigenlijk de eenige plaats, waar men zoowel in oost- als westmoesson veilig liggen kan de reede van Ritabel (eiland Larat).

Ligt men er voor oost- en zuidoostewinden gedekt (de opening tusschen Larat en Jamdena wordt hoe langer hoe nauwer en de landaanwinning neemt meer en meer toe, zoo zelfs dat bij laag water door die straat geen groote prauwen meer passeeren kunnen) ook voor west- en noordwestenwinden is men vrij veilig en heeft men bij noordwestenwind door 't groote rif, dat aan den noordhoek van Jamdena uitsteekt, ook dan van hooge zee niets te vreezen.

Op het eiland Larat worden slechts 6 negorijen aangetroffen nl. Ritabel en Ridōl aan den westkant, Watidal, Keliobar met Kelaän, op de Noordkust en Lamdesar op den zuidoostkant. De negorijen Ritabel, Ridōl en Watidal voormen met de tegenover eerstgenoemde negorij gelegen negorij Lelingloewan één bondgenootschap. Lelingloewan ligt op een klein eilandje Loetoer geheeten, dat slechts door eenige zoutwaterkreekjes met rhizophoren begroeid van den vasten wal van Jamdena gescheiden is. Het eiland Vordate, vlak benoorden het oostelijkste gedeelte van Larat gelegen, heeft de negorijen Adodo, Sobiani, Awēr op de westkant en verder Roemiān met Roengewoer en Ewenoer op het zuidelijkste gedeelte. Al deze negorijen bestaan uit 3 of 4 kampongs, die ook weder afzonderlijke namen dragen. Het noordelijkste bewoonde eiland van de geheele groep is Moloe met de negorijen op de westkust van noord naar zuid Adodo en Woelmasa, op de oostkust Wadangko en Woenlān, en op de zuidkust de negorij Abat. Ten zuiden van Moloe ligt het eilandje Maro met de negorij Wersoat op de noordkust en Iwar en Watoewahan op de zuidkust. De twee laatstgenoemde negorijen worden grootendeels bewoond door vreemdelingen,

Galelareezen, die destijds deel hebben uitgemaakt van de hulptroepen tegen Mani (West Ceram).

Na het beëindigen dier expeditie zijn zij niet meer naar hun land teruggekeerd, maar hebben zij zich op het eiland Kelang en aan den achterwal van Manipa gevestigd, doch zijn later gedeeltelijk naar Maro gegaan waar zij zich nu met schildpadvangst erneren.

Op het eiland Sera vindt men de negorijen Oearatan, Temin, Oeloetoe, Roemasaloe, en Kamatoebong, allen op de noordkust gelegen. Het eiland Selaroe bevat 10 negorijen, waarvan er 3 gelegen zijn op de westkust nl. Namataboen, Werain en Hiasan. Aan de zuidzijde liggen Roesoentoeboel en Boelat, op de oostzijde van het eiland van zuid naar noord Poelsoei, Lingat, Wesleta, en Kandar en eindelijk op de noordkust aan eene kleine baai het meer bekende Adaoet.

Het groote eiland Jamdena eindelijk telt op den westkant slechts drie negorijen nl. Maktian, Selmasa Wermatan en Selmasa Otemmer alle drie tegenover 't eiland Sera gelegen. Op de zuidkust ligt alleen Lermatan [1]). De meeste negorijen liggen op de oostkust en wel van zuid naar noord in deze volgorde, Olilit, Sebnanat, Laoeran, Mitak, Kawarat en Mitak Wowada, Amtoefoe Atoewoel, Amdosa en Sangli ook Sangliat genoemd, en Aroe, welke allen nog tot de afdeeling Sera gerekend worden.

Tot de afdeeling Larat behooren mede van zuid naar noord Aoeloesi, Majano, Kilmasa, Arkiloe, Manloesi, Watmoeri, Arma, Ajowān en Dabodabo.

De bevolkingsterkte der negorijen op de Tanimbar en Timorlaoet eilanden is als volgt, hoewel voor de absolute juistheid niet kan worden ingestaan, daar van hoofdelijke tel-

[1]) Het vroeger genoemde Lakteroe (de ankerplaats in de baai op de zuidkust) is geen negorij doch slechts eene strook der kust met een paar tuinhuisjes, die aldus genoemd wordt. Dergelijke plekken zijn er velen, doch het gaat niet aan ze allen te vermelden. Waar op de kaarten van Resident RIEDEL negorijen mochten voorkomen door mij niet genoemd, zoo constateer ik hier, dat de door hem genoemde slechts dergelijke tuinhuisjes zijn, terwijl door mij alleen de werkelijke negorijen vermeld worden.

ling hier nog geen sprake kan zijn. De cijfers hebben dus slechts eene betrekkelijke waarde, doch zullen eer hooger dan lager moeten zijn

NEGORIJEN.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
EILAND LARAT.			
Ritabel	115	109	224
Ridol	34	28	62
Lelingloewan (Loetoer) .	58	52	110
Watidal	186	192	378
Keliobar	235	225	460
Kelaan.			
Lamdesar.	337	358	695
Totaal. . .	965	964	1929
EILAND VORDATE.			
Adodo	133	122	255
Sofiani	289	261	550
Awēr	145	155	300
Roemiān	283	302	585
Ewenoer			
Roenggewoer			
Totaal. . .	850	840	1690

NEGORIJEN.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
EILAND MOLOE.			
Adodo	29	31	60
Woelmasa	46	54	100
Abat	154	151	305
Woenlän			
Wadangko	30	30	60
Totaal. . .	259	266	525

NEGORIJEN.	HEIDENEN.			MOHAMEDANEN.			TOTAAL.		
	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
EILAND MARO.									
Wersaat	14	13	27	—	—	—	14	13	27
Iwar	—	—	—	31	36	67	31	36	67
Watoewahan . .	12	15	27	16	10	26	28	25	53
Totaal. . .	26	28	54	47	46	93	73	74	147

NEGORIJEN.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
EILAND SERA.			
Oearatan.	86	102	188
Temin	104	98	202
Oeloetoe	66	68	134
Roemasaloe.	146	131	277
Kamatoebong	204	242	446
Totaal. . .	606	641	1247
EILAND SELAROE.			
Adaoet.	611	699	1310
Namataboen	219	225	444
Werain	78	86	164
Hiasan	56	71	127
Roesoentoeboel. . . .	30	34	64
Boelat.	34	41	75
Poelsoei	70	72	142
Lingat.	271	287	558
Wesleta	378	412	790
Kandar	274	281	555
Totaal. . .	2021	2208	4229

Negorijen.		Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
EILAND JAMDENA.				
Maktian	Afdeeling Sera.	70	64	134
Selmasa Wermatan.		129	114	243
Selmasa Otemmer .		201	183	384
Lermatan		184	169	353
Olilit		241	263	504
Sebnanat		114	120	234
Laoeran		194	212	406
Mitak kawarat . .		103	114	217
Mitak wowada . .		169	178	347
Amtoefoe		564	612	1176
Atoewoel		296	316	612
Amdasa		76	73	149
Sangli		73	5 [1])	78
Aroe		424	449	873
Aoeloesi	Afd. Larat.	712	644	1356
Majono		199	187	386
Kilmasa		213	193	406
Transporteere. . .		3962	3896	7858

[1]) Hier was pas de geheele vrouwelijke bevolking door Olilit uitgemoord.

Negorijen.		Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Per Transport. . .		3962	3896	7858
Arkiloe	Afdeeling Larat.	507	524	1031
Manloesi				
Watmoeri		148	130	278
Arma		160	138	298
Ajowān		33	25	58
Dabodabo. . . .		30	22	52
Totaal. . .		4840	4735	9575

De negorijen op Tanimbar en Timorlaoet zijn allen op dezelfde wijze aangelegd. Zoo het eenigszins mogelijk is, worden de steilste rotsen of heuvels daarvoor uitgekozen. Breede houten trappen, waarvan de leuningen dikwijls met snijwerk versierd zijn, geven toegang tot de negorijen, die bijna allen met muren van opgestapelde klip- of koraalsteenen zijn omringd. Eene dergelijke versterking der verschillende negorijen is hier nog zeer noodig, daar oorlogen aan de orde van den dag zijn, en de geringste kleinigheid dikwijls oorzaak is om een zeer bloedigen strijd te doen ontbranden. Vrouwen noch kinderen worden door de overwinnaars gespaard, en een vreeselijk bloedbad aangericht.

De huizen zijn slordig van onbekapt wildhout in elkander gezet, meest allen op lage palen en staan in onbeschrijfelijke wanorde door elkander. De huizen van Kei zijn er nog dikwijls paleizen bij. Aan het strand bevinden zich, behalve de prauwenloodsen, ook de drankhuizen (lingat). In deze koffiehuizen of liever sagoeweerhuizen brengen de mannen bijna den geheelen dag door, palmwijn drinkende.

Ook wordt hier gemeenschappelijk gegeten, en de jonge mannen slapen hier 's nachts bij voorkeur, omdat het hun dan gemakkelijk valt van hieruit ongemerkt op liefdesavonturen uit te gaan. Op geringen afstand van de negorij, mede aan het strand, ziet men op stellages de doodkisten (die den vorm eener dubbele prauw hebben); de lijken liggen hierin met het hoofd ten westen en de voeten naar het oosten. Ook worden de lijken wel eenvoudig op de rotsen gelegd. In enkele gevallen worden ze begraven o. a. de lijken van gesneuvelden, doch dit schijnt eene minder eervolle begrafenis te wezen. De varkens worden meestal in hokken gestald en loopen in den regel niet los. Dit is noodig, omdat zij anders de lijken, die nabij de kampongs op de rotsen liggen, zouden oppeuzelen.

De bevolking van de Tanimbar en Timorlaoet-eilanden is een lichtbruin menschenras, mager doch krachtig en gespierd. met brutalen oogopslag en schitterende oogen. Papoea-typen komen hier niet voor. Allen hebben lang sluik haar, dat niet met kalkwater, zooals algemeen beweerd wordt, doch met loog, waartoe de asch van den bast van jonge klappers gebezigd wordt, wordt uitgebeten tot het eene hoog blonde kleur, bij rood af, verkrijgt. De haren worden dan met een haarband van klapperblad (sinenar) doch veelvuldiger met een band van rood, wit of zwart katoen opgebonden, zoodat boven op het hoofd een wapperende haarbos van deze blonde haren gevormd wordt. In dezen haarbos worden horizontaal lange kammen van bamboe (oewal perana) gestoken, die bij feestelijke gelegenheden bovendien met kippenveeren versierd zijn. De haren der vrouwen worden niet gekleurd, doch eenvoudig in een knoop boven op het hoofd opgebonden, waarin zij een haarkam van bamboe (doch veel kleiner dan die der mannen) vertikaal steken. De mannen hebben verder als eenige bedekking een smallen schaamgordel (eman) om de heupen. Sommige hoofden dragen wel eens, als zij hunne opwachting bij Europeanen maken, een broek, doch moeten die aanstonds weder uittrek-

ken, als zij in de negorij terugkomen, want. . . . . „de vrouwen worden beschaamd, als zij een man met een pantalon aanzien". O! macht der gewoonte!

Aan versiering van het lichaam doen zij veel en gerust zou men de bewoners van Tanimbar en Timorlaoet, niettegenstaande hun primitieve kleeding, de dandy's van dit gedeelte van den Archipel kunnen noemen. Zoo hebben zij in den oorlel groote gaten en daarin koperen, zilveren of gouden oorhangers, allen van 't zelfde model, meestal alleen in het rechteroor. Ook bezigen zij dikwijls groote platte beenen oorhangers, vervaardigd van doejoengbeen, welke oorhangers ilwelak heeten. Om den hals hebben zoowel mannen als vrouwen, snoeren bonte kralen, en dragen de mannen ook wel halsbanden van sagoevruchten, keketrelan genoemd. Alleen door hoofden en voorvechters mogen halskragen van kleine porceleinen schelpjes gedragen worden, welke woeli heeten, en waarop de bezitters erg trotsch zijn. Om de armen hebben zoowel mannen, vrouwen als kinderen vele witte ringen, niet alleen om de polsen maar ook om den bovenarm. Deze ringen, sisloo geheeten, worden vervaardigd door het slijpen van de grootste soorten van het konische schelpengeslacht (volutae), zoodat alleen de onderste winding, die dan den ring uitmaakt, overblijft. Ook zag ik de mannen wel eens een halswervel van den halicore indicus en wel den epistropheus om de polsen dragen.

Tot de kleeding der mannen zou men haast ook nog kunnen rekenen een zeven voet langen boog en daarbij behoorende pijlen, meestal van weerhaken voorzien, daar zij zich nimmer zonder deze wapenen vertoonen. Verder eene van koolbladeren gevlochten groote tasch, waarin zij hunne sirih, pinang en andere kleinigheid medevoeren, benevens een rijk met kralen versierd patroontaschje (soedawa). De vrouwen hebben alleen een korte sarong (bakan) aan, die van de heupen tot over de knie reikt. Zij loopen dus steeds met ontbloote mammae. De sarong wordt vastgehouden door een breeden buikband (ngesa) met eigenaardige sluiting, die

zij van den schors van den lontarpalm maken. Zoowel de sarong als de schaamgordel der mannen worden door de vrouwen geweven van garen, dat zij zelve twijnen van de kapas, die op deze eilanden wordt aangeplant. Nog menigvuldiger echter worden voor dit weven de vezels van de bladeren van den lontarpalm gebruikt. Zij nemen daartoe de jonge bladeren en schrapen die zoo lang af tot alleen de vezels overblijven, die dan ineengedraaid worden, totdat eene soort sterk garen verkregen wordt. De meest voorkomende kleuren zijn zwart en donkerbruin. Behalve de gewone oorhangers (lorlora), die zij in groote gaten in den oorlel dragen, hebben de meeste vrouwen nog wel 8 gaten in den rand van het oor, waarin zij bovendien nog kleine ronde ringetjes steken. De vrouwen versieren de enkels met dikke zware koperen ringen, riti genoemd. Hoe meer van deze ringen gedragen worden hoe mooier en niet zelden ziet men dan ook vrouwen, die op deze wijze eenige kilo's medesleepen. Ook aan de teenen worden soms koperen ringen gedragen. Kleine tatouage teekenen, vooral op het voorhoofd en op den binnenkant der armen, ziet men dikwijls zoowel bij mannen als vrouwen. Veelvuldiger zijn echter litteekenen van brandwonden op de armen. Vooreerst brengen zij zich die reeds als kind al spelende toe, door zich brandenden zwam op den arm te leggen en daarmede hard de negorij rond te loopen, om te toonen hoe weinig zij om pijn of smart geven. Op huwbaren leeftijd branden de meisjes zich op dergelijke wijze, als zij ongemerkt met een jongeling den coitus hebben uitgeoefend. Ik zag jonge meisjes met vele zulke brandwonden op de armen, wier zondenregister dus verbazend groot moest zijn, wat trouwens bij het vrije geslachtsverkeer onder de ongehuwden niet te verwonderen is. Slechts weinigen zijn met huidziekten behebt, en is het voorkomen van scabies, ichtyosis etc. op Kei regel, hier is het bepaald uitzondering, en hebben de meesten eene gave huid. Opmerkelijk is het dat mijne vroeger geuite hypothese, dat het al of niet veelvuldig voorkomen van huidziekten ver-

band schijnt te houden met het zoutverbruik, bevestigd wordt door het feit, dat de bewoners van deze eilanden veel zout verbruiken: die van Kei niet.

De tanden der ongehuwde meisjes en jonge mannen zijn glinsterend wit; na het huwelijk moeten die evenwel gevijld en zwart gemaakt worden.

Het karakter der vrouwen, voor zoover ik daarover bij een kort verblijf kan oordeelen, komt mij voor levendig en opgewekt te zijn. Tegenover vreemdelingen zijn zij vertrouwelijk tot indringendheid toe. De mannen zijn eerlijk, doch woest en wreed als hunne hartstochten zijn opgewekt. Zoowel mannen als vrouwen zijn zeer inhalig en afgunstig op elkander.

Over zeden en gewoonten zal ik niet spreken. In het bekende werk van Resident Riedel komt daarover genoeg voor. Alleen wil ik een paar gebruiken vermelden, door hem niet of slechts ter loops aangestipt en die toch op Tanimbar en Timorlaoet eene groote rol spelen.

Vooreerst het jahar (lexicographisch jagen beteekenende). Bij echtbreuk heeft nl. de beleedigde echtgenoot het recht, zoo hij den schuldige niet en flagrant délit doodt, om met zijne stamgenooten gewapenderhand zooveel goederen uit de negorij, waar de overtreder woont, te halen, als hij oorbaar acht. Deze is dan verplicht al deze goederen aan de berooiden te vergoeden.

Verder het mama feneran of sirih eten, eene plechtigheid, die altijd plaats vindt als de vrede tusschen twee negorijen weder gesloten wordt. De oorlogvoerende partijen komen dan in eene neutrale negorij bijeen. Er wordt een afscheiding van bamboe gemaakt, en beide partijen scharen zich aan weerskanten tegenover elkander. Nu trekken zij om beurten vooruit met gevelde lans, krijgsdansen uitvoerende, als een bewijs dat het hun niet aan moed ontbreekt om den oorlog desnoods voort te zetten. Nadat dit eenigen tijd geduurd heeft komen de vrouwen vooruit, wenken de mannen van de andere partij en roepen hen aan met kida (vriend), waarop evenveel mannen toetreden. Dit geschiedt van weers-

kanten. Nu wordt sirih pinang op groote houten schalen rondgediend en door 't eten hiervan de vrede bezegeld.

De groote eed, bijv. die van trouw aan de Compagnie, menetel geheeten, wordt bijna op gelijke wijze als door de Alifoeren op Ceram gezworen. Een kom wordt met zeewater en arak gevuld, daarin een kogel, wat kruit, eenige naalden, aarde en een stukje sagoe gevoegd en dan van dit mengsel gedronken onder aanroeping van den zonnegod Doedilaa en het afsmeeken van allerlei rampen, zoo de eed geschonden wordt.

Iets ridderlijks is gelegen in de tweegevechten tusschen twee twistende partijen. Ook dit is zeer zeker als een ordalium te beschouwen. Na behoorlijke uitdaging heeft zoo'n duel coram populo plaats en eindigt in den regel met den dood van een der strijders.

Alle misdrijven en overtredingen worden met meer of minder zware boeten ten voordeele der benadeelde partij gestraft, waarbij de gouden oorversierselen, lorlora genoemd (eene waarde vertegenwoordigende van ± *f* 14), eene groote rol spelen.

Aan zang en dans wordt veel gedaan. Soms komen bevriende negorijen bij elkander alleen om den grooten dans tabar ilaa uit te voeren. De gewone dans der mannen heet tabar. Het dansen der vrouwen wordt somar genoemd. Bij den tabar hebben de dansers ieder een kleine, doch lange tifa, bespannen met leguanen vel, in de hand. Zij scharen zich in een halven kring, springen op één been in de hoogte en doen nu en dan een pas naar 't midden, waardoor de kring nauwer wordt.

De vrouwen staan bij het somar op een rij. Hoewel zij onbewegelijk op dezelfde plaats blijven, schuiven zij toch de enkels tegen elkander om de zware koperen ringen te doen rinkelen. De borst geheel ontbloot, buigen zij de knieën eenigszins en 't bovenlijf naar achteren, waardoor de vormen goed uitkomen (la poitrine en parade). De armen zijdelings naar rechts en links uitgestrekt, bewegen zij de handen om

de handpalmen. Eenigszins zou men hare bewegingen kunnen vergelijken met die van een vliegenden vogel. Zoowel de dans der mannen als der vrouwen gaat gepaard met gezang, dat niet vroolijk of opgewekt, doch eenigszins zwaarmoedig klinkt.

De afscheiding in standen wordt ook op deze eilanden scherp in 't oog gehouden en er bij huwelijken streng opgelet. 't Is ook hier de vrouw, die den stand der kinderen bepaalt. Vooreerst maakt men in 't algemeen onderscheid tusschen tomata dawan (groote menschen) en tomata kokooe of kleine menschen. De eerste worden weder onderscheiden in watdawan en watmela al naar mate mannen of vrouwen bedoeld worden.

Tot de tomata dawan worden gerekend de tomata jaan, dat zijn allen, die eenig gezag bekleeden, en de tomata ifroean of de grondbezitters.

Onder kokooe verstaat men alle minderen in de negorij, waartoe natuurlijk ook de slaven [1]) of tomata warin behooren.

Niettegenstaande dit verschil in stand hebben de hoofden, door ons orang kaja genoemd, in de taal des lands ilaa (grooten) geheeten, geen onbeperkt gezag en zijn in de meeste zaken ondergeschikt aan de publieke opinie. De vrouwen hebben zeer dikwijls in negorij-aangelegenheden het hoogste woord en beslissen niet zelden over vrede of oorlog.

Na aldus het een en ander over de bewoners gezegd te hebben, kom ik tot eene beschouwing van het land zelve.

Evenals de Kleine Kei-eilanden, waarmede de Timorlaoet en Tanimbar eilanden wat de formatie betreft, veel overeenkomst bezitten, is de flora niet rijk aan vormen. De klapperboom is het sterkst vertegenwoordigd en uitgestrekte klapperaanplantingen [2]) bedekken de stranden. De

[1]) Bij de onophoudelijke oorlogen tusschen de negorijen van Tanimbar en Timorlaoet onderling, behooren menschenroof en slavenhandel nog lang niet tot de geschiedenis.

[2]) Gelukkig dat de kever, die op de Kei-eilanden zoo groote verwoestingen in de klapperaanplantingen heeft aangericht, hier nog niet voorkomt.

lontarpalm komt ook voor, doch niet zoo veelvuldig als op de Leti-eilanden. Soekoenboomen zijn menigvuldig. Pisang, papaja en mangga zijn zoo wat de eenige vruchtboomen. Op Vordate wordt eene zeer goede soort mangifera laurina (vartelor) aangetroffen.

Ook hier wordt geen klapperolie gemaakt, maar het vet der pitten van Aleuritus triloba gebrand.

Wildhout en timmerhout is hier even goed te vinden als op de Kleine Kei-eilanden, tenminste alle daar bekende houtsoorten komen ook hier voor, doch de bossehen worden niet geexploiteerd en dienen alleen voor eigen gebruik. Vreemdelingen schuwen nog steeds deze eilanden en terecht om de ruwheid der bewoners.

Wat door de bevolking als voedingsmiddelen geteeld wordt zal beneden worden vermeld.

De fauna is al even arm.

Varkens, honden, een gering aantal geiten en eene enkele kat zijn al zoo wat de eenige zoogdieren, welke men te zien krijgt. Op Jamdena moeten talrijke kudden wilde karbouwen voorkomen. Herten worden niet gevonden. Cuscus maculatus is in enkele exemplaren voorhanden, doch niet zoo talrijk als op de Ambonsche eilanden. Crocodilus biporcatus en varanus bivittatus zijn in de moerassige kreekjes op de Noordkust van Jamdena niet zeldzaam. Pluimvee (kippen) is zeer schaars voorhanden. Als eene bijzonderheid vermeld ik, dat de gekko, welke op de Ambonsche eilanden en ook op Kei door mij nimmer gehoord werd, hier zoowel als op de Leti-eilanden werd aangetroffen. Waarschijnlijk Platydactylus monorchis.

Zooals bij alle primitieve volkstammen is ook bij de bewoners der Tanimbar en Timorlaoet-eilanden de strijd om het bestaan niet groot. Bij zeer geringe behoeften vinden zij in hunne onmiddelijke omgeving alles, wat zij voor hunne voeding en kleeding noodig hebben. Zich steeds bewegende in engen kring denken zij ook niet aan eenig levens-

genot, en bepaalt hun geheele streven zich slechts tot het verkrijgen van datgene wat strikt noodig is om te blijven leven.

Aan landbouw wordt dan ook al zeer weinig gedaan. Voor het bewerken der tuinen wordt alleen gebruik gemaakt van den parang om het onkruid en struikgewas weg te kappen en van een puntigen stok om den grond om te spitten. Djagong is het hoofdvoedsel, verder wordt een weinig gierst verbouwd. Op Jamdena daarentegen meer rijst (eene interieure roode soort), terwijl ook dit eiland de meeste sagoe oplevert. Het sagoemerg wordt ook hier, evenals op Kei, niet behoorlijk gewasschen, doch met den houtvezel gegeten.

Verder worden obi, kaladi, kombili en patatas geplant. Ter nauwernood is het aangeplante voldoende voor eigen behoefte, doch is dit niet het geval, dan maakt de inlander zich echter niet bezorgd, maar neemt zijn toevlucht tot klappernoten, soekoen en andere boomvruchten.

Het bewerken der tuinen, waarbij de een den ander helpt, geschiedt nooit voordat het raadplegen der voorteekenen gunstig is uitgevallen. Het grootste gedeelte van den tuinarbeid wordt door de vrouwen verricht, die dan ook in den planttijd van den djagong dagen lang zich in de tuinen ophouden. Is dit werk voor goed afgeloopen, dan keeren zij onder het zingen van liederen, zeer opgewonden, naar de negorij terug, terwijl zij zich allen met sirihkalk een kruis op het voorhoofd hebben gemaakt. [1]). Dit feest wordt Woto genoemd. In den regel zijn de ladangs goed en stevig met koraalsteenen omheind om de wilde varkens te weeren. Bij aanplantingen van klappers zag ik ook wel iedere jonge plant in 't bijzonder door een muur omgeven. Als dergelijke voorzorgen noodig zijn, dan moeten de wilde varkens wel veelvuldig voorkomen.

Kapas, gossypium herbaceum wordt overal aangeplant. Tabak wordt 't meest te Lamdesar (eiland Larat) en op 't eiland Vordate verbouwd.

[1]) Wat de beteekenis hiervan is, heb ik niet kunnen uitvinden.

Het eten wordt meestal in bamboezen of in kuilen in den grond, waarin steenen gelegd zijn, gereed gemaakt. In een opzicht zou men zeggen, dat de beschaving bij hen reeds was doorgedrongen. Zij eten nl. niet, zooals de meeste indische volkeren, met de handen of vingers, doch in den regel met lepeltjes, die zij van den nautilus schelp weten te vervaardigen. In het maken van deze paarlmoeren lepeltjes, oeroe lilir genoemd, zijn zij zeer bedreven en weten zij deze aan den binnenkant op te sieren met allerlei teekeningen van schepen en menschen, die er met een mes of ander puntig voorwerp in gegrift worden.

Zout bereiden zij door lange bamboezen met zeewater gevuld aan het strand in de zon te plaatsen en 't zeewater te laten verdampen. Capsicum wordt veel gegeten, meestal capsicum fastigiatum Bl. Als dierlijk voedsel gebruiken zij het vleesch van kleine schelpdieren, een enkel maal visch of varkensvleesch, doch menigvuldiger schildpadden vleesch (Chelonia soorten) die in de zeeën veel voorkomen. Verder wordt de halicore indicus en de bruinvisch, die ik nergens in zulke talrijke scholen bijeen zag als hier nabij deze eilanden, door de bevolking met graagte genuttigd.

Ook hier wordt slechts met de lijn en met hengels gevischt. Netten zag ik niet bezigen. Dikwijls worden de grootere soorten visch eenvoudig met pijl en boog geschoten, waarin zij groote handigheid hebben. De meest gebruikelijke wijze van visschen is echter met den harpoen, hetgeen in den regel 's avonds met fakkels plaats heeft. De visch komt op het licht af en wordt dan gestoken. Ook schildpadden worden meestal 's nachts op deze wijze gevangen.

Hun drank is sageroe, die zij van den borassus flabelliformis, doch meest van den klapperboom verkrijgen. Verbazende hoeveelheden worden hiervan iederen dag verzwolgen, zoowel door mannen, als door de vrouwen en kinderen. Pas gespeend, beginnen de laatsten al te drinken, zoodat deze drank eene ware levensbehoefte geworden is.

Voor hunne kleeding hebben zij, zooals boven reeds is vermeld, al even weinig onkosten te maken en alles wat zij noodig hebben, wordt door hen zelven gemaakt of op deze eilanden gevonden. Ook voor de meesten der door hen gebezigde versierselen is de grondstof op deze eilanden zelf voorhanden. Alleen de edele metalen, als goud en zilver zoomede koper en ijzer, ontbreken, zoodat zij alleen om deze te verkrijgen en om in 't bezit te komen van de door hen ter versiering gebezigde bonte kralen, soms wenschen met vreemdelingen in contact te komen.

De vrouwen op de Tanimbar en Timorlaoet-eilanden maken ongetwijfeld het meest werkzame deel der bevolking uit. Zij toch hebben bezigheden te over als: het voornaamste deel van den veldarbeid, het inzamelen van schelpdieren bij ebbe aan het strand, het bereiden der spijzen, de verzorging der kinderen, het twijnen en kleuren van garen, het weven van sarongs, het vlechten van mandjes van allerlei vormen en tot allerlei doeleinden, het slijpen van schelpen tot de zoo gewilde ringen sisloo, het bereiden van zout en het droogen van tripang enz. De mannen daarentegen voeren al bitter weinig uit. Behalve het tijferen van sageroe (dagelijks toch moet een schijtje van den bloemkroon worden afgesneden), het visschen, vangen van schildpadden en tripang, maakt het oorlogvoeren hun voornaamste bezigheid uit. Is het vrede, dan kunnen zij gansche dagen in ledigheid in de sagoeweerhuisjes (lingat), doorbrengen, palmwijn drinkende, terwijl dan de zorg voor hunne wapenen (maken van pijlen en boogen) 't eenigste is, wat hen bezig houdt.

Aan scheepsbouw doen zij al zeer weinig. Kleine vlerkprauwen, raa geheeten, met twee uitleggers, die zoo nauw zijn, dat er niet meer dan twee klappers in de breedte in kunnen liggen, zijn de meest gebruikte vaartuigen, waarvan zij zich voor de visch- en schildpadvangst bedienen. Grootere prauwen, waarvan er voornamelijk op Sera eenige voorkomen en die slecht gebouwd en weinig zeewaardig zijn, dienen

slechts om oorlog te voeren en voor 't verkeer tusschen de verschillende eilanden. Zij zijn dan meestal opgepropt met menschen. Beide soort prauwen worden in den regel niet met pagaaien, doch met lange riemen, van ronde bladen voorzien, voortbewogen en gaan vrij snel door 't water.

De handel en scheepvaart op deze eilanden is al zeer wisselvallig. Gaan er soms jaren voorbij zooals bijv. 1887, waarin geen enkele prauw deze eilanden bezoekt, andere jaren daarentegen is de vaart weder zeer druk en wordt er vrij wat verhandeld. Dit hangt geheel af van de meerdere of mindere veiligheid en van den toestand van vrede of oorlog, waarin deze eilanden verkeeren.

Het afgeloopen jaar 1887 was al zeer ongunstigd, daar verscheidene negorijen bloedige oorlogen met elkander voerden, als Watidal (Larat) met Manloesi (Jamdena); Oearatan en Temin met Kamatoebon eiland Seira); Olilit met Sangliat (Jamdena) en bovendien het eiland Selaroe ook voor 't grootste gedeelte onrustig was en zich weder aan strandroof en 't uitmoorden eener prauw van Dawelōr (afdeeling Babar) had schuldig gemaakt. 't Is natuurlijk, dat deze stand van zaken vreemde handelaren afschrikte om deze eilanden aan te doen. Bovendien doet nog altijd eene verkeerde opvatting van het begrip van strandrecht vreemdelingen huiverig zijn in de nabijheid dezer eilanden te komen. De inlander van Tanimbar en Timorlaoet en ook van Babar beschouwen nl. nog altijd eene gestrande prauw als een rechtmatigen buit, die zeer welkom is, en verklaren zoowel schip als lading prijs, terwijl de opvarenden òf gedood òf als slaven gehouden worden. [1]) Slechts in zeer enkele gevallen is het tot nu toe mogen gelukken hen tot humaner opvattingen te bewegen, doch in den regel was het misdrijf

[1]) Men verwondere zich over deze opvatting niet te veel, maar bedenke hoe lang onze Katwijksche, Scheveningsche en andere visschers dezelfde beginselen waren toegedaan. De praktijken van onze strandjutters toch zijn genoeg bekend en deze maakten het dikwijls nog veel erger: door 't verplaatsen van bakens en lichten, lokten zij de schepen opzettelijk in 't net en deden zij ze stranden.

reeds gepleegd vóór het Europeesch bestuur er kennis van bekwam. Ook tegenover vreemdelingen in 't algemeen zijn zij niet welwillend en doen dikwijls hooge eischen voor 't bekomen van brandhout en drinkwater.

De handel is voornamelijk nog ruilhandel, daar alleen rijksdaalders en gouden munten aangenomen worden om er sieraden van te maken. Ander geld, guldens, halve guldens en zilveren of koperen pasmunt, is niet gewild. Ook hebben zij geen begrip van de waarde van geld en vragen dikwijls ongehoorde geldsommen voor de nietigste voorwerpen. Wat bovendien den ruilhandel zoo lastig maakt is, dat zij zeer inhalig, veeleischend en bovendien erg capricieus zijn. Ik neem bijvoorbeeld het geval, dat een Tanimbarees een kati schildpad ten verkoop aanbied. Hij vraagt daarvoor een mes. Heeft men nu toevallig geen mes, dan kan men drie of viermaal de waarde in kralen, wit of zwart goed aanbieden, zonder dat men de schildpad krijgt. Hij heeft nu eenmaal zijn zinnen op een mes gezet, en al werden hem nu alle schatten ter wereld geboden, hij neemt zijn kati schildpad weder mede en gaat bedaard heen, met de grootste minachting neerziende op alle andere ruilgoederen, die op een anderen dag schatten in zijne oogen zouden vertegenwoordigen.

De eenige artikelen, die hier door de handelaren gezocht worden, zijn schildpad, hier kerang genoemd, tripang, kamoeninghout murraya soorten, die veel op Jamdena en te Lamdesar (Larat) gevonden worden, en een weinig paarlmoerschelpen, die evenwel klein van stuk zijn en weinig waarde hebben. Het schildpad wordt steeds per kapala verkocht, een gewicht vertegenwoordigende van anderhalve of twee kati's. Aangezien 't geheele jaar door schildpad gevangen wordt, zoo bewaren zij na iedere vangst het schildpad, totdat zij daarvan tegen den tijd, dat de handelaren komen, meest in de maand Februari, eene aanzienlijke hoeveelheid bij elkander hebben. In 't voorbijgaan zij vermeld, dat zij de schedels der schildpadden steeds bewaren en die

aan hunne huizen ophangen om hun eene gelukkige vangst in de toekomst te waarborgen. Tripang, die zij zelve niet nuttigen, doch alleen voor de chineesche markt bestemd is, wordt op de riffen ingezameld tijdens de Makasaren er zijn. Toch zijn zij overtuigd van de groote waarde, die deze riffen voor hen bezitten en in den regel is juist een tripangrif van het een of andere onbewoonde eiland de oorzaak, dat tusschen twee negorijen een langdurige strijd ontbrandt.

Welke de artikelen van invoer zijn zal voldoende blijken uit de hieronder volgende opgave. Het mag misschien bevreemding wekken, dat niettegenstaande de inlanders van Tanimbar en Timorlaoet zoo weinig gekleed gaan, toch in 1886 nog voor betrekkelijk groote waarde aan lijnwaden is ingevoerd, doch hierbij zij herinnerd, dat, moge tijdens het leven al weinig lijnwaad gedragen worden, de lijken daarvan goed worden voorzien en ieder lijk in lijnwaad wordt gewikkeld, ja zelfs dat iedereen, die een sterfhuis bezoekt, verplicht is eenige vadems wit, zwart of rood katoen ter bekleeding van den doode mede te brengen. 't Is dus steeds zaak daarvan een goeden voorraad in huis te hebben. De ingevoerde hoofddoeken, sarongs en chitsen zijn grootendeels bestemd geweest voor de te Iwar en Watoewahan (eiland Maro) gevestigde Galelareezen, die, even als hunne vrouwen goed gekleed gaan op de gewone inlandsche Mohammedaansche wijze.

Het zijn bijna uitsluitend Makasaarsche padoewakangs en djongkoe's, die deze eilanden bezoeken. Andere plaatsen dan Ritabel (eiland Larat) en Oearatan (eiland Sera), waar de posthouders gevestigd zijn, zoomede het zooevengenoemde Iwar op Maro, durven zij evenwel niet aandoen.

In 1885 kwamen te- en vertrokken van Larat 3 Makasaarsche djongkoe's met 28.56 kb. Meter inhoud, terwijl Sera bezocht werd door slechts 2 djongkoe's met 19.79 kb. Meter inhoud.

In 1886 daarentegen kwamen te Larat 1 schoener onder Hollandsche vlag, toebehoorende aan LAUW ENGDJOE, te

Ambon thuis behoorende, van 69.52 kb. Meter en 5 Makassaarsche padoewakangs met 89.69 kb. Meter inhoud. Deze padoewakangs bezochten ook Sera.

In 1887 daarentegen werden om bovenvermelde redenen deze eilanden niet door vreemde handelaren bezocht.

Uitvoer te Larat in 1885.

200	pikols tripang à *f* 34.	*f*	6800.—
10	kati's schildpad à *f* 6.50	„	65.—
103	stukken rood katoen à *f* 7.	„	931.—
140	id. ongebleekt katoen à *f* 4.50 . .	„	630.—
15	id. madapollams à *f* 6.	„	90.—
140	id. zwart katoen à *f* 8.	„	1120.—
2	id. keper à *f* 13.	„	26.—
60	sarongs à *f* 2.50	„	150.—
45	slendangs à *f* 2.	„	90.—
10	dozijn hoofddoeken à *f* 12	„	120.—
34	kleine kwali's à *f* 1	„	34.—
22	groote kwali's à *f* 3	„	66.—
36	dozijn borden à *f* 1.75	„	63.—
550	kommetjes à *f* 0.20	„	110.—
198	kati's koperdraad.	„	222.—
125	dozijn boslemmermessen à *f* 1.10. . .	„	137.50
60	stuks bijlen à *f* 1.25.	„	75.—
550	parangs à *f* 0.60	„	330.—
50	zwarte hoofddoeken à *f* 1	„	50.—
2	gongs à *f* 60	„	120.—
4	dozijn koperen kettingen à *f* 5. [1]). . .	„	20.—
60	stuks chitsen à *f* 5.	„	300.—
50	pak roodgaren à *f* 1.50.	„	75.—
50	id. wit garen à *f* 1.	„	50.—
	Transporteere.	*f*	11674.50

[1]) Deze zeer dunne koperen kettingen worden door de vrouwen soms gedragen in plaats van den gewonen buikband van lontarschors (ngesa) om er hare kains mede vast te maken.

	Per Transport.	*f*	11674.50
60	pikols rijst à *f* 8	„	480.—
4	stuks gouden oorbellen (lorloras) [1]) . .	„	80.—
	Totaal.	*f*	12234.50

VAN SERA WERD UITGEVOERD IN 1885.

	Kamoeninghout	*f*	300.—
30	kati's schildpad	„	200.—
	Totaal.	*f*	500.—

TERWIJL IN DAT JAAR ALDAAR WERD INGEVOERD.

	Kramerijen (spiegeltjes, koperdraad enz.).	*f*	372.—
	Goudwerken, lorlora's.	„	270.—
	Manufacturen.	„	200.—
	Totaal.	*f*	842.—

TE LARAT BEDROEG DE UITVOER in 1886.

99	kati's kerang (schildpad).	*f*	365.—
260	picols tripang à *f* 32.	„	8320.—
	Kamoeninghout	„	140.—
1	picol paarlemoerschelpen (kleine) . . .	„	35.—
	Totaal.	*f*	8860.—

EN DE INVOER TE LARAT IN 1886.

155	stuks Loeangsche sarongs	*f*	930.—
2	dozijn hoofddoeken.	„	24.—
80	stukken ongebleekt katoen	„	400.—
60	stukken rood katoen	„	420.—
30	„ zwart id	„	240.—
	Transporteere.	*f*	2014.—

[1]) Deze worden meest te Loeang vervaardigd en kosten daar ± *f* 15. De Makassaren doen opzettelijk eerst Loeang aan om deze sieraden daar in te koopen, omdat ze op de Tanimbar-eilanden zoo gewild zijn.

	Per Transport. . .		ƒ 2014.—
25	stukken chits.		„ 125.—
50	pakken rood garen.		„ 75.—
130	stuks gouden oorbellen . .	lorlora	„ 2600.—
110	„ zilveren id . .	lorlora	„ 440.—
40	„ bijlen		„ 40.—
320	„ parang à ƒ 0.70		„ 224.—
52	kati's koperdraad.		„ 65.—
27	dozijn boslemmermessen		„ 29.70
30	„ koperen kettingen		„ 150.—
18	stuks groote kwali's		„ 54.—
	Totaal. . .		ƒ 5816.70

IN 1886 BEDROEG DE INVOER TE SERA.

Arak 466 liters	ƒ	466.—
Aardewerk (kommen, borden en schotels) .	„	760.—
Goudwerken (lorlora's en gouden krisscheden).	„	4089.—
IJzer, staal en koperwerk (messen, parangs, bijlen, koperdraad)	„	1505.—
Munt (zilveren munt, rijksdaalders) . . .	„	3576.—
Manufacturen (rood, zwart en wit katoen) .	„	21262.—
Rijst, 90 picols	„	900.—
Totaal. . .	ƒ	32558.—

EN WERD VAN DAAR UITGEVOERD.

Tripang 449 picol à ƒ 36	ƒ	16114.—
Schildpad 1 picol 30 kati's gemiddeld à ƒ 8.50 per kati's	„	1105.—
Kamoening.	„	380.—
Totaal. . .	ƒ	17599.—

De prijzen der goederen zijn die, welke plaatselijk betaald worden. Wanneer men de prijzen der invoerartikelen vergelijkt met de marktwaarden te Makasar, waar bijv. een

stuk rood katoen ƒ 4 een stuk ongebleekt katoen ƒ 2.25 een stuk keper ƒ 4.10 koperdraad ƒ 70 per picol, bijlen ƒ 0.60 per stuk, parangs ƒ 0.20 per stuk kosten, dan ziet men, dat op de goederen 100% en soms meer wordt verdiend. Daar staat evenwel tegenover, dat op de prijzen der producten niet veel verdiend, soms zelfs verloren wordt, daar voor deze soms meer betaald wordt dan waarvoor de artikelen te Makasar genoteerd staan. Zoo is de marktprijs van tripang, waarvan natuurlijk verschillende soorten bestaan, varieerende in prijs gemiddeld niet hooger dan ƒ 30 terwijl voor schildpad, naar gelang der soort, doch ook al niet meer dan gemiddeld ƒ 9 per kati betaald wordt. Rekent men hierbij de onkosten der padoewakangs gedurende de reis en neemt men tevens in aanmerking, dat aan de hoofden ook hier dikwijls goederen in voorschot moeten worden gegeven op risico van levering van produkten eerst in een volgend jaar, dan zal men tot de conclusie komen, dat met den handel op de Tanimbar en Timorlaoet-eilanden ook al geen schatten te verdienen zijn.

Waar de cijfers van in- en uitvoer zoo weinig met elkander overeenkomen is dit, als de invoer den uitvoer overtreft, toe te schrijven aan het feit, dat dan goederen in voorschot gegeven zijn en is het omgekeerde het geval, dan zijn produkten geleverd op afrekening van voorschotten van vorige jaren.

Behalve deze geoorloofde handelsbeweging komt er nog wel eens, doch hoogst zelden, een Makasaarsche prauw op een der eilanden aan, natuurlijk buiten het bereik der posthouders, die tracht vuursteengeweren of kruit in te smokkelen. Beide artikelen zijn bij het onophoudelijk oorlogvoeren zeer gewild, doch de invoer moet om dezelfde reden streng worden tegengegaan.

Het gerucht liep, dat in de maand September 1887 eene schoener van Timor Dehli onder Portugeesche vlag te Namataboen (westkust eiland Selaroe) een veertigtal vuursteengeweren zou hebben ingesmokkeld. De zeer ongunstige weêrs-

gesteldheid heeft mij evenwel belet dit punt nader plaatselijk te onderzoeken.

Behalve de te Iwar (eiland Maro) gevestigde Galelareezen waarover boven reeds is gesproken, zijn er op de Tanimbar en Timorlaoet-eilanden geen vreemdelingen gevestigd.

R

ep

an
en
ōr
't

an
)g
n-
.et
.te
ge
)O
jn
n.
)k
en
)g
et
a,
d-
le

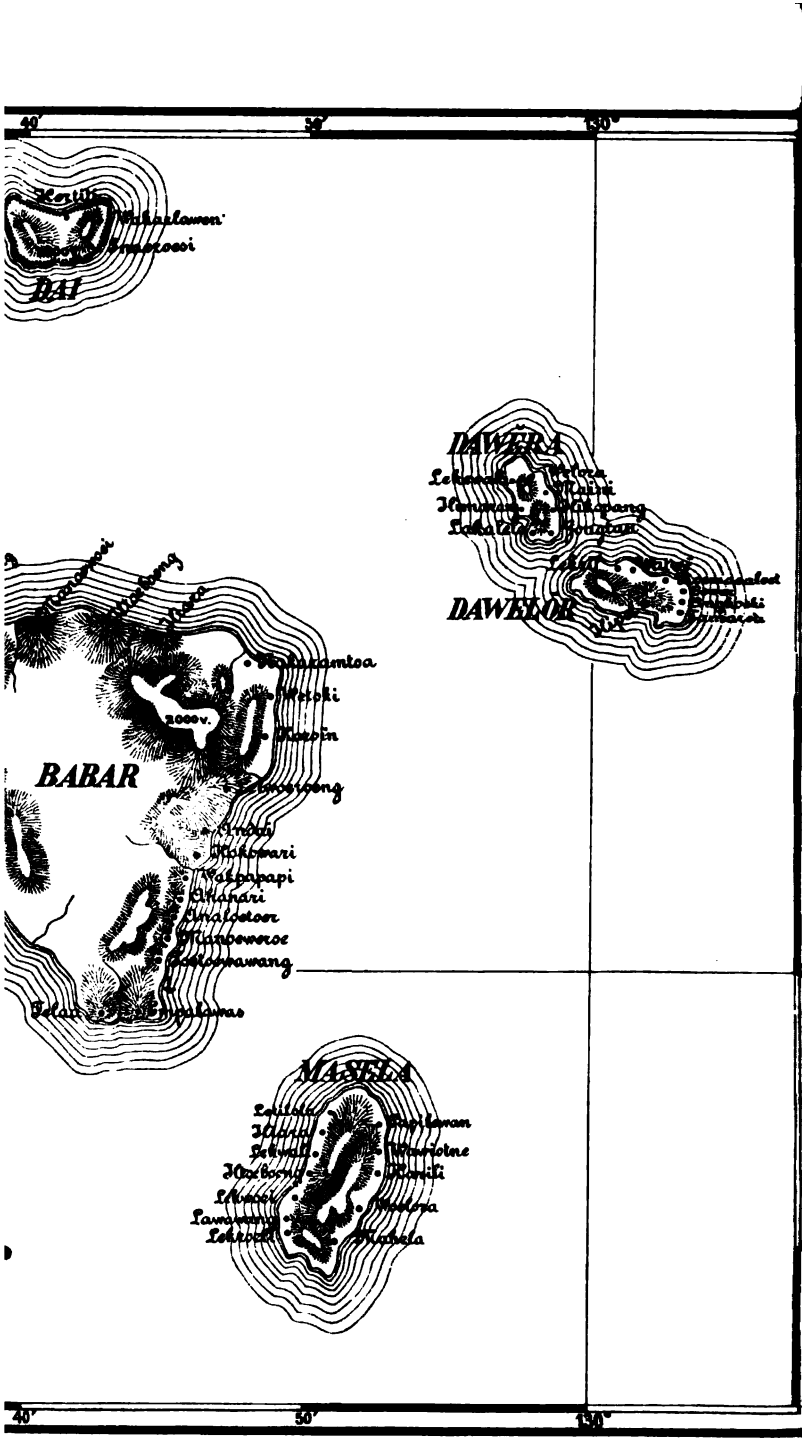
40'
50'
130'
BAI
DAWERA
DAWELOR
BABAR
2000 v.
MASELA
40'
50'
130'

DE AFDEELING BABAR

DOOR

G. W. W. C. BARON VAN HOËVELL.

Tot deze afdeeling worden gerekend 1° de Babar-groep en 2° de eilanden Loeang en Sermota.

I.

Onder de Babar-groep in engeren zin worden verstaan ten eerste het hoofdeiland Babar en verder de daaromheen gelegen kleinere eilanden als Masela ten zuid-oosten, Dawelōr en Dawĕra ten noord-oosten, Dai recht noordwaarts en 't eiland Wetan ten westen van Babar.

Al de Babar-eilanden zijn van geheel andere formatie dan Tanimbar en Timorlaoet. Hier geen meer of minder hoog opgeheven koraaleilanden meer, maar vaste sediment gesteenten van tertiaire formatie. Van alle eilanden is Babar het hoogste en zal de hoogste top in het noordelijkste gedeelte wel 2000 voet bereiken. Dan volgt Dai met twee vrij hooge toppen één in het westen en één in het oosten van ± 1000 voet. De eilanden Wetan, Masela, Dawelōr en Dawĕra zijn lager en zullen niet veel hooger dan 7 à 800 voet zijn. Het eerste eiland bestaat uit twee gedeelten, door een strook vlak land gescheiden, waarvan het noordelijkste gedeelte een tafelberg vormt van parallelepidischen vorm. Sterker nog treedt deze vorm in het oog bij het eiland Dai, doch het sterkst bij Dawelōr en het noordelijker gelegene Dawĕra, welke eilanden geheel bestaan uit terrasvormige lagen zandsteen, die slechts weinig begroeid zijn. Van deze geheele

groep zijn alleen Babar en 't zuidelijk gedeelte van Wetan eenigszins vruchtbaar, doch 't eerstgenoemde wel het meest. Trouwens dit is dan ook het eenige eiland, waarop kleine riviertjes worden aangetroffen. De flora van Babar is vrij rijk aan varieteiten en de plantengroei weelderiger dan ik ergens op deze eilanden tot nog toe, had aangetroffen. Zoo merkte ik, behalve de overal voorkomende klapper-, soekoen-, pinang-, pisang-, kemiri-, en manggaboomen, een rijkdom op aan pandaneën, verbenaceën, melastomen, boomvarens, calamussoorten en bambusaceae. Verder terminalia, catappa, gnetum, gnemon, calophyllum spectabila of Bintangor silvestris, anona squamosa. Ja zelfs werd het oog gestreeld door de bloemen van caesalpinia pulcherrima. Over 't algemeen heeft het aanzien van het land, veel van het eiland Ambon. Een humusrijke bodem en de zacht glooiende terreinen leveren ongetwijfeld kans van slagen op voor verschillende kultures.

Aan de zuidwestkust, waar het strand eenigszins moerassig is, worden Rizophoren en ook enkele exemplaren van metroscylon Rumphii aangetroffen. De borassus flabelliformis, komt op Babar zelden voor, op Dai, Dawelōr en Dawĕra daarentegen, wat menigvuldiger.

De fauna is, evenwel al even arm als op de Timorlaoeteilanden. Varkens, zoowel tamme als wilde in grooten overvloed, en geiten zijn met honden, en op Dawĕra enkele schapen, de eenige huisdieren. Wilde karbouwen moeten, op Babar in 't binnenland, waar ook grasvlakten zijn, in menigte voorkomen.

De westmoesson waait van December tot einde Februari en gaat vooral in de maand Januari met hevige noordweststormen gepaard. De branding, die dan op de noord- en westzijde der eilanden staat, is verschrikkelijk. Zoo vond ik op de westkust van Babar aan het strand de toppen der hoogste klapperboomen geheel verschroeid door de inwerking van 't zeewater en 't spatten der golven, zoodat 't land er uitzag of er een hevige brand had gewoed.

Zooals reeds in den aanhef van mijne beschrijving der Tanimbar- en Timorlaoet-eilanden is gezegd, is de door den Resident RIEDEL geleverde schetskaart der Babargroep wat de ligging der verschillende negorijen betreft, geheel foutief. Blijkbaar is hij afgegaan op de berichten van een inlander, die met de hemelstreken in de war geweest is, zoodat negorijen, die op de oostkust liggen bijv. op de westkust zijn geplaatst enz. Het komt mij dus niet ondienstig voor de juiste ligging te vermelden, terwijl een nieuw schetskaartje ter verduidelijking mede hierbij gevoegd wordt.

Het eiland Babar telt 20 negorijen, waarvan er slechts 4 op de westkust liggen, nl. van noord naar zuid, Waitroepoeng, Ilitiara, Tepa, waar de posthouder woont, en Imroïn. Aan den zuidkant van het eiland vindt men de negorijen Telaa en Empelawas (Z. O.). Aan den oostkant liggen van zuid naar noord eerst Toetoewawang aan een' kleine baai, waarin wij ± 1500 Meter uit den wal in 20 vadem zandgrond ankerden en eene zeer goede ankerplaats in den westmoesson vonden. Verder liggen op den oostkant, allen dicht bij elkander, Manoeweroe, Analoetoer, Alianari, Wakpapapi, Kokowari, Andai, Letwoerong (dat weder goed geplaatst is op de kaart van RIEDEL) en Karoïn, nog meer noordwaarts Wetoki, dan Nakaramtoa, reeds noord-oost, en eindelijk aan de noordzijde van oost naar west, Iliara, Iltoebong en Manoewoei. De sterkst bevolkte negorijen zijn Tepa met 421, Imroïn met 635, Telaa met 935 Empalawas met 800 en Letwoerong met 629 zielen. In de overige negorijen varieert het zielental van 100—300 zielen, terwijl het geheele eiland Babar eene totale bevolking van 6629 zielen telt.

Het eiland Wetan, recht westwaarts van Babar, is veel kleiner, heeft dan ook maar een derde der bevolking van Babar, slechts 2112 zielen. Op de oostkant liggen van noord naar zuid Liktopoen, Herilē en Hoka. Tusschen de twee laatstgenoemde negorijen, vlak tegenover Tepa, is in den westmoesson, als wanneer het ankeren voor Tepa on-

mogelijk is, eene vrij goede ankerplaats op een zandbankje met een tros op den wal. Op de zuidkust liggen Oepoehoepoen en Njawota, op de westkust van zuid naar noord, Tota met Woeserili en Roemalewan, terwijl op de noordkust de negorij Noesiata gelegen is. De negorijen Tota met 618, Roemalewan met 620 en Oepoehoepoen met 275 zielen, zijn het sterkst bevolkt. Vroeger woonden de bewoners van Wetan mede op Babar en wel op de zuid-westzijde, die nu onbewoond is, de strook tusschen Imroin en de zuidpunt. Nu nog hebben zij daar hunne tuinen en doesoens.

Het eiland Dai is zeer slecht bevolkt met slechts 250 zielen, die in 4 negorijen wonen. Deze zijn Hertiti noordoostkant, Wakarlawen en Snaeroesi oostkant, en Dailiwe aan den westkant. Geen dezer gehuchten is evenwel van uit zee te zien, zij liggen allen achter de rotsen meer binnenlands. Ook ontwaart het oog geen spoor van aanplantingen.

De eilanden Dawelōr en het noord west daarvan gelegene Dawĕra (niet omgekeerd zooals op de kaart van Resident Riedel staat vermeld) zijn door koraalriffen aan elkander verbonden.

Op Dawelōr worden aan de noordzijde gevonden Watwē op de hoogte gelegen, en meer aan 't strand Roemsaloet en Lekrif, welke drie negorijen onder één hoofd staan. Aan de oostzijde van 't eiland vindt men Ooewēr en Tamoreli met Angkoeki meer binnenlands, welke eveneens door één hoofd bestuurd worden. Ilipel, dat op zich zelve staat, ligt aan den zuid-oostkant. 't Geheele eiland telt slechts 761 zielen, de grootste negorij is Watwē met 229 inwoners.

Het eiland Dawĕra heeft 7 negorijen, waarvan er 3 nl. Welora, Maini en Ilikopang op den oostkant liggen (Dojola is de naam van een hoofd, maar geen negorij). Aan den westkant vindt men de negorijen Lekewaki en Ilimarang, terwijl aan den zuidkant Jongtin en Lakalele gelegen zijn. De bevolkingssterkte van 't geheele eiland bedraagt 1055 zielen; terwijl de negorijen Ilimarang met 384 en Welora met 236 zielen het sterkst bevolkt zijn.

Eindelijk het meest zuidelijke eiland van de geheele groep Masela met de negorijen Pepilewang, Wawiotne, Harili, Woelora, Mahela op den oostkant en Iltoebong, Lekwoei, Lawawang en Lekroeli op den westkant. Het eiland heeft eene bevolkingssterkte ongeveer als Wetan. De meest bevolkte negorijen zijn Harili met 440 en Pepilewang met 406 zielen.

De negorijen op de verschillende eilanden, die de Babargroep vormen zijn, met uitzondering van de hoofdplaats Tepa en een paar negorijen op Wetan, allen op steile hoogten aangelegd en van zware muren voorzien, hetgeen bij den onophoudelijken oorlogstoestand dan ook noodig is. Nergens evenwel zag ik zulke zware en hooge muren als op de eilanden Dawĕra en Dawelōr. De negorij Angkoeki o. a. bezit wallen van 3 Meter dikte en zes Meter hoog, geheel van opgestapelde zandsteenblokken gebouwd en van deuren voorzien. De huizen zijn evenals op Tanimbar over 't algemeen slordig, van ligte materialen gebouwd, staan soms op den grond of op zeer lage palen zooals op Tepa, doch zijn dan weder hooger uit den grond gebouwd als op Dawĕra. Huisraad bezitten zij al zeer weinig en dit bestaat uit niet veel meer dan eenige bamboe's om water in te bewaren of om in te koken en een stuk hout of bamboe als hoofdkussen. Die een paar kommen en borden of een ijzeren pan rijk is, wordt reeds voor vermogend gehouden.

De bewoners van de Babargroep komen in vele opzichten met die van Tanimbar en Timorlaoet overeen. In zeden en gewoonten verschillen zij weinig en zijn eveneens Heidenen, aanbidders van de zon (oepoe lera), en van de genii der afgestorvenen. Van het Christendom, tot welken godsdienst enkele personen op Babar in Compagnie's tijd bekeerd waren, is althans in hunne godsdienstvormen geen spoor meer over [1]). Hun kleeding is dezelfde als die op Tanimbar

[1]) De eenige Christen, die nu nog op Babar gevonden wordt, is de orangkaja van Tepa, die, tijdens hij eens te Ambon vertoefde, aldaar is gedoopt geworden.

gedragen wordt. Ook hier de rood uitgebeten haarbos, de tjidako voor de mannen en kain van kolevezelen voor de vrouwen. Worden er versierselen gedragen dan zijn het dezelfde als wij over Tanimbar beschreven hebben. Evenwel zijn de bewoners der Babargroep in 't algemeen niet zoo op versiering van het lichaam verzot, als die van Timorlaoet. In de negorij Tepa en ook in enkele negorijen van Wetan zijn de vrouwen, misschien nog een gevolg van het vroegere Christendom, beter gekleed en dragen, ten minste als er vreemdelingen in de negorij zijn, meestal baadjes, zoowel van chits als van zwart katoen, die evenwel soms zoo kort zijn, dat zij maar nauwelijks de borsten bedekken. De bevolking van het eiland Dai is van allen het primitiefst gekleed, daar de vrouwen eenvoudig met een stuk matwerk hare schaamte bedekken, en de mannen nog den tjidako van geklopte boomschors dragen. Zij hebben nog geen begrip om die kleedingstukken te weven, zooals op al de andere eilanden plaats vindt. Over 't algemeen zijn zij zeer onzindelijk op hun lichaam en toch zijn huidziekten zeldzaam.

Op zang en dans zijn zij al even verzot als de bewoners van Tanimbar. Terwijl de dans der mannen met den tabar van Tanimbar overeenkomt, zag ik dat de dans der vrouwen eenigszins afweek van het Somar op genoemde eilanden. De vrouwen stonden nl. in twee rijen tegenover elkander, terwijl iedere vrouw den hals der naast haar staande met den arm omstrengelde. Zoo bewogen de twee rijen zich beurtelings voor- en achteruit, terwijl zij daarbij de koperen ringen om de enkels lieten rinkelen.

Hoewel zooals bij de beschouwing van het land gezegd is, het eiland Babar en een gedeelte van Wetan vrij vruchtbaar zijn, wordt er door de bevolking toch weinig partij van getrokken, en verbouwt zij ook al niet meer dan wat strikt noodig is voor de voeding, die ook hier voornamelijk uit djagong bestaat. Verder wat kaladi, colocasia antiquorum, obi, dioscorea soorten, patatas, batatas edulis en verder

verschillende soorten katjang. Valt de oogst tengevolge van de hier dikwijls heerschende groote droogte tegen, dan leven zij grootendeels van klappers, gnemon-pitten en van soekoenvruchten hetgeen op de eilanden Dai, Dawelōr en Dawĕra, die minder vruchtbaar zijn en waar dus nog minder verbouwd wordt, bijna regel is. Van sagoeweer en kōlwater zijn de Babareezen eveneens groote liefhebbers. Ook hier worden drankhuisjes aan de stranden gevonden, evenals op Timorlaoet. Aangezien de Babargroep niet door zulke uitgestrekte riffen, als de Timorlaoet en Tanimbar-eilanden, omringd is, wordt er van het vangen van tripang of schildpad zoo goed als geen werk gemaakt. De meest gebruikelijke wijze van visschen is met fuiken, boeboe [1]).

Aangezien de eilanden geen produkten opleveren, die in den handel gewild zijn, zoo worden deze eilanden zelden of nooit door handelsvaartuigen aangedaan. De lieden van Tepa en Wetan gaan soms met kleine prauwen naar Sera om te trachten daar eenige varkens en geiten in te ruilen tegen lijnwaden die de Makasaren daar hebben aangebracht [2]). Omtrent dezen handel, die zeer gering is, zijn geen cijfers te geven.

Soms gaan lieden van de kampongs, die op den oostkant van Babar gelegen zijn, als Letwoeroeng en Toetoewawang zoomede van Dawelōr en Dawĕra in den stillen tijd met kleine prauwen naar Banda en zoeken daar wat lijnwaden te verdienen door met fuiken te visschen of zich op de perken te verhuren. 't Blijven evenwel nog altijd uitzonderingen.

Vreemdelingen zijn op de Babargroep evenmin gevestigd als op Timorlaoet.

2.

De eilanden Sermata en Loeang met de daaromheen gelegen kleinere onbewoonde eilandjes, beide westwaarts van

[1]) Op Dai worden ruwe potten gebakken en op Dawelor eenige ijzersmeden gevonden, die het ijzer ruw tot pijl en lanspunten kunnen uitsmeden.

[2]) De vlerkprauwen waarin zij zich op zee wagen zijn nog kleiner dan op Tanimbar en slechts van één uitlegger voorzien. 't Zijn dikwijls ware notedoppen.

Babar gelegen, worden mede tot de afdeeling Babar gerekend. Zij behooren tot dezelfde geologische formatie, doch zijn iets lager dan de Babargroep. Op ieder eiland wordt slechts één eenigszins hoogen top gevonden.

De kusten van Sermata rijzen steil uit zee op, zoodat dit eiland dan ook geen goede ankerplaatsen aanbiedt, alleen de negorij Djerwali op de Noordkust biedt in den oostmoesson eene gelegenheid tot ankeren en dan nog eene zeer slechte. Loeang is geheel met koraalbanken omgeven en dus alleen met kleine prauwen en weinig diepgaande vaartuigen te naderen. Loeang is bijna geheel ontwoud en derhalve dor en onvruchtbaar en komt in uiterlijk aanzien veel met Leti overeen. Bij Sermata is dit evenwel niet het geval en dit eiland heeft dan ook een eenigszins vruchtbaarder aanzien. Alleen bij de negorij Djerwali (Sermata) loopt een klein riviertje in zee. Overigens is er gebrek aan water. Op Loeang zijn slechts twee putten, die dan nog brak water opleveren.

Het eiland Sermata heeft 3185 zielen, die over de volgende negorijen verdeeld zijn.

Op de noordkust liggen van west naar oost Eloe, de hoofdnegorij Djerwali, Mahaleta, Roemdara, Rotnama, en Popiliora, op de oostkust van noord naar zuid Lontoeloe en Rioha, terwijl op de zuidkust Watoegai en Lelang gelegen zijn. Zuid-west ligt de negorij Ilihara en op de westkust Roemkeher. Van alle negorijen is Lelang met 657 zielen het sterkst bevolkt.

Op Sermata zijn allen nog Heidenen, terwijl op Loeang reeds een groot gedeelte der bevolking het christendom heeft omhelsd.

Het eiland Loeang, dat om verschillende redenen, zooals hieronder blijken zal, belangrijk is, heeft slechts 6 negorijen, die meestal gelegen zijn op den noord-oostkant van het eiland. Zij zijn Letloeli, waar de school en de inlandsche onderwijzer gevestigd is, met de op een heuvel gelegen negorij Taproeloe, verder Hileli, Poepoewene en Pepoepoen

benevens Himarang op den zuidkant eenigzins meer binnenlands.

Twee hoofden met den titel van orangkaja en een kapitan hebben het bestuur in handen of liever worden als de oudste stamhoofden aangemerkt. Eene opgave van de bevolkingssterkte volgen hieronder, opdat daaruit tevens de verhouding van Christenen tot de Heidenen kunne blijken.

NEGORIJEN.	Christenen.			Heidenen.			Totaal.		
	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Letloeli en Taproeloe op een heuvel . . .	106	113	219	24	37	61	130	150	280
Hileli	48	45	93	49	71	120	97	116	213
Poepoewene	64	48	112	51	70	121	115	118	233
Pepoepoen	47	43	90	36	41	77	83	84	167
Himarang.	17	18	35	130	165	295	147	183	330
Totaal. .	282	267	549	290	384	674	572	651	1223

De negorijen zijn ook op deze twee eilanden nog meerendeels op de rotsen gelegen en met zware muren omringd, welke behoorlijk van deuren voorzien zijn.

Dit geschiedt hier minder uit noodzaak om tegen overvallen gedekt te zijn, dan wel uit oude traditie.

Bij den bouw der huizen wordt veel materieel van den kolepalm gebezigd.

Op Loeang zijn de Christenen, zoowel mannen als vrouwen behoorlijk gekleed ja zelfs onder de Heidenen begint de pantalon meer en meer veld te winnen en de oorspronkelijke tjidako te verdringen.

Op Loeang in 't algemeen zijn de zeden reeds verzacht en beginnen de onophoudelijke oorlogen tusschen de negorijen

reeds tot de geschiedenis te behooren, ongetwijfeld een gevolg van het Christendom.

Een enkel woord over de talen en dialecten, die op deze eilanden gesproken worden.

Terwijl die van Tanimbar en Timorlaoet veel verwantschap vertoonen met die der Kei-eilanden, zoo zelfs dat de bewoners elkander met eenige moeite verstaan kunnen, komen de dialecten der Babargroep met die van Loeang en Sermata overeen. Deze laatste dialecten vertoonen meer verwantschap met die van Leti en Kisar, ja het is zelfs niet gewaagd om de juistheid aan te nemen der bewering van de inlanders, dat de taal van Loeang zich zoowel oostwaarts over de Babargroep als westwaarts over de Leti-eilanden heeft voortgeplant. Mijn bezoek aan deze eilanden was te kort om mij bepaald met taalstudie bezig te houden. Toch kan ik constateeren, dat al de talen en dialecten zoowel van Kei als Timorlaoet, Babar, Loeang en Sermata en de Leti-eilanden behooren tot de Oostelijke taalgroep, zooals Dr. BRANDES ons die heeft gekarakteriseerd, met haar omgekeerde genitiefvormen enz. [1]) Op Loeang wordt reeds veel Maleisch gesproken, terwijl op Babar en Timorlaoet slechts enkele personen die taal machtig zijn.

Ook wat den godsdienst betreft, zou Loeang in de oude tijden den toon hebben aangegeven. Moet men de verhalen der inlanders gelooven, dan zouden westersche vreemdelingen hier den zonnecultus gebracht hebben, die zich van hieruit over de andere eilanden heeft verspreid (vide wat door mij in het opstel betreffende de Leti-eilanden over de godsdienstvormen, die op deze eilanden bestaan, zal worden gezegd.)

Ongetwijfeld zijn de bewoners van Loeang en Sermata nog de arbeidzaamste van deze eilandenbewoners, hoewel toch

[1]) In deel XXXI van dit tijdschrift, op bladzijde 152, heeft Dr. BRANDES er verder opgewezen dat de hier opgesomde talen als het ware een groep vormen op zich zelf, tegenover 1o. de talen van Rotti, Timor, Mangerai (Flores), de Soler- en de Alor-eilanden; 2o. van de talen der Kei- en der Aroe-eilanden, ook van die van Nieuw-Guinea; 3o. van die der Molukken, Boeroe en Ceram; 4o. van die van Ternate, Tidore en Halmaheira.

nog gezegd kan worden „ce n' est pas jurer gros". De betrekkelijke rust, die hier heerscht en die medebrengt, dat de inlanders niet steeds het hoofd vol behoeven te hebben van oorlogvoeren, zooals op Tanimbar en Timorlaoet, doet de zinnen richten op nuttiger bezigheid. Terwijl op het eiland Sermata meer werk van den landbouw wordt gemaakt, is de veestapel van Loeang rijker aan karbouwen, geiten, schapen en varkens. Ook hebben de Loeangers meer zin voor den handel en voor 't uitoefenen van ambachten.

De produkten van den landbouw van Loeang en Sermata zijn al zoowat dezelfde als op Tanimbar, djagong, aardvruchten, katjangsoorten niet alleen Phaseolus-soorten doch ook Arachis Hypogaea. Ook van den aanplant van Gossypium wordt veel werk gemaakt

Is de teelt van voedingsmiddelen op Loeang nauwelijks voldoende voor de behoefte, op Sermata blijft zelfs wel wat voor den uitvoer over, zoodat in tijden van schaarste Sermata de voorraadschuur voor Loeang wordt. Dierlijk voedsel waaronder geiten, schapen en schildpadvleesch, wordt op Loeang veel genuttigd. Van sageroe zijn allen liefhebbers.

Het uitgestrekte rif waarop Loeang en de daaromheen gegroepeerde onbewoonde eilandjes gelegen zijn, biedt gelegenheid te over aan voor de tripang en schildpadvangst, waarvan dan ook veel werk gemaakt wordt. Zelfs worden hier netten gevlochten om de schildpad te vangen. De vrouwen, vooral die der christenen, zijn zeer bedreven in het weven van sarongs en omslagdoeken, en de kain Loeang wordt zoowel op Tanimbar als op de Leti-eilanden gezocht. IJzer — maar vooral goudsmeden worden er velen gevonden, en het is dan ook op Loeang dat de op al deze eilanden bekende en zoo gewilde gouden oorversierselen (lorlora) vervaardigd worden. Opmerkelijk is het, dat de beroepen tot bepaalde familie zijn beperkt en het voor deze verboden is zich met iets anders bezig te houden. Zoo zijn er bijv. goudsmeden, die niet tevens landbouwer mogen zijn.

Wij vinden dus op Loeang niet alleen de scherpe afschei-

ding van standen, maar bovendien bepaalde gilden, die ons nog meer aan een vroeger bestaan hebbend kastenstelsel doen denken en den invloed van Brahmanen voor den geest roepen.

Van het vak van scheepsbouw hebben zij ook eenig verstand, doch aangezien het hout op Loeang schaarsch is, gaan velen naar Sermata om daar de prauwen te bouwen, die zij voor hun handel noodig hebben. Sermata is evenwel niet zoo rijk aan goede houtsoorten als bijv. de Keieilanden, zoodat men zich ook daar dikwijls met lichtere houtsoorten behelpen moet, daar ijzerhout en gofasa maar schaars voorkomen.

Over 't algemeen toonen de Loeangers veel handelsgeest te bezitten en daar zij bovendien stoute zeevaarders zijn, gaan zij tot het drijven van ruilhandel naar de verschillende eilanden tot Timor-Koepang toe.

De Makasaarsche prauwen, die van Leti naar Timorlaoet vertrekken, verzuimen nooit eerst Loeang aan te doen, vooreerst om de producten van de riffen tegen lijnwaden in te ruilen en ten tweede om sarongs en omslagdoeken van Loeang op te koopen om die op Tanimbar van de hand te zetten. Ook laten zij dan te Loeang de zoo gewilde oorversierselen (lorlora) maken. Voor 't maken van een stel van die gouden oorhangers wordt 6 gulden betaald, terwijl de intrensieke waarde van het goud *f* 26 bedraagt. Evenwel wordt er dikwijls zeer mede geknoeid en 't goud sterk met zilver vermengd.

Wordt op de Tanimbar en Leti-eilanden dikwijls reikhalzend naar de jaarlijksche komst der vreemde handelaren uitgezien, te Loeang is dit minder het geval, vooreest omdat de Loeangers, zeevaarders zijnde, hunne produkten zelve wel kunnen brengen daar, waar zij gewild zijn, en ten tweede, omdat de Makasaren, profiteerende van de meerdere goedaardigheid der Loeangers, zich ook hier dikwijls aan kwade of ongeoorloofde praktijken schuldig maken. Zoo worden o. a. hier ook door hen voorschotten in goederen

gegeven en, kunnen deze het volgende jaar niet met produkten worden aangezuiverd, dan gebeurt het niet zelden, dat de schuldenaar gedwongen wordt eenvoudig zijne dochter aan den Makasaar ter aanzuivering van het voorschot af te staan. Daar dit dikwijls ook onder de christenen plaats heeft, verwekt zoo'n geval groote ergernis onder de andere geloofsgenooten, en 't is reeds voorgekomen, dat deze handelingen tot botsing met de bevolking aanleiding gaven. De kinderen, uit zoo'n vereeniging geboren, worden door de vaders naar Makasar medegenomen en daar in de leer van den Islam opgevoed en de tijd is waarschijnlijk niet ver meer, dat op deze wijze ook op Loeang Mohammedaansche propaganda zullen gemaakt worden.

De jaarlijksche uitvoer van Loeang is onder de volgende cijfers te brengen.

Tripang 80 (1) picols à *f* 32.	*f* 2560.—
Schildpad 70 katis à ± „ 7.	„ 490.—
Sarongs en omslagdoeken	„ 2000.—
Totaal	„ 5050.—

terwijl voor eene waarde van ongeveer *f* 7000 aan lijnwaden, meest zwart en wit katoen, en ook een weinig koper-, ijzer-, aarde- en glaswerk wordt ingevoerd.

Hoewel, zooals boven gezegd is, Loeang jaarlijks door Makasaren bezocht wordt, die er korteren of langeren tijd tijdelijk vertoeven, zijn toch ook op Loeang en Sermata geen vreemdelingen blijvend gevestigd.

---

(1). Van der Crab geeft in zijn werk »de Moluksche Eilanden" eenen jaarlijkschen uitvoer van 600 picols op, toch dit is bepaald foutief.

LETI-EILANDEN

DOOR

G. W. W. C. BARON VAN HOËVELL.

De Leti-eilanden, vormende de afdeeling Leti onder het bestuur van een posthouder te Serwaroe (eiland Leti), bestaan, behalve uit het hoofd-eiland Leti, uit de oostwaarts daarvan gelegen eilanden Moa en Lakor benevens het noordelijker gelegene Roma met omliggende kleine eilandjes en ten laatste Kisar, het meest westelijke.

De eilanden Leti en Kisar doen zich voor als eene aaneenschakeling van niet zeer hooge, geheel ontwoude heuvels van koepel- of klokvorm en wijzen op een ontstaan uit Plutonische gesteenten, die matig hoog opgestuwd, in golvende hellingen zijn gestold. Beide eilanden rijzen steil uit zee op en hebben slechts weinig strand, doch zijn geheel omgeven door een muur van naakte ± 60 voet hooge rotsen, die bij Kisar het geheele eiland omringen en slechts aan de west- en oostzijde op enkele weinige plaatsen, waar kleine beekjes er door heen gebroken zijn, toegangen tot het binnenland openlaten. Bij Leti evenwel zijn de openingen in deze rotsen grooter, zoodat men reeds van uit zee een blik kan werpen op de heuvels in het binnenland, hetgeen bij Kisar niet het geval is en dit eiland, vooral wanneer men het van de oostzijde nadert, niets aan het oog vertoont dan afschrikwekkend, dorre onvruchtbare rotsen, waar slechts hier en daar wat dor gras of verschroeid struikgewas zich door de steenen tracht heen te wringen. De lontarpalm geeft bovendien met zijn rechtopgaanden stam er dikwijls ver-

dorden, waaiervormigen kruin een somber karakter aan het landschap.

Zoowel Leti als Kisar bieden waarschuwende voorbeelden aan, hoe onoordeelkundige ontwouding, zelfs hier in de tropen, een verderfelijken invloed kan uitoefenen op klimaat en plantbekleeding. Veilig toch kan worden aangenomen, dat in vroegere eeuwen ook deze eilanden rijk met wildhout waren bewassen. Immers de Compagnie zou Kisar en Leti niet als hoofdzetels van het bestuur in deze streken hebben uitgekozen, als beide eilanden in die tijden reeds even dor en onvruchtbaar waren als nu. Thans gaat soms een geheel jaar, zooals 1885, voorbij zonder dat een droppel regen valt.

Het weinige, wat men in de dalen tracht te verbouwen, verschroeit en de bevolking heeft dan totaal gebrek aan plantaardig voedsel. De bewoners ontvlieden dan tijdelijk deze onherbergzame oorden, om later daarheen terug te keeren, als de bodem weder door regen gedrenkt wordt. Die van Kisar trekken dan meest naar Roma, terwijl die van Leti dan naar Moa tijdelijk de wijk nemen. Roma en Moa, hoewel eveneens een steenachtigen bodem bezittende, zijn nog niet ontwoud, de regens vallen er daarom overvloediger en de plantengroei is er dan ook minder schraal, hoewel nog lang niet weelderig te noemen. Beide eilanden voorzien in de behoefte aan hout en de bewoners van Leti en Kisar halen van daar voornamelijk het materiaal voor den bouw hunner woningen, ten minste wanneer zij zich niet met de stammen van den lontarpalm behelpen willen.

De ankerplaats is, wat het eiland Leti betreft, in de kenteringmaanden en in den oostmoesson tusschen de riffen voor de negorij Serwaroe op de noordkust. In den westmoesson zijn er geen veilige reeden en kan noch die van Batoemeaoe aan den noordoostkant, noch die van Loehoelele aan den zuidkant, als zoodanig dienst doen, zooals op deze reis bij ondervinding bleek. Westwaarts van de genoemde Christen-

negorij Serwaroe, doch mede op de noordkust van Leti, ligt de negorij Tombra, terwijl meer oostwaarts Toetoekei gelegen is. Dan volgt Batoemeaoe op den noordoostkant met de Christengemeente Serai, verder Laitoetoen op de oostkust aan de straat die Leti van Moa scheidt, Loehoelele op de zuidkust en Noewewan op de westkust van het eiland. Behalve de Christengemeenten Serwaroe en Serai zijn alle dorpen gelegen op hooge rotsen aan het strand, met wallen van opgestapelde klipsteenen omgeven. Houten ladders zijn hier niet eens aanwezig, zoodat de rotsen eenvoudig beklauterd moeten worden. De huizen staan zeer dicht op en ordeloos door elkander en zijn op zeer lage palen, die der Christenen ook wel op den grond gebouwd. Zij zijn meest met atap van klapperbladeren gedekt en dienen ook hier aan verscheidene huisgezinnen tot woning. In 't midden der negorij vindt men een zoogenaamden waringinboom, hier evenals op de Ambonsche eilanden noenoe geheeten (eene ficussoort), de eenige boom of plant, die in de geheele negorij wordt aangetroffen en die, zooals later blijken zal, de plek is waar de voornaamste godsdienstplechtigheden plaats vinden. Varkens loopen vrij in de negorij rond, wat zeer zeker de zindelijkheid niet bevordert.

Successievelijk bezocht ik alle negorijen van het eiland Leti. Wegen of voetpaden zijn er echter niet. Wel bestaat er gemeenschap tusschen de verschillende negorijen door gedeeltelijk langs het zeestrand, dan eens over rotsen of door de beddingen der kleine riviertjes te loopen en dan weder zich een weg te banen door de dichte alang-alang, doch van eigenlijke wegen, die zoo netjes op de verschillende schetskaarten van Resident RIEDEL geteekend staan, is evenwel nergens op de Tanimbar of op de Zuidwester eilanden sprake. Alleen op het eiland Kisar trof ik sporen aan, dat er vroeger een weg bestaan had, die evenwel thans in zeer vervallen staat verkeert, namelijk van het weststrand bij de ruine van het fort Vollenhoven naar de negorijen Wonreli, Kota Lama en Aboesoer.

Hier volge een overzicht van de bevolkingsterkte der verschillende negorijen van het eiland Leti.

	Christenen.			Heidenen.			Totaal.		
	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Serwaroe .	17	17	34	11	11	22	28	28	56
Toetoekei .	108	90	198	737	550	1287	845	640	1485
Batoemeaoe. Serai. . .	76	69	145	396	429	825	472	498	970
Laitoetoen .	28	13	41	688	649	1337	761	662	1378
Loehoelele .	161	115	276	670	959	1629	831	1074	1905
Noewewan .	7	4	11	325	464	789	332	468	800
Tombra . .	25	11	36	471	393	864	496	404	900
Totaal [1]).	422	319	741	3298	3455	6753	3720	3774	7494

Deze totaalcijfers, vergeleken met die van 1861 door van Eijbergen opgegeven, welke 773 Christenen en eene totale bevolking van 7412 zielen vermeldt, toonen aan dat noch het Christendom zich uitbreidt, noch het zielental aanmerkelijk toeneent, welk laatste verschijnsel is toe te schrijven aan de ongunstige verhoudingen, waaronder de bevolking bij periodieke hongersnooden haar bestaan voortsleept. Breidde het Christendom zich in de laatste jaren ook al weinig uit, toch is het een zegen, dat, na de plaatsing van een posthouder op Leti men zich weder meer om de kerkelijke

[1]) Hieronder zijn de jongens en meisjes begrepen.

behoeften der bewoners bekommerd heeft. Moest de zending destijds onder de heeren HEIJMERING en LUIJKE worden opgegeven om de gebrekkige communicatie en de totale anarchie, die toen op de Zuidwester-eilanden heerschte, thans zijn beide bezwaren grootendeels vervallen daar door de plaatsing van een posthouder althans een zweem van Europeesch gezag bestaat en de posten geregeld om de drie maanden door de mailbooten worden aangedaan. Langzamerhand beginnen dan ook op de Leti-eilanden zachtere zeden te heerschen, en laat de bevolking de gewoonte van steeds gewapend te loopen na, althans ik zag nergens op deze eilanden een spoor van wapenen, terwijl daarentegen op Tanimbar, Timorlaoet en de Babargroep geen inlander ongewapend was. Christendom, hand aan hand gaande met en gesteund door een krachtig Europeesch bestuur, is dan ook het eenige zekere middel om de bevolking tot iets beters te brengen.

Om niet in herhalingen te vervallen, vermeed ik tot dusverre te spreken over de godsdienstvormen der bevolkingen, die de verschillende door mij bezochte eilanden bewonen.

Die cultus toch is eigenlijk een en dezelfde en behoeft dus niet bij iedere groep afzonderlijk behandeld te worden. Enkele kleine afwijkingen toch zijn van ondergeschikt belang. Ik zal, nu ik de Leti-eilanden behandel, in 't algemeen over die godsdienstvormen spreken, omdat ik meen opgemerkt te hebben, dat de cultus op de westelijkste eilanden het zuiverst bewaard gebleven is, waaruit ik de conclusie zou willen trekken, dat hij van uit het westen gekomen is.

Alle heidenen zoowel op Tanimbar, Timorlaoet, de Babaren Sermatagroep als op de Leti eilanden vereeren de Zon, Oepoe-lera (heer Zon), op Tanimbar en Timorlaoet ook Doedilaa genoemd, als hoogste godheid en stellen zich deze tevens voor als het mannelijk beginsel, dat de aarde of het vrouwelijk beginsel bevrucht. Zij vereeren Oepoelera zeer eigenaardig, onder het symbool eener lamp (palita), van klap-

perbladeren vervaardigd, die zij allerwege aan hunne huizen en ook aan den heiligen ficusboom ophangen [1]).

Onder dezen boom vindt men verder een grooten platten steen, die als offertafel dienst doet en waar in vroegere tijden op Timorlaoet en Babar, ook nu nog, de koppen van gesnelde vijanden worden geplaatst. Oepoe-lera is evenwel te hoog verheven dan dat men zich rechtstreeks met hem in verbinding zou kunnen stellen, en daarom speelt ook animisme eene groote rol en doen de zielen der afgestorvenen dienst als intermediair, zoodat aan dezen geofferd wordt, opdat zij de wenschen der stervelingen aan Oepoelera zullen overbrengen. In de eerste plaats wordt vereerd de ziel van den stichter der negorij, die huist in een beeld, dat in het midden van het dorp, dicht bij den heiligen ficusboom, is opgericht en dat op de Leti-eilanden Ornoese heet. Hoewel deze beelden overal gevonden worden, zijn zij op Timorlaoet en Tanimbar zeer ruw gesneden, niet veel meer dan een stuk hout met een gezicht er op, doch op de Leti-eilanden veel kunstiger bewerkt en met schelpen versierd, zooals op Plaat XXXV onder No. 10 en 11 van het werk van Resident Riedel te zien is. Het ligt voor de hand, dat aan dit beeld geofferd wordt en zijne tusschenkomst wordt ingeroepen, waar het algemeene negorijbelangen geldt (lares publici). Verder bezit ieder huis zijn beschermgeest, aan wien de belangen van het huisgezin worden opgedragen. Deze is natuurlijk de geest van dengeen, die het huis bouwde. Hij huist in een beeldje, dat voor in den gevel gezet wordt. Overigens wordt van iederen afgestorvene (hetzij man of vrouw) een beeldje vervaardigd, dat op zolder bewaard wordt, en waarin de zielen, nitoe, na het brengen

[1]) Bij Riedel op plaat XLIV onder No. 8 en 9, zoomede op plaat XXXVIII No. 12 én 13 en plaat XXXVI No. 2 zien wij dergelijke voorwerpen afgebeeld, evenwel zonder nadere verklaring, terwijl de schrijver beweert, dat Oepoe Lera als een beeld wordt aangebeden. Dit is bepaald foutief, althans wat de Leti-eilanden betreft. Het beeld, dat men in de kampongs vindt, is Ornoese. Oepoe Lera daarentegen wordt steeds aangebeden onder het symbool van deze lampjes.

van offers, tijdelijk verblijf kunnen nemen om de belangen der achterblijvenden te hooren en die bij Oepoe lera te bepleiten. Deze beeldjes zijn ook al weder op de Leti-eilanden, waar zij iëne heeten, het kunstigst gesneden en doen daar bepaald soms aan de beelden der oud Javaansche kunst denken. Ook de christenen op die eilanden vervaardigen nog steeds deze beeldjes, doch dan meer gemoderniseerd met hooge hoeden op en op stoelen gezeten. Anders worden zij meestal in hurkende houding voorgesteld, juist in den stand waarin op de Leti-eilanden de dooden begraven worden. Evenwel vond ik ook vrouwenbeelden, die als Javanen met onder het lijf gekruiste beenen zaten (bersila). Op de Tanimbar en Timorlaoet-eilanden zijn deze beeldjes aldaar waloed [1]) genoemd, zeer ruw gesneden, doch hoe westelijker men komt hoe meer kunstzin er in op te merken valt. Trouwens hoe westelijker hoe zuiverder de godsdienst van Oepoe-lera in al hare vormen bewaard is. Een en ander doet het vermoeden rijzen, dat Javanen of Balineezen in oude tijden hier invloed hebben uitgeoefend. Zoowel de vorm der laren en penaten, die, zooals ik boven zeide, aan oud Javaansche kunst doen denken, als de ficus als heilige boom en de scherpe afscheiding van standen, die men op al deze eilanden aantreft (op de westersche eilanden ook weder het sterkst) zijn allen zoovele sporen, die heenwijzen naar oud Javaanschen invloed. Ook op reis laten zij zich door de zielen der afgestorvenen begeleiden. Daar het meenemen der beeldjes te lastig is, weten zij de zielen te doen verhuizen in platte kleine steentjes, zoodat zij dan de gepetrifiëerde zielen hunner geliefde dooden in hunne reistasschen kunnen mededragen. Eens per jaar daalt Oepoe-lera in den waringinboom af en komt dan de aarde bevruchten.. Bij deze gelegenheid hebben zoowel op de Leti-eilanden als op de Sermata en Loeanggroep groote feesten, porĕka genoemd, plaats.

[1]) Op Tanimbar trof ik enkele personen aan, die kleine beeldjes van honden droegen waarin zij zeiden, dat de ziel van een voorvader huisde. Is dit eenvoudig totemisme of een overblijfsel van 't geloof aan zielsverhuizing?

Tal van varkens en honden worden dan geofferd en ware bachanaliën onder den boom gevierd, waaraan zoowel mannen en vrouwen deel nemen. Onder zang en dans wordt dan de bevruchting der aarde plastisch voorgesteld, door het uitoefenen van den coitus in het openbaar. Op Timorlaoet en Babar, waar de ritus van Oepoe-lera niet meer zoo zuiver is bewaard, worden ook deze poréka-feesten niet meer gevierd. Evenwel is daar het rotan-trekken meer gebruikelijk en hoewel dit spel alleen gespeeld wordt, als naar regen verlangd wordt, heeft het toch ongetwijfeld eene godsdienstige beteekenis en houdt het nauw verband met de poréka-feesten. Immers de mannen en vrouwen in twee partijen verdeeld en elk een stuk van de rotan in de hand houdende, bootsen toch ook door 't voor- en achteroverbuigen van 't lichaam de bewegingen van cohabitie na.

Het begraven der dooden staat natuurlijk in nauw verband met de godsvereering.

In de wijze van begraven wordt evenwel op al deze eilanden verschil opgemerkt. Terwijl de bevolking van al de Leti-eilanden, zoomede van Loeang en Sermata hare dooden in hurkende houding eenvoudig in lijnwaad gewikkeld in den grond begraaft (op Kisar en Roma dikwijls in de huizen), worden op Timorlaoet, Tanimbar en Babar de lijken in kisten gelegd, die den vorm eener prauw hebben en welke kisten nu eens op stellages aan het zeestrand of in de boomen, dan weder op de rotsen gezet, maar ook wel in den grond begraven worden. Het komt mij voor, dat in den loop der tijden verschillende oorzaken hebben medegewerkt om de oorspronkelijke wijze van begraven te wijzigen. Zoo is het begraven van lijken in de huizen op Kisar, Roma en soms ook op Leti mogelijk een gevolg van het begraven in de kerken zooals in vroegere tijden plaats vond. In de kerken op die eilanden vindt men nl. verscheidene graven, waaronder die van zendelingen als WIENKOTTER en JAESRICH.

In een opzicht komen evenwel allen overeen nl. dat zij de voorstelling hebben, dat de zielen der afgestorvenen zich ophouden op in de buurt gelegen onbewoonde eilandjes of

gedeelten der kust en dat hun de reis derwaarts gemakkelijk moet worden gemaakt. Daarom geven de bewoners van Timorlaoet, Tanimbar en Babar aan hunne doodkisten den vorm van prauwen, opdat de zielen de reis naar Noesanitoe kunnen ondernemen en worden op de Leti-eilanden (voornl. Roma) bij overlijden kleine prauwtjes vervaardigd, die van de noodige leefkost voorzien in zee gezonden worden om de ziel van den overledene naar Noesiata te brengen.

Mijn tocht binnenlands naar de verschillende negorijen leverde weinig bijzonders op en strekte grootendeels slechts ter bevestiging van de berichten van andere reizigers. Te Serwaroe en Serai (de standplaatsen der vroegere zendelingen) vond ik ruw van klipsteen gebouwde kerken en schoolmeesters- of zendelingwoningen en te Batoemeaoe de ruinen van een blokhuis uit de tijden der Compagnie. De aanblik van het land was al even treurig als van uit zee. De boom, die, zooals reeds gezegd is, een zeker cachet aan het landschap geeft, is de lontarpalm, de borassus flabelliformis, hier kole genaamd, die tot op de toppen der hoogste heuvels in verspreid staande exemplaren voorkomt. Deze boom verschaft den inlander spijs en drank. De vruchten bevatten een geelachtig eetbaar vleesch en van den bloemkroon wordt de onmisbare sagoeweer [1]) gewonnen. In den westmoesson geeft de koleboom evenwel geen sap en dan moet de inlander zijn toevlucht tot den klapperboom nemen om palmwijn te verkrijgen. Behalve vele klapperboomen komt verder de artocarpus incisa of soekoenboom veel voor en wordt ook een slecht soort mangifera sylvatica in veelvuldige exemplaren gevonden. De pitten der mangga's worden gedroogd, in stukken gesneden en gekookt en in tijden van schaarschte in groote hoeveelheden door de bevolking genuttigd. Canarium commune groeit er niet, wel Canarium microcarpum

[1]) De veronderstelling is niet gewaagd, dat de naam kolwater, zooals de Amboneezen en de bewoners der Oelassers overgehaalde sageroe noemen, van de Zuidwester eilanden afkomstig is nl. »water van den kolepalm". De lontarpalm wordt evenwel op de Ambonsche eilanden niet gevonden.

met kleine, doch sterk oliehoudende zaden. Slechte pisangsoorten en Carica papaja zoomede areca catechu komen ook voor. De laatste boomen zijn evenwel schaars te vinden. Overigens is de plantengroei schraal en ontwaart het oog niets dan steenachtige heuvels met kort, dor gras bewassen. Aan de noordzijde van 't eiland begint de imperata arundinacea reeds veld te winnen. Het vee graast dan ook meestal aan de zuidzijde van het eiland. Tusschen de heuvels in, dus op de plekken, waar zich de humus verzameld heeft, wordt door de bevolking djagong, katjang, tapioca, arachis hypogaea en ook een weinig roode rijst verbouwd en verder katoen geteeld, dat voor eigen gebruik benuttigd wordt. Heeft de bevolking over 't algemeen gebrek aan plantaardig voedsel, vleesch wordt daarentegen veel genuttigd, want vee maakt den rijkdom dezer eilanden, doch vooral van Leti en Kisar uit.

't Zijn voornamelijk karbouwen, schapen, geiten en varkens, die men aantreft. Koeien zijn er niet en slechts enkele paarden, van Timor aangebracht, worden gevonden.

Het volgende staatje geeft een overzicht van den veestapel.

EILANDEN.	Karbouwen.	Paarden.	Schapen.	Geiten.	Varkens.
Leti.	1410	71	3050	1530	7525
Kisar	2345	36	20170	12190	6035
Roma.	7	—	3	245	259
Moa	820	—	295	1154	1588
Laikor	160	—	1898	2880	1080
Totaal. . .	4742	107	25416	17999	16487

Niettegenstaande dezen zoo rijken veestapel, die een groote

bron van inkomsten zou kunnen worden, profiteert de bevolking er slechts weinig van en wordt bijna geen vee voor den uitvoer bestemd noch huiden uitgevoerd. Vreemd mag het zeer zeker heeten, dat van deze eilanden per mailboot geen vee naar Ambon wordt gebracht, waar het schaarsch is en goede prijzen behalen zou. Niettegenstaande de bevolking overvloed van slachtvee heeft, wordt toch nog altijd hondenvleesch als eene lekkernij genuttigd en boven alles verkozen.

Aan pluimvee zijn al deze eilanden, Kisar uitgezonderd, niet zeer rijk en 't kost dikwijls moeite wat kippen te bekomen. Op Timorlaoet en de Babargroep werden zelfs ongehoorde prijzen bijv. van ƒ 2.50 voor eene kip gevraagd. Hoewel het vee privaateigendom is, wordt het toch des nachts in gemeenschappelijke kralen gestald. Evenals op zoovele plaatsen in Indië wordt de bewaking van eene geheele kudde van honderde dieren opgedragen aan één persoon of ook wel aan één kleinen jongen. Voor croiseering of veredeling wordt niets gedaan.

Natuurlijk dat in tijden van droogte ook de veestapel hieronder lijdt. Het eerste artikel van een verstandig bestuursprogramma voor Leti en Kisar moet dan ook zijn te trachten overal weder boomen aan te planten, ten einde zoodoende bodem en klimaat te verbeteren.

In de kampong Loehoelele of Lebelele op Leti's zuidkust vond ik de bevestiging van mijn vermoeden, dat nl. de pamali voorwerpen, die ik op het eiland Koer (vide mijn opstel over de Kei-eilanden) ontdekt had, altaren waren gewijd aan zonnecultus. Ik was nl. bij het zien der teekening op plaat XXXV No. 3 van het werk van den Resident Riedel op het denkbeeld gekomen, dat het daar afgebeelde voorwerp wel identisch zijn kon met de door mij op Koer ontdekte, hoewel de heer Riedel het een koperen keteltrom van oost-Aziatischen oorsprong noemt. Ik begaf mij daarom naar die negorij en vond er onder een afdak het begeerde voorwerp, dat in een reuk van groote heiligheid stond. Het bleek mij bij navraag, dat Resident Riedel zelf het

voorwerp niet had aanschouwd, doch was afgegaan op berichten en op eene teekening van den hulpprediker N. Rinnooy welke teekening evenwel niet nauwkeurig is. Het voorwerp stond omgekeerd met het bovenvlak op den grond, zoodat dit onzichtbaar was. Men vertelde dat het 100 jaren geleden op een der hoogste heuvels van Leti gevonden was, wat ook zeer goed mogelijk kan zijn, daar 't vermoeden gewettigd is, dat de negorijen in oude tijden, evenals zulks thans nog op Kisar het geval is, op de toppen der heuvels waren gebouwd, en men eerst later naar de rotsen aan het zeestrand is afgedaald. Het kostte mij veel moeite de inlanders te bewegen het voorwerp om te keeren. Ik voorspelde hun, dat het er dan geheel anders zou uitzien en zij „Oepoe lera" zouden zien verschijnen. En werkelijk, toen het altaar was omgedraaid, kwamen èn het beeld van de zon met twaalf stralen in 't midden van 't bovenvlak èn de vier kikvorschen en relief voor den dag. De verbazing der Letineezen was groot, toen zij mijne voorspelling bewaarheid zagen. Het altaar kwam zoo zeer overeen met die door mij op Koer gevonden, dat het was of zij uit dezelfde fabriek afkomstig waren. Hoewel dat te Loehoelele over 't algemeen in beteren staat was, had evenwel hier het bovenvlak, daar het zoolang in den vochtigen grond gestaan had, meer geleden, en kon ik dan ook de concentrische cirkels met geciseleerde figuren niet terugvinden. Het zijvlak was echter beter bewaard en vertoonde figuren, die ik zou houden voor een soort van een hiëroglyphisch schrift, waarvan ik een gedeelte, dat goed zichtbaar was, zoo getrouw mogelijk nateekende. Het vinden van dit voorwerp in een land, waar nu nog de vereering van Oepoe-lera in volle kracht is, maakte mijn vermoeden tot zekerheid, dat ik hier werkelijk te doen had met een altaar of offertafel, gewijd aan zonnecultus, en dat vroeger, toen de kunstvaardigheid op deze eilanden nog grooter was, dergelijke altaren gebezigd werden voor het doel, waarvoor nu de groote platte steenen onder den heiligen waringinboom zijn bestemd. Mo-

gelijk werden zij ook wel door Brahmanen op Java en Bali vervaardigd en herwaarts overgebracht.

Overigens merkte ik op mijne reis door Leti niet veel merkwaardigs op. Alleen verdient nog eene bijzonderheid der negorij Tombra vermelding, waar de woning van den toewan tanah d. w. z. van den oudsten afstammeling van den eersten bewoner der negorij op eene bijzondere wijze was versierd. Deze persoon bekleedt eenigzins de functien van priester, dewijl hij zorgen moet dat het beeld van Ornoese (een zijner voorvaderen) steeds in orde is. Zijn huis staat dan ook dicht bij dezen heiligen plek en bij den waringinboom. Ook is hij belast met de leiding der poréka-feesten. Op den gevel zijner woning was in roode oker eene groote teekening aangebracht, die blijkbaar het poréka-feest onder den waringinboom voorstelde en welke teekening vrij kunstig in bijzonderheden was bewerkt.

De bevolking is overal op de Leti-eilanden in scherp afgescheiden standen verdeeld, welke strenge afscheiding aan het kastenstelsel denken doet. De aanzienlijke of eigenlijke heeren des lands heeten Marna, de tweede stand of vrije boeren pŏre (boer), terwijl de derde stand met den naam van stam wordt aangeduid. Wel is waar is nog bekend wie afstammelingen zijn van vroegere slaven (ate), doch deze afscheiding gaat gelukkig meer en meer verloren, en ook zij worden al tot den derden stand gerekend. Terwijl de marna's primitief de eenige grondbezitters waren, verstaat men onder pŏre die leenmannen, welke in den loop der tijden vrij werden, hetzij door uitsterving van het geslacht van den leenheer, dan wel op andere wijze bijv. door betaling der schulden van hun leenheer) dit privilege verkregen. Onder „stam" worden begrepen alle verdere ondergeschikten. Huwelijken in denzelfden stand worden zonder betaling van bruidschat gesloten. Bij mesalliance wordt boete betaald en blijft het de vrouw, die den stand der kinderen bepaalt. Schaking komt alleen voor op Kisar en dan nog wel meest van gehuwde vrouwen. Een enkele gouden plaat

is dan voldoende om het misdrijf van den beleedigden echtgenoot af te koopen. Op Leti erft de vrouw alleen datgene, wat men op Sumatra de harta pentjarian zou noemen, de eigenlijke harta poesaka vervalt aan de zuster of aan hare kinderen. Waardigheden of bedieningen gaan over op den man van de oudste dochter. De vrouw speelt dus op Leti de hoofdrol. Op Kisar en Moa is het de oudste zoon, op Lakor en Roma evenwel de zusterszoon, die erft en opvolgt.

De kleeding is op alle Leti-eilanden nog zeer primitief. De mannen, zoowel christenen als heidenen, hebben niets aan dan een smalle tjidako, rēwĕ geheeten, van eigen maaksel, de vrouwen slechts een zelf geweven kain, lāwĕrĕ, boven de borsten vastgemaakt of zij bedekken deze laatste bovendien met een slendang snikir. Nooit evenwel loopen zij, zooals de vrouwen op Tanimbar en Timorlaoet, met ontbloote mammae. Slechts enkelen onder de christenen zijn in 't bezit van een baadje en broek, terwijl men ook hier en daar, doch bij uitzondering, door eene christenvrouw een zwart baadje ziet dragen. Het haar wordt door de mannen kort afgeknipt, dat der vrouwen wordt in een knoop op het achterhoofd opgebonden. De heidenen op Kisar daarentegen dragen nog lang haar, dat evenwel niet met aschwater wordt uitgebeten, doch dat boven op het hoofd in een kondeh wordt samengebonden, waarin dan een kleine ronde kam van buffelhoorn wordt gestoken. Versierselen als ringen om armen of beenen zag ik weinig dragen. Oorringen in 't geheel niet, 't was zelfs eene zeldzaamheid dat de ooren doorboord waren, en groote gaten in den oorlel, zooals op Tanimbar en Babar, zag ik nergens op de Leti-eilanden [1]).

Als eenige versiering droegen de mannen een' smallen haarband van het blad van den kolepalm, om het hoofd gebonden. Alleen bij feestelijke gelegenheden dragen de vrouwen zeer dunne zilveren of gouden platen op de borst, zooals die op plaat XL door Resident Riedel zijn afgebeeld.

[1]) In vroegere tijden was dit waarschijnlijk wel gebruikelijk, althans bij hunne afgodsbeelden worden nog dikwijls gaten in de ooren gevonden.

De hoofden zijn bij bezoeken van ambtenaren gekleed op eene de Europeesche modes parodieerende wijze, met ronde zijden hoeden, die zeer rood geworden zijn, en met rokken, waar de wol geheel is afgesleten.

Het eiland Kisar biedt geen goede ankerplaatsen aan, en alleen in den oostmoesson kan geankerd worden even bezuiden de ruinen van het fort Vollenhoven op de westkust op een koraalbank met zeer ongelijke diepte. De plaats is zeer kenbaar, daar op deze hoogte de rotsen eenigzins terugwijken en een smalle zoom fijn zand zichtbaar wordt.

Gelukt het al op deze bank te ankeren, dan moet men toch, wegens het gevaar van afdeinzen, trossen aan den wal vastmaken, zoodat in verband met de zware valwinden, die hier kunnen waaien, het ankeren altijd min of meer gevaarlijk blijft. Aangezien de westmoesson (3 Januari) bereids was ingetreden, bleven wij op en neer houden op de oostzijde van Kisar, na vruchteloos naar eene ankerplaats te hebben gezocht.

Op de plek door GREGORY aangegeven, werd vlak onder den wal 30 vadem gelood, doch eene sloeplengte daar van daan weder 6 vadem met steenen, zoodat van ankeren hier natuurlijk geen sprake kon zijn, daar er geen ruimte voor 't schip was om te zwaaien. Op de oostzijde van 't eiland ziet men op een rots de negorij Poera Poera liggen, trouwens het eenige dorp van 't geheele eiland, dat van uit zee te zien is.

Eene opening in den rotswand, iets zuidelijker dan Poera Poera, waardoor een klein beekje zich heengewrongen had [1]), gaf toegang tot het binnenland, en was het mij doenlijk langs dit pad de westkust te bereiken. Het land was zoo mogelijk nog dorrer en onvruchtbaarder dan Leti.

Slechts in de vallei langs de oevers der beekjes (ook naar de westkust vloeit een klein riviertje in zee) was de plan-

[1]) Dit plekje strand wordt door de inlanders Namaha (reede) genoemd, omdat het voor inlandsche kleine vaartuigen en sloepen mogelijk is hier op de oostkust te landen.

tengroei iets weelderiger, en kon men zich voorstellen in een tropisch land te zijn. De flora is geheel dezelfde als die van Leti. Slechts dient vermelding een zeer goede varieteit van citrus aurantium met groote ronde vruchten en ruwe schil, die speciaal hier voorkomt, veel aftrek vindt en ook naar Timor wordt uitgevoerd.

Ook moet het voorkomen van enkele sagoeboomen nabij Lebelaoe en Kota lama worden geconstateerd, hoewel sagoe nooit weelderig hier tieren zal, daar de bodem van Kisar niet drassig genoeg is.

Van ieder plekje in de dalen, waar maar een weinig teelaarde te vinden was, was geprofiteerd om djagongtuinen aan te leggen of katjang te planten. De kampongs zijn met uitzondering van Wonreli, Aboesoer, Kota Lama en het zooevengenoemde Poera Poera, allen gelegen op de toppen der hoogste heuvels. Zij zijn evenwel allen verlaten en dienen slechts als plaats van retraite in tijden van oorlog. Zij zijn evenzoo versterkt als op Leti. De bewoners wonen verspreid in hunne tuinhuisjes in de dalen en hebben de kampongs, zooals zij zeggen, overgelaten aan de hoede van de zielen der voorvaderen, die natuurlijk niet zoo gemakkelijk verhuizen. Talrijke kudden van geiten, schapen en karbouwen bedekten de spaarzaam met gras bewassen heuvels. Ik trok langs en over deze heuvelrijen naar de negorijen Aboesoer en Jawoeroe, waar een steenen kerk en schoolgebouw gevonden worden. Van daar ging ik naar de kampong Kota lama in de nabijheid van het vervallen fortje Delftshaven. Deze kampong is merkwaardig, omdat hier de woonplaats is van kreolen.

Deze afstammelingen der tijdens de O. I. Compagnie alhier gevestigde Europeanen (mannen en vrouwen) verkeeren in een allerzonderlingsten rechtstoestand. Slechts weinigen vermengen zich met vrouwen van het land, doch huwen zij steeds onderling. Zij dragen geheel Europeesche namen, als: Schilling, Woudhuizen, Joostensz, Visser, Lander, Speelman, van Hasselt, Bakker enz. en de meesten zijn dan ook zeer blank met blauwe oogen en blond haar.

Vooral bij een schoolbezoek viel het op, daar zooveel echt Europeesche kinderen bijeen te zien. Nadat in 1819 de bezetting op Kisar was opgeheven, werden deze kreolen, die aldaar wenschten te blijven, geheel aan hun lot overgelaten, terwijl bij het instellen van een burgerlijken stand aan hen niet schijnt gedacht te zijn.

Een gevolg hiervan was, dat niet alleen Maleisch en de landstaal in gebruik kwamen, het Hollandsch niet meer verstaan werd, doch ook dat hun Christendom achteruitging, en zij vele heidensche gewoonten en gebruiken aannamen. Nu er weder inlandsche schoolmeesters en inlandsche godsdienstleeraars in de nabijgelegen negorij Wonreli geplaatst zijn, profiteeren hunne kinderen weder van het daar gegeven onderwijs, zoodat zij langzamerhand wel weder uit hunnen verachterden staat zullen worden opgeheven [1]). Wel is waar zijn zij meerendeels niet meer in het bezit van papieren, die hunne Europeesche afkomst bewijzen, terwijl hun destijds de gelegenheid niet gegeven werd hun burgerlijken staat te verzekeren, maar toch brengt de billijkheid mede, dat hun rechtstoestand geregeld worde, daar het toch wel niet aangaat personen, die zoo blank zijn als schrijver dezes en zoo onbetwistbaar van Europeeschen landaard zijn, met inlanders gelijk te stellen en hen c. q. door inlandsche rechtbanken te doen veroordeelen. Tot voor weinige jaren stonden zij onder de bevelen van den Radja van Kisar. Nu evenwel zijn zij aan de bevelen van dezen inlander onttrokken en hebben hun eigen wijkmeester, zoodat zij nu meer in den rechtstoestand van Ambonsche burgers zijn gebracht.

Zij zijn nog 281 zielen sterk, en, hoewel zij steeds onderling huwen en er dus zelden nieuw bloed ingebracht wordt, bestaat er toch nog volstrekt geen reden om te veronderstellen dat zij spoedig zullen uitsterven. Integendeel zijn de vrouwen zeer vruchtbaar. Wel een bewijs van de mogelijkheid der

---

[1]) Volgens het aantal schoolbezoekende kinderen zouden zij zelfs aanspraak hebben op eene Europeesche school met twee onderwijzers.

onafgebroken voortplanting van Europeanen tusschen de keerkringen, n'en déplaise Dr. VAN DER BURG, die zulks ontkent, en stoutweg beweert, dat het voortbestaan van deze kreolen is toe te schrijven aan Amerikaansche walvischvaarders, die dikwijls deze eilanden bezoeken. Van dergelijke vermenging is te Kisar evenwel niets bekend. Werd in vroegere tijden (sints 1853 in 't geheel niet meer) het eiland wel eens één enkel maal door zoo'n walvischvaarder aangedaan tot het verkrijgen van verversching, zoo is het toch bepaald eene gewaagde onderstelling of liever geheel fictie, dat de dames van Kota Lama zoo in 't bizonder deze vreemdelingen begunstigen zouden.

De huizen dezer kreolen zijn wat beter gebouwd dan die der inlanders. Zij staan niet op palen doch op den grond op een fondament van klipsteen met leem aangestreken en zijn omringd door kleine moestuintjes, waarin wat vruchten als pisang, papaja, spaansche peper, suikerriet en katjang verbouwd wordt. Zij kleeden zich, de vrouwen in sarong en kabaja, de mannen, voor zoover zij zulks machtig kunnen worden, in Europeesch kostuum en anders in de kleeding van den Ambonschen burger. Zij houden zich, evenals de inlanders, met den aanplant van djagong en kapas bezig, en het is wel een sterk bewijs voor hun onvermengd Europeesch bloed, dat zij niettegenstaande dezen veldarbeid in de tropische zon van Kisar, waar zoo weinig schaduw te vinden is, nog zoo weinig gebruind zijn. Verder vlechten zij stroohoeden en de vrouwen weven voortreffelijke kains en slendangs, die zij met prauwen, welke zij van de Loeangers koopen, naar Timor brengen en die ze daar voor andere Europeesche lijnwaden en chitsen inruilen.

De negorij Wonreli waar vroeger de hulpprediker gevestigd was, ligt tegenover Kota Lama. Thans worden de werkzaamheden van den hulpprediker door een' inlandschen leeraar waargenomen, die dan ook in diens steenen woning, vlak bij de groote kerk, verblijf houdt. Van Wonreli is het slechts een half uurtje naar het westerstrand, waar de ruinen

van het groote fort Vollenhoven en daarachter de overblijfselen van de vroegere Residentswoning te zien zijn. Een voorheen goede weg verbindt Kota Lama met het strand.

De overige kampongs van het eiland Kisar zijn Lebelaoe in het noordwesten en Oirata barat en timor, beide gelegen op de zuidoostzijde. De bevolkingsterkte is als volgt:

Negorijen.	Christenen.			Heidenen.					Totaal bevolking.
	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	
Poera Poera . .	26	31	57	372	297	669	398	328	726
Abocsoer	212	203	415	196	253	449	408	456	864
Jawoeroe	46	29	75	665	769	1434	711	798	1509
Wonreli	196	193	389	1592	1461	3053	1788	1654	3442
Lebelaoe	6	4	10	351	292	643	357	296	653
Oirata (Oost).									
Oirata (West).	—	—	—	918	903	1821	918	903	1821
Totaal.	486	460	946	4094	3975	8069	4580	4435	9015

Hierbij gevoegd de kreolen van Kota Lama, 145 mannen en 136 vrouwen of 281 zielen, geeft eene totale bevolking van 9296 zielen voor het eiland Kisar.

Het geheele eiland staat min of meer onder de suprematie van een Radja, die te Wonreli woont en aan wien de andere hoofden met den titel van orangkaja ondergeschikt zijn.

Het eiland Roma, hoewel grooter dan een der eilanden

Leti of Kisar is veel minder sterk bevolkt en bevat niet meer dan vijf negorijen, namelijk de hoofdnegorij Djeroesoe op de zuidkust met eene inlandsche school. Verder Oerwakeka en Noewaroe, mede op de zuidkust doch meer westwaarts, Laroewani meer in 't binnenland doch dicht bij laatstgenoemde negorij en eindelijk het kleine gehucht Hila op de noordwestkust. De bevolking bedraagt slechts 1130 zielen en is aldus over de verschillende negorijen verdeeld.

Negorijen.	Heidenen.			Christenen.			Totaal.		
	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Djeroesoe ..	99	76	175	135	136	271	234	212	446
Oerwakeka.	77	83	160	6	2	8	83	85	168
Noewaroe ..	208	169	377	8	—	8	216	169	385
Laroewoni..	56	54	110	5	—	5	61	54	115
Hila	7	7	14	1	1	2	8	8	16
Totaal...	447	389	836	155	139	294	602	528	1130

De ankerplaats is in den oostmoesson voor het klein gehucht Hila en in den westmoesson niet noordwaarts van het kleine eilandje Noesmitan, zooals in Gregorij staat vermeld, doch in de Roemah Koeda [1]) baai daar vlak tegenover. Terwijl men bij Noesmitan omringd is door klippen en steenen, ankerden wij in genoemde baai vlak bij een klein

[1]) Aldus genoemd, omdat hier vroeger het eenige paard was gestald, wat Roma rijk was.

riviertje, op 400 Meter afstands van den wal in 15 vadem moddergrond ± $^1/_8$ mijl westelijker dan de negorij Djeroesoe.

Dit gedeelte der kust van het eiland Roma, zoomede de Roemah Koeda baai werd door de officieren van Zr. Ms. oorlogschip „Floris" opgenomen en in kaart gebracht.

Het eiland Roma en de omliggende kleine eilandjes zullen ± 1000 voet hoog zijn. Zij zijn over 't algemeen goed met wildhout bewassen en zien er dus niet zoo onherbergzaam uit als Leti en Kisar. Toch valt over overgroote vruchtbaarheid niet te roemen. Op de noordkust zijn nog sporen van vulkanische werkzaamheid, er worden heete bronnen aangetroffen. De geheele oost- en noordkust is onbewoond, zoomede de omliggende eilandjes. Deze, reeds door VAN EYBERGEN vermeld, zijn 9 in getal, waarvan er 7 oostwaarts van Roma gelegen zijn nl. Noeskital, Waitelang, Noesa pota-pota, Noesa-laoet, Maoepora en Djokā. Behalve het zuidelijk gelegen Noesmitan ligt het eilandje Noesiata om de noordwest.

Van al deze eilanden zijn alleen Maoepora en Noesiata eenigszins vruchtbaar en de andere niet veel meer dan weinig begroeide rotsen. De twee genoemde eilandjes leveren ebbenhout, kamoening, kajoe tjindana (santalum album) als reukwerk gebrand, en verder het door de Madoereezen alhier gezochte sapanhout en wel de caesalpinia ferruginea. Jaarlijks komen een tiental prauwen van Soemenap hier de schors van dezen boom, die zij tot het roodverven hunner sarongs bezigen, afhalen. Voor de vergunning dezen bast in te zamelen wordt door hen niets anders betaald dan twee stukken wit katoen per prauw, één voor den orangkaja en één voor den toewan tanah.

Het eilandje Noesiata is bovendien merkwaardig, omdat dit de plaats is waar de zielen der afgestorvenen zich ophouden.

Overigens komen dezelfde boomen en gewassen als op Leti op Roma voor. Alleen dient vermelding, dat de kolepalm hier minder menigvuldig is, maar daarentegen de arenga saccharifera veel voorkomt. Op Roma wordt de

sageroe dan ook uit dezen palm gewonnen. Verder zijn sagoeboomen niet zeldzaam, zoo zelfs dat men hier voor dakbedekking geen klapperbladeren zooals op Leti, maar atap van sagoebladeren bezigen kan. Verder verdient vermelding, dat calamussoorten, die op Leti ontbreken, hier mede worden aangetroffen.

Evenals op Leti is het hoofdvoedsel djagoeng, hoewel natuurlijk van de aanwezige sagoe ook gebruik gemaakt wordt. Arachis hypogaea wordt niet aangeplant. De omstreken der Roemah Koeda baai, waar een klein riviertje zich in zee stort, zijn het vruchtbaarste. De meeste aanplantingen zijn dan ook daar aangelegd, hoewel er zonderling genoeg geen negorij te vinden is. Het zou ook moeilijk zijn de bevolking der Leti-eilanden te bewegen hunne kampongs te verplaatsen, daar men dan aanstonds met bijgeloof zou te kampen hebben, aangezien de plekken van vestiging door de voorouders zijn uitgezocht. Het geheele eiland staat onder de bevelen van den Orangkaja van Djeroesoe, aan wien de orangtoewa's, die over de andere negorijen bevelen, ondergeschikt zijn.

De negorij Djeroesoe brandde in Maart 1886 af, doch werd sedert voor 't grootste gedeelte weder herbouwd. In 't midden ongeveer prijkt het groote huis van den orangkaja, het mooiste wat ik op de Leti eilanden zag. Trouwens bij den opbouw der negorij Djeroesoe was op instigatie der Ambonsche schoolmeesters eenige regelmaat in acht genomen, de huizen stonden op den grond in geregelde rijen, waartusschen straten waren opengelaten, in één woord, de negorij maakte van alle kampongs, die ik zag, den gunstigsten indruk en was meer op de Ambonsche wijze gebouwd. Van een fort uit de tijden der Compagnie was weinig meer over. Alleen de fondementen waren nog te zien, benevens een paar onbruikbare dertigponders. Ook herinnerde nog een pilaar met de bekende initialen, onder den naam Batoe wolanda bekend, aan de tijden der O. I. Compagnie. [1])

[1]) Op het eiland Kisar vond ik wel vier dergelijke steenen, die door de bevolking nog altijd in eere worden gehouden.

Een schoolgebouw, tevens kerk, was mede aanwezig. Een dans, door mannen en vrouwen alhier uitgevoerd, verschilde weinig van het tabar en somar der Tanimbar-eilanden. Alleen was de dans der vrouwen eenigzins anders, daar zij geen koperen ringen om de enkels droegen, waarmede gerinkeld werd, en de bewegingen kwamen meer overeen met het menari der Ambonsche Christen djoedjaro's. Het trok mijne aandacht dat te Djeroesoe zooveel gevallen van elefantiasis, zoowel onder mannen als vrouwen, voorkwamen.

Het eiland Moa, dat door een straat van nog geen Duitsche mijl van Leti gescheiden is, doet zich van uit zee van de noord- en zuidzijde gezien voor als twee eilanden. Dit komt, omdat alleen de westelijkste en oostelijkste deelen zich hoog boven de zee verheffen, welke bergen door een breede strook vlak land verbonden zijn. Het lage gedeelte is moerassig en dicht met sagoe begroeid, wat dan ook met djagoeng het hoofdvoedsel der bevolking uitmaakt.

De hoogste berg is de Karbouwenpiek op de oostzijde, die ± 1800 voet zal bereiken en geheel en al een vulkanisch voorkomen heeft. De Karbouwenpiek ontleent haar naam aan eene legende, die bij de bewoners van Moa voortleeft, nl. dat de vele wilde karbouwen, die op het eiland voorkomen, door deze piek zouden worden gebaard. Toen deze wilde karbouwen zoo talrijk werden, dat zij het geheele eiland met verwoesting bedreigden, is een gat in dezen berg door de inlanders met steenen versperd en sedert zou hun aantal veel verminderd zijn.

Van wilde varkens, die op geen der andere Leti-eilanden gevonden worden, heeft de bevolking van Moa veel last en herhaaldelijk vernielen deze het weinige, wat aangeplant wordt. Herten komen hier evenmin als op Tanimbar en de andere Zuidwester-eilanden voor.

De bergen op den westkant van het eiland zijn met zware bosschen bedekt, die dan ook het timmerhout voor Leti leveren. De meest voorkomende houtsoorten zijn kajoe besi,

lingoa soorten, halaor en titihout. Van alle Leti-eilanden is Moa niet alleen het grootste maar ongetwijfeld ook het vruchtbaarste en is de flora het rijkst aan varieteiten [1]).

De bevolking teelt dezelfde veldvruchten als op Kisar en Leti.

Ten gevolge van de steile kusten biedt ook dit eiland geen veilige ankerplaatsen aan. Met moeite kan in den oostmoesson geankerd worden voor de negorij Kaiwatoe op de noordzijde en in den westmoesson is er geen veilige ankerplaats. Wel kan voor de negorij Pati op de zuidkust ± 300 Meter uit den wal in 32 vadem koraalgrond geankerd worden, doch reeds op een afstand van 500 Meter uit den wal ziet men straat Leti geheel open en de Z. W. hoek van Moa vrij van de N. O. hoek van Leti [2]). Een gevolg hiervan is, dat als de noordwestewind met kracht doorstaat, er voor de negorij Pati hevige branding staat, zoodat het landen hier toch onmogelijk is. Slechts in de kenteringmaanden Maart, April, October en November is het mogelijk Moa te bezoeken.

De hoofdnegorij van het geheele eiland is Pati onder een orangkaja, aan wien de hoofden der overige negorijen, hoewel deze mede den titel van orangkaja voeren, ondergeschikt zijn.

In de onmiddelijke nabijheid van Pati, een weinig meer binnenlands, liggen de kampongs Roekseli en Werwele, Werwaroe geheel in 't binnenland, Klis Timoer en Klis Barat op den zuidoostkant, Toinaman op de westzijde (van uit zee niet zichtbaar), en eindelijk Kaiwatoe en Mowaing op de noordkust.

Het bevolkingcijfer is zooals het onderstaande staatje aangeeft.

---

[1]) De grond van Moa is voor myristicaceën geschikt, ten minste de Compagnie moest herhaaldelijk extirpatietochten ondernemen tot uitroeiing van notenmuskaatboomen.

[2]) Op de schetskaart van Res. RIEDEL is het beloop der westkust van Moa niet juist geteekend, en moet de richting meer N. W. Z. O. zijn, terwijl de Z. W. hoek op die kaart veel te zuidelijk uitsteekt.

Negorijen.	Christenen.			Heidenen.			Totaal.		
	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.	Mannen.	Vrouwen.	Totaal.
Pati . . .	35	42	77	31	31	62	66	73	139
Roekseli. .	19	23	42	55	52	107	74	75	149
Werweles .	16	22	38	101	135	236	117	157	274
Werwaroe .	9	12	21	87	100	187	96	112	208
Klis-Timor .	3	—	3	417	456	873	420	456	876
Klis-Barat .	5	—	5	228	232	460	233	232	456
Toinaman .	3	4	7	22	31	53	25	35	60
Kaiwatoe .	13	3	16	461	385	846	474	388	862
Mowaing .	1	—	1	24	36	60	25	36	61
Totaal.	104	106	210	1426	1458	2884	1530	1564	3094

De negorij Pati is merkwaardig door het blokhuis „de Haan" dat nog steeds in goeden staat verkeert en waarin de inlandsche schoolmeester zijn intrek genomen heeft. Verder wordt er een steenen christenkerk aangetroffen. Zoowel het fort als de kerk zijn van uit zee zichtbaar. In het blokhuis „de Haan" trekken de aandacht twee inscripties van den Korporaal Jonas die in 1734 met „twee gemeenen" deze versterking geheel restaureerde.

In den voorgevel nl. staat een haan afgebeeld en daaronder:

„Als deze haen begint te vlieghen
„zullen de menschen niet meer lieghen"

een bewijs dat korporaal JONAS eenigzins van opinie verschilde met den Resident RIEDEL, die de bevolking van Moa als zoo bijzonder waarheidlievend afschildert. 't Is verwonderlijk te zien wat in Compagnie's tijden met geringe krachten is tot stand gebracht. Hoe vele blokhuizen en forten bestaan er niet in de Molukken, waarvan eenvoudig een korporaal als de bouwmeester te boek staat, en welke waren dan nog de middelen .waarover zoo iemand te beschikken had? Korporaal JONAS gevoelde evenwel het moeielijke van zijn taak en schreef na afloop er van de volgende verzuchting op de achterzijde van het fort „de Haan":

„IJzerhout houwen en forten bouwen,
„Is het geen zwaer werck voor iemand, die het niet en heeft geleerd?"

Van het eiland Lakor, dat op geringen afstand oostwaarts van Moa gelegen is, valt weinig te zegen. Het is een laag koraaleiland, slechts weinig boven de oppervlakte der zee verheven; de hoogste plekken bereiken misschien 20 voet. Onvruchtbaar en kaal is de algemeene indruk. Op verscheidene plekken wordt zelfs geen gras of struikgewas gevonden en men kan zich bijna niet begrijpen, hoe de vrij talrijke veestapel hier nog voedsel vinden kan. Riviertjes ontbreken geheel en al. De bevolking bekomt drinkwater uit gegraven putten, terwijl 't vee zich drenkt met 't water, dat zich in den regentijd in kuilen verzamelt. Ten gevolge van de omringende koraalriffen is 't eiland, vooral van den zuidkant, moeielijk te naderen en kan alleen in den oostmoesson op de noordkust tusschen de negorijen Poerlira en Werwawang geankerd worden. De bevolking werd mij opgegeven 3109 zielen sterk te zijn, en wel 1424 mannen (hieronder begrepen jongens) en 1685 vrouwen (waaronder ook meisjes begrepen zijn), en welke opgave slechts weinig met die van 1882 door Resident RIEDEL gegeven verschilt. Christenen zijn er op Lakor niet, allen zijn heidenen, aanbidders van Oepoe-lera.

Drie orangkaja's hebben het gezag in handen nl. die van

Werwawang, welke over de noord- en westkust met de negorijen Letoda, Letwaroe, Poerlira, Werwawang en Sera het bestuur voert, verder die van Lolatocara (bij RIEDEL Dalatuara), welke behalve over deze negorij ook over Jamalali en Almaloeli, dus over de geheele oostkust gezag heeft, en eindelijk die van Kieti, welke de zuidkust met de kampong Letipei en Kieti onder zich heeft. Van alle negorijen is Lolatoeara de grootste en ook het sterkst bevolkt. De bevolking verschilt in leefwijze en in zeden en gewoonten in niets van de heidensche bevolking van Leti. Gebrek aan plantaardig voedsel is hier mede schering en inslag, wat bij de onvruchtbaarheid van den bodem ook wel niet anders kan. De bevolking leeft in zulke tijden voornamelijk van klappers, van kolo, vruchten en schelpdieren.

Als een bijzonderheid dient vermeld te worden, dat de bodem op het eiland Lakor zich wel voor het aanplanten van tabak schijnt te eigenen, althans de meeste tabak, die op de Leti-eilanden door de bevolking gebruikt wordt, komt van Lakor. Hoewel de zee hier rijk aan schildpadden (chelonia imbricata) is, worden deze dieren door de bevolking van Lakor niet gevangen. Ook van de vischvangst wordt weinig werk gemaakt. De bewoners van 't eiland Loeang komen hier dikwijls schildpadden steken, zonder dat voor de vergunning iets behoeft te worden betaald.

Alvorens over de middelen van bestaan te spreken moet vooropgesteld worden, dat de bevolking der Leti-eilanden, hoewel niet zoo ruw als die van de Tanimbar en Babar groepen, toch nog op een lagen trap van beschaving en ontwikkeling staat en nog weinig behoeften kent.

De middelen van bestaan bepalen zich dus tot datgene wat volstrekt noodig is om in de noodzakelijkste behoeften des levens te voorzien. Om zich eenig meerder gemak of levensgenot te verschaffen, daaraan denkt nog niemand. Aan kleeding leggen zij al zeer weinig ten koste, voor de mannen een tjidako, voor de vrouwen een kain is alles wat

zij behoeven. Zoowel tjidako's als kains weven zij van garen, dat zij zelve twijnen. De daarvoor benoodigde kapas wordt eveneens op de eilanden zelf aangeplant.

Wat eten en drinken betreft, zijn zij al even sober. Valt de oogst van djagong tegen, dan behelpen zij zich met boomvruchten, jonge klappers en soekoenvruchten en is ook dit niet voldoende, dan eten zij gedroogde manggapitten of andere surrogaten, waaronder zelfs vergiftige soorten van Phaseolus radiatus, die eerst na herhaalde afkooking (tot 4 à 5 malen toe) van hare schadelijke bestanddeelen ontdaan worden. Bij niet zorgvuldige behandeling van deze peulvruchten hebben zij reeds aan menigeen zware ziekte, ja zelfs den dood berokkend.

Het voor hun voedsel benoodigde zout bereiden zij uit zeewater. Zij zetten nl. groote reuzenschelpen, tridacna gigas, die van Loeang, waar zij op de reven veel voorkomen, worden aangebracht, met zeewater gevuld aan het strand en laten dit in den droogen tijd eenvoudig verdampen. Het aldus verkregen residu wordt niet meer gereinigd of gezuiverd, maar zoo zwart als het is gegeten.

Hun voornaamste drank is sagoeweer van den koleboom, die op ruwe wijze, door verdamping in een aarden pot, waaraan een lange horizontale bamboe is bevestigd, aan welks uiteinde een flesch is vastgemaakt, waarin de afgekoelde damp weder in druppels wordt opgevangen, tot kolwater wordt gedisteleerd. De sageroe wordt evenwel niet altijd overgehaald, doch ook dikwijls versch getapt gedronken. De sagoeweer wordt op geen dezer eilanden, zooals op Ambon en de Oeliassers geschiedt, met wortelbasten, obat sageroe, bitter gemaakt. Mannen, vrouwen en kinderen gebruiken ongeloofelijke hoeveelheden sagoeweer en met klapperwater is dit hun eenige drank. Water wordt zeer zelden gedronken en alleen om te koken gebruikt.

Van de vischvangst wordt weinig werk gemaakt en alleen met den hengel en met de lijn, doch ook soms met fuiken gevischt. Netten worden niet gebezigd. Steenen sero's van

opgestapelde brokken koraal, waarin de kleine vischsoorten en schaaldieren bij laag water terugblijven, worden hier en daar aangelegd.

Op de reven van 't eiland Roma wordt een weinig schildpad met harpoenen gestoken.

Ook de landbouw staat op den allerlaagsten trap.

Landbouwgereedschappen als ploeg en egge zijn onbekend, ja zelfs de patjol wordt nimmer gebezigd.

De grond wordt met een soort van breekijzer of nog eenvoudiger met stokken, van scherpe punten voorzien, omgewoeld. Dat deze wijze van bewerking van den grond natuurlijk niet diep gaat, behoeft wel geen betoog. Ook van bemesten is nergens sprake, alleen de kreolen op Kisar benutten soms de meststoffen van den talrijken veestapel, meest schapenmest. Bij niet behoorlijke bewerking van den grond schiet het onkruid dikwijls welig op en verstikt het aangeplante.

Zoowel het ontginnen der tuinen als het wieden (welk laatste werk alleen door vrouwen en kinderen geschiedt) heeft steeds met onderlinge hulp plaats. Djagong, hier en daar wat roode rijst, katjangsoorten, ook Arachis hypogaea, patata's en obi's en wat spaansche peper zijn de eenige voedingsmiddelen, die worden aangeplant.

Voeg hierbij wat katoen en sirih, en op Lakor nog wat tabak, en alles is gezegd, wat van den landbouw te zeggen valt.

Bepaalde beroepen of bedrijven worden door niemand uitgeoefend. Op ieder eiland zijn niet meer dan een paar ijzersmeden, die evenwel niet bedreven zijn in hun vak en hoogstens een stuk ijzer kunnen uitsmeden tot den gewenschten vorm. Van wellen of lasschen hebben zij evenwel geen verstand. Goudsmeden worden alleen onder de Kreolen op Kisar aangetroffen en ook deze leveren slechts grof werk.

In het vak van scheepsbouw zijn zij evenmin ervaren en goede zeewaardige vaartuigen kunnen zij niet bouwen. Het grootste, wat zij op dit gebied kunnen leveren, zijn de lange smalle vaartuigen met verscheidene zitbanken, waarme-

de de hoofden op reis gaan, welke vaartuigen evenwel geen kiel hebben, platboomd zijn en dus weinig stabiliteit bezitten. Verder maken zij kleinere prauwen van 't zelfde model voor de vischvangst en voor 't verkeer langs en tusschen de eilanden onderling. Zij versieren de stevens hunner vaartuigen dikwijls met risten witte porcellanae schelpen (spec: ovum).

Enkele vrouwen op Leti verstaan de kunst ruw en grof aardewerk, potten en pannen te vervaardigen, evenwel alleen voor eigen gebruik. 't Fabricaat is evenwel zeer broos.

Het eenige boschproduct, wat te noemen valt, is was, die op Leti, Moa en Roma wordt ingezameld. Het meeste was komt van Roma. Op Kisar zijn geen bijen meer, daar de groote boomen, waarin zij kunnen nestelen, er schaarsch zijn. Van eigenlijke bijenteelt is ook al geen sprake. De bijen worden niet in korven verzameld, doch nestelen eenvoudig in de boomen. Als de zwerm het nest verlaten heeft, wordt het afgenomen en de raten uitgekookt en zoodoende een onzuiver was verkregen.

Eigenlijk behoeft het geen betoog, dat eilanden welke zoo weinig hulpbronnen bezitten, ook voor den handel van weinig of geen belang zijn.

Een bepaalde vaart op deze eilanden bestaat dan ook niet. De mailboot, die op de bij contract vastgestelde termijnen eens in de drie maanden Leti en Kisar aandoet, nam van daar nog nimmer eenige lading mee.

Voor 't overige zijn het slechts Makasaarsche padoewakangs, die naar Timorlaoet of ter tripangvangst naar Australië gaan en die op de reis derwaarts deze eilanden aandoen, om klappers en drinkwater in te nemen en de weinige producten, die deze eilanden voor den handel opleveren, op te koopen of tegen lijnwaden en kramerijen in te ruilen. Zoo kwamen in 1886 12 Makasaarsche prauwen met 250 ton inhoud met dat doel op Leti en vertrokken weder van daar. Ook twee schoeners met 127 ton inhoud onder Hollandsche vlag, één van Ambon toebehoorende aan den Chi-

nees LAUW ENGDJOE en één van Banda, het eigendom van den Arabier BAADILA deden in 1886 Leti aan op de reis naar Tanimbar en Wetter.

DE UITVOER BEDROEG IN 1886:

Was, 102 pikols waarvan 22 van Leti, 30 van Moa en 50 van Roma à ƒ 60	ƒ 6120.—
Schildpad van Roma 50 kati's à ƒ 10	„ 500.—
Karbouwenhoorn van Moa 10 pikols à ƒ 15 . .	„ 150.—
Arachis hypogaea 100 pikols waarvan 70 van Leti en 30 van Moa à ƒ 10	„ 1000.—
Totaal. . . .	ƒ 7770.—

welke producten gedeeltelijk tegen contanten (rijksdaalders en goud geld) [1]) gedeeltelijk tegen de ingevoerde artikelen werden ingeruild.

INGEVOERD WERD IN 1886:

Arak, 50 kelders à ƒ 12	ƒ 600.—
Garens, 30 pak à ƒ 1	„ 30.—
Lijnwaden, 80 stuks (chitsen en madapolams) à ± ƒ 8	„ 640.—
Rijst, 55 pikol à ƒ 10	„ 550.—
Kramerijen (boslemmermessen, ijzerwerk, potten en pannen, kralen, spiegeltjes)	„ 1000.—
Totaal. . . .	ƒ 2820.—

In 1887 was de scheepvaart nog minder en werden de Leti-eilanden slechts door 9 Makasaarsche prauwen met 65 ton inhoud aangedaan.

[1]) Alleen goud geld en zilveren standpenningen zijn op deze eilanden gewild, minder als gangbare munt dan wel om ze tot sieraden te verwerken. Pasmunt en kopergeld wordt niet begeerd.

DE INVOER IN DAT JAAR BEDROEG:

70 pak garen à ƒ 1.	ƒ	70.—
250 stuks Chitsen en madapolams à ƒ 8 . . .	„	2000.—
Kramerijen (boslemmermessen, ijzerwerk, kralen, spiegeltjes, potten en pannen)	„	720.—
Rijst, 40 picols à ƒ 10.—	„	400.—
Totaal. . . .	ƒ	3190.—

TERWIJL DE UITVOER IN 1887 BEDROEG:

Was, 63 picols, waarvan 30 van Roma, 13 van Leti en 20 van Moa à ƒ 60.	ƒ	3780.—
Karbouwenhoorn van Moa 7 pikols à ƒ 12. . .	„	84.—
Schildpad van Roma 30 katis à ƒ 10.	„	300.—
Djagong van Leti 30 pikols à ƒ 3.	„	90.—
Totaal. . . .	ƒ	4254.—

De handel van het eiland Kisar staat geheel op zich zelf. Hij toch wordt niet door Makasaren of andere vreemdelingen gedreven, doch de bewoners van Kisar voornamelijk de kreolen van Kota Lama brengen jaarlijks de door hunne vrouwen geweven sarongs en slendangs of snikirs, benevens eenige varkens en kippen naar Timor Delhi en ruilen die daar tegen Europeesche lijnwaden of goudgeld, dat ze weder versmelten en tot sieraden verwerken.

Deze handel kan onder de volgende cijfers gebracht worden.

UITVOER VAN KISAR:

Sarongs 300 stuks à ƒ 12.	ƒ	3600.—
Slendangs, snikir 350 stuks à ƒ 8.	„	2800.—
50 dozijn kippen à ƒ 3	„	150.—
4000 lemoenvruchten à ƒ 0.02	„	80.—
Transporteere. . .	„	6630.—

	Per Transport. .	/ 6630.—
100 varkens à / 8.—	„	800.—
	Totaal. . .	/ 7430.—

Een enkel maal, doch zeer zelden, niet meer dan eens in de drie jaren, het laatst in 1887, wordt Kisar wel eens aangedaan door kleine schoeners onder Engelsche vlag, die van Port Darwin komen en naar Timor gaan, meestal om daar paarden op te koopen. Handel wordt evenwel niet gedreven en deze schoeners loopen alleen op Kisar aan, als er verversching, drinkwater noodig. De verschijning van zoo'n vaartuig blijft dus altijd een rara avis.

Oostersche noch Westersche Vreemdelingen zijn er in de geheele afdeeling Leti gevestigd.

AMBON, 20 Februari 1888.

EERSTE AFDEELING.

DE VOLKSGODSDIENST.

HOOFDSTUK I.

DE INVLOED VAN HET HINDOEISME.

Inleiding. Het Hindoeisme in Voor-Indië en op Bali. Kastenstelsel. Lijkenverbranding. De Hindoesche kleuren. Verdraagzaamheid.

In de laatstelijk verloopen jaren werd op last der Nederlandsch-Indische Regeering in de Goevernementslanden van Bali een onderzoek ingesteld naar de rechten welke aldaar op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend, zoomede naar eenige andere aangelegenheden, waarvan de kennis noodzakelijk te achten was om te kunnen geraken tot eene goede organisatie van het Hollandsche gezag aldaar op den grondslag der vestiging van het rechtstreeksch bestuur, waartoe in het jaar 1882 door het Opperbestuur was besloten.

Dat onderzoek is tevens dienstbaar gemaakt aan het verzamelen van eenige gegevens ten opzichte van Bali omtrent het veelbesproken onderwerp der vormen welke het grondbezit in Oostersche landen aanneemt en het doel van dit opstel is hoofdzakelijk de daarbij verkregen resultaten in beknopten vorm mede te deelen.

Ten einde echter zich rekenschap te kunnen geven van de verschillende stadiën waarin op Bali het grondbezit verkeert, is het noodzakelijk te voren na te gaan hoe de inrichting is van de Balische maatschappij, want het een hangt met het ander ten nauwste samen, vooral in een land waar

de landbouw verreweg het voornaamste middel van bestaan is der bewoners.

Over de maatschappelijke instellingen van Bali en al wat daarmede in verband staat is reeds meermalen door bevoegde hand geschreven [1]) en het doel der volgende bladzijden is daarom ook niet het geven van een volledig overzicht dier instellingen, maar alleen het releveeren, en zooveel mogelijk in eene doorloopende schets samenvatten, van het bijzondere gedeelte daarvan, dat met het ons thans bezig houdende onderwerp rechtstreeks of zijdelings in verband staat en waarvan de kennis noodzakelijk is tot goed begrip van hetgeen volgen zal, omtrent de rechten die door den soeverein en de bevolking worden uitgeoefend op de bebouwde en de onbebouwde gronden.

Evenzoo mag gezegd worden, dat het onmogelijk is een juist inzicht te krijgen der sociale toestanden van dit volk voor iemand die niet bekend is met zijne godsdienstige begrippen en zijne wijze van godenvereering. De godsdienst toch doordringt het geheele leven; de goden zijn alom tegenwoordig; overal zijn zij oppermachtig en kunnen zij invloed uitoefenen over de menschen en hunne lotgevallen, zoowel ten goede als ten kwade; geene enkele handeling der menschen heeft plaats, de verhevenste noch de nietigste, waarin zij niet gemoeid zijn. Als een kind glimlacht in den slaap is het een teeken, dat zijn schutsengel boven de legerstede tegenwoordig is en over hem waakt; overvloedige regens en goede oogsten zijn een ander bewijs van de goedertierenheid der goden, die zich dikwijls, op welke wijze zal later blijken, met de menschen in verbinding stellen en hun voorschriften geven hoe zij handelen moeten in het meeste belang van hun desa en van hun geslacht. Doch ook zijn zij het, die in hun kwade luimen misgewas, epide-

[1]) Men leze het »Voorloopig verslag" van R. FRIEDERICH, de »Aanteekeningen" van P. L. VAN BLOEMEN WAANDERS en vooral de »Schetsen" van R. VAN ECK, welke onder de voornaamste der talrijke over Bali handelende geschriften genoemd mogen worden.

mieën en alle andere ongelukken te weeg brengen. De invloed dien zij ten goede uitoefenen wordt dankbaar erkend, doch vooral vreest men hun toorn, en het geheele leven der Balineezen is één onafgebroken streven om hen te vriend te houden en tevreden te stellen, als zij vertoornd zijn hen door allerhande offergaven weder te verzoenen, waarvoor geene opoffering hun te groot is.

De vraag welke de goden zijn, die in het leven dezer menschen zulk eene groote rol spelen, zal allicht beantwoord worden met er aan te herinneren, dat Bali de eenige plaats is waar het hindoeisme, na gedurende eeuwen nagenoeg in den geheelen Indischen archipel, en vooral op Java, invloed te hebben uitgeoefend, zich tot op den huidigen dag heeft weten staande te houden en de gevolgtrekking ligt voor de hand, dat het dus ook de Hindoesche godheden zullen zijn, die er thans nog worden aangebeden.

Wanneer wij, om de juistheid van dit antwoord na te gaan, het oog richten op Voor-Indië, dan bemerken wij alras, dat ook in deze bakermat van het Hindoeisme de grootste verscheidenheid van godsdienstige gezindheden is waar te nemen, die in zoovele punten van elkander afwijken, uit zulke heterogene bestanddeelen zijn samengesteld, dat het onmogelijk is ze onder één beeld saam te vatten.

De meest grove en sensueele afgodendienst vindt er eene plaats naast een zóó verheven en philosophisch godsbegrip, dat tusschen beiden niet de minste verwantschap is op te merken. Een der schrijvers over Britsch-Indië uit den jongsten tijd, die eenige jaren daar doorbracht en door zijne vroegere studiën in staat werd gesteld met een ruimen blik de toestanden die hij waarnam te omvatten [1]), komt tot de volgende slotsom „de term van Hindoe heeft dus uit een ethnologisch oogpunt ten eenenmale geene vaste beteekenis. In Indië zelf verstaat men daaronder eenvoudig een ieder

[1]) Dr. Gustave le Bon in zijn prachtwerk »Les civilisations de l'Inde", Paris 1887.

die noch Muselman, noch Christen, noch Jood, noch Parsi is en die in betrekking staat tot een der kasten door den Brahmaanschen godsdienst ingesteld en die, zoo al niet in principe, toch zeker wel feitelijk door de Boeddhisten zelven zijn erkend."

Onder deze zeer ruime omschrijving kunnen ook de Balineezen begrepen worden, want het kastenwezen, dat het voornaamste criterium uitmaakt, is tot op heden, zij het ook niet in al zijne oorspronkelijke gestrengheid, onder hen in stand gebleven en zij belijden geene der vorengenoemde andere godsdiensten. Beschouwt men echter het kastenwezen meer als eene sociale instelling, den godsdienst alleen aan den buitenkant rakende, en vestigt men het oog op de leerstellingen van het Hindoeisme: Brahma, als het godsbegrip, waarnaast later nog Wishnoe en Siwa zich kwamen stellen, de incarnaties van Boeddha enz., dan zal een ieder die eenigen tijd onder de Balineezen geleefd heeft, kunnen constateeren, dat zij niet alleen van die begrippen niet doordrongen zijn, maar dat zelfs de klank dier woorden den meesten hunner onbekend is.

Alvorens over te gaan tot het geven eener korte beschrijving van den volksgodsdienst, worde melding gemaakt van de instellingen en gebruiken op Bali waaraan nog duidelijk de sporen van vreemden invloed te herkennen zijn. Ook de kennis van deze aangelegenheid is voor ons onderwerp van belang, o. a. daar zij er toe kan bijdragen om met juistheid te beoordeelen in hoeverre de opvatting der Hindoesche wetboeken omtrent de rechten van den vorst op den grond, op Bali toepasselijk kan beschouwd worden.

Van de voornaamste dier instellingen, de indeeling der menschen in kasten, werd hierboven reeds terloops gewag gemaakt. Men onderscheidt in hoofdzaak dezelfde kasten als in Voor-Indië bestaan, de Brahmanen, Satrija's en Wésja's, terwijl alle personen die daarbuiten vallen eigenlijk geene kaste hebben en gewoonlijk met den naam „Soedra", welk

woord ook wel in ruimer zin gebruikt wordt van iets dat gering en vulgair is, worden aangeduid. Met zekerheid kan wel gezegd worden, dat de stamvaders der families die tot de drie kasten behooren, hetzij als kolonisten dan wel als veroveraars, naar Bali zijn overgekomen, en over het algemeen hebben zij het hooge standpunt dat zij zich van den beginne af aan boven de oorspronkelijke bewoners van het land hebben toegekend, vrij wel weten te handhaven, want zoowel de bestuurders van alle Balische rijken als de meeste hunner ondergeschikte hoofden, en mede de priesters die den vorsten als raadgevers ter zijde staan bij het beslechten der geschillen onder de bevolking gerezen, behooren tot een der drie kasten. Wanneer het oorspronkelijke doel van de instelling der kasten is geweest om te voorkomen dat een klein getal veroveraars, behoorende tot een supérieur ras door vermenging met de op een lageren trap van ontwikkeling en beschaving staande oorspronkelijke bewoners van het land zoude te niet gaan of afdalen tot het peil der laatsten, dan is dit op Bali slechts gedeeltelijk bereikt geworden, want veelvuldig heeft vermenging der leden dier kasten met Soedra's plaats gehad. Evenwel alleen door toedoen van de mannelijke leden der kasten, want overal waar nog zelfbestuur bestaat, wordt onverbiddelijk het doodvonnis voltrokken aan de vrouw die zich met iemand van lagere kaste dan de hare afgeeft en over haren medeplichtige.

De verschillende onderafdeelingen der kasten zijn mede naar Bali overgekomen; zoo worden bijv. de Brahmanen nog weder in zes klassen verdeeld, waarvan Kam'noeh de hoogste is, welke oorspronkelijk gesproten moet zijn uit beide tot de kaste der Brahmanen behoorende ouders, terwijl bij de laagste Pëtapan alleen de vader tot de kaste der Brahmanen behoorde en de moeder eene slavin was. Op Bali overgebracht, zijn die onderafdeelingen stabiel geworden en alle kinderen worden daar gerekend tot dezelfde afdeeling te behooren als hun vader, onverschillig wie hunne moeder was.

Eene der eigenaardigheden van het Indische kastenstelsel,

dat de leden van elke kaste zich in het bijzonder, met uitsluiting van anderen, op een bepaald bedrijf of eene groep van bedrijven toeleggen, is op Bali geheel te loor gegaan, om een enkel voorbeeld te noemen, leden van alle kasten zonder onderscheid, zoowel Brahmanen, Satrija's en Wésja's als Soedra's nemen deel aan het landbouwbedrijf.

Wel is de positie van de leden der kasten nog eene geprivilegeerde, doch in hoofdzaak kenmerkt deze zich alleen door de wijze waarop zij worden bejegend, de taal die tot hen wordt gesproken en het recht dat hun wordt toebedeeld door de vorsten en priesters, waarbij als regel geldt, dat hoe hooger de misdadiger staat, hoe lichter straf tegen hem voor hetzelfde vergrijp wordt uitgesproken, hoe hooger daarentegen de stand van den persoon tegen wien de misdaad gepleegd is, hoe zwaarder de straf die er op volgt. Met een dergelijk verschil in rechtsbedeeling heeft men de hoogere kasten in de gelegenheid willen stellen hunne supérioriteit tegenover het volk te handhaven, zich te doen beschouwen als personen van ander maaksel dan de hun omringenden en zóó doordrongen zijn velen van hunne meerderheid, dat men bijv. op Lombok, waar onder de daar gevestigde Balineezen het kastenstelsel nog het zuiverst wordt in stand gehouden, de aanzienlijken vaak met een piek in de hand voor hun deur zal zien staan, of met een kris in den gordel op de sawahs aan het werk, om te allen tijde gereed te zijn hunne rechten te doen gelden tegenover degenen die er inbreuk op zouden willen maken.

Het aantal leden der kasten is in verhouding tot de geheele bevolking van Bali zeer gering, hetwelk ten gevolge heeft gehad, dat hun invloed grootendeels beperkt is gebleven tot hunne onmiddellijke omgeving, zeer duidelijk blijkende uit hunne verhouding tot de desavereenigingen, waarop later in het bijzonder de aandacht gevestigd zal moeten worden.

In de streken van Bali waar het Europeesch bestuur zich heeft gevestigd, is het kastenwezen desniettemin in stand gebleven, doch veel meer nog dan elders zijn daar de scherpe

kanten er van afgegaan, ten eerste doordat vele zware straffen ter zake van op de kasten betrekking hebbende overtredingen, als strijdende met hetgeen door de nieuwe bestuurders geacht werd recht en billijk te zijn, werden gewijzigd en verzacht, ten andere door den omgang der Balineezen met de vele personen van anderen landaard en behebt met andere begrippen, die zich, hoofdzakelijk als een gevolg van het nieuwe bestuur, daar zijn komen vestigen.

Eene andere instelling die waarschijnlijk haar ontstaan aan Hindoeschen invloed te danken heeft is de verbranding der lijken. Zooals bekend is, laten de bewoners der aan de rivier Ganges grenzende streken hunne dooden op een vlot den heiligen stroom afdrijven die ze naar zee voert; doch waar zulks niet mogelijk is, en vooral sedert het door Engelschen invloed zooveel mogelijk wordt tegengegaan als schadelijk voor den gezondheidstoestand, worden de lijken verbrand en de asch in de Ganges of in de zee geworpen. Terwijl nu in eenige desa's van Bali, waar vermoedelijk invloeden van buiten af slechts weinig of in het geheel niet zijn werkzaam geweest, de dooden ook thans nog worden begraven of in het bosch geëxponeerd totdat de tijgers er zich van komen meester maken, is in alle andere streken de verbranding van de lijken der afgestorvenen en het werpen van de asch in zee een gebiedende plicht, die op de achtergebleven betrekkingen der dooden rust. De hooge kosten die aan de lijkenverbranding verbonden zijn, nopen soms er jaren lang mede te wachten en dan voor verscheidene dooden te gelijk de plechtigheid te doen plaats hebben, doch geheel nagelaten mag ze nimmer worden.

Met de lijkenverbranding in nauw verband staat de gewoonte van het volgen van den echtgenoot in den dood door eene of meerdere zijner vrouwen (mĕbéla, mĕsatia) dat, als de mededeeling die de heer le Bon daaromtrent doet, juist is, in geheel Britsch-Indië met uitzondering van het onaf-

hankelijke Nepal in het Himalajagebergte, is afgeschaft, doch op Bali, hoewel zeldzaam, nog voorkomt.

De heer Helms, een Deen die in de jaren 1847 en 1848 eenigen tijd te Badong, een rijkje aan Bali's zuidkust, verbleef en na nog in verschillende andere deelen van den archipel te hebben rondgezworven zijne lotgevallen beschreef [1]), had de gelegenheid eene weduwenverbranding bij te wonen en geeft daarvan, benevens eene niet zeer fraaie teekening, eene uitvoerige beschrijving. Ook de heer Friederich citeert verschillende gevallen en in lateren tijd heeft het mede nog plaats gehad, doch zeldzaam, daar alleen vorstelijke personen of hunne naastbestaanden zich de weelde van een dergelijk uitgeleide in den dood mogen veroorloven.

Voorts valt nog te wijzen op het veelvuldig voorkomen op Bali der Hindoesche kleuren, rood, wit en zwart, die als versiering in tempels of hanevechtbanen worden aangebracht en die ook de kleuren zijn van de vlag der vorsten van Lombok. De bouw der tempels wijst in sterke mate op Hindoeschen invloed, doch opmerkelijk is het intusschen, dat de buitenpoort van de meesten dier tempels, welke tot de eerste afdeeling toegang verleent, een gespleten vorm heeft (tjandi bĕntar) en den indruk geeft alsof een piramidaalvormig bouwstuk in tweeën ware gezaagd en de stukken daarna een eind van elkaar waren gezet om doorgang te verleenen. Deze bouworde nu, komt bij de vele monumenten van den ouden en van den tegenwoordigen tijd die in Britsch-Indië worden aangetroffen in het geheel niet voor, hetgeen de veronderstelling wettigt, dat men hier met een zuiver oud-Javaansche bouwwijze te doen heeft, of wel dat Hindoe kolonisten van andere streken dan het tegenwoordige Britsch-Indië, streken die nog niet door Europeanen geëxploiteerd zijn, zich in den Indischen archipel neergezet en daar invloed uitgeoefend hebben.

---

[1]) Helms, »Pioneering in the far east", London 1882.

Omtrent deze tempels en eenige andere onderwerpen met het hindoeisme in verband staande, zal hierna te gelegener plaatse nog het een en ander worden medegedeeld, doch eenige punten van overeenkomst releveerende tusschen de verschillende vormen van godsdienst in Voor-Indië en Bali, mogen wij niet van dit onderwerp afstappen zonder ook melding te hebben gemaakt van de groote verdraagzaamheid die de godsdienst van Bali in het bijzonder met het Boeddhisme gemeen heeft, en die wordt betracht zoowel tegenover belijders van andere godsdiensten als door de verschillende klassen der maatschappij onderling. Wel is waar bestaat het kastenwezen, doch in verzachten vorm; bepaalde klassen der maatschappij die aan verachting zijn prijs gegeven, komen niet voor; geene kleederen of andere uiterlijke kenteekenen onderscheiden de leden der verschillende kasten van elkander en deze van de Soedra's. Een onbekend persoon op weg bejegenende en een gesprek met hem willende aanknoopen, dient daarom steeds vooraf te worden geïnformeerd tot welke kaste hij behoort, ten einde te weten in welke taal hij moet worden aangesproken.

Onverdraagzaamheid jegens andersdenkenden is den Balineezen onbekend, omdat zij het gewoonlijk zoo druk hebben met hunne eigen zaken, die hun steeds van het allerhoogste gewicht toeschijnen, dat geen tijd overblijft om ook nog aan die van anderen te denken. Ook zullen zij nimmer trachten bekeerlingen te maken, daar het hun ten eenen male onverschillig is of hunne buurlieden andere goden willen aanbidden en op eene andere wijze dan zij zelven. Eigenaardig is vooral de houding die zij aannemen tegenover degenen die hen willen bekeeren, waartoe, zooals licht valt na te gaan, door de Mahomedanen vele pogingen zijn in het werk gesteld, maar met weinig succes. Zij waren voorzeker wel genegen hen aan te hooren en zich te laten vertellen over de vormen en begrippen van dien anderen godsdienst, doch ware het alleen maar dat zij afstand zouden moeten doen van hun geliefkoosde spijs, het varkensvleesch, reeds dit

zoude voldoende zijn om hen van het omhelzen der Islamitische leer terug te houden. Het beste resultaat dat ooit van dergelijke hemoeiingen werd verkregen, bestond daarin, dat de Balineezen, eenigszins geimpressionneerd door de groote macht van dien vreemden god waarvan men hun vertelde, en door den ijverigen dienst die, naar zij zagen, aan hem door zijne aanhangers werd bewezen, een zekeren twijfel bij zich voelden oprijzen en eindigden met te denken, het mocht toch eens zijn dat die toean Allah zulk een machtig heer is en zooveel invloed heeft, welnu, wij zullen hem ook trachten te vriend te houden en een plaatsje gunnen in onze huis- of andere tempels en zoo gebeurde het, waarna dan niet werd verzuimd bij bijzondere gelegenheden aan den déwa-slam offeranden aan te bieden, zonder varkensvleesch.

Er hebben wel is waar bekeeringen van Balineezen tot het Islamisme van tijd tot tijd plaats gehad en nog plaats, doch altijd om eene bijzondere reden, meestal „de vrouw", wanneer namelijk een islamitische vader als voorwaarde tot het verkrijgen zijner dochter stelde, dat de Balinees die naar hare hand dong, zijn eigen geloof zoude vaarwel zeggen en het Islamitische omhelzen.

Een andere reden die wel tot bekeeringen heeft aanleiding gegeven, is, dat personen die zich aan het een of andere misdrijf tegen den adat hadden schuldig gemaakt, zich willende onttrekken aan de rechtsmacht van den Raad van Kĕrta's, die hen anders zoude veroordeelen, tot het Islamisme overgingen, waardoor zij justiciabel werden voor eene rechtbank, die hen wegens het gepleegde vergrijp niet konde veroordeelen of slechts eene lichte straf opleggen.

Aan bekeeringen die onder dergelijke omstandigheden plaats vinden, kan voorzeker weinig waarde gehecht worden en zij doen niets te kort aan den regel, dat de Balinees tot op heden getrouw is gebleven aan zijne oude godheden.

Welke dat zijn dient thans te worden nagegaan. (1)

(1) Al komt bekeering van Balineezen tot den Islam weinig voor, dit neemt niet

HOOFDSTUK II.

DE AARD VAN DEN VOLKSGODSDIENST.

Fusie van verschillende eerediensten. Drieledig doel van den volksgodsdienst. Verzoening der boozc geesten. Vereering der plaats van herkomst. Vereering der goden.

Konden wij hierboven spreken over eenige sociaal-godsdienstige instellingen op Bali die bepaaldelijk een uitheemschen oorsprong hebben, moeielijker valt het de herkomst na te sporen van de verschillende wijzen van godenvereering die er thans nog gebruikelijk zijn.

Het is ontwijfelbaar dat de bevolking van Java ten tijde van de Hindoe-overheersching een grooten invloed op Bali heeft uitgeoefend, welke dateert van lang voor den tijd van het rijk Madjapait, een invloed die waarschijnlijk niet altijd met de wapenen in de hand verkregen werd, maar veeleer gaandeweg, nadat handelsrelaties beide volken met elkaar in aanraking gebracht hadden, veld won, dank zij den hoogeren trap van beschaving en kennis waarop de bewoners van het eerstgenoemde eiland stonden. Hunne godsdienst te dien tijde was het Hindoeisme, doch het lijdt geen twijfel, dat, toen dit geloof op Java gebracht werd, er ook daar eene fusie daarvan moet plaats gehad hebben met den goden- of afgodendienst van dat land.

---

weg, dat het Mahomedanisme zich op Bali op andere wijze zeer langzaam doch zeker uitbreidt, wat wel de aandacht verdient.

Door zijne voor den handel gunstige ligging toch, heeft het eiland steeds vele vreemdelingen tot zich getrokken, waarvan sommigen er zich mettertijd voor goed hebben gevestigd. Gedeeltelijk hebben deze lieden hunne nationaliteit behouden, doordat zij hunne vrouwen naar de nieuwe woonplaatsen medebrachten en zich zooveel mogelijk van de oorspronkelijke bewoners des lands afgezonderd hielden.

Een ander deel heeft zich met de inlandsche bevolking vermengd en daaruit is een nieuw geslacht ontstaan, het z. g. Balisch-mahomedaansche. De leden daarvan zijn, althans wat het uiterlijke betreft, ijverige volgers van den profeet en wonen op verscheidene plaatsen aan het strand en sommige plaatsen in het binnenland in afzonderlijke desa's of wijken bijeen. Zij vormen een krachtig ras van menschen en overal waar zij gevestigd zijn, nemen zij voortdurend in aantal en rijkdom toe, veelal ten koste der omwonende Balische bevolking.

Is alzoo in Voor-Indië zelf het Hindoeisme een moeilijke met vaste trekken te omschrijven eeredienst, toen het, waarschijnlijk over Java, op Bali aankwam, had het zich reeds met een anderen cultus vermengd. Ook op laatstgenoemd eiland moet van ouds een soort van heidensche eeredienst bestaan hebben, geen enkel volk is er geheel van verstoken; de lieden die de nieuwe leer, hetzij vrijwillig of gedwongen, omhelsden, konden zich van hun oude ideeën niet in eens los maken, verloren het geloof aan de geesten of verborgen krachten die zij tot dien tijd hadden vereerd, niet geheel; zelfs zal dit laatste in de gedachten van velen wel den boventoon zijn blijven voeren. Daardoor had dus eene nieuwe vermenging plaats en moesten langzamerhand allerlei nuancen in de wijze van godenvereering ontstaan, naarmate de afkomst der personen, de invloeden waaraan zij het meest blootgesteld waren geweest en andere omstandigheden. Om thans nog, nadat er eeuwen over heen zijn gegaan dat het Hindoeisme op Bali zijn intrede deed, met zekerheid vast te stellen wat behoort tot de oorspronkelijke toestanden en wat van buiten af werd ingevoerd, is in vele gevallen hoogst moeielijk, zoo niet onmogelijk. Dit punt zooveel doenlijk ter zijde latende, zal daarom in de volgende bladzijden alleen getracht worden om, voor zoover dat voor ons doel noodig is, met grove omtrekken de hoofdvormen van den volkseeredienst op Bali aan te geven.

De voornaamste bron waaruit voor dat doel geput kan worden, is het geschrift „Oesana Bali", waarvan door Dr. Friederich in het tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap eene vertaling geleverd werd en dat, volgens de daarin voorkomende opgave, waarvan de juistheid echter door den vertaler wordt betwijfeld, iets minder dan 500 jaren geleden vervaardigd zoude zijn. Het bevat eene populaire beschrijving van den worstelstrijd der Hindoesche goden tegen de op Bali heerschende reuzen, zoodat het een blik geeft op de instellingen van den Hindoeschen godsdienst op Bali, doch tevens op de gesteldheid van dat eiland vóór de invoering

van het Hindoeisme. Zeer te betreuren is het dat de vervaardiger van de Oesana Bali, evenals de meeste inlandsche geschiedschrijvers, er zich niet toe bepaalt een sober verhaal te geven van hetgeen hem bekend is of hetgeen hem door anderen is medegedeeld, doch dat door zijne vruchtbare verbeelding opsiert naar genoegen en daardoor dikwijls onverstaanbaar en aan de werkelijkheid ontrouw wordt.

Gelukkig dat, daar het thans eenvoudig geldt de beschrijving van nog bestaande toestanden, het daar medegedeelde door eigen aanschouwing kon worden gecontroleerd en aangevuld.

In hoofdzaak kan de godsdienst der Balineezen in drie onderdeelen worden gesplitst, te weten:

de verzoening der booze geesten,

de vereering van de plaats van herkomst der familie, en

de vereering der goden, die macht voeren over de aarde.

Voor de booze geesten (boeta) die de geheele lucht bevolken, wordt eene groote vrees gekoesterd, daar alle ongelukken die den mensch treffen voornamelijk aan hun invloed worden toegeschreven. Zij hebben een boosaardig karakter en berokkenen den menschen kwaad, niet als eene vergelding van hetgeen deze misdreven hebben, doch alleen om hen te plagen en onaangenaam te zijn. Soms weten zij zelfs het lichaam van een mensch binnen te dringen en deze wordt dan gek of idioot (boeta kapiragan). Door het doen van gaven moet getracht worden hen gunstig voor zich te stemmen en daar zij veelal tegen het vallen van den avond op de straten ronddwalen en trachten de huizen binnen te sluipen, zoo ziet men tegen dien tijd menig huismoeder naar buiten komen en voor de deur op het midden van den weg eenige levensmiddelen op pisangbladen neerleggen, wat rijst in verschillende kleuren, gebak en derg., waarbij een bakje met water wordt gevoegd en soms ook nog een lichtje om de boeta's daarheen den weg te wijzen; hebben zij eenmaal daarvan genuttigd, dan gaan zij verder en de honden en

varkens komen spoedig om het overschietende voor hunne rekening te nemen.

Moge dit in gewone omstandigheden voldoende zijn om de boeta's te bevredigen, andere tijden zijn er dat zij bijzonder zich doen gelden, zooals bij epidemieën en dan kan alleen het plengen van bloed hen eenigszins tot bedaren brengen. Het offeren van menschen heeft tegenwoordig op geheel Bali niet plaats en duidelijke overleveringen of zulks vroeger wel het geval geweest is, bestaan niet. Intusschen, door de heeren FRIEDERICH en VAN ECK wordt wel gewezen op sporen van een dergelijk vroeger bestaan hebbend gebruik en onwaarschijnlijk is het zeker niet.

Er bestaat in de desa Boelihan eene overlevering welke ook daarmede in verband gebracht zou kunnen worden, luidende dat in vroegere tijden in den desatempel aldaar menschengevechten plaats hadden die zoolang werden voortgezet totdat er bloed vloeide, waarmede de geesten bevredigd waren. Wat hiervan, zij, tegenwoordig moeten zij zich met minder tevreden stellen, want in de gevallen dat het noodig is een bloedig offer te brengen, wordt er mede volstaan eenige hanen met elkander te laten vechten, terwijl bij groote gelegenheden een paar honden of kidangs geslacht worden.

Hoe waakzaam men ook zij om de boeta's van het erf en buiten het huis te houden, toch weten zij er wel door te dringen en daarom wordt het noodig geacht van tijd tot tijd ook daar notitie van hen te nemen, hetgeen veelal geschiedt den dag vóór het Balische nieuwjaar, den slachtdag, als wanneer midden op het erf een keur van offers voor hen wordt neergezet.

Alle deze voorzorgen zijn echter nog niet voldoende om de boeta's in toom te houden en zooveel mogelijk de kwade gevolgen van het onheil dat zij stichten te voorkomen. Uit dien hoofde moet jaarlijks in elke desa eene zuivering plaats hebben van het geheele desagebied. Elke desa kan daarvoor zelf een dag vaststellen, doch steeds moet het geschieden bij nieuwe maan. Het eerst wat gedaan moet worden, is

de grenzen van het desagebied juist af te bakenen, hetgeen geschiedt door op de hoofdwegen naar de vier windstreken, ter plaatse waar de grens deze snijdt, merkteekenen aan te brengen, bestaande in de jonge bladeren van den arenpalm (amboe) ter lengte van een vadem, waarmede de weg ter hoogte van een dĕpa-agoeng wordt overspannen. Deze plechtigheid heeft dus ook practisch nut, daar zoodoende elk jaar de grenzen van het gebied van iedere desa in het geheugen worden teruggeroepen en vele kwesties, die anders bij de uitbreiding der aanplantingen over desagrenzen ontstaan zouden, worden voorkomen.

Zijn alzoo de grenzen behoorlijk afgebakend, dan begint de eigenlijke plechtigheid van het uitdrijven der booze geesten, voor welker beschrijving verwezen kan worden naar hetgeen in de aan den aanhef dezes vermelde werken daaromtrent wordt medegedeeld.

De boeta's worden eigenlijk niet vereerd maar alleen gevreesd. De goden hebben macht over hen en maken van hunne tusschenkomst dikwijls gebruik als zij de menschen straffen willen, terwijl voor hetzelfde doel ook de tijgers, apen en andere schadelijke dieren dienst kunnen doen. In een der desareglementen die wij raadpleegden, worden de inwoners der desa aangemaand om toch niet nalatig te zijn in het vervullen hunner verplichtingen jegens de godheid. „Anders, heet het, zal deze niet nalaten tijgers en apen op hen af te zenden om hun vee te verslinden en hunne plantsoenen te vernielen". Daar deze dieren dus ook somtijds een werktuig kunnen zijn in handen der godheid, wordt door de Balineezen een bijgeloovige vrees voor hen gekoesterd, welke hun er van terughoudt buiten hooge noodzakelijkheid ze te dooden. Van eene vereering dier dieren in het algemeen, zooals in Voor- en Achter-Indië aan de slangen en tijgers te beurt valt, is hier echter geene sprake, evenmin als van de boeta's, en de afbeeldingen dezer laatsten in steen worden alleen geduld aan den ingang der tempels of daarbinnen ter zijde van de godenhuisjes, waarvan hun de be-

waking is toevertrouwd. Even buiten de tempelpoort staat een steenen offernis, de „toegoe", waarin van tijd tot tijd offers worden neergezet bestemd voor den boeta-tempelwachter (pětěngan). Ook vele woonerven worden op dezelfde wijze door eenige boeta's bewaakt, maar toch worden ze steeds beschouwd als personnages aan wie niet te veel vertrouwen moet worden geschonken, en gebeurt er iets wonderlijks of geheimzinnigs op het erf, dan is gewoonlijk het eerste vermoeden dat de boeta huisbewaker weer stukjes heeft uitgehaald en de bewoner haast zich door het plaatsen van nieuwe offers in de toegoe, te trachten hem wederom gunstig voor zich te stemmen.

Den godsdienst besprekende is het eerst over de boeta's gehandeld, omdat deze in de gedachten der inlanders de eerste plaats bekleeden. Is zooveel mogelijk alles gedaan om de booze invloeden die den mensch het leven kunnen veronaangenamen at te wenden, dan eerst kan er aan worden gedacht, welke plichten nog rusten op degenen, die er prijs op stellen de algemeene achting te genieten en zich de gunst der goden te verwerven. Daarmede komen wij aan de tweede der drie afdeelingen waarin hierboven de eeredienst dezer eilanders is gesplitst, namelijk de vereering der plaats waar hunne voorouders zich het eerst hebben gevestigd, hetzij toen zij aan het zwervend leven vaarwel zeiden, hetzij toen zij van Java voor het eerst naar Bali overkwamen om daar te verblijven. De Balineezen hebben voor de plaats waar hun geslacht is gegrondvest, welke zij hun „kĕmoelan", hun oorsprong, noemen, eene groote vereering.

Vele families hebben zich met den loop der tijden zoodanig uitgebreid, dat samenwoning van alle leden niet langer mogelijk was en zijn dus uiteen moeten gaan; andere families weer zijn met have en goed moeten vluchten bij vijandelijke invallen of zijn om andere redenen uiteengespat, hebben zich heinde en verre verspreid en nieuwe woonsteden gevestigd. Op hunne beurt zijn zij de stamvaders van nieuwe families

geworden, doch zoo lang nog de plaats van waar zij herkomstig zijn bij overlevering bekend is, zullen zij, zoodra de gelegenheid er wederom gunstig voor is, er offerplaatsen bouwen en zich op bepaalde tijden van het jaar daarheen begeven.

Zoo wonen er thans families in Boelèlèng, die volgens de overlevering, of ook wel blijkens de geslachtslijsten (paměntjangah) die de aanzienlijken bezitten, herkomstig zijn uit het westelijk gedeelte van Boelèlèng, dat vroeger bewoond was, doch sedert langen tijd eene woestenij is geworden en met zwaar bosch is begroeid. Dit neemt niet weg, dat die families zich de plaats daar midden in de wildernis nog herinneren van waar zij afkomstig zijn, er een tempel onderhouden en jaarlijks daarheen tochten ondernemen, waarbij mannen, vrouwen en kinderen zich aansluiten en welke wegens de ongebaande wegen die gevolgd moeten worden, het bivakkeeren in de wildernis, waar de tijgers op de loer liggen en andere gevaren dreigen, soms een avontuurlijk karakter dragen.

De namen dier geslachts- of familietempels „kaboejoetan", „poera-dadia", „poera-iboe", zijn in overeenstemming met de wijze waarop zij zijn ontstaan. Zij vormen een band tusschen verschillende afzonderlijk wonende families en zijn de aanleiding dat de inwoners eener desa of van verschillende desa's in groepen zijn vereenigd.

Zij richten ter behartiging hunner gemeenschappelijke belangen vereenigingen, „sěka-dadia" op en uit hun midden kiezen zij een persoon, die het toezicht houdt in den tempel en alles regelt op de dagen dat er geofferd moet worden. Tot hem kan een ieder die van de groep deel uitmaakt zich steeds wenden om inlichtingen te bekomen omtrent de samenstelling der offeranden en alles wat verder met den dienst in dien tempel in verband staat.

Deze geslachtsgewijze vereering der plaats van herkomst zoude allicht doen denken, dat men hier te doen heeft met een cultus van de schimmen der voorvaderen, dat de herinnering aan dezen samensmelt met den godsdienst die men belijdt, in verband met den grooten eerbied die de indische

volken over het algemeen aan den dag leggen voor al wat oud is, dat daarmede van zelf iets eerwaardigs krijgt. Dit is hier echter niet het geval, zooals nader blijken zal wanneer de goden die in de bovenomschreven, zoowel als in de nog te vermelden, tempels vereerd worden, de revue passeeren. Wel worden zoolang het lijk nog in huis is daarvoor dagelijks offeranden bereid en deze door de naaste betrekkingen op de legerstede, of daar waar de overledene bij zijn leven het meest vertoefde, onder luid weegeklaag neergezet; wel wordt dit ook na de begrafenis op gezette tijden op de begraafplaats herhaald, waarbij de overledene wordt aangeroepen om van de spijzen te komen nuttigen, doch dit geschiedt in de veronderstelling dat in den eersten tijd na den dood alle aardsche betrekkingen nog niet zijn verbroken en het lichaam nog voortgaat in eenige mate dezelfde behoeften te gevoelen als bij zijn leven. Heeft de verbranding van het lijk eenmaal plaats gehad, dan wordt dit geheel gestaakt en slechts in bijzondere gevallen, en dan met lange tusschenpoozen, wordt nog een feest ter nagedachtenis van de voorvaderen aangericht; van eene geregelde vereering is echter geen sprake. Het eenige geval van vereering der dooden (mĕdéwa pitra) komt voor, wanneer iemand een ander die hem niets misdaan had van het leven heeft beroofd. Diens schim blijft den moordenaar en zijne afstammelingen steeds vervolgen en kan alleen verzoend worden door het bewijzen van eer, als ware hij eene godheid, en dienvolgens wordt er in den huistempel een altaar voor hem opgericht.

Heeft alzoo de eerste afdeeling van den eeredienst dezer eilanders ten doel eene verzoening der boeta's of booze geesten en het afwenden hunner kwade invloeden, ontspruit de tweede uit de aanhankelijkheid aan de plaats waar de familie is ontstaan, thans blijft nog over na te gaan welke de eigenlijke goden zijn die worden vereerd en op welke wijze dat plaats heeft.

De gezichtskring der Balineezen en hun gedachtengang strekken zich niet verder uit dan het eiland dat zij be-

wonen, met de zee die het omringt. Het kon wel niet anders of de natuurverschijnselen die zich aan hun oog voordoen, moesten een machtigen indruk op hen maken. Zij konden zich niet voorstellen dat die geheele natuur ten nutte der menschen zoude geschapen zijn en daardoor ontstond de overtuiging dat het land aan verschillende daar zetelende godheden toebehoort. De voornaamste onder die goden is Batara Soeria, de zonnegod, die de ziel is van de natuur en de natuurkrachten beheerscht. Als weldadige regens de aarde verfrisschen en de gewassen rijke vruchten doen dragen, wordt hem daarvoor dank gezegd, wanneer de te felle zonnewarmte, of stormen den oogst doen mislukken, is zulks een teeken dat hij vertoornd is op de menschen. Bij alle landbouwfeesten speelt hij een groote rol.

Doch ook het gebergte, dat Bali van oost naar west doorsnijdt, vervult den inlander, die nooit iets anders zag dan zijn eigen eiland, gewoonlijk zelfs een zeer klein gedeelte er van, met bewondering en verbazing. Op elken hoogen berg woont in zijne gedachten eene godheid, er zweeft eene andere godheid over de wateren der bergmeeren, er zijn er die zich ophouden in de boomen en in de valleien, in de huizen en op de kerkhoven en ook de zee wordt door eene godheid beheerscht. Omtrent den aard dier goden maakt hij zich geen begrip en hij noemt ze in den regel eenvoudig naar de plaatsen die zij geacht worden te bewonen.

De voornaamste onder hen is die welke op den hoogsten berg van Bali, den Goenoeng-Agoeng, zetelt, terwijl die van den anderen vulkaan, aan welks voet het Batoermeer ligt, onmiddellijk daarop volgt. Doch behalve deze hoofdgoden, die over het geheele eiland vereerd worden, is het aantal der mindere goden nog legio, het is onmogelijk ze allen te kennen en alle lieden, hoe goed geloovig zij ook mogen zijn, moeten er zich toe bepalen die goden in hunne vereering op te nemen, welke meer in hun onmiddellijke nabijheid gezeteld zijn, tenzij er nog andere zijn die zij als bijzonder machtig hebben hooren afschilderen, of aan welke zij om de een of

andere reden bijzondere verplichting meenen te hebben. Ook wordt nog wel een enkele buitenlandsche godheid vereerd, als die van Madjapait, doch hoewel niet wordt ontkend, dat er buiten de balische godheden ook nog wel andere kunnen zijn die macht hebben, zoo bepaalt men zich toch over het algemeen tot die welke geacht worden zich in het land zelf te bevinden.

HOOFDSTUK III.

DE PLAATSEN EN WIJZE VAN GODENVEREERING.

De zes groote tempels. De huistempel. De desatempel. Godenbeelden. De taksoe. De tempelwachter. Nederdaling der goden. De doodentempel. De zeetempel.

De reeds bovenvermelde Oesana-Bali maakt gewag van zes groote tempels, de sad-kahjangan, die op Bali zouden voorkomen, allen gewijd aan Siwa. In verschillende exemplaren van dat geschrift worden die tempels en de plaatsen waar zij zich bevinden, de goden die er verblijven, verschillend opgegeven. Waarschijnlijk worden hier tempels bedoeld welke zijn opgericht door de Hindoe-Javanen die op Bali oorlog gevoerd en het eiland gedeeltelijk veroverd hebben. Op sommige der genoemde plaatsen wordt ook tegenwoordig nog geofferd, voornamelijk door de vorsten en aanzienlijken des lands, plaatsen van algemeene vereering zijn ze echter voorzeker niet, en zelfs de namen daarvan zijn bij het gros van het volk onbekend. De godenvereering op Bali draagt veeleer een individueel karakter en al worden dezelfde goden vereerd, doet toch een elk dit het liefst op zijn eigen wijs en eigen gelegenheid, en waar de godenvereering zich voor velen concentreert, worden zelden de grenzen van het dorp overschreden, of wel bepaalt de aansluiting zich tot de afstammelingen van een zelfde geslacht.

Vele der plaatsen waar de goden verblijven zijn moeielijk te bereiken. Aan de beklimming der bergen zijn gewoonlijk groote bezwaren verbonden, de meeren zijn gelegen op aan-

merkelijken afstand van de dichtst bewoonde plaatsen, zoodat de gelegenheid om zich daarheen te begeven om de voorgeschreven offeranden te brengen en gebeden uit te spreken, zich slechts zelden voordoet.

Om na te gaan hoe de Balinees er in slaagt desniettegenstaande aan zijne verplichting jegens de goden te voldoen zonder het zich zelven te moeielijk te maken, is het noodig vooraf een vluchtigen blik te slaan op het familieleven dat met den godsdienst ten innigste is verbonden. De familiebanden zijn over het algemeen zeer hecht. Elke familie bewoont een afzonderlijk erf, dikwijls van vrij aanzienlijke uitgestrektheid en steeds door een kleimuur geheel van de buitenwereld afgezonderd, liefst zoo hoog dat de onbescheiden blik van den vreemdeling niet kan bespeuren wat daarbinnen gebeurt.

Een der voornaamste banden die de familie te zamen houdt, is de verplichting die op hen rust om te zorgen dat alle dèwa's tot wie de familie in betrekking staat, hoe ver weg hunne verblijfplaats ook zijn moge, de hun toekomende offeranden ontvangen. Tot de bereiking van dat doel wordt van elk erf een gedeelte afgezonderd voor de vereering der goden. Deze plaats is weer afzonderlijk ommuurd, een aan beide zijden door een steenen wachter bewaakte poort verleent er toegang en het ziet daar veel netter en ordelijker uit dan op het eigenlijke woonerf, terwijl er veelal ook eenige boomen en bloemen zijn aangeplant, die elders op het erf gemist worden, tengevolge van gebrek aan ruimte bij de zich telkens voordoende behoefte aan nieuwe woningen.

Deze plaats is de huistempel (sanggah), aan eene of meerdere zijden langs den muur staan reien van houten offerhuisjes of steenen offernissen, elk waarvan aan eene bijzondere godheid is gewijd, waar deze van tijd tot tijd als hij wordt aangeroepen komt vertoeven, hetwelk aan die gebouwtjes den naam van „pasimpangan" d. i. eene plaats waar iemand zich tijdelijk ophoudt of die nu en dan wordt bezocht, heeft

doen geven. Zoo heeft de godheid van den Goenoeng-agoeng in bijna elken huistempel zijn pasimpangan, nevens vele mindere goden wier aantal soms bij tientallen te noemen is. Welke dat voorts zijn, hangt geheel van omstandigheden af, naar mate de eigenaar van het huis aan sommige goden in het bijzonder veel macht toekent, of deze de familie in moeielijke omstandigheden hebben geholpen.

Elk mannelijk lid der familie richt daar voorts op den dag van zijn huwelijk een eigen altaar op, zijn „sanggah kĕmoelan", dat, eerst maar vluchtig van loof en takken opgebouwd, later van bamboe wordt gereconstrueerd en eerst wanneer dit laatste van ouderdom in elkaar valt, mag er toe worden overgegaan het te vervangen door een houten altaar.

De vrouwen gaan dagelijks hunne offeranden aan bloemen en vruchten daar nederzetten en bij verjaardagen van de dĕwa's of van de leden der familie, alsook bij andere groote gelegenheden, wordt daar veel wierook gebrand en worden velerlei ceremoniën er verricht. De mannen gaan er niet zoo dikwijls binnen, doch wanneer zij ver van huis moeten, zullen zij toch niet verzuimen aldaar eene voorspoedige reis te gaan verzoeken. Ook bij ziekte zijner kinderen gaat de vader er genezing afsmeken en groote beloften worden gedaan, om te bewerken dat de zieke door de hulp der goden in het leven moge blijven. Is de afloop niet naar wensch, blijft de bede onverhoord, dan treedt hij wel eens toornig de sanggah binnen en trapt het altaar van den dĕwa tot wien hij zich in dit bijzonder geval om hulp gewend had in elkaar en verscheidene dagen blijft alles in dien desolaten toestand. Tot nadenken gekomen, ziet hij echter al spoedig in onbillijk geweest te zijn en overijld te hebben gehandeld. Zonder tot een zijner huisgenooten een woord te spreken, neemt hij zijn bijl op en gaat in het bosch hout kappen en de volgende dagen is hij ijverig in de weer daarvan een nieuw godenhuisje aan het vorige gelijk te vervaardigen, dat weder op de oude plaats wordt neergezet.

Op welke wijze en om welke redenen in den loop der

tijden verschillende families zich bij elkaar hebben aangesloten om de politieke eenheden te vormen die men desa's noemt, zal in een volgend hoofdstuk worden uiteengezet. Genoeg zij het reeds thans te vermelden, dat ook de vorming dier desa's in nauw verband staat met den godsdienst en dat een der eerste werkzaamheden die na de totstandkoming eener desa te doen is, bestaat in het oprichten van tempels gewijd aan de goden, die verondersteld worden macht te voeren over de streek, waar de nieuwe vestiging is verrezen.

De meeste dier tempels bestaan uit twee of drie afdeelingen. Tot de eerste, het voorhof, treedt men binnen door de gespleten poort (tjandi bĕntar). Veel gebruik wordt daarvan niet gemaakt, soms staat er eene balé of pĕndapa waar besprekingen gehouden worden. De steenen poort die tot de tweede afdeeling toegang verleent heeft veelal een piramidalen vorm (padoeraksa) en is in het midden van een houten deur voorzien. De daarachter gelegen ruimte wordt ook nog maar half en half beschouwd als tot den tempel te behooren en draagt daarom den naam „djaba-tĕngah." Daar worden de vergaderingen gehouden, heeft in bijzondere gevallen de eedsaflegging plaats en worden de voorbereidende werkzaamheden verricht voor de feesten en het aanbieden der offeranden, voor welk doel eenige pĕndapa's zijn opgericht. Door een muur en een steenen poort is de beschreven open ruimte afgescheiden van de derde afdeeling, de eigenlijke tempel, die evenmin als de beide andere overdekt is, maar waarbinnen een menigte afzonderlijke godenhuisjes zijn op te merken, zeer uiteenloopend van vorm. De eenvoudigste zijn houten of steenen, op een dito-voetstuk staande, offernisjes; voor de voornamere goden worden echter op een verhevenheid, waarheen een steenen trap leidt, kleine met pannen gedekte huisjes opgericht, die met een miniatuur deurtje gesloten zijn (gĕdong). Als de meest verheven vorm van godshuis wordt echter de „mĕroe" beschouwd, een houten gebouwtje met een van drie tot elf varieerend maar steeds oneven aantal van „doek" (de vezel van den arenpalm) ver-

vaardigde daken voorzien, die al kleiner zijn naar mate zij hooger zijn aangebracht. De „méroe" is ontleend aan het Hindoeisme, doch de beteekenis er van wordt veelal niet begrepen en de vorm die aan een altaar gegeven wordt, hangt soms meer af van de middelen waarover de oprichters kunnen beschikken dan van den aard der godheid die er wordt aangebeden. Met een algemeenen naam worden de plaatsen alwaar gemeenschappelijke vereering van goden plaats heeft „prahjangan" genoemd. Het woord „poera" of „poeri" heeft dezelfde beteekenis, maar is minder voornaam, en niet zoo exclusief op te vatten als verblijf der goden, daar ook de huizen der Balische vorsten en aanzienlijken met die namen worden aangeduid. Djĕron-dèwa heeft eene met poera overeenkomstige beteekenis.

Onder de voornaamste tempels die, behalve de aan elk erf verbonden huistempels (sanggah), in eene welgeordende desa moeten worden aangetroffen, behoort in de eerste plaats vermeld te worden de eigenlijke desatempel, in Djambrana poera-poesĕh, in Boelèlèng eenvoudig poera-desa of veelal poera-balé-agoeng genoemd. Waaraan bij dien laatsten naam ontleent, zal blijken wanneer de samenstelling der desavereeniging besproken wordt.

Uit de voorafgaande beschrijving blijkt, dat de aard van de desatempels wel eenigszins overeenstemt met dien der huistempels, doch de eersten dienst moeten doen in ruimer kring. In den desatempel worden de plaatselijke goden vereerd, die welke in het belang van alle desalieden te vriend gehouden moeten worden, nevens hen vinden de zonnegod en de algemeene goden van de bergen Agoeng en Batoer eene plaats, terwijl het voorts van de lotgevallen die de desa sedert hare stichting gehad heeft, kan afhangen, welke bijzondere goden van elders ook voor vereering in haren tempel in aanmerking komen.

In de huistempels wordt met de dewa's alles verhandeld wat uitsluitend op de familie zelve betrekking heeft, zij dienen als het ware voor de dagelijksche aanraking met de goden,

in de gevallen dat hunne hulp of voorlichting noodig is. In de desatempels daarentegen worden alleen de aangeleheden behandeld welke voor de desa in het algemeen van belang zijn. Het aanbieden van offeranden heeft daar dan ook zeldzamer plaats, in den regel alleen bij volle en nieuwe maan, de dagen welke als de gunstigste beschouwd worden om zich met de goden in betrekking te stellen.

Alvorens na te gaan hoe dat geschiedt, ga een enkel woord over den aard dier goden vooraf. Afbeeldingen van hen worden zelden vervaardigd, doch in elken tempel moeten zich een of meerdere poppetjes bevinden, niet veel grooter dan een handspan en van kèpéngs vervaardigd, waaraan zooveel mogelijk eene menschelijke gedaante gegeven wordt. In deze poppen, „palalingga" ook wel „ramboet sĕdana" genaamd, worden de déwa's geacht zich te kunnen incarneeren, wanneer zij den tempel moeten verlaten om naar het strand of naar de rivier gebracht te worden.

De beelden van hout of van steen die in de tempels voorkomen, stellen gewoonlijk personages uit een wajangverhaal voor, soms ook worden zij alleen als wachters beschouwd, maar zelfs in het zeldzame geval dat een beeld in den tempel eene godheid voorstelt, dient dit toch alleen tot versiering, het wordt niet vereerd en vindt eene plaats buiten het huisje dat aan de godheid gewijd is; daarbinnen is in den regel niets anders te zien dan een klein stellage, dat dienst doet om er de offers op neer te zetten. De Balineezen beschouwen de godheden als onzichtbare wezens, die wel is waar hunne vaste verblijfplaatsen hebben maar daaraan toch niet gebonden zijn en zich vrijelijk door het luchtruim kunnen bewegen om de verschillende plaatsen te bezoeken waar zij worden vereerd.

Bij alle belangrijke gebeurtenissen die zich in het menschelijk leven voordoen, bij voorspoed en tegenspoed, zoowel als met eenige werkzaamheid op het veld een aanvang zal worden gemaakt als bij de oprichting van een nieuw huis,

komt een goedgeloovig Balinees tot geen vast besluit, alvorens de goden er mede in wetenschap gesteld te hebben. De vraag moet derhalve rijzen, op welke wijze het mogelijk is zich met die onzichtbare wezens in aanraking te stellen, hoe zij hunne stem kunnen doen hooren.

Bij eene eerste bezichtiging van eenen tempel, zal het licht der aandacht ontgaan, dat in de nabijheid der godenhuisjes in den een of anderen boom, nog een kleine houten nis is bevestigd; mocht er geen boom zijn die daarvoor geschikt is, dan wordt ze gedragen door een voetstuk bestaande uit een enkele houten of steenen pilaar. In dat onaanzienlijke verblijf houdt zich de zoogenaamde „taksoe" op, die als tusschenpersoon fungeert bij de aanrakingen der dèwa's met de menschen.

„Djëro taksoe", zooals hij beleefdheidshalve gewoonlijk wordt aangeduid, is ook een onzichtbaar wezen, doch met geenerlei goddelijke macht bekleed. De desalieden die in den tempel te zamen gekomen zijn om de godheid te raadplegen, beginnen met zich op den grond neder te zetten in de nabijheid van de plaats, waar de taksoe zich ophoudt. Door het aanbieden van eenige offeranden is te voren reeds getracht hem gunstig te stemmen en hem te bewegen spoedig neder te dalen in een der aanwezigen, die onderwijl door het uitspreken van eenige formulieren en het branden van wierook er zich toe voorbereiden om den geest te ontvangen. Op een gegeven oogenblik verliest een hunner zijn bewustzijn en begint krampachtige bewegingen te maken, hetgeen als een teeken beschouwd wordt, dat de taksoe in dat lichaam gevaren is. Hem wordt nu afgevraagd, of de dèwa tot wien men zich wenden wil in den tempel tegenwoordig is en of hij genegen is de desalieden te woord te staan. Na eenigen tijd, gedurende welken de taksoe, die zooals blijkt de functies van kamerdienaar en ceremoniemeester bij de goden vervult, geacht wordt zijne boodschap over te brengen, wordt op dezelfde wijze, hetzij een gunstig antwoord ontvangen, of wel te kennen gegeven wanneer de desalieden terug moeten komen.

De taksoe heeft nu voorloopig zijne taak vervuld en verlaat den mensch in wien hij gevaren was, waardoor deze zijn bewustzijn herkrijgt.

In geval de dèwa zich genegen heeft verklaard om audientie te verleenen, heeft de aanbieding der offeranden plaats door tusschenkomst van den pamangkoe of tempelwachter, aan welk personnage thans eenige aandacht moet worden gewijd.

Reeds in de Oesana-Bali wordt over de pamangkoe's gehandeld. Een zekere mangkoe Koelpoetih komt van Java over en vestigt zich bij den goenoeng-Agoeng, om zich in den tempel van Basoekih aan den dienst der goden te wijden.

Tegenwoordig is aan de meeste tempels een pamangkoe geattacheerd, die rechtstreeks door de goden gekozen wordt uit de desalieden. Zijne betrekking is tegenover de goden eene zeer nederige, in de desageschriften wordt hij veelal eenvoudig als „djoeroe sapoeh Ida Batara" aangeduid, hetgeen er op wijst, dat zijne eerste verplichting is dagelijks den tempel aan te vegen en het voortdurend toezicht te houden op de zich daar bevindende gebouwtjes, waarvoor hij aansprakelijk is.

In het oog der desalieden is de pamangkoe echter een belangrijk personnage wegens zijn familiaren omgang met alle zaken die voor heilig worden gehouden, en als zij hem daar in den tempel ver verheven boven allen, geheel in het wit gekleed, zien zitten, bezig de gaven uit de handen der offeraarsters te ontvangen om ze den goden aan te bieden, dan omstraalt hem eene zekere heiligheid, die hem in het gewone dagelijksche leven ook niet geheel verlaat.

De pamangkoe's zijn lieden uit het volk voortgekomen, zij leven daarmede te zamen en deelen in zijn lief en leed. Zij staan het volk dus veel nader dan de brahmaansche priesters. De invloed, dien de eersten daardoor bij het volk verkrijgen, is groot, maar strekt veelal ten goede; onverdraagzamheid is ook hun geheel vreemd en mits zij niet gestoord worden in het uitoefenen hunner functies, willen zij niets liever dan ook anderen ongestoord hun gang te

laten gaan en bekommeren zij er zich in het minst niet over, wat er buiten hunne desa geschiedt, noch welke goden daar worden vereerd.

Wij zullen de pamangkoe's nog weer terugvinden als later het desabestuur ter sprake komt, waarmede zij ook in verbinding staan; voor het oogenblik keeren wij naar de in den tempel vergaderde desalieden terug. De „taksoe" heeft hen doen weten dat de dèwa tegenwoordig is en hun te woord wil staan, de pamangkoe heeft zich belast met het aanbieden hunner offeranden aan de godheid en hun medegedeeld dat ze welgevallig waren, de gelegenheid is dus gunstig om de verzoeken die men te doen heeft voor te dragen. Doch de godheid is onpersoonlijk en kan hare stem dus niet doen hooren, al wederom is het noodig, dat het lichaam van een mensch als hulpmiddel door den dèwa te baat genomen worde.

Er bestaan personen, doch zij zijn niet vele, die eene voorbeschiktheid hebben om den dewa tot tijdelijke verblijfplaats te dienen; zij zijn bekend onder den naam van „pĕrmas".

In de gevallen dat de godheid geraadpleegd zal worden, gaan de desalieden eenige dezer pĕrmas uitnoodigen om in den tempel te komen en hunne tusschenkomst te verleenen. Soms verliezen zij nog t'huis zijnde reeds hun bewustzijn en worden dan met eerbewijzen naar den tempel overgebracht, gereed om dadelijk de godheid in zich op te nemen. Veelal duurt het echter eenigen tijd alvorens de gewenschte toestand intreedt, hetwelk bevorderd kan worden door het inademen van wierookdamp en het omgeven van den patient door eene schaar van zingende mannen of vrouwen.

De ziel van den pĕrmas verlaat tijdelijk het lichaam, dat daardoor beschikbaar komt voor den dèwa en hetgeen de pĕrmas van dien tijd af spreekt, zoomede al zijne handelingen, gaan, tot op het oogenblik dat het bewustzijn weder intreedt, niet uit van den persoon maar van de godheid. De pĕrmas in dezen toestand verkeerende wordt pĕrmadè genoemd, hij is een „dèwa kapiragan", een tot mensch ge-

worden godheid. Daardoor is het mogelijk geworden om verschillende vragen tot de godheid te richten en van deze antwoord te bekomem. Het lichaam door de godheid bezeten is tijdelijk onstoffelijk geworden, hetgeen blijkt wanneer na afloop der raadpleging dansen met krissen en pieken worden uitgevoerd, waarbij het onmogelijk geacht wordt den pĕrmadé, die dan den naam van „wĕwalèn" draagt, te verwonden.

De tweede tempel, die in nagenoeg elke desa wordt aangetroffen, is de „poera-dalĕm" of doodentempel. Deze verrijst naast de gemeenschappelijke begraafplaats der desalieden en de inrichting er van komt veelal in hoofdzaak overeen met den te voren beschreven tempel. Hier treedt de invloed van het Hindoeisme weer eenigszins op den voorgrond, want de voornaamste godheid die er wordt vereerd is Batari Doerga, zij het ook soms onder een anderen naam.

Zij is het die geacht wordt de booze invloeden te besturen en die de oorzaak is van alle droefheid welke de menschen treft. Het zijn duistere machten waarover Batari Doerga heerscht, en de geheele aan haar gewijde dienst heeft een geheimzinnig karakter. Degenen die willen leeren tooveren en beheksen (nglèjak, ndèsti) wenden zich tot haar met vele offeranden en brengen vele nachten in de doodentempels door.

De zielen der afgestorvenen komen het eerst bij Batari Doerga en worden door haar naar den hemel gebracht en overgegeven aan hen die er over beslissen zullen, of zij door hun leven op aarde waardig geworden zijn om in den hemel te worden opgenomen of naar de hel verwezen moeten worden.

Ook wordt hare hulp ingeroepen om beterschap te verkrijgen in ernstige ziektegevallen.

Wanneer de zieke daarneder ligt en, hoewel het leven nog niet geheel is geweken, hij toch geen bewustzijn meer heeft van hetgeen om hem heen gebeurt, dan gelooft men dat de ziel het lichaam reeds heeft verlaten (mĕlas adma),

doch deze zich nog op aarde bevindt in den doodentempel bij Batari Doerga. Alle hoop is dus nog niet vervlogen en de naastbestaanden van den zieke begeven zich tot de gevreesde godheid om haar door offeranden en beloften te bewegen de ziel weder aan hen af te staan. Zij blijven daar vertoeven, onverschillig hoe lang het duren moge, totdat de godheid het orakel heeft doen spreken, om de middelen aan te wijzen waarvan nog genezing te verwachten is, of ook wel om te kennen te geven, dat alle hoop moet worden vaarwel gezegd.

De desa- en doodentempels bevinden zich te midden of in de onmiddellijke nabijheid van de desa. Dat is in den regel niet het geval met den aan het strand gebouwden tempel, de poera-sĕgara, gewijd aan den zeegod, welke toch ook elke desa noodig heeft om er op gezette tijden eenige plechtigheden te verrichten, waarbij de andere goden uit de desa in bonten optocht daarheen getransporteerd worden.

De poera-boekit daarentegen, waar de berggod van tijd tot tijd komt verwijlen en als opperste godheid zetelt, ligt ergens in het bosch of op den top van den naast bijzijnden berg of heuvel, en daarmede is het stel tempels, dat iedere desa onderhoudt compleet.

Evenwel kunnen zich omstandigheden voordoen die het oprichten van nog meerdere plaatsen van vereering voor de gezamenlijke desalieden noodzakelijk maken, en dat ook de landbouwvereenigingen hunne eigen tempels en hunne afzonderlijke goden hebben, werd reeds vroeger vermeld en de beteekenis daarvan omschreven.

In geval eenige lieden of huisgezinnen er belang bij meenen te hebben nog eenigen tempel op te richten, waartoe echter de desa niet genegen is mede te werken, dan richten zij onder elkaar eene vereeniging op, de sĕka-pamaksan geheeten, die zich ten doel stelt door gezamenlijke krachten harer leden, doch onafhankelijk van de overige desalieden, den verlangden tempel tot stand te brengen en aldaar de

noodige offers te brengen. Aan dergelijke omstandigheden hebben de „poera pamaksan" hun ontstaan te danken, waarvan vele in de desa's worden aangetroffen.

Den in het gebergte gelegen desa's valt het dikwijls moeielijk den vereischten zeetempel op te richten, vooral als hun gebied niet tot aan het strand reikt en zij zich dus tot andere desa's moeten wenden om den noodigen grond te verkrijgen dan wel de vergunning om mede van hunne tempels te mogen gebruik maken.

Evenwel laten de desalieden zich noch door deze noch door andere moeielijkheden, die zich mogen voordoen, afschrikken, vooral niet de bewoners der afgezonderd in het gebergte gelegen desa's. In die desa's welke zich meer in de nabijheid der kust bevinden, waar de centra van den handel gelegen zijn, de bewoners veelvuldig in aanraking komen met vreemde oosterlingen en westerlingen, wint het ongeloof, of liever de onverschilligheid, eenigszins veld en wordt er wel eens tegen de voorschriften der dewa's gezondigd, vooral als deze het schuiven van opium of het planten van koffie in sommige streken verbieden, en de ouden van dagen die het zien, schudden het hoofd en klagen dat „les dieux s'en vont". Over het algemeen wordt echter aan den dienst der goden nog steeds veel zorg besteed, moeite noch kosten worden gespaard om hun welgevallig te zijn en bijna geen dag gaat voorbij, dat niet het een of ander voor hen gedaan of bereid moet worden; de verrichting der ceremoniën, de samenstelling der offeranden luisteren zóó naauw, dat de godendienst werkelijk eene heele levensvervulling wordt, voor de mannen zoowel als de vrouwen.

In een land waar de behoeften betrekkelijk gering zijn, en na voldoening daaraan nog zooveel vrije tijd overblijft, moet het in zeker opzicht een heilzamen invloed uitoefenen dat de goden zoo veeleischend zijn en zooveel tijd aan hun dienst moet gewijd worden. Tot meerdere inspanning noodzakende werkt het mede de energie der lieden staande te houden.

Of ook de zedelijkheid er door bevorderd wordt is eene andere vraag. Van eene opvolging der angstvallige zedelijkheidsvoorschriften der wetboeken welke zelfs den man strafbaar verklaren die zich opzettelijk neerzet op de plaats zoo even door eene vrouw verlaten, of dengeen die eene vrouw passeerende met zichtbaar welbehagen de geur opvangt van de bloem die zij in het haar draagt, is reeds lang geen sprake meer, zoo zij al ooit zijn opgevolgd geworden. Vooral op de groote plaatsen zijn tegenwoordig de zeden zeer vrij, waartoe de godsdienst wel eenigermate bijdraagt; bij de godsdienstige feesten, die soms den ganschen nacht het verblijf in de half duistere tempels noodzakelijk maken, is het den ouders onmogelijk den jongelieden niet veel vrijheid te laten, en menige jonge dochter komt van zulk een feest t'huis met een ivoren, zeldzamer een gouden, ringetje om den vinger, waarvan zij de ware herkomst aan niemand vertellen zal.

TWEEDE AFDEELING.

DE DESAHUISHOUDING.

HOOFDSTUK I.

DE DESAVEREENIGING.

Stichting eener desa. Gehechtheid aan de geboorteplaats. Oprichting der desa's. Eerste type. De balé-agoeng. Aanneming van nieuwe leden. De leerlingen. De ceremoniemeesters. Vestiging van vreemdelingen. Gewone en buitengewone leden. Maatschappelijke lagen in de desa.

Over geheel Bali is de bevolking in vaste woonplaatsen gevestigd en de verhouding van het aantal inwoners tot de uitgestrektheid van het eiland dat zij bewonen, wettigt het vermoeden, dat dit reeds eeuwen lang het geval moet geweest zijn, zooals ook bevestigd wordt door de berichten die uit den ouden tijd tot ons gekomen zijn, allen reeds melding makende van het bestaan van desa's, alwaar eene zekere mate van beschaving en welvaart heerschte.

Doch al is omtrent het tot standkomen der oorspronkelijke desa's niets uit directe bron bekend, met vrij groote zekerheid kan worden geconstateerd op welke wijze dat plaats gehad moet hebben, door na te gaan hoe in den tijd waarover nog vertrouwbare mondelinge inlichtingen te verkrijgen zijn nieuwe desa's zich gevormd hebben uit reeds bestaande en hoe dat ook tegenwoordig nog van tijd tot tijd geschiedt.

Velerlei omstandigheden kunnen den eersten stoot geven tot het oprichten eener nieuwe desa. Bepalen wij ons voor het oogenblik tot het eenvoudigste en meest voorkomende geval

Bij het toenemen van het aantal inwoners eener plaats breekt een tijd aan, dat de in de naaste omgeving der woningen gelegen gronden geen voldoende opbrengst meer leveren, om in het levensonderhoud van allen te voorzien. De personen bij wie de nood begint te dringen, gaan er toe over ook de verderaf liggende gronden, waarvan tot dien tijd door niemand notitie is genomen, in oogenschouw te nemen, kiezen er eenige uit en getroosten zich dagelijks het afleggen van den verren afstand heen en terug om den nacht in de desa te kunnen doorbrengen. De resultaten die zij op die velden verkrijgen, zijn echter niet gunstig, de grond is van slechter kwaliteit en ongunstiger ligging dan de vroeger bebouwde, terwijl de verre afstand dier velden van de bewoonde buurt, het moeielijk maakt de vruchten van den arbeid te beschermen tegen de dieren uit de naburige bosschen en tegen oneerlijke lieden.

Gesteld nu het geval, dat de in bebouwing zijnde gronden der desa aan één zijde begrensd worden door een diep ravijn; aan gene zijde daarvan strekt zich de wildernis uit. De tocht daarheen is moeielijk, soms zelfs onmogelijk als na aanhoudende regens groote hoeveelheden water door het ravijn moeten afgevoerd worden. Evenwel begeven sommige der desalieden zich nu en dan daarheen om hout te kappen voor het bouwen van woningen of andere doeleinden, dan wel om boschproducten te verzamelen, die zij in hunne huishouding noodig hebben.

Behalve de met zwaar bosch begroeide gronden liggen er ook nog andere, die uitstekend geschikt zouden zijn om in bebouwing gebracht te worden. Doch zij zijn zoo ver van de desa afgelegen, dat er aanvankelijk geen aandacht aan is geschonken, totdat eindelijk, als de behoefte aan bouwgronden ter andere zijde van het ravijn zich te zeer begint te doen gevoelen een der ondernemendsten besluit zijn geluk in die nieuwe streken te gaan beproeven. Het was zijn voornemen elken avond naar de desa terug te keeren en aanvankelijk deed hij het ook, hoe groot de vermoeienis ook

was, maar nadat het hem eenige malen was overkomen dat het bandjirde in het ravijn, waardoor hij den nacht in de open lucht had moeten doorbrengen, besloot hij in de nabijheid zijner velden, zoo met de bebouwing daarvan reeds goede resultaten verkregen werden, eene tijdelijke woning (koeboe) te bouwen, waar hij, in de tijden dat de landbouwwerkzaamheden het drukst waren, een onderkomen kon vinden en welke tevens kon dienen als bergplaats voor zijn gereedschap. Zijne familie bleef echter in de desa wonen en telkens als de gelegenheid daartoe gunstig was, keerde hij naar huis terug; zoodra de oogst van het veld was, transporteerde hij die het ravijn over en de volgende maanden bleef hij rustig 't huis doorbrengen bij zijne familie, totdat met het naderen van den volgenden westmoesson de tijd aanbrak om de velden op nieuw te gaan bebouwen.

Intusschen had hij tijdens zijn verblijf in de desa niet stil gezeten, doch eenige desagenooten, die het door de uitbreiding hunner familie ook niet ruim hadden, weten over te halen zijn voorbeeld te volgen en de goede gronden te gaan ontginnen, welke nog in overvloed in de nabijheid der zijne voorkwamen. Zoodoende verrezen daar meerdere koeboe's, er ontstond langzamerhand eene kleine vestiging en nu er gezelschap was, had het ook minder bezwaar in er wat langer te verwijlen. Werd vroeger den landbouwer het eten geheel toebereid door een zijner kinderen dagelijks gebracht, thans hadden zich een paar vrouwelijke familieleden, oude weeuwtjes of andere die niet door vaste werkzaamheden aan de desa gebonden waren, laten vinden om mede het ravijn over te steken en daar voor de arbeiders te kooken, wat reeds eene groote verbetering in hunne positie bracht. Nog steeds echter bleef hunne vestiging een tijdelijk karakter dragen, want zoodra de oogst binnen was, keerden allen naar de desa terug. Om voor goed te verhuizen, daartoe gingen zij niet licht over.

De Balineezen zijn over het algemeen zeer gehecht aan

de plaats waar zij geboren en getogen zijn, vooral de bewoners van de bergstreken, waar de oorspronkelijke toestanden het best zijn blijven bestaan en de voorvaderlijke instellingen en gebruiken het meest in eere worden gehouden. Een eigenaardig en sterksprekend voorbeeld levert daarvan de desa Měngandang. Voor dat het Hollandsche gezag in Boelèlèng gevestigd werd, was dat rijk dikwijls in oorlog met Bangli en de genoemde desa had toen herhaaldelijk van de invallen der Bangliërs te lijden, hetgeen de inwoners noodzaakte een veiliger woonplaats te gaan opzoeken. Zij vonden die, na de rivier Gĕloeng te zijn overgetrokken, op het desagebied van Galoengan, wier bewoners overvloed van goeden grond te hunner beschikking hadden, en dus geen enkel bezwaar maakten een deel daarvan aan de immigranten af te staan. Zoo ontstond de vestiging Antaban, welker bewoners zich weldra verheugden in het bezit van goede tĕgalvelden, waarvan, nadat het gelukt was er besproeiingswater heen te leiden, langzamerhand sawahs werden gemaakt. Dit was een groote vooruitgang voor de lieden, die op hunne vroegere woonplaats, hoog in het gebergte gelegen, zich steeds hadden moeten afsloven, om op slecht gelegen velden djagong en dergelijke gewassen te planten, waarmede zij zich een karig bestaan verschaften; in dien tijd was voor hen de rijst een groote weelde en alleen bij feestelijke gelegenheden werd ze genuttigd.

Niettegenstaande dat alles, zoodra door de vestiging van het Hollandsch bestuur voor goed een einde was gekomen aan de onveiligheid in de grensstreken, keerden die lieden naar hunne oude woonplaats in het bosch terug, daartoe gedreven door de gehechtheid aan hun geboortegrond, maar vooral door het verlangen om weer de noodige zorgen te kunnen wijden aan de dorpsgoden, wier altaren bij de vroegere verhuizing achter hadden moeten blijven en dientengevolge in desolaten staat verkeerden.

Van hun eigen bergachtig desagebied te midden waarvan zij weer wonen, trekken zij tegenwoordig geenerlei voordeel,

de bebouwing daarvan vinden zij nu te weinig loonend en voor boschkoffie is de grond niet geschikt. Zij hebben echter hunne huizen en sawahvelden te Antaban, waarvan zij nu meerdere palen ver weg wonen, behouden en jaarlijks als de tijd van de veldbewerking daar is, heeft een geregelde exodus uit Měngandang plaats. Mannen, vrouwen, kinderen, huisdieren en huisraad, alles gaat over berg en door bosch naar Antaban, slechts worden een paar wakers bij de huizen achtergelaten. Zoodra de oogst binnen is, heeft dezelfde tocht in tegenovergestelde richting plaats en de volgende maanden worden doorgebracht met het herstellen der huizen, tempels, het vieren van offerfeesten en overigens in ledigheid.

Een treuriger voorbeeld levert de langzaam uitstervende desa Tèmbok. De weinige inwoners die een hoogen leeftijd bereikt hebben, herinneren zich den tijd nog, dat de desa een tachtigtal dienstplichtigen telde en dat er goede huizen stonden; alle gronden van het niet uitgestrekte desagebied waren toen beplant en werden goed onderhouden. Tegenwoordig is achteruitgang op te merken overal waar men het oog wendt, het aantal dienstplichtigen is tot twaalf verminderd, de inwoners getroosten zich de moeite niet meer de erven met kleimuren af te sluiten, zooals elders gebruikelijk is, doch zij vergenoegen zich met pagĕr's te maken van de stelen der lontarbladen en zelfs zijn de muren der huizen van hetzelfde materiaal vervaardigd. De vrouwen brengen er slechts weinig kinderen ter wereld en de inwoners zelven voorzien, dat na verloop van eenigen tijd de desa zal uitsterven. Zij schrijven hun tegenspoed toe aan den grond die, hoewel zeer vruchtbaar, „tĕngĕd" is, d. w z. onheilaanbrengend, ten gevolge van de booze geesten die er verblijven. Spoort men de reden na waarom zij, eenmaal tot die overtuiging gekomen, er niet toe overgaan zoo spoedig mogelijk te verhuizen naar herbergzamer oorden, dan blijkt, dat in de eerste plaats de kracht der gewoonte zich doet gevoelen; zij zijn daar geboren, hebben er lief en leed ondervonden en willen er nu ook maar sterven, zij het ook wat

eer dan elders het geval zoude zijn. Al verder zien zij op tegen den last van het verhuizen en tegen het verlaten der gronden die zij reeds eenmaal in cultuur gebracht hebben. Doch wie het meest gewicht in de schaal leggen, dat zijn de goden die van ouds worden aangebeden, hetzij in den desatempel of in de poera di poesĕh, in den zeetempel aan het strand, bij de gemeenschappelijke badplaats of in de huistempels. Hen willen de desalieden niet in den steek laten en ze mee te nemen met al hunne ab- en dependenties gaat ook niet aan, er nog van gezwegen dat het de groote vraag is, of de dèwa's zelven genegen zouden bevonden worden om te verhuizen. De lieden blijven dus maar waar zij zijn en wachten af wat er gebeuren zal, hoewel dit voor niemand twijfelachtig kan zijn, want het lot dat de nabuurige desa Ngis trof, die een twintigtal jaren geleden onder soortgelijke omstandigheden geheel uitstiert, ligt velen nog in het geheugen.

Het bovenstaande zij voldoende om aan te toonen, dat de oud-Balinees niet lichtvaardig er toe overgaat te verhuizen, soms zelfs de gehechtheid aan zijne geboorteplaats tot in het bespottelijke overdrijft.

Het jongere geslacht is, vooral in de streken van het groote verkeer, dikwijls vrijgeviger denkbeelden toegedaan, en wanneer wij thans wederkeeren tot de hierboven besproken desa, waar gebrek aan grond, ook voor het bouwen van woonhuizen, begon te ontstaan, dan stellen we het geval, wat al licht kan voorkomen, dat de kinderen der lieden die het eerst het ravijn overtrokken en die, van den tijd af aan dat zij een patjol konden hanteeren, behulpzaam geweest zijn aan het bebouwen der daar gelegen velden, wanneer zij in het huwelijk gaan treden aan een flink woonerf op de nieuwe gronden de voorkeur zullen geven boven een bekrompen plaatsje op het vaderlijke erf. Het gegeven voorbeeld zal weldra door zijne vrienden, die in dergelijke omstandigheden verkeeren, gevolgd worden en zoodoende ontstaat de kern van eene nieuwe permanente vestiging, die al

naar mate de uitgestrektheid der beschikbare bouwgronden, de gelegenheid die er bestaat om goed drink- en besproeiingswater te krijgen, de gezondheidstoestand van de plaats en andere factoren die invloed kunnen uitoefenen, zich verder zal ontwikkelen. De tijdelijke vestigingen verdwijnen en de oorspronkelijke desa is weer teruggebracht tot hare vroegere bouwvelden in de omgeving der woningen.

Zoodra degenen die zich afscheidden, een voldoend aantal bereikten en zich sterk genoeg gevoelden om als zelfstandige desa op te treden, zagen zij in, dat het nu eene gebiedende noodzakelijkheid voor hen was geworden te zorgen, dat zij het hoofd konden bieden aan de gevaren die hen bedreigden van de dieren in de omringende bosschen, van den kant der zee waar in vroegeren tijd de zeeroovers heerschten, van de landzijde in het geval dat andere desa's op hunne rechten inbreuk wilden maken, of wel dat zij bij de conflicten tusschen de verschillende vorsten in het gedrang mochten geraken.

Zij zagen de noodzakelijkheid in, zich nauw bij elkander aan te sluiten om aan die vijandige invloeden weerstand te kunnen bieden, hetgeen aanleiding gaf tot de stichting eener vereeniging tot onderlinge hulp, en ten einde ten allen tijde volkomen op elkander te kunnen vertrouwen, werd soms wel de bepaling gemaakt, dat geen enkel vreemdeling in de vereeniging zoude opgenomen worden en het oorspronkelijke ledental gehandhaafd zoude blijven.

Er bestond, behalve de zorg voor de veiligheid, nog eene andere aanleiding tot eene nauwere aaneensluiting dan eenvoudige samenwoning. In de inleiding bespraken wij reeds, hoe de Balinees zijn geheele eiland bevolkt denkt met geesten en goden, die machtig zijn boven de menschen, de beschikkers zijn over hun lief en leed en wien dus eer bewezen moet worden. Al spoedig zullen de nieuwe bewoners zich daarom door den een of anderen tempelwachter hebben laten inlichten welke de godheid was, die in het bijzonder macht voerde over de streek, waar zij zich hadden neergezet.

In den schaduw van eenige groote boomen bouwden zij dan een eenvoudig huisje voor die godheid en beschouwden haar in het vervolg als de beschermster der desa, een ieder ging daar elken vijfden dag der week zijne offeranden aanbieden en bij iedere volle maan kwamen allen daar te zamen om de belangen der vereeniging te bespreken.

Zóó, ongeveer, moet de oorsprong der oude desavereenigingen geweest zijn; en ofschoon vele eeuwen daarover zijn heengegaan; gedurende dien tijd eene aanmerkelijke wijziging in den landbouw heeft plaats gegrepen, voornamelijk ten gevolge van de invoering der natte rijstcultuur; leden uit verschillende vorstenhuizen elkander het gezag hebben betwist en beurtelings beheerschers van deze landen geweest zijn, doch ten slotte allen hebben plaats moeten maken voor het Hollandsche gezag; niettegenstaande vele desa's enorm in welvaart en rijkdom zijn vooruitgegaan, de bevolking van sommigen vertiendubbeld is; toch hebben deze vereenigingen stand gehouden tot op het huidige oogenblik. Hare tradities en bepalingen zijn in hoofdzaak dezelfden gebleven; zij vormen als het ware de kern der gemeente en alle zaken van eenig aanbelang die op de desahuishouding betrekking hebben, worden door hen geregeld en berecht, waarbij zij aan geene hoogere macht onderworpen zijn en te werk gaan volgens hetgeen hun recht en billijk voorkomt.

Uit het bovenstaande moge tevens blijken dat, althans op Bali, de wel eens geopperde meening als zoude de desa niets anders zijn dan eene uitbreiding der familie, geene bevestiging vindt.

Wanneer één persoon zich op eene nieuwe plaats ging vestigen, dan waren twee gevallen mogelijk, namelijk dat de proef mislukte door ongunstige omstandigheden die zich in den weg stelden en hij na langeren of korteren tijd te hebben volgehouden het met den dood moest bekoopen of den strijd opgeven, of wel hij slaagde naar wensch en dan kwamen spoedig meerdere personen zich bij hem aansluiten; niet te denken was het dat de gunstige gelegenheid die zich

daar voordeed, gereserveerd zoude blijven voor de nakomelingen van den eersten bewoner, daar dit noch in het belang van dezen, noch in dat van anderen geweest ware. Aller belang eischte het tot stand komen binnen zoo kort mogelijken tijd eener vereeniging van een dusdanig aantal personen, dat zij sterk genoeg waren om aan alle vijanden het hoofd te bieden en daarbij kon niet gelet worden op familiebanden, doch alleen op de sociale positie; er was een zeker aantal personen noodig in dezelfde omstandigheden verkeerende en de behoefte gevoelende om zich door aansluiting bij elkander sterk te maken.

Deze meening vindt eene bevestiging bij de beschouwing van den aard der tempels in de inleiding beschreven. Ware de desa slechts eene uitbreiding geweest van één familie, of een klein aantal elkaar nabestaande families, dan moesten de geslachtstempels ook in den loop der tijden de eigenlijke dorpstempels geworden zijn. Dit nu is niet het geval; zij zijn geheel van elkaar afgescheiden en terwijl de eersten uitsluitend een familiebelang vertegenwoordigen en daaraan wordt deelgenomen door personen die soms heinde en ver van elkaar verspreid wonen, doch een zelfden stamvader hebben gehad, zijn de dorpstempels meer als maatschappijen te beschouwen en bepaalt de deelname daar zich tot de inwoners van het dorp zelf.

Dat werkelijk de desavereenigingen zijn ontstaan tengevolge van den natuurlijken loop der zaken en als uitvloeisel der bovenvermelde omstandigheden, wordt bevestigd door verscheidene passages uit de desageschriften, waarover later uitvoeriger gehandeld zal worden, en die voornamelijk op deze vereenigingen betrekking hebben. „Hare leden, heet het daar, voeren het beheer over een zeker gebied, dat echter aan de goden toebehoort (wong desa angĕrtanin goemin Ida Batara)". Een eerste plicht der desalieden is het dus, om voor die goden te zorgen, hun de verschuldigde eer te bewijzen en offeranden aan te bieden. Daarom moeten er tempels voor hen worden opgericht en goed onderhouden, want wordt dit

nagelaten, dan zullen zij zich vreeselijk daarover wreken. Elders wordt daaraan toegevoegd, dat het doel der vereenigingen is om door onderlinge aaneensluiting zich sterk te maken en de goede verstandhouding tusschen de desabewoners te bevorderen; hun wordt op het hart gedrukt samen te leven als eensgezinde broeders en verwanten, als vreedzame buren, waar zulks mogelijk is elkander hulp verleenende.

Doch het blijft niet steeds bij eene aanmaning; zoo is het een gebiedend voorschrift, dat als er boosdoeners of vijanden in de desa doordringen en het dorpshoofd door het slaan op het alarmblok den desalieden daarvan konde doet, alle mannelijke inwoners hunne werkzaamheden direct moeten staken en gewapend uitkomen om de kwaadwilligen te verdrijven. Wie dat niet doet, wordt beboet met 1250 kèpèngs, welke som vermeerderd wordt tot 2500 kèpèngs als een der andere desalieden bij die gelegenheid gewond is geraakt, en tot 5000 kèpèngs bijaldien een hunner er het leven bij heeft ingeschoten.

Voorloopig kunnen wij de beschouwing der nieuwe zich vormende desa laten rusten, later zullen wij ze moeten hervatten, wanneer de primitieve vormen van het grondbezit ter sprake komen. Vooraf is het noodig eene schets te geven van de huishouding eener sinds langen tijd tot volle ontwikkeling gekomen desa.

De desa's over het algemeen verkeeren in overeenkomstige omstandigheden; zij zijn allen als het ware in eene zelfde omgeving geplaatst en worden te zamen bewoond door een volk, in hetwelk de verschillende elementen die het hebben helpen samenstellen, tot een nagenoeg homogeen geheel zijn saamgesmolten; zij hebben allen ongeveer hetzelfde punt van ontwikkeling en beschaving bereikt, waren successievelijk aan dezelfde invloeden blootgesteld. Aan den anderen kant echter staat, dat elke desa zich steeds vrij heeft kunnen ontwikkelen, onafhankelijk van naburen en het gevolg van een en ander is geweest, dat wel is waar in algemeenen zin in alle desa's een gelijksoortige toestand is ontstaan,

doch dat zij, wat de bijzonderheden aangaat, de grootste verscheidenheid te aanschouwen geven, afhankelijk van plaatselijke gesteldheid, de lotgevallen die elke desa in het bijzonder heeft gehad, als anderszins.

Wanneer dus eene beschrijving gegeven zal worden van de huishouding eener desa, de samenstelling der vereeniging en van het bestuur, de macht die aan haar is toegekend, de vergaderingen die er worden gehouden, de desageschriften naar welker inhoud zij zich regelt, dan zoude, indien alleen datgene konde vermeld worden wat alle desa's zonder uitzondering gemeen hebben, slechts een beeld kunnen ontworpen worden in zeer algemeene trekken, dat de belangstelling niet zoude wekken, want bij het nasporen der bestaande toestanden, zijn het dikwijls juist de kleine bijzonderheden welke het meest teekenen en een eigenaardig licht werpen op het leven en streven van het volk dat wij willen leeren kennen.

Het zal daarom de voorkeur verdienen eenige desa's als typen uit te kiezen en aan de beschrijving daarvan de bijzonderheden vast te knoopen welke in andere desa's de aandacht getrokken hebben en der vermelding waardig schijnen.

De desa's welke gelegen zijn in de onafhankelijke rijken van Bali, moeten buiten beschouwing gelaten worden, de inlichtingen die daaromtrent verkregen konden worden, waren te vaag om voor mededeeling geschikt te zijn, hoewel alles er op wijst dat de toestanden daar in vele opzichten eene groote overeenkomst hebben met die welke in Boelèlèng en Djambrana worden aangetroffen.

In de laatstgenoemde landschappen heeft ook het Hollandsche bestuur reeds middellijk en onmiddellijk invloed uitgeoefend op den gang van zaken en is eene niet onbelangrijke wijziging der toestanden daarvan het gevolg geweest. Ten einde een zuiver beeld te kunnen ontwerpen der Balische desahuishouding, zal echter die invloed voorloopig buiten rekening gelaten worden, hetgeen gemakkelijk valt, daar hij betrekkelijk nog pas zoo kort gewerkt heeft. Wanneer

later de positie die de soeverein op Bali inneemt, ter sprake komt, zal de gelegenheid daar zijn, om ook aan den invloed van het Hollandsche bestuur, waar dat de soevereiniteitsrechten verkregen heeft, eenige aandacht te wijden.

De desavereenigingen in Boelèlèng kunnen, in het algemeen beschouwd, tot twee typen teruggebracht worden.

In eene tot de eerste type behoorende desa zijn aan het lidmaatschap der vereeniging bepaalde voordeelen verbonden, gewoonlijk bestaande in het genot van eene zekere uitgestrektheid bouwgronden, het aantal leden is beperkt en tusschen hen heerscht volkomen gelijkheid; te zamen regelen zij de desa-aangelegenheden onder leiding van een raad der ouderen hunner, waarvan dus een ieder op zijne beurt, mits hij tijd van leven hebbe, deel uit zal maken. Die desa's, waarvan ook een vast kenmerk is het bezit eener balé-agoeng, zijn allen van ouden oorsprong en komen hoofdzakelijk voor in het oostelijk gedeelte van Boelèlèng, in de streken welke samenhangen met het Banglische Batoergebergte.

In de desa's welke uit den nieuweren tijd dagteekenen, nemen ook nog wel alle leden der vereenigiug aan het beheer der zaken deel, doch de toetreding tot de vereeniging is gemakkelijk gemaakt, vele vreemden zijn er zich bij aan komen sluiten, en daardoor is veel van de innigheid van den band, welke tusschen de bewoners der eerstvermelde desa's bestaat, in de meer moderne desa's verloren gegaan. Deze laatsten hebben ook meer aanrakingen met andere desa's en met den heer van het land, waardoor het noodig geweest is aan het hoofd der vereeniging een of meerdere personen te plaatsen, aan wie de behandeling der dagelijksche zaken geheel kan worden overgelaten, terwijl alle leden alleen nog maar in bijzondere gevallen ter bespreking hunner belangen en regeling der desa-aangelegenheden bij elkaar komen. De desa's waar de eerstbeschreven toestand bestaat zijn voorzeker de belangwekkendste, de traditie's van vorige eeuwen

zijn daar bewaard gebleven en aan deze worde dus het eerst eenige aandacht geschonken.

Bij het oprichten van eene vereeniging in sommige der tot die groep behoorende desa's zijn de leden, ten einde daaraan meer stabiliteit te geven en om te voorkomen dat vreemdelingen later het voordeel zouden trekken van de moeite die de oprichters zich getroost hebben om die plaats bewoonbaar te maken, er dadelijk toe overgegaan de gronden, die in de nabijheid der vestiging het gunstigst gelegen waren, in gelijke aandeelen te verdeelen, waarvan bij minnelijke schikking aan elk der leden één aandeel werd toegewezen, met de bedoeling een onvervreemdbaar familiegoed te creëeren, waarvan de opbrengst voldoende zoude zijn om ruimschoots in de behoeften van de leden der vereeniging en hunner nakomelingschap te voorzien. In hoeverre het doel, om aan die families een voortdurenden welstand te verzekeren, is bereikt, zal later blijken, wanneer gehandeld wordt over de verschillende vormen van het grondbezit.

Zooveel is zeker, dat de oorspronkelijke inrichting der desavereeniging is blijven bestaan. Nog steeds komen de leden op bepaalde tijden bijeen in de nabijheid van het godenhuisje dat bij de stichting der desa het eerst werd opgericht en dat daarom ook wel „kĕmoelan desa", de oorsprong van de desa, genoemd wordt, want gedaan zoude het zijn met alle welvaart en voorspoed zoo zij zich van die beschermende godheid afwendden. Doch de desa is in bloei toegenomen, hare bewoners hebben eene zekere mate van welstand bereikt en hebben om de eerste offerplaats, die in al zijn eenvoud is blijven bestaan, een fraaien dorpstempel gebouwd, waartoe een kunstig gebeeldhouwde buitenpoort, versierd met saterkoppen die den binnentredende grijnzend aanzien, toegang verleent. Nog vele nieuwe goden hebben binnen dien tempel eene plaats gekregen en aan de altaren voor hen opgericht is meer geld en arbeid besteed dan aan dat oorspronkelijke dèwahuisje, maar toch blijft de daar zetelende godheid als de voornaamste beschouwd worden, bewijst men haar de meeste eer.

Door de uitbreiding die de tempel verkregen heeft, kunnen de vergaderingen der desaleden binnen hare muren plaats hebben en zij behoeven er niet meer op den grond te zitten, want in den voorhof van den tempel is een lange loods opgericht, de „balé-agoeng" genaamd, waaraan de geheele tempel, die hierboven als de voornaamste desatempel beschreven werd, den naam van „poera balé-agoeng" ontleent.

Deze balé-agoeng is voorzeker de voornaamste plek in de desa, de vergaderingen der desaleden worden daar gehouden, de aanneming van nieuwe leden heeft er plaats, de gemeenschappelijke maaltijden, die een deel uitmaken van de groote nachtelijke godsdienstige feesten, worden daar genuttigd, de personen die de gasten zijn van het geheele dorp worden er gelogeerd; in één woord, alles waarbij het belang van de geheele desa betrokken is, wordt daar verhandeld en die plaats verdient dus eenigszins nader in oogenschouw genomen te worden. Vooraf worde vermeld, dat de balé-agoeng alleen wordt aangetroffen in de oude desa's, behoorende tot de eerste der beide bovengenoemde rubrieken; de oorsprong daarvan dagteekent van de oudste tijden en staat waarschijnlijk in verband met een verschillende afkomst of groepeering van de oprichters der desa en de personen die zich later daar gevestigd hebben. Dit staat vast, eene desa die eenmaal van ouds geene balé-agoeng heeft, zal er later nooit toe over mogen gaan er een op te richten, evenmin als de in den tegenwoordigen tijd zich vormende desa's geacht worden het recht daartoe te hebben.

Eene aandachtige beschouwing en vergelijking der desa's, vooral ook wat hun bestuur betreft, doet het vermoeden rijzen, dat die welke tot de eerste rubriek behooren, dateeren van vóór den tijd dat het Hindoeisme op Bali de heerschende godsdienst werd, de andere van na dien tijd.

Hoe dit zij, in de desa's welke een balé-agoeng hebben, is deze het middelpunt van het sociale leven. De vorm van dat gebouw is overigens eenvoudig genoeg. De vloer, bestaande uit aangestampte aarde, is tot ongeveer een halven

meter opgehoogd. Daarop staat een met atap of bamboepannen gedekte loods, vijf meters breed en soms tot vijf en twintig of meer meters lang, hetgeen zich regelt naar het aantal der desaleden. Nagenoeg de geheele ruimte onder die loods wordt ingenomen door één doorloopende balébalé, bank of tafel, al naar de omstandigheden dat medebrengen, gewoonlijk voor beiden te gelijk dienstdoende, rustende op verscheidene tot het dak reikende stijlen, waardoor ze in een zeker aantal vakken wordt verdeeld. Aan het eene uiteinde, dat als het boveneinde wordt beschouwd, is de balébalé afgesloten door een tusschen de uiterste stijlen geplaatst tot aan het dak toe reikend houten beschot, de „parba", dat dikwijls met voorstellingen uit het een of andere tooneelstuk is beschilderd, dan wel met beeldhouwwerk versierd.

Het aantal leden der thans in beschouwing zijnde desavereeniging is beperkt; sedert de oprichting is daarin geene verandering aangebracht. Sterft een hunner, dan wordt hij vervangen door zijn oudsten zoon, en zoo hij geene zoons heeft, door zijn naasten mannelijken bloedverwant, die hetzelfde erf met hem bewoont en van denzelfden huistempel gebruik maakt (toenggal sanggah) en als ook deze ontbreken, dan komen de verdere verwanten, die op de plaats wonen, in aanmerking. Worden er in de desa in het geheel geene mannen, die in eenige bloedverwantschap tot den overledene staan, aangetroffen, hetgeen in eene welvarende desa eene hooge uitzondering zal zijn, dan is er eene plaats in de desavereeniging vacant en de overige leden beraadslagen, wie der andere inwoners van de desa in aanmerking zoude kunnen komen om in hun midden te worden opgenomen, van wien te verwachten is, dat hij de op het desaschap rustende verplichtingen het getrouwst zal nakomen.

De uitverkorene zal zich gewoonlijk die keuze laten welgevallen, ook al zijn de verplichtingen die hij daarmede op zich neemt, groot, en al zijn ook de voordeelen welke daaraan oorpronkelijk verbonden waren, als bevoorrechting ten

aanzien van het grondbezit, geheel of gedeeltelijk verloren gegaan, wat vaak het geval is.

Er zijn toch nog andere redenen dan van financieelen aard die in eene groote desa het lidmaatschap der desavereeniging begeerlijk maken, en wel voornamelijk het aanzien dat het verschaft, want de leden nemen in het dorp eene hooge positie in. Het beheer over de tempels is hun geheel toevertrouwd en zij treden op als bestuurders der desa. Tot de maandelijksche vergaderingen wordt buiten hen niemand toegelaten; alle aangelegenheden voor de desa van belang worden daar geregeld, alle zaken worden door hen in eersten aanleg onderzocht en, zoo zij daarvoor vatbaar zijn, afgedaan.

Degenen die door hunne geboorte voor het lidmaatschap zijn aangewezen mogen zich daaraan niet onttrekken, al zouden zij het wenschen. Wie dat deed, zoude in de eerste plaats zijne gronden verbeuren of, in het geval men daardoor geen vat op hem had, eenvoudig van het desagebied verwijderd worden.

De aanneming van nieuwe leden geschiedt gewoonlijk op den verjaardag van den beschermheilige der desa (odalan), bij welke gelegenheid een groot feest in den tempel wordt gevierd. Zij moeten een zeker intreegeld (patjingkrĕm) betalen, waarvan het bedrag niet in alle desa's hetzelfde is; elke desa houdt zich te dien aanzien aan hetgeen van ouds gebruikelijk geweest is. In sommige desa's wordt bij zulke gelegenheden goede sier gemaakt, en kunnen de nieuwe leden volstaan met de levering van verschillende vóór een feestmaal benoodigde artikelen, als rijst en toewak, of ook wel zaken van meerdere waarde; zoo kan men bijv. op de houten tempeldeur te Ambĕngan eenige inkervingen zien, de maat aangevende welke het varken moet hebben, dat de nieuw aangekomene zijnen medeleden aanbiedt (pasĕrah)

De laatst bijgekomen leden worden niet dadelijk door de anderen als hun gelijken behandeld, maar moeten, hoewel reeds lid zijnde, nog een zekeren leertijd doorloopen. Bij de

vergaderingen en de groote feesten in de balé-agoeng nemen zij niet bij de anderen op de balé-balé plaats, doch zoolang de zitting duurt, en dat is dikwijls van middernacht tot aan den dageraad, moeten zij zich met een plaatsje beneden op den grond vergenoegen. Zij dragen den naam van plajan (in de geschriften „palaihan") en moeten met dien titel ook aangesproken worden; hun eigenlijke naam mag ter gelegenheid der desavergaderingen en der feesten niet worden uitgesproken. In sommige desa's schijnen dezelfde lieden met den naam van „kasinoman" te worden aangeduid.

Zij worden eenigszins als leerlingen beschouwd, die nog moeten worden opgeleid tot waardige desaleden. De anderen moeten zij bedienen, en hoewel zij meestal schappelijk behandeld worden, zijn er ook wel desaleden die, in de innige overtuiging dat men, om waardig te zijn te bevelen, eerst goed moet hebben leeren gehoorzamen, op allerlei wijzen den draak met hen steken en hen commandeeren. Zelfs gebeurt het niet zelden, dat men van de bank der oud-leden hen als „hond van een plajan" hoort toespreken en meer dergelijke liefelijkheden hun worden toegevoegd. Dat groenloopen duurt zoolang, totdat er door het sterven van een der leden voor den oudste der plajan's, wier aantal van twee tot zes varieert, eene zitplaats op de balé-balé beschikbaar komt.

Niemand, welken ouderdom hij ook bereikt hebbe, of welke betrekking hij ook moge bekleeden bij het lid worden der desavereeniging, kan er aan ontkomen eerst dien leertijd door te maken, en als een sterk bewijs van den echt democratischen geest, die in de desavereeniging heerscht, kan het feit aangehaald worden, dat een der vroegere districtshoofden van Koeboetambahan, hoewel eene zeer flinke persoonlijkheid, toch, terwijl hij reeds die betrekking bekleedde, twee jaren lang plajan van de desavereeniging en als zoodanig bij de vergaderingen en godsdienstige feesten de onderdanige dienaar van de overige desaleden is geweest en beneden op den grond gezeten hunne bevelen heeft afgewacht.

Er bestaat eene ranglijst der desaleden, waarop elk zijne

vaste plaats heeft, gerekend naar het tijdstip waarop hij lid is geworden, de laatst bijgekomene staat dus geheel onderaan. Hij schuift eene plaats op telkens wanneer een der boven hem staande leden sterft, of om andere redenen uit de vereeniging treedt. Ook bij het plaats nemen op de balé-balé ter vergadering wordt deze rangschikking in acht genomen en een ieder hebbe wel toe te zien, dat hij op geen hoogere plaats gaat zitten dan hem toekomt, want dan verbeurt hij eene boete. Geleidelijk avanceeren alzoo de leden van het ondereinde der balé-agoeng naar het boveneinde, alwaar de oudsten, die een soort van bestuur vormen, de rama-desa, gezeten zijn, waarmede wellicht de naam van krama-desa in verband staat, zijnde dit de term waarmede de leden der desavereeniging als zoodanig steeds worden aangeduid, terwijl het deelnemen aan alle verrichtingen der vereeniging „mĕtatakrama" genoemd wordt.

Behalve de bovenvermelde plajan's, die ter gelegenheid der samenkomsten voor de anderen moeten kooken en hen bedienen, in één woord de mindere werkzaamheden verrichten, zijn er onder de leden der vereeniging nog eenige die bepaalde functies te vervullen hebben, evenals dat ook plaats heeft bij de soebakvereenigingen, waarvan vroeger eene beschrijving gegeven werd.

Die lieden worden met den naam van „saja" aangeduid en zijn als het ware degenen, die voor de desavereeniging de honneurs waarnemen. Op elken vijfden dag der week (klion) moeten zij in den tempel offeranden gaan nederzetten op het altaar van den beschermgod der desa, dat daarom ook wel „panglionan" wordt genoemd. Wanneer personen op uitnoodiging der vereeniging van verre gekomen zijn om aan de feesten deel te nemen en dus als de gasten der desa beschouwd worden, moeten de saja's voor hen zorg dragen, hen huisvesten en, als het verblijf niet te lang duurt, te eten geven. Bij de beschouwingen over den godsdienst zagen wij reeds, dat de godheden uit den een of anderen tempel

van tijd tot tijd verlangen op reis te gaan; zelfs zij kunnen behoefte gevoelen aan eenige afwisseling en om eens wat anders te aanschouwen dan wat binnen hunne tempelmuren voorvalt. Zij worden dan door velen der aan hun dienst gewijde lieden geëscorteerd en bezoeken, na zich vooraf er van vergewist te hebben dat zij welkom zullen zijn, verschillende desa's, wier gasten zij met hun gevolg zijn zoolang het verblijf duurt.

Komt de vorst in eenige desa, dan wordt ook hem door de geheele vereeniging gastvrijheid aangeboden, en wordt hij op gezamenlijke kosten der leden onthaald.

De functies der saja's strekken zich echter nog verder uit dan het ontvangen der gasten. Voor de benoodigdheden der maandelijksche vergaderingen moet eveneens door hen gezorgd worden; zij bereiden de offeranden en verschaffen de bloemen en de kleine versnaperingen, die aldaar worden rondgediend. In sommige desa's is hun ook nog opgedragen het doen van aanzeggingen bij de desaleden, het oproepen voor vergaderingen, hetzij huis aan huis, hetzij door het slaan op de koelkoel, doch veelal zijn voor de laatstgenoemde werkzaamheden andere personen aangewezen.

De saja's, verschillend in aantal naar mate van de uitgestrektheid der desa, wisselen elkander om de maand af, zoodat alle leden hunne beurt krijgen, behalve die welke deel uitmaken van het desabestuur. Dewijl zoodoende alle belanghebbenden bij de zaken der vereeniging als saja fungeeren, is hun ook wel opgedragen het uitoefenen van contrôle over de verrichtingen van dengene die de desakas beheert en het doen der executies, wanneer er wanbetalers onder de desaleden mochten zijn, op wier goederen beslag gelegd moet worden.

Eene afwijking van den hier beschreven toestand levert de desa Sëmbiran. Aldaar heeten de lieden met die functies belast „pëngoeloe" en verwisselen zij niet om de maand doch om de zestien maanden. De aftredende pëngoeloe blijft daarna nog zestien maanden „bahan," en krijgt als zooda-

nig gedurende dien tijd de regeling der offerfeesten en de bereiding der offeranden voor zijne rekening.

De verplichtingen welke op de kramadesa gezamenlijk rusten, zijn het oprichten en het onderhouden der dorpstempels, het bekostigen der offeranden en der offerfeesten aldaar, voorts het bijeenbrengen van al het benoodigde in de gevallen dat de desa als zelfstandig lichaam moet optreden. Elk der leden komt op voor een gelijk aandeel, zoowel in de lusten als in de lasten, zulk een aandeel draagt den naam van „tĕgakan". Het kan niet anders of de uitgaven eener desa moeten stijgen naar mate de daar gevestigde families zich uitbreiden, alleen de hoofden daarvan echter zijn in de desavereeniging opgenomen en daardoor rijst de vraag, komen nu ook alle verplichtingen ten hunnen laste of kunnen zij een deel daarvan op de andere familieleden overdragen?

Het antwoord daarop moet luiden, dat de leden der vereeniging als zoodanig de verantwoordelijke personen zijn, en bij de vergaderingen, hetzij die welke eens in de maand plaats hebben (sangkĕpan), hetzij die welke bij buitengewone gelegenheden bijeengeroepen worden (paoeman), als ook bij de officieele feesten (mĕtata-tĕgak, mĕtata-loenggoeh), moeten de leden steeds persoonlijk opkomen en kunnen zich niet door een ander laten vertegenwoordigen. Degenen die verhinderd zijn te komen, wegens ziekte of ander ongeval, geven daarvan kennis door een kris en een volledig stel kleeren ter vergadering te zenden. Deze worden op hunne plaats op de balé-balé neergelegd en eerst na het oplezen der ledenlijst daarvan verwijderd.

De leden der vereeniging zijn de representanten van hunne geheele familie en worden in alle opzichten tevens als de hoofden daarvan beschouwd. Van de macht, die zij daardoor verkrijgen, mogen zij gebruik maken om de andere lasten dan de bovengenoemde, welke het lidmaatschap der vereeniging oplegt, door de overige familieleden, die tot werken in staat zijn, mede te doen dragen, bijv. in de gevallen dat de tempelmuren herstelling behoeven, dat goederen ge-

transporteerd, boodschappen naar andere desa's gedaan of dergelijke werkzaamheden meer verricht moeten worden. De regeling daarvan heeft bijna immer op minnelijke wijze plaats door de familieleden onder elkaar en met inachtneming van de mate van geschiktheid en bekwaamheid die ieder persoon heeft, de omstandigheden waarin hij verkeert.

De gastvrijheid is eene deugd die door de Balineezen in eere wordt gehouden. Hiervoren werd daarover reeds het een en ander medegedeeld, toen het geval ter sprake kwam dat hooge gasten in de desa vertoeven, doch ook gewone lieden, die op reis zijn of hunne koopwaren rondventen, vinden in de desa's, die zij bezoeken, steeds huisvesting en een gastvrij onthaal. Wanneer zij maar de voorzorg nemen aan hun gastheer mede te deelen welke goederen zij bij zich hebben, dan is deze aansprakelijk daarvoor, en in het geval dat hij die aansprakelijkheid niet op zich wenscht te nemen, kan hij ze op de geheele desa overdragen, eenvoudig door het dorpshoofd mededeeling te doen van de komst van zijn gast en eene opgave te verstrekken van de door hem medegebrachte goederen.

De houding echter welke door de desavereenigingen wordt aangenomen tegenover vreemdelingen, die zich in de desa voor goed wenschen te vestigen, hangt geheel af van de omstandigheden. Is het gebied der desa niet groot, zoodat alle gronden die voor bebouwing geschikt zijn, zoo ze al niet reeds in beslag genomen werden, toch in een niet ver verwijderde toekomst benoodigd zullen zijn voor de inwoners der desa en hunne nakomelingen, dan worden de vreemdelingen geweerd en hun niet vergund zich in de desa te vestigen, omdat hun geen voldoend levensonderhoud kan verzekerd worden en zij dus ten laste van de andere bewoners zouden komen. In het tegenovergestelde geval, dat het desagebied uitgestrekt is en er nog bouwgronden in overvloed aanwezig zijn, dat de desa vrij geisoleerd is gelegen en er nog al verwoesting wordt aangericht in de plantsoenen

door de dieren uit het woud, dan brengt het belang der desa zelve mee, dat vreemdelingen zich daar komen vestigen. Deze bouwen hunne huizen rondom de reeds bestaande, waardoor de veiligheid in deze grooter wordt en ook de bouwgronden zijn beter beschermd, wanneer zij, in de plaats van aan de bosschen te grenzen, door andere bouwgronden zijn omgeven.

In verscheidene desa's wordt daarom de vestiging van vreemdelingen die te goeder naam bekend staan, en bereid zijn zich naar de van kracht zijnde bepalingen te gedragen, aangemoedigd. Zoolang zij nog slechts een tijdelijk onderkomen gevonden hebben bij een der andere desabewoners, worden zij geheel vrij gelaten van alle diensten en betalingen, alleen moeten zij bij de jaarlijksche hanengevechten één vechthaan leveren en 50 kèpèngs betalen als huldeblijk aan de desavereeniging.

Dengenen die daartoe het verzoek doen, moet een woonerf in de desa worden aangewezen, groot genoeg om er een slaaphuisje, waarin een balé-balé met zes stijlen kan staan, een rijstschuur, een keuken, een koestal en een huistempel op te richten, waarvan de afmetingen vast bepaald zijn. Is de nieuweling, die voorloopig zijn intrek genomen had bij een der andere desabewoners, hiermede gereed, dan begint hij er aan te denken zich ook in het bezit te stellen van een stuk grond, om er de gewassen te telen voor zijn levensonderhoud benoodigd. Wederom wendt hij zich daartoe tot de vereeniging en treft hij het nu, dat door het uitsterven eener familie eene plaats in de vereeniging open is, dan kan hij, ingeval door de leden genoegen met zijn persoon genomen wordt, die innemen, waardoor hij in het genot treedt van het beschikbaar gekomen aandeel van den desagrond, nadat te voren voor de oud-leden der vereeniging de gelegenheid is opengesteld dat aandeel tegen het hunne te ruilen, mits op nieuw intreegeld aan de vereeniging betalende. In desa's waar eene betrekkelijke mate van welvaart heerscht en het klimaat gezond is, zal het echter zel-

den voorkomen dat alle mannelijke leden eener familie uitsterven. De nieuwelingen hebben dus naar nieuwe bouwgronden uit te zien, die wegens minder gunstige gesteldheid buiten de aanvankelijk plaats gehad hebbende verdeeling gelaten zijn; ook voor de verkrijging daarvan moeten zij zich tot de vereeniging wenden die, naar luid van sommige desareglementen, hun als minimum een veld toewijst, dat met het zaad van honderd djagongvruchten kan beplant worden.

Gedurende twee of drie jaren wordt den vreemdeling den tijd gelaten wat op zijn verhaal te komen. Hij heeft een huis met alles wat daarbij behoort kunnen bouwen, zijn grond is in ontginning gebracht en hij is zoodoende een gevestigd ingezetene der desa geworden. Nu zoude hij dus ook aan het sociale leven in de desa kunnen gaan deelnemen, maar de toetreding tot de desavereeniging als gewoon lid is voor hem niet opengesteld. Om aan de billijke wenschen van de nieuwe ingezetenen, die toch ook belang hebben bij al hetgeen in de desa gebeurt en van dezelfde dorpstempels gebruik maken, tegemoet te komen, is besloten hen als buitengewone leden tot de vereeniging toe te laten. Als zoodanig dragen zij den naam van „sampingan", te verklaren als lieden die aan de buitenzijde gezeten zijn, om de oude desavereeniging, die de kern vormt, heengeschaard. De verplichtingen die aan hen kunnen worden opgelegd zijn verschillend. Nemen de leden der vereeniging ten aanzien van het grondbezit eene bevoorrechte stelling in, dan komt het onderhoud der dorpstempels en het bekostigen der offerfeesten aldaar geheel voor hunne rekening, alleen aan den doodentempel nemen ook de sampingan's gelijk op deel, want allen hebben daarbij, evenals bij de begraafplaats, hetzelfde belang. Genieten de krama-desa geene voorrechten boven de andere inwoners, noch ten opzichte der bouwgronden, noch anderszins, billijk is het, dat hun dan ook geene buitengewone verplichtingen worden opgelegd en in zulk een geval doen de sampingan's mee aan alle werkzaamheden en

het bestrijden van alle onkosten welke ten laste der desa komen; het eenige verschil van hen met de krama-desa is dan, dat zij niet deelnemen aan de vergaderingen, noch aan het bestuur der desa.

Zeer duidelijk zijn dus verschillende maatschappelijke lagen waar te nemen in eene Balische desa als die waarvan sprake was.

De bovenste bestaat uit de hoofden der families, wier stamvaders de oprichters der desavereeniging geweest zijn, de krama-desa. Zij regelen alles wat op de desa-huishouding betrekking heeft, zij zijn de bewaarders der adat en verklaren die; alle andere inwoners zijn aan hen gehoorzaamheid verschuldigd.

De tweede laag wordt gevormd door de soms vrij talrijke klasse van familieleden der krama-desa, wier voornaamste taak het is, den vertegenwoordiger hunner familie bij te staan in het vervullen zijner maatschappelijke plichten, ten allen tijde en overal waar hij zulks mocht verlangen.

Onder de vorige lagen, en ook eenigszins daaromheen gegroepeerd, ligt die der sampingan's, de personen die zich later in de desa zijn komen vestigen en daar wel is waar geheel als vrije lieden leven en op dezelfde wijze als de andere bewoners in hun onderhoud voorzien en aan de diensten in de tempels deelnemen, maar die, minder bekend zijnde met de adat en de tradities der desa, in de regeling der desazaken geen stem hebben en zich moeten voegen naar al hetgeen de gewone desaleden goedvinden te besluiten.

In enkele desa's van oost-Boelèlèng is nog eene vierde laag op te merken, de „sëmoedjan", lieden, berooid van alles in de desa aangekomen, wien een klein stuk grond door de desavereeniging ten gebruike is afgestaan tegen betaling eener zekere huursom of wel, zoo zij aanleg hebben voor muziek, tegen het op zich nemen der verplichting om bij feestelijke gelegenheden de dorpsgamëlan in den tempel te bespelen. Zij mogen van de desatempels ook gebruik maken, maar hebben geen stem in het kapittel, de

eenige diensten die hun daar wel eens worden opgedragen, bestaan in het herstellen der buitenmuren en het schoonhouden der erven. Van de desavereeniging en de regeling der desaaangelegenheden zijn zij geheel buitengesloten.

HOOFDSTUK II.

DE VERPLICHTINGEN DER LEDEN EENER DESAVEREENIGING.

Overgangdesa's. Tweede type. Verplichte werkzaamheden der mannen en vrouwen, gehuwde en ongehuwde. Onderhoud der tempels en wegen. Weduwnaars. Afkoop van diensten. Vrijstellingen. Buitensluiting van sommige categorieën van personen. Grondslag der dienstplichtigheid.

Alvorens over te gaan tot de beschrijving eener desavereeniging behoorende tot de tweede der vroeger aangenomen typen, waarvan een der voornaamste kenmerken is het toelaten van een onbeperkt aantal leden, worde nog melding gemaakt van den in eenige desa's aangetroffen toestand welke te beschouwen is als de overgang van de eene type tot de andere. De voornaamste onder die tusschendesa's zijn Klandis en Bila. Het aantal der desaleden is daar wel vast bepaald, doch het lidmaatschap is niet erfelijk in de families; ieder inwoner kan op zijne beurt krama-desa worden.

Bij zijn huwelijk als buitengewoon lid, sampingan, in de desavereeniging opgenomen, treedt de inwoner dier desa's dadelijk in het genot der daaraan verbonden voordeelen, de beschikking over een erf en over de noodige bouwgronden. Na eenige jaren sampingan te zijn geweest, gedurende welken tijd de gronden goed in ontginning zijn gebracht en een zekere mate van welstand is bereikt, in één woord, wanneer de landbouwer geworden is wat men in de desa ver-

staat onder een gezeten man, dan kan hij in aanmerking komen voor opneming onder de kramadesa, wier aantal voltallig gehouden wordt door aanvulling uit de sampingans. De kinderen van desaleden genieten dus geen privilegie, na hun huwelijk komen zij onder aan de lijst der buitengewone leden te staan, terwijl bij vacaturen in de desavereeniging de plaatsen worden vervuld door de sampingan's, die het langst als zoodanig ingeschreven zijn geweest.

Hiermede zijn wij gekomen tot de tweede soort van desavereenigingen, welke aangetroffen worden in de meer moderne desa's, waar de toepassing van het beginsel der gelijkheid niet beperkt blijft tot de oorspronkelijk daar gevestigde families, doch zich ook uitstrekt tot degenen die eerst later zich in de desa zijn komen vestigen, de desa's waar de toelating van vreemdelingen geheel onbeperkt plaats heeft.

Als algemeene regel is voor deze vereenigingen aangenomen, dat elke mannelijk ingezetene der desa lid wordt, wanneer hij in het huwelijk treedt, en hij dus iemand thuis heeft die, wanneer de belangen der vereeniging zijn tijd in beslag nemen, voor hem den pot kan kooken en op het huis passen.

Het valt licht na te gaan, dat in de desa's met een onbeperkt aantal leden, waar de toetreding zoo gemakkelijk mogelijk gemaakt wordt, aan het lidmaatschap slechts weinig voordeelen verbonden zijn. In die streken heerscht bijna uitsluitend individueel grondbezit; van eene bevoorrechting der leden ten aanzien der bouwgronden kan dus geen sprake zijn en door het groote aantal der leden genieten zij ook geen bijzonder aanzien; wel is waar mogen allen mede beslissen over de zaken welke voor de desa van belang zijn, doch men maakt van dat recht een matig gebruik en laat de regeling der meeste zaken over aan de personen die met het dagelijksch bestuur belast zijn.

De eenige voordeelen aldaar aan het desaschap verbonden, zijn de meerdere veiligheid die verkregen wordt door de onderlinge aaneensluiting, het vrije gebruik van de dorpstempels en het recht om te zijner tijd een plekje op de alge-

meene begraafplaats van het dorp te verkrijgen, waarvoor door de familie van eene vreemdeling, die toevallig in de desa mocht komen te sterven, betaald moet worden.

Deze voordeelen zijn, het moet erkend worden, vrij gering en het doel van de oprichting van vereenigingen in deze desa's, is dan ook hoofdzakelijk het gezamenlijk vervullen der verplichtingen, die op de desa rusten tegenover de goden en tegenover den soeverein, zoomede het behartigen van de belangen der gemeenschap.

Om een inzicht te verkrijgen in de werking dier vereenigingen, zal het daarom het best zijn na te gaan, welke maatschappelijke plichten op een mannelijk en een vrouwelijk ingezetene der desa rusten, van af hunne jeugd tot aan het graf.

Wij hebben daarbij ook te spreken over de vrouwen, want, hoewel zij niet als leden in de desavereeniging worden toegelaten, komen zij daarmede toch veelvuldig in aanraking; eerst wanneer zij als jong meisje hun vader de behulpzame hand bieden, later als zij hun man ter zijde staan bij het verrichten van dusdanige werkzaamheden in de tempels of elders, die meer eigenaardig tot de competentie der vrouw behooren.

Zoodra de jongens den leeftijd achter den rug hebben waarin zij nog tot niets nut zijn dan om de karbouwen te hoeden, en zij dus in aanmerking beginnen te komen om een kris in den buikband te dragen, is voor hun de tijd aangebroken, om aan de desagemeenschap eenige diensten te gaan bewijzen. Zij dragen dan den naam van „troenaboenga" en later, wanneer zij reeds volwassen zijn, doch nog niet gehuwd, noemt men hen kortweg „troena". Hun vallen alleen de lichtere diensten ten deel, veelal bestaande in het bespelen van de gamëlan in de tempels, en het uitvoeren van verschillende dansen aldaar, hetgeen geschiedt onder toezicht en de leiding van eenige oudere personen, die bijzonder muzikaal of vlug ter been zijnde, zich, hoewel reeds gehuwd, bereid hebben verklaard de jeugd te onderrichten (noewain). Reeds vroeg worden deze jongelieden (djoeroe-

gaměl en djoeroe-igél) er aan gewend in onderling overleg te werk te gaan, doordat zij te zamen ook eene vereeniging vormen (sěka-gong), waar zij onder elkaar hun eigen zaken mogen regelen, mits de bevelen die zij van de desavereeniging ontvangen nauwkeurig opvolgende. Soms worden hun door de desa ook eenige kleine inkomsten afgestaan, die zij zelven beheeren en ten voordeele hunner vereeniging aanwenden. Bij de optochten in of buiten de tempels zijn zij belast met het escorteeren der dèwa's, die rond worden geleid, zij dragen daarbij de staatsiepieken en de andere voorwerpen, die als de attributen der dèwa's beschouwd worden, met welker bewaking zij ook zijn belast. Wanneer de godheid in een mensch nederdaalt, waarbij deze zijne bezinning verliest en geen meester meer is over zijne bewegingen, dan is het de taak der troena's om op hem te passen en te zorgen dat hem geen ongeluk overkomt. Voor de materialen in de tempels benoodigd, die gemakkelijk in de buurt der desa kunnen verzameld worden, moeten de troena's hun aandeel bijdragen, doch nooit behoeven zij het desagebied te verlaten, tenzij om den anderen dienstplichtigen hun leeftocht na te dragen, wanneer deze voor verscheidene dagen op verren afstand te werk gesteld worden.

De diensten welke ten behoeve der desa van de jonge meisjes worden gevorderd, hebben veel overeenkomst met die welke de jongens moeten presteeren. Reeds op zes of achtjarigen leeftijd neemt hun vader ze fraai uitgedoscht mede naar den tempel en moeten zij de feesten aldaar opluisteren door het uitvoeren van reiendansen; deze kleine danseressen heeten „rědjang". Eenige jaren later, wanneer het haar reeds zoo lang geworden is dat zij het kunnen opbinden (měsaoeb bok), worden zij ingedeeld bij de „pěsarèn" of desamaagden [daä desa], in sommige geschriften ook wel „pěloekkajoe" genaamd. Deze jonge dames mogen zich eenigszins emancipeeren en genieten het voorrecht minstens eens in de maand geheel vrij bijeen te komen, om over

hunne belangen te spreken en hunne werkzaamheden in de tempels onder elkaar te regelen.

In de tempels vormen zij een koor, dat de gamĕlan begeleidt, en wanneer eene vrouwelijke godheid mocht nederdalen, dan maken zij hare eerewacht uit, terwijl ook de geïnspireerde vrouwen door hen worden bewaakt. De „sangiangs", jonge meisjes die na bedwelmd te zijn dansen uitvoeren welke een godsdienstig karakter dragen, worden door de desamaagden aangekleed en opgeschikt en door hen geen oogenblik uit het oog verloren, zoolang de voorstelling duurt.

Uit het bovenstaande blijkt, dat de diensten die van de jonge lieden gevorderd worden van lichten aard zijn, en voornamelijk ten doel hebben hen een weinig te oriënteeren in de desamaatschappij. Eerst bij het in het huwelijk treden breekt de tijd aan, dat zij ook aan de zwaardere diensten moeten deelnemen, zoomede aan het bestrijden van de desa uitgaven.

De jongeling die zich in het huwelijk begeeft, wordt daardoor onttrokken aan het vaderlijk gezag; hij gaat op zich zelven wonen en moet voortaan voor zich zelven zorgen. Zijn vader geeft hem een stuk van het woonerf om er zich een huis te bouwen en een gedeelte van den grond, dien hij in bewerking heeft, om in zijn levensonderhoud te voorzien; kan de vader zelf zijn zoon een en ander niet verschaffen, zoo wendt hij zich daarvoor tot het desabestuur.

Den jonggehuwden man wordt in den regel een jaar den tijd gelaten om met zijne vrouw, die hij, vóór hij haar schaakte, wellicht pas een paar malen in den tempel gezien had, toen zij hare moeder behulpzaam was bij het daarheen brengen der offeranden, nader kennis te maken en hunne onderlinge verhouding te regelen. In dien tijd behoeft hij nog niet deel te nemen aan de desadiensten. Met jongelieden uit andere desa's afkomstig, die na de schaking de wijk hebben moeten nemen om zich aan de wraak van niet met het huwelijk ingenomen bloedverwanten te onttrekken, bemoeit het desabestuur zich eveneens een jaar lang niet, ten

einde hun in de gelegenheid te stellen op hun gemak hunne familiezaken te regelen. Ook de gehuwde vreemdelingen (ĕndokĕndokan) die zich in de desa komen vestigen, worden niet dadelijk aan hunne verplichtingen herinnerd; in den eersten tijd laat men ook hen met rust, bij de oproepingen voor het herstellen der tempels en wegen of het verrichten van andere diensten gaat de „saja" hun deur voorbij, daar zij den tijd moeten hebben om huis en veld in orde te brengen.

Alle personen echter moeten, zoodra zij een jaar na hun huwelijk in de desa verblijf gehouden hebben, aan alle verrichtingen der gezamenlijke desabewoners deelnemen. Hunne namen worden door den dorpsschrijver op zijne lijsten bijgevoegd en de eerste maal dat er weer betaald of gewerkt of iets geleverd moet worden, ten behoeve van de desa of van den landsheer, hebben zij hun aandeel daarin te dragen.

Men heeft het geval voorzien, dat iemand, in de desa gevestigd, zich aan zijne verplichtingen jegens de gemeenschap zou willen ontrekken door célibataire te blijven en zijne huishouding te doen waarnemen door zijne zuster of eene vriendin. Behalve dat daardoor de lasten voor de andere inwoners verzwaard zouden worden, zou het te laten daarvan op de zedelijkheid een verderfelijken invloed uitoefenen, en daarom is in de meeste desa's de bepaling gemaakt, dat ook op zich zelven wonende jongelieden één jaar nadat hunne tanden geveild zijn, het teeken dat zij het tijdperk der puberteit zijn ingetreden, aan de desadiensten moeten deelnemen.

Hierboven was steeds sprake van vrijstelling der diensten voor den tijd van één jaar, hetgeen dan ook de meest gebruikelijke termijn is. Aan elke desavereeniging staat het echter geheel vrij, om die aangelegenheid te regelen zooals zij zelve verkiest, waarbij rekening wordt gehouden met het aantal desadienstplichtigen, in verband met den omvang der diensten. Meermalen komen afwijkingen van den bovenvermelden termijn voor. Soedadji is een der desa's waar hij het ruimst gesteld is, namelijk op drie jaar; de bedoeling

daarvan wordt eenigszins verklaard door eene passage in het desareglement, luidende, dat na ommekomst der drie jaren een ieder dienstplichtig is „ook al heeft hij dan nog geene kinderen verwekt". Het slechtst er aan toe zijn de inwoners der bergdesa Pĕdawa, van welker instellingen later nog eenige interessante bijzonderheden te vermelden zullen zijn. Daar toch moeten de jonggehuwden, als er gemeenschappelijke werkzaamheden te verrichten zijn, reeds den vierden dag na hun huwelijk daaraan deelnemen.

Waar in het bovenstaande reeds eenige bijzonderheden werden ingelascht omtrent den aard der diensten die ten behoeve der desa van hare bewoners gevorderd worden, hadden zij hoofdzakelijk betrekking op den godsdienst, en werkelijk is dan ook een der voornaamste doeleinden waarmede de oprichting der vereenigingen heeft plaats gehad, te zorgen dat de desa tot bloei kon geraken door aan de godheid, welke over die plaats macht heeft, de noodige eer te bewijzen en haar tevreden te stellen. Dit kan alleen geschieden door getrouwe opvolging van de oude gewoonten en gebruiken, door het oprichten en onderhouden van tempels en het aanbieden aldaar van offeranden.

Over het maken van wegen bekommerde de desa zich vroeger niet zoo zeer; dat werd geheel als eene zaak van ondergeschikt belang beschouwd, zooals het best kan blijken uit de desareglementen, waarin de zorgen te wijden aan de tempels en de offeranden veelal eene ruime plaats innemen, terwijl slechts eene enkele maal de wegen ter sprake komen, namelijk in het reglement van Lamboekih, welks bewoners er worden aangemaand om tegen den tijd dat de vruchten rijpen de wegen, die toegang tot de desa verschaffen, in orde te maken, ten einde den reizenden kooplieden (pĕngaloe) de komst in de desa gemakkelijk te maken.

In dezen toestand is in lateren tijd veel verandering gekomen en tegenwoordig worden in de desa's, waar langs veel verkeer plaats heeft, de wegen in orde gehouden, ook

in andere tijden dan wanneer de vruchten rijpen. Het betrekken van wachthuisjes geschiedt thans eveneens wel in desadienst. Ten aanzien dezer laatste verrichtingen bepalen de desalieden zich echter in den regel tot het opvolgen der van hooger hand ontvangen bevelen, hun eigen initiatief blijft beperkt tot de tempels.

De levering van de daarvoor benoodigde materialen wordt over alle leden omgeslagen (pakĕnan). Is er geld noodig voor het bezoldigen van handwerkslieden in het belang der desa in dienst genomen, en het aankoopen van artikelen die niet in natura geleverd kunnen worden, dan worden hanengevechten georganiseerd in eene daarvoor uitsluitend bestemde, aan de desavereeniging toebehoorende loods. Wanneer de oproepingen daartoe hebben plaats gehad, moet ten bestemden dage elk lid der vereeniging zich met een voorgeschreven aantal vechthanen (oeran) naar de kampplaats begeven op verbeurte eener boete bij verzuim. Dit algemeen geliefkoosde volksspel laat nimmer na een groot aantal belangstellenden te trekken, en het voordeel der desa bestaat in eene heffing op het bedrag van de weddenschappen, die er worden aangegaan. Degenen wier hanen niet kloppen, moeten eene zekere som als schadeloosstelling aan de desa betalen voor de winstderving, die zij daardoor ondervindt.

Wanneer de opbrengst der hanengevechten niet voldoende is, om alle voor de offeranden in de dorpstempels te maken kosten te bestrijden, wat tegenwoordig nog al eens het geval is daar het bestuur den duur der hanengevechten zooveel mogelijk beperkt, dan wordt het bedrag van het te kort over alle leden der vereeniging omgeslagen. Wie binnen vijf dagen zijn hoofdelijken omslag (patoeroenan) niet betaald heeft, wordt geexecuteerd en bij verder gebleken onwil van het desagebied verwijderd of dood verklaard. De belasting in geld die van de desalieden gevorderd wordt, bereikt zelden een hoog bedrag, of het moest zijn bij eene bijzondere gelegenheid, bijv. dat de groote gong van de dorpsgamĕlan in het ongereede is geraakt en een nieuwe moet worden

ingekocht. Het grootste deel der benoodigdheden voor de offerfeesten wordt door de desalieden in natura geleverd, en evenals zulks plaats heeft voor de soebakvereenigingen wordt gemakshalve voor ieder persoon eens en voor goed vastgesteld welke zaken voor zijne rekening komen (lanlanan).

Wie die stapels vruchten, gebak en allerhande andere eetwaren op houten borden gerangschikt, door de vrouwen op het hoofd naar de tempels ziet dragen, vraagt zich onwillekeurig af, waar dat alles blijft, want de godheid neemt van de offeranden alleen de „sari", het onstoffelijke.

De offeranden door elk der desa-lieden voor zich zelven bereid, nemen zij na afloop van het feest weer mede naar huis, behalve de kèpèngs die ten voordeele van de tempelwachters komen, doch de offeranden door de geheele desa voor gezamenlijke rekening gekocht of bereid vormen, na den goden te zijn aangeboden, de zoogenaamde „kawas", welke tusschen de leden der vereeniging verdeeld en gewoonlijk ook door hen in den tempel genuttigd wordt.

In het bovenstaande is een overzicht gegeven van hetgeen van een lid der desavereeniging gevorderd wordt na zijn huwelijk, in den tijd dus dat hij in de kracht van zijn leven is. Zijne vrouw draagt ook haar aandeel, veelal zelfs schuift de man alles op haar schouders wat maar eenigszins daarvoor in aanmerking kan komen, en in ieder geval is zij het die, door de geheele zorg voor het huishouden op zich te nemen, den man in staat stelt om altijd, wanneer zulks noodig is, beschikbaar te zijn voor den dienst der vereeniging.

Komt de vrouw te sterven, dan blijft de desaman lid van de vereeniging, bijaldien hij eene reeds volwassen ongehuwde dochter, zijne moeder of eene andere vrouw bij zich in huis heeft wonen.

Deze kan dan op het huis passen, als de man er op uit moet om aan het onderhoud der wegen of het herstel der tempels deel te nemen; zij zorgt dat hij zoo noodig leeftocht meekrijgt, of als hij t' huis komt, het maal toebereid vindt,

en past op de minderjarige kinderen, die nog in huis mochten zijn. Mist echter de weduwnaar de hulp eener vrouw en denkt hij er niet aan spoedig weer in het huwelijk te treden, dan kan hij het moeielijk schikken om lid van de desavereeniging te blijven, want zoovele dagen worden daardoor geheel in beslag genomen, soms ook gansche nachten bij de feestelijke gelegenheden in de tempels.

Hij moet dus besluiten om voor het lidmaatschap te bedanken, en zoo daaraan het gebruik van een gedeelte van den desagrond verbonden was, dan moet hij daarvan ook afstand doen, tenzij er geene bezwaren tegen bestaan, dat hem het genot van dien grond gelaten wordt tegen betaling van eene zekere huursom ten voordeele der desakas. In het eerste geval gaat hij bij een bloedverwant of kennis inwonen en tracht op eene andere wijze aan den kost te komen.

Daar het echter buiten zijne schuld is dat hij als lid der vereeniging is moeten uittreden, zoo worden hem niet alle daaraan verbonden voordeelen ontnomen. Hij mag voortgaan in de desa te wonen en gebruik te maken van de desatempels; eveneens blijft hij aandeelhouder in de dorpsbegraafplaats, maar daarvoor moet hij ook eenige bijzondere diensten presteeren in den doodentempel en een gering aandeel bijdragen in de kosten, welke bij tijden besteed moeten worden aan de zuivering der desa van booze invloeden (sĕsĕpĕn, balik soempah, tjĕtjaron), dewijl daarbij alle inwoners evenzeer belang hebben.

Ook in de gevallen dat het geldt een dreigend gevaar van de desa af te wenden, bij amok of het ontvangen van eenig dringend bevel van hooger hand, in het kort, steeds wanneer het werkzaamheden betreft die zóó onverwacht komen en spoedvereischend zijn, dat alle krachten moeten worden ingespannen om ze tot een goed einde te brengen, kan de weduwnaar nog tot dienstprestatie worden opgeroepen, doch regel is dat hij het desagebied niet behoeft te verlaten en voor niets heeft te zorgen dan voor zijn eigen levensonderhoud.

In de meeste soebakvereenigingen is de gelegenheid opengesteld om zich door de betaling eener zekere som aan de soebakkas van alle dienstverrichtingen vrij te koopen. De desavereenigingen zijn daarmede lang niet zoo vrijgevig, waarschijnlijk dewijl de op hen drukkende diensten zwaarder zijn en ook daar het nuttiger geacht wordt dat een ieder zooveel mogelijk aan de gemeenschap blijft deelnemen en met haar mede leven. Regel is, dat in de desa afkoop van diensten alleen wordt toegestaan aan hen die aan eene sleepende ziekte lijden, en aan degenen die door toevallige omstandigheden wat ver uit de buurt der desa wonen, voorts aan op zich zelf wonende weduwen, wanneer zij volgens de desastatuten geacht worden na den dood van haar man nog dienstplichtig te zijn. De lieden, die zich hebben vrijgekocht, heeten „pĕngadjama", de afkoopsom „pamirak".

Bovendien wordt er in alle desa's rekening mede gehouden, dat zich omstandigheden in het huiselijk leven kunnen voordoen onder welke het hoofd des gezins zich moeielijk van huis kan verwijderen, en in zulke gevallen wordt steeds voor een of meerdere dagen vrijstelling verleend, mits tijdig van de verhindering aan het desabestuur worde kennis gegeven.

De vermelding dier gevallen volge hier, zooals ze in een der desareglementen voorkomt, om te doen zien welke door den Balinees de belangrijke gebeurtenissen van het leven geacht worden.

Men kan *één dag* vrijstelling krijgen wegens ziekte, de verbranding van een doode, gevaarlijke ziekte van een huisgenoot, overstrooming van het erf, brand, de voorbereiding tot een feest, het afleggen van sterfbezoek, het deelnemen aan een feest waarvoor een viervoetig dier geslacht is en waar toewak geschonken wordt, het herstellen van zijn huis, het verplaatsen van een rijstschuur of van een huistempel, het uitleggen der zaadpadi in het kweekbed, het uittrekken daarvan, het uitplanten van de bibit op het veld, het betalen van padjĕg, het opschuren van de geoogste padi;

drie dagen vrijstelling wordt verleend bij het bereiden der offers voor de rijstschuur, de viering van den verjaardag der goden en van den verjaardag van een kind, het bereiden der offeranden voor een zwaren zieke, het opsporen van een weggeloopen vrouw, het verdwijnen uit huis van een kind of een ander familielid dat hetzelfde erf bewoont;

vijf dagen kan men zich van de diensten excuseeren bij den oogst zijner padi, en het aannemen van een zoon;

zeven dagen voor het opsporen van verloren geraakt vee, het uitvoeren van een van den landsheer of het districtshoofd ontvangen last, het betrekken van de wacht aan de grenzen;

elf dagen bij het huwbaar worden eener dochter.

Omtrent den tijd waarop een desaman ophoudt aan de desadiensten deel te nemen, bestaat geen vaste regel; deze aangelegenheid is ook weer in elke desa afzonderlijk geregeld en afhankelijk van den omvang der op haar rustende verplichtingen. Het meest voorkomend geval is, dat de vader vrijgesteld wordt zoodra zijn oudste zoon (sĕntana) in zijne plaats kan treden. Dit is zeker een der redenen van het veelvuldig voorkomend geval, dat een persoon, die zelf geen zoons heeft, het kind van een bloedverwant, soms zelfs van een geheel vreemde, als het zijne aanneemt, hetwelk geschiedt bij schriftelijke acte en voorts nog in de desa met vele formaliteiten en offeranden (mĕras) gepaard gaat. Van dat kind doet de eigen vader geheel afstand, en het wordt de sĕntana van dengene die het aangenomen heett, moet hem behulpzaam zijn bij het verrichten zijner werkzaamheden op het veld en in de desa en valt, zoodra hij den leeftijd bereikt heeft om daarvoor in aanmerking te komen, als desadienstplichtige voor zijn pleegvader in. Daar staat tegenover, dat deze hem ook geheel als eigen kind behandelt en hem de geheele nalatenschap te beurt valt, mits hij op zich neme naderhand de verbranding van zijn pleegvader te bekostigen.

Degenen die geen zoon hebben, noch eigen noch aangenomen, blijven zoo lang aan alle werkzaamheden deelnemen,

totdat hun de krachten voor het verrichten van behoorlijk werk gaan begeven. Eerst dan worden zij opgenomen onder de vrijgestelden, de „pĕngĕlé" of „pĕnjada", die geene diensten hebben te verrichten, noch betalingen te doen, behalve bij de zuivering van het desagebied.

De personen aan melaatschheid lijdende zijn voor altijd van het lidmaatschap der desavereenigingen buitengesloten. Ook mogen zij niet wonen in de nabijheid der tempels of aan den bovenstroom der beekjes, die het desagebied doorkruisen en waaruit de bouwvelden bevloeid worden.

In geval zij zich aan die voorschriften niet storen, zoo wordt den vorst verzocht hen naar het strand te verbannen, en bij weigering om te gaan moeten zij gedood worden „met een stok of een steen", staat er in het dorpsreglement; wapens mogen tegen hen niet worden gebruikt. Hunne lijken mogen niet op het gebied der desa begraven worden, hunne goederen worden verkocht en de opbrengst aangewend ter zuivering van het desagebied, dat door hen verontreinigd is.

In sommige desa's is ook degeen wiens vrouw onvruchtbaar is, van het lidmaatschap der desavereeniging uitgesloten, welke bepaling waarschijnlijk haar oorsprong vindt in de meening, dat dergelijke lieden te beschouwen zijn als door de godheid gestraften, die, ja, in de desa geduld kunnen worden, doch niet opgenomen in de desagemeenschap.

Thans blijft nog over duidelijker te omschrijven dan hiervoren plaats kon hebben, waarop de desadienstplichtigheid (den aard der meeste werkzaamheden in aanmerking nemende ware het juister te spreken van godendienstplichtigheid) rust.

Aanvankelijk moet de algemeene regel geweest zijn, dat het grondbezit de basis was van elke dienstregeling. Men redeneerde aldus: de desagemeenschap heeft de beschikking over al den grond op het gebied der desa, billijk is het dus, dat een ieder die zijn levensonderhoud krijgt van dien grond, een deel op zich neemt van de verplichtingen welke aan die gemeenschap zijn opgelegd, hetgeen in ongeveer dezelfde

bewoordingen te lezen staat, o. a. in het dorpsreglement van Panglatan. Een dergelijk geschrift van de desa Tĕnaon stelt zelfs de verschillende mate van dienstplichtigheid volgenderwijze vast, dat voor een sawah een vol aandeel, voor een tuin en ook voor een tĕgalveld met aangrenzenden boschgrond een half aandeel, voor een erf een kwart aandeel in de desadiensten verricht moet worden.

Deze regeling kon gehandhaafd worden zoolang de beschikking over den grond bleef berusten bij de desagemeenschap. Iemand die nalatig was in het verrichten der diensten, werd voor de eerste maal beboet, doch wanneer hij er daarna nog niet toe overging aan zijne verplichting te voldoen, werden hem, zonder vorm van proces, zijne gronden door de desavereeniging afgenomen, die ze aan een ander toewees.

In de meeste desa's echter heeft, bij de ontwikkeling van den landbouw als een noodzakelijk uitvloeisel daarvan, zooals later in het licht zal worden gesteld, trapsgewijze de overgang plaats gehad van desabezit tot zeer geprononceerd individueel bezit, waardoor het eene onmogelijkheid werd nog langer de dienstplichtigheid op den grond te laten rusten. Elke poging daartoe moest den vrijen overgang van den grond belemmeren, zonder bovendien het beoogde resultaat te hebben.

Ook het in lateren tijd toenemen in de desa's van het aantal inwoners, waarvan sommigen nog op andere wijze dan door bebouwing van den grond in hun onderhoud voorzagen, het daarmede samengaande zwaarder worden der op de desa rustende diensten, zoowel in de desatempels als ten behoeve van den soeverein, maakte het meer en meer noodzakelijk naar een anderen grondslag voor den dienstplicht om te zien dan het gebruik van den bouwgrond. Deze grondslag was te beperkt geworden, men behoefde er een die ruimer was gesteld. Het beginsel is echter niet losgelaten, dat aan de verplichtingen die den leden der desavereenigingen werden opgelegd, voordeelen tegenover moesten gesteld worden. De beschikking over den grond had de desa grootendeels door het veldwinnen van het individueel

bezit verloren. Welke voordeelen bood het lidmaatschap nu nog aan? Zooals wij reeds zagen, veiligheid van persoon en goederen, het bewaren eener goede verstandhouding met de dewa's, waardoor een ieder ongestoord zijnen kost kon verdienen, het vrije gebruik der tempels en het begraven der dooden op de begraafplaatsen van het dorp zonder betaling.

Aan die voorrechten heeft men toen de dienstplichtigheid willen verbinden, elk vast ingezetene van eene desa deelt in de opgesomde voorrechten, en zoo is het er toe gekomen, dat de dienstplichtigheid als het ware op den persoon is gaan rusten. Daarbij moest echter rekening gehouden worden met ieders omstandigheden. Van zelf konden geene diensten gevorderd worden van minderjarigen, noch van zeer oude lieden, terwijl ook de dienstplichtige verzekerd moest zijn, dat wanneer hij in dienst der vereeniging werkzaam was, in zijn levensonderhoud werd voorzien en voor zijn huishouden gezorgd.

Tegenwoordig dan is in sommige, doch lang niet alle, der tot de eerste der beschreven typen behoorende desa's de oude toestand blijven bestaan, namelijk dat de desa beschikking heeft over de bouwgronden en dat op het gebruik van een deel daarvan de dienstplichtigheid rust; in de overige desa's der eerste type en eveneens in alle desa's tot de tweede type behoorende, rust tegenwoordig de desadienstplichtigheid op den persoon als vasten inwoner van de desa, en is het criterium voor den tijd van aanvang en einde, de kracht om de gevorderde werkzaamheden te verrichten en het bezit eener vrouw.

HOOFDSTUK III.

HET DESABESTUUR.

Bestuur in eene desa der 1e type. De oudsten. De waardigheid van pasĕk. De dorpsschrijver. Functies der leden van het desabestuur. Hunne inkomsten en voorrechten. Bestuur in eene desa der 2e type. De klian desa. Verhouding van het desabestuur tot de desaleden.

Wij hebben nagegaan welke de verplichtingen zijn aan het lidmaatschap eener desavereeniging verbonden. Alvorens nu verder uiteen te zetten welke macht aan de desavereenigingen is toegekend ten opzichte van de personen en zaken, die zich op het gebied der desa bevinden, en van hetgeen daar voorvalt, is het, tot goed begrip der zaak, noodig eenige bijzonderheden te vermelden ten aanzien van de constitutie dier vereenigingen, voornamelijk betrekking hebbende op de drie volgende aangelegenheden: het dorpsbestuur, de dorpsvergaderingen, waarbij tevens de inkomsten der desa en de wijze waarop deze geadministreerd worden ter sprake zullen gebracht worden, en eindelijk de dorpsreglementen.

De inrichting der desavereenigingen is van zuiver democratischen aard. Allen die eenmaal tot lid zijn aangenomen en hun leertijd hebben volbracht, genieten volkomen dezelfde rechten; wanneer eene zaak tot beslissing gebracht moet worden, brengt elk lid een stem uit, en bij verschil van opinie beslist de numerieke meerderheid.

Evenwel is de behoefte gevoeld geworden een of eenige personen aan te wijzen, om bij voorkomende gelegenheden de vereeniging te vertegenwoordigen, namens haar op te treden, de leden voor te lichten en hunne verrichtingen en vergaderingen te leiden.

De daartoe als het ware aangewezen personen waren degenen die, het langst lid der vereeniging geweest zijnde, geacht

konden worden het best op de hoogte te zijn van de adat en de bij monde der voorvaderen voortgeplante overleveringen, terwijl door op deze wijze te werk te gaan, ook de moeielijkheid vermeden werd om verkiezingen te houden.

Zooals boven reeds bleek, hebben alle leden der vereeniging hunne vaste plaats, zoowel op de ledenlijsten als op de balébalé (zitbank) bij de vergaderingen, naar mate van het tijdstip waarop zij zijn toegetreden. In sommige desa's nu, bestaat het zoogenaamde bestuur uitsluitend uit een zeker aantal der langst aanzijnde leden, die bekend staan onder verschillende benamingen, waarvan de afkomst en de beteekenis niet altijd juist is aan te geven. Soms heeten zij te zamen „pĕrwajah", of wel voeren slechts de twee oudsten dezen naam en zijn de op hen volgende leden de „koebajan", „baoe", „singgoekan", „pĕngabin", „pĕngĕnĕm", etc. Het is mogelijk, dat oorspronkelijk elk hunner zijne vast aangewezen werkzaamheden gehad heeft, doch tegenwoordig is dat niet meer met nauwkeurigheid bekend. Zij hebben allen gelijken rang in het dorpsbestuur en om eene zaak tot beslissing te brengen, moeten zij tot eenstemmigheid zijn gekomen en moet ook de goedkeuring der leden van de desavereeniging verkregen zijn.

Onder het bestuur zelf heeft ook opschuiving plaats; komt een koebajan te overlijden, zoo wordt hij opgevolgd door den oudste der baoe's, wiens plaats dan ingenomen wordt door een pĕngabin, die op zijn beurt door een pĕngĕnĕm wordt vervangen, en de oudste der gewone leden wordt mede in het bestuur opgenomen.

Opmerking verdient nog de wijze waarop in de desa Pĕdawa het dorpsbestuur is geregeld. Het bestaat er uit zes personen, waarvan de vijf oudsten elk den naam dragen van een der dagen van de oud-Javaansche vijfdaagsche of pasarweek, zoodat men hoort spreken van Dané [1]) Oemanis,

[1]) »Dané" is het persoonlijk voornaamwoord, dat men gebruikt sprekende over personen van aanzienlijken stand of geboorte, de leden der tweede kaste (satrja's) nog ingesloten.

Dané Paing, Dané Pon, etc. De oudste wordt ook wel aangeduid als Dé Nawan. Aan elk hunner is een ongeveer gelijk en opeenvolgend aantal der leden van de vereeniging toegevoegd, die hun in alles moeten terzijde staan. De feesten, plechtigheden en offeranden, die in een der tempels moeten plaats hebben, het toezicht op de werkzaamheden die moeten verricht worden, dat alles komt voor rekening van dengene der bestuursleden op wiens dag zij vallen, dus op Wagé moet Dané Wagé er voor zorgen met de hem direct ondergeschikte desaleden, op Klion krijgt Dané Klion en zijne getrouwen een beurt, en zoo vervolgens. Het zesde der bestuursleden is Dané Bahan. Hij staat de anderen ter zijde voor de regeling der diensten, het toezicht op de werkzaamheden en voert de desa-administratie op een kerfstok, daar niemand er de kunst van schrijven verstaat.

Komt iemand in aanmerking om in het desabestuur te worden opgenomen, dan mag hij daarvoor niet bedanken, op straffe van uit de vereeniging gestoten te worden. Eene dergelijke bepaling is noodzakelijk, daar het bekleeden van een dier betrekkingen veeleer als een lastpost dan als een voorrecht beschouwd wordt, van wege de vrij groote verantwoordelijkheid en beslommeringen die er aan verbonden zijn, waaraan geene, of nagenoeg geene voordeelen tegenover staan.

Men ziet dat de wijze waarop een dergelijk dorpsbestuur gevormd wordt weinig kans aanbiedt, dat de waardigsten en de bekwaamsten der desaleden er toe zullen behooren. De leden zijn steeds degenen die het langst krama-desa geweest zijn, en dientengevolge zijn de bestuurders in den regel oude lieden, doch dit schaadt niet zoozeer, daar het minder op hun weg ligt het initiatief te nemen tot hetgeen door de desa ondernomen zal worden, dan wel hunne dorpsgenooten te leiden, van goeden raad te dienen en hen in te lichten omtrent de oude gewoonten en gebruiken in gevallen die slechts zelden voorkomen, waartoe zij door hun langdurige ondervinding en de inlichtingen, die zij in hunne jeugd hebben kun-

nen verkrijgen van de ouden van dagen van toenmaals, het best in staat zijn. Bovendien, wanneer belangrijke aangelegenheden aanhangig zijn, worden deze steeds in de vergaderingen van alle desaleden behandeld, en staat het een ieder vrij zijne opinie te kennen te geven, waardoor de meest ontwikkelden toch ook hun invloed kunnen doen gelden, en hun advies veelal bij de beraadslagingen den doorslag zal geven.

De bovenomschrevene is de eenvoudigste vorm van bestuur; de leden er van geven geene bevelen, doch zijn eenvoudig de leiders en raadslieden van hunne dorpsgenooten; zij zijn dat geheel belangeloos en daar zij ook veelal de voorgangers zijn bij vele godsdienstige verrichtingen in de tempels, zoo genieten zij een bijzonder aanzien, zonder zich daarop in eenige mate te laten voorstaan. Dit is de toestand in de desa's die van ouden oorsprong zijn, waar vreemde invloeden zich nog weinig hebben doen gelden en de voorvaderlijke instellingen het zuiverst bewaard zijn gebleven.

In vele dier desa's staat naast of boven dien raad van oudsten nog een persoon, die ook tot het bestuur behoort; het is de „pasĕk". Zijne functies dragen in het bijzonder een godsdienstig karakter, trouwens het geheele ontstaan en de samenstelling der desa en der desavereeniging hangt ten nauwste samen met den dienst der goden, want het volksbegrip is, dat aan hen alles toebehoort en dat de desalieden den grond met alles wat er op leeft en groeit, slechts van hen ten gebruike ontvangen.

Wanneer de godheid het noodig oordeelt haren wil in eenige zaak kenbaar te maken, of wanneer de desaleden hare voorlichting hebben ingeroepen, dan incarneert zij zich, zooals wij zagen, in een mensch, wiens woorden dan zijn die der godheid; de pasĕk is het, die in zulk een geval den dĕwa te woord staat. In de behandeling der desazaken heeft hij ook een voorname stem en bij de vergaderingen zit hij aan het hoofd van het bestuur. De waardigheid van pasĕk is erfelijk in de familie, het behoeft echter niet altijd de zoon te zijn van den titularis, die hem bij zijn

dood opvolgt, doch wel is het noodzakelijk dat zijn vervanger uit dezelfde familie is voortgekomen en van den zelfden huistempel gebruik maakt. Ook komt het wel voor, dat bij deze en andere betrekkingen die erfelijk zijn in de familie, de daaraan verbonden verplichtingen niet op één persoon, doch op alle mannelijke leden der familie te zamen rusten. Gewoonlijk bepaalt het zich tot de broeders, doch bij het ontbreken daarvan, kan het hoofd der familie zich ook door zijne neven doen bijstaan of door andere lieden, mits deze denzelfden stamvader hebben als hij. Zij wisselen elkaar dan om het jaar af, of treffen eene andere regeling geheel naar eigen verkiezing. In de desa's waar de oude pasĕkfamilie is uitgestorven, wordt die betrekking niet meer vervuld.

De pasĕks, waarvan ook in de Oesana Bali melding wordt gemaakt, staan bij het volk zeer in aanzien, meer nog dan de pemangkoe's, die men evenwel zelden aantreft in de desa's waar een pasĕk is. Naar de reden daarvan zoekende, zoude de veronderstelling kunnen worden gemaakt, dat de pasĕk behoort tot de bedienaars van den ouden afgodendienst, dagteekenende uit den tijd die aan de invoering van het Hindoeisme voorafging, terwijl de betrekking van pamangkoe eerst daarna is ingesteld. Toen door den invloed der belijders van het Hindoeisme tempels werden opgericht, zijn, daar waar zij veel invloed konden doen gelden, de priesters van het oorspronkelijke heidendom daarbuiten gehouden en is de dienst opgedragen aan pamangkoe's. In de verder verwijderde desa's daarentegen, zijn deze laatsten nooit op den voorgrond getreden, hebben de oude Balische hoofden, tevens de priesters van den volksgodsdienst, ook in de nieuwe tempels hun invloed doen gelden, en zijn zij de voornaamste bedienaars gebleven van den ouden met een nieuw kleed getooiden afgodendienst.

Een persoon die eerst in lateren tijd deel is uit gaan maken van het dorpsbestuur, is de pĕnjarikan-desa of dorpsschrijver. Aanvankelijk, wanneer de desa's nog slechts weinig

inwoners tellen en weinig met de buitenwereld in aanraking komen, wordt geene behoefte gevoeld aan een persoon die zich speciaal met de administratie der desa belast; wanneer eenige werkzaamheid ten bate van de geheele desa verricht moet worden, welke in den regel zal strekken ten behoeve der dorpstempels, zoo wordt daarvan door den tempelwachter kennis gegeven aan de oudsten der desa, en deze, na zich van de noodzakelijkheid van het werk overtuigd te hebben, roepen door middel van eenige slagen op het in den voorhof van den tempel of in een boom opgehangen signaalblok (koelkoel) alle leden der desavereeniging bijeen, die dan te samen het noodige werk verrichten. Moeten godsdienstige feesten gevierd worden, dan worden ook de kosten daarvan over alle desalieden gelijkelijk omgeslagen, aan den tempelwachter of een der oudsten ter hand gesteld en door hem voor het bepaalde doel aangewend. Toen de desa's zich echter uitbreidden, zich aldaar verschillende klassen van lieden vormden, die al naar gelang van de betrekking waarin zij stonden tot de desavereeniging ook in verschillende mate dienstplichtig waren, toen de desavereenigingen bepaalde inkomsten verkregen en er een eigen kas op na gingen houden om daaruit de desauitgaven te bekostigen, en het voordeel werd ingezien de daarin aanwezige gelden, zoolang ze niet benoodigd waren, op interest te zetten, deed de noodzakelijkheid zich gevoelen een bepaald persoon als beheerder aan te stellen. De pĕnjarikan-desa voorziet in die behoefte. Hij wordt gekozen door de leden der vereeniging uit degenen in hun midden, die de kunst van schrijven verstaan, waarbij gewoonlijk niet wordt nagelaten van te voren over den te verkiezen persoon de godheid te raadplegen. Gewoonte is het om, wanneer een pĕnjarikan steeds een goed beheerder der hem toevertrouwde belangen geweest is, hem door zijn zoon of een zijner andere mannelijke bloedverwanten te doen opvolgen.

De pĕnjarikan desa is aan den pasĕk en den raad van

ondsten ondergeschikt; hij is belast met het regelen der werkzaamheden en het houden van toezicht daarop. De oproepingen doet hij door het slaan op de koelkoel, dan wel door aanzegging huis aan huis, waarbij hij wordt ter zijde gestaan door eenige leden der vereeniging (saja). Dengenen die daarbij nalatig zijn in het voldoen aan hunne verplichtingen, legt hij boeten op, waarvan hij onmiddellijk aanteekening houdt en die hij ter eerstvolgende vergadering int. Doen zich bij de inning moeielijkheden voor, dan geeft hij daarvan kennis aan de andere leden van het bestuur.

Bij de talrijke gelegenheden dat feesten gevierd worden in de tempels, moet de pĕnjarikan zorg dragen, dat de levering van alle benoodigdheden tijdig door de desaleden geschiede, hij houdt toezicht op de bereiding van het feestmaal en wijst een ieder zijne werkzaamheden aan. Terwijl zij daarmede in den voorhof van den tempel bezig zijn, bevinden de pasĕk met de andere tempelbeambten en hun gevolg zich in het binnengedeelte van het heiligdom, om de gebruikelijke gebeden en andere ceremoniën te verrichten, die aan het nederdalen van de godheid moeten voorafgaan.

Zooals boven werd omschreven, behoort de verhouding te zijn tusschen den pasĕk en den pĕnjarikan, en in den vorm is dit ook altijd het geval, doch het valt licht na te gaan, dat degeen van hen die het meest bij de hand is, den meesten invloed krijgt, en dat het dan ook dikwijls gebeurt dat, hoewel aan den pasĕk steeds overal de voorrang wordt toegekend, de pĕnjarikan, iemand die per se moet kunnen schrijven en daarom al licht ook in andere opzichten wat meer ontwikkeld is, bij wiens verkiezing gewoonlijk de voorkeur gegeven wordt aan dengene die het best gezien is bij zijne dorpsgenooten en het rapst is van leden, de man is die bij het afdoen der desazaken den doorslag geeft. Dikwijls is er reden den pĕnjarikan voor het eigenlijke hoofd der desa aan te zien.

De leden van het desabestuur worden altijd met eenige

onderscheiding behandeld. Van de groote rustbank waarop de vereeniging vergadert, is soms een gedeelte voor hen gereserveerd en door een sleuf van de zitplaats der anderen gescheiden (balé-pĕgat); ieder geval zitten zij aan het bovenëinde der vergaderplaats van de andere leden der vereeniging een weinig afgezonderd.

Materieele voordeelen levert het lidmaatschap van het bestuur in den regel weinig op. Wel is in sommige dorpsreglementen bepaald, dat zij bij de verdeeling van den desagrond recht hebben op het dubbele van een gewoon aandeel, doch deze bepaling wordt slechts bij uitzondering nagekomen; er zijn nog maar enkele desa's waar vaste velden beschikbaar worden gehouden om er het gebruik van aan sommige der leden van het bestuur te verzekeren, en dan nog heeft dit alleen plaats voor den pasĕk en den pĕnjarikan, nimmer voor de „oudsten". Bij de verdeeling van de offeranden in de tempels (kawas) krijgen de leden van het bestuur een dubbel aandeel.

Daar de soeverein bij zijne aanrakingen met desa's veelvuldig de tusschenkomst der leden van hun bestuur noodig heeft en van hunne diensten gebruik maakt, zoo stelt hij hun daarvoor schadeloos door het toekennen van een klein gedeelte van de inkomsten die hij trekt van de bouwgronden, hem door de desa's, die in zijn onderhoud moeten voorzien, ter belastingheffing afgestaan. De desalieden, op hunne beurt, stellen de leden van het bestuur vrij van de deelname aan de werkzaamheden hun door den soeverein in 's lands belang of te zijnen eigen behoeve opgelegd.

Thans blijft nog over een blik te slaan op de samenstelling van het bestuur in de desa's van lateren tijd, die grootendeels gelegen zijn in de meest volkrijke streken.

De betrekking van pasĕk, zoo die er al ooit bestaan heeft wordt niet meer vervuld; in zijne plaats is de pamangkoe getreden, wiens werkzaamheden zich echter geheel tot den tempel bepalen; met bestuurszaken heeft hij geenerlei bemoeienis.

De vereeniging is op andere wijze georganiseerd dan in de oude desa's; elk desabewoner wordt na zijn huwelijk lid en eene rangschikking der leden naarmate van den tijd waarop zij tot de vereeniging zijn toegetreden, heeft niet plaats. Ook de raad van oudsten bestaat daar niet of niet meer, en in hunne plaats is de leiding der vergaderingen en het voeren van het dagelijksch bestuur opgedragen aan een persoon, die den titel voert van „klian".

De vermoedelijke afleiding van dit woord (=oudste, eerste; van „klih") schijnt nog wel te duiden op den ouden bovenomschreven toestand, doch overigens zijn vele der kenmerkende eigenschappen daarvan verloren gegaan.

Tot klian wordt een der leden van de vereeniging aangesteld volgens aanwijzing der godheid, die bij monde van door haar geinspireerde personen in den tempel haar wil kenbaar maakt. Niet altijd echter achten de desalieden zich door dezen geopenbaarden wil der godheid gebonden; veel hangt af van de mate van eerbied die den goden wordt toegedragen, en van de reputatie der geinspireerde personen, van het vertrouwen dat zij bij de bevolking genieten. Wilden zij iemand doen verkiezen, die niet in den smaak valt der desalieden, of niet te goeder naam en faam bekend staat, zoo zoude daarmede niet zoo voetstoots genoegen genomen worden, de tempelbeambten zouden in discrediet geraken en er zoude aangedrongen worden op eene nieuwe raadpleging der godheid, daar van deze alleen eene verstandige keuze te verwachten valt.

De gelegenheid tot het plegen van knoeierijen wordt bovendien beperkt door de gewoonte, om zooveel mogelijk personen voor de betrekking van klian te nemen uit eene en dezelfde familie, en regel is het zelfs, dat de Klian die geen reden tot ontevredenheid gegeven heeft over de wijze waarop hij zijn ambt vervulde, bij zijn dood door zijn zoon wordt opgevolgd.

Bovendien zijn die ambten over het algemeen weinig ge-

zocht, daar er veel last en weinig voordeel aan verbonden is. Dikwijls kost het de grootste moeite de aangewezen personen over te halen om de hun toegedachte ambten te aanvaarden, en moeten allerlei overredingsmiddelen daartoe aangewend worden.

Als voorbeeld worde aangehaald dat een der thans nog levende klian-desa na den dood van zijn vader vijf jaren lang onwillig bleef om aan den wensch der déwa's en der desalieden, dat hij zijn vader als dorpshoofd zou opvolgen, te voldoen. Zij wilden niet tot eene andere keuze overgaan en al dien tijd bleef de betrekking onvervuld. De onwillige leidde intusschen een onbezorgd leven en op de nakoming der op hem als gewoon desalid rustende verplichtingen viel niets aan te merken. Slechts ééne zaak was er die hem zorg baarde, namelijk dat zijne vrouw hem geene kinderen schonk. Van deze omstandigheid wisten de tempelbeambten, waarschijnlijk voorgelicht door de bloedverwanten van den als klian begeerden persoon, partij te trekken. Eindelijk, na vijf jaren wachtens, konden zij hem beloven dat, als hij toegaf, zijn wensch zou bevredigd worden. Hij liet zich overhalen, en werkelijk, geen veertien dagen later kwam zijne vrouw hem het heuchelijke vooruitzicht mededeelen. Hij is er nu vast van overtuigd, dat hij zijn vaderschap te danken heeft aan zijne bereidwilligheid om den wensch der goden op te volgen, doch de veronderstelling ligt voor de hand, dat de wijze waarop wellicht die beide zaken met elkander in verband staan, wel eene andere zal zijn dan hij zich voorstelt.

Een ander geval deed zich onlangs aldus voor. Een dorpshoofd, wien zijne taak te zwaar begon te vallen, had zijn ontslag gevraagd en hoewel de goden het hem niet wilden geven, bleef hij er op aandringen. Toen hij kort daarna bij de dorpshanengevechten aan de hand verwond werd door de stalen spoor van een kemphaan die losgebroken was, beschouwde hij, en velen met hem, dit als een teeken van den toorn der goden en, bevreesd voor verdere gevolgen, heeft

hij er zich toen maar in geschikt zijne betrekking nog eenigen tijd te blijven vervullen.

Op dergelijke wijzen weten de tempelbeambten, hetgeen zij zelven verlangen als den wil der godheid voorstellende, veelmaals partij te trekken van het bijgeloof der desalieden, doch zelden hebben zij daarbij eigen geldelijk voordeel of het bereiken van andere baatzuchtige doeleinden op het oog, hetgeen trouwens al licht bekend zou worden en hun allen invloed doen verliezen.

Zoo de klian desa niet tevens als pĕnjarikan kan fungeeren, wordt daarvoor nog een bijzonder persoon door de desalieden gekozen en deze beide lieden vormen dan het geheele desabestuur. Wel is waar nemen op de vergaderingen de leden van het sawahbestuur en de tempelbeambten ook bij het dorpsbestuur plaats, doch alleen dewijl zij als de notabelen van de desa beschouwd worden; zij hebben zich verder met niets te bemoeien dan hunne eigene bijzondere werkzaamheden.

In geval de desa's zeer uitgestrekt zijn, worden de klians ter zijde gestaan door eenige wijkmeesters, die den titel van „klian-tinggi" dragen, terwijl eenige zoogenaamde „panglimans" als hunne boodschappers fungeeren.

De klians, in de plaats getreden van den raad der oudsten, zijn eenigszins meer dan deze laatsten als bestuurders te beschouwen. Bij de vele aanrakingen die met het districtsbestuur, dat op de wijze als later zal worden omschreven ook in elke desa afzonderlijk vertegenwoordigd is, plaats hebben ter zake van herstel der wegen en vervoer van goederen, gaat het niet aan telkens al de desaleden te zamen te doen komen. Ook kan het noodig zijn, wanneer de hulp der desa wordt ingeroepen voor het opsporen van weggeloopen misdadigers, of het verrichten van andere diensten ten behoeve der politie, dat dadelijk handelend worde opgetreden. De kliandesa geeft dan aan de verschillende personen wien het aangaat direct zijne bevelen, in overeenstemming met den vertegenwoordiger van het districtsbestuur. Dit neemt echter niet weg dat, als het betreft ernstige zaken die aan de adat

raken, ook in deze desa's het nog steeds de dorpsvergadering is die beslist.

In verscheidene desareglementen wordt er op aangedrongen, dat te allen tijde eene goede verstandhouding besta tusschen de leden van het dorpsbestuur en de andere inwoners der desa. Deze laatsten, heet het, moeten den klian bij het vervullen zijner taak zooveel mogelijk ter zijde staan en zijne schuld niet zoeken, want zij behooren te bedenken, dat het vervullen van het ambt van klian eene zware taak is.

De klian daarentegen wordt aangemaand, om steeds met onpartijdigheid te werk te gaan, niet wat rechts hoort te zijn links te plaatsen, noch wat links is rechts. Zoekt hij het ongeluk van een der krama-desa's, en bewerkt hij dat deze uit de vereeniging verwijderd wordt zonder dat daartoe gegronde reden bestaat, dan worde hem eene zware boete opgelegd, waarvan twee derden komt aan den betrokken persoon, een derde aan de desavereeniging. Voor al zijne tekortkomingen is de klian aansprakelijk, en heeft hij eene fout begaan, dan moet hij, dat inziende, zich zelf schuldig verklaren en straf opleggen. Hij is verplicht tot vergoeding van alle schaden die door zijn toedoen of zijne nalatigheid aan de bezittingen der vereeniging worden toegebracht en mocht de verdenking op hem vallen zich aan die bezittingen te hebben vergrepen, dan kan hem door de desalieden den zuiveringseed worden opgelegd, waarbij de klagers zich er echter aan bloot stellen eene boete te beloopen van 2500 kèpèngs als de beklaagde den eed aflegt, want, zegt een der desageschriften, „het komt niet te pas, dat de kleine man lichtvaardig over den klian spreekt; zweert hij valsch, dan zal hem de vloek der goden treffen; wil hij den eed niet afleggen, dan heeft hij het vertrouwen verbeurd en is verplicht schadevergoeding te betalen".

HOOFDSTUK IV.

DE DESAVERGADERINGEN EN DESA-ADMINISTRATIE.

Instelling der vergaderingen en gebruiken aldaar in acht genomen. Wat daar verhandeld wordt. Inkomsten der desa. Het uitzetten van geld. De instelling der desa-administratie. Boekhouding in het geheugen. De kerfstof. Eerste boekhouding op lontarblad. Inhoud van een dorpsarchief.

Na den aard der desavereenigingen te hebben toegelicht, was het noodig kennis te maken met hun bestuur en nu dit heeft plaats gehad, kan worden voortgegaan met de verrichtingen en de bevoegdheid dier vereenigingen te omschrijven.

Oorspronkelijk waren wellicht geen vaste dagen bepaald, waarop alle leden der vereeniging bij elkander kwamen. Wanneer iets bijzonders te bespreken was, begaven, in de stilte des avonds, eenige der leden van het bestuur zich naar de hoogst gelegen plaatsen van het dorp en riepen met luider stemme, die over de geheele buurt weerklonk, de lieden op, om den volgenden ochtend op eene bepaalde plaats te zamen te komen.

Toen de desa's zich meer en meer uitbreidden, werd het bezwaarlijk nog langer op deze wijze te werk te gaan, en waar de stem te kort schoot, werd daaraan te gemoet gekomen door te midden van het dorp een uitgeholden boomstam op te hangen, welke later, toen overal dorpstempels verrezen, eene plaats kreeg in den voorhof dier gebouwen.

Een ander bezwaar waaraan moest worden tegemoet gekomen, bestond daarin, dat die vergaderingen, op onbepaalde tijden onverwachts plaats hebbende, vele der leden in hunne bezigheden stoorden, of wel dat sommige hunner, van huis zijnde, niet aan de oproeping konden voldoen. Daarom is toen het houden van vergaderingen op bepaalde dagen aangenomen, en wel veelal eenmaal 's maands in elken tempel. Er werden dagen voor gekozen die gemakkelijk zijn te

onthouden, en bijna overal vergaderen tegenwoordig de leden der vereeniging bij volle maan (poernama) in den dorpstempel, bij nieuwe maan (tilĕm) in den doodentempel. In sommige gevallen wordt de desa als onrein beschouwd, o. a. als eerst kortelings een sterfgeval heeft plaats gehad; dan mag gedurende een zeker aantal dagen niemand in de tempels binnentreden, de deuren er van worden op slot gedaan en de vergaderingen worden niet ver van daar op straat gehouden.

Een ieder kan dus weten op welken dag hij moet zorgen in de desa tegenwoordig te zijn. Toch geven de klians, die er eerder dan de andere desalieden toe komen nu en dan den almanak te raadplegen, den avond te voren aan de dienstdoende saja 's last, de leden aan hunne verplichting te herinneren. Wanneer daarbij geene bijzondere bevelen behoeven overgebracht te worden, heeft de oproeping plaats door een zeker aantal slagen te doen weerklinken op het signaalblok, hetgeen den volgenden morgen drie malen herhaald wordt, met zoodanige tusschenpoozen dat de als tijdmeter dienstdoende, in een bak met water geplaatste, klapperdop eenmaal volgeloopen is door de kleine opening, daarin van onderen aangebracht.

Eene eigenaardige gewoonte is het in sommige desa's, dat alle desaleden ter vergadering gaande hunne patjols medebrengen om, alvorens de beraadslagingen te beginnen, het geheele erf der tempels waarin zij te zamen komen schoon te maken.

De klian en de saja 's zijn daarvan vrijgesteld, en terwijl de anderen aan hef werk zijn, branden zij de reukoffers op de altaren in den tempel, waarvan de opstijgende rook den dèwa's moet mededeelen, dat er vergadering zal worden gehouden en hunnen zegen daarover afsmeeken. Het voornaamste bestanddeel dier offers behoort te zijn het welriekende sandelhout (tjĕnana), doch, daar dit vaak moeielijk te krijgen en kostbaar is, kan ook worden volstaan met het hout genaamd „madjagaoe", dat op vele plaatsen in de Balische bosschen voorkomt. Bij de vergaderingen in den doodentempel moeten

de saja's een stel nieuwe kleeren voor de dêwa's medebrengen, die zij later echter weer mee naar huis nemen.

De vergaderingen hebben tegenwoordig gewoonlijk 's ochtends plaats, of later op den dag wanneer in de desa veel opiumschuivers zijn. De voorgeschreven kleeding is afhangend bovenkleed met een buikband er over heen gebonden en eene kris in den gordel gestoken, het bovenlijf onbedekt. De leden komen te zamen in de binnen den dorpstempel staande loods, balé-agoeng genaamd, en nemen aldaar plaats, het bestuur aan de bovenzijde en verder de gewone leden in eene bepaalde orde gerangschikt, naar mate van den tijd van lid worden der vereeniging in geval de gewoonte dat meebrengt, overigens zitten zij door elkander al naar het valt Ook de tempelbeambten zijn tegenwoordig; soms vergaderen zij op eene afzonderlijke plaats om hunne besprekingen te bepalen tot de zaken die speciaal aan hunne zorg zijn toevertrouwd, terwijl de jonge lieden, die nog niet in aanmerking komen voor het lidmaatschap der vereeniging, doch wien toch reeds eenige diensten zijn opgedragen, een derde groep binnen den tempel vormen.

De zaken die op de vergaderingen door de kramadesa's worden besproken, omvatten alles wat in de desa van belang in de laatste maand is voorgevallen, voorts wordt nagegaan welke tempels herstelling noodig hebben en welke algemeene offerfeesten in de eerstvolgende maand moeten plaats hebben.

Een voornaam punt der besprekingen betreft de inkomsten en de uitgaven der desa, en aangezien de pĕnjarikan in den regel de man is die met het beheer van de eigendommen en het geld der vereeniging belast is, zoo treedt hij daarbij op den voorgrond en moet rekening en verantwoording aan de desa afleggen, het saldo dat in kas is, moet door hem worden vertoond, evenals al de voorwerpen die in pand zijn gegeven, door degenen die een gedeelte van het geld der desakas tegen betaling van interest te leen hebben ontvangen.

Alvorens na te gaan hoe de administratie door hem wordt gevoerd, zal in het kort worden vermeld, welke inkomsten in de Kas der desavereeniging vloeien.

De oorspronkelijke toestand was, dat al hetgeen voor de desavereeniging benoodigd was door de leden in natura werd opgebracht; geld was toen in het geheele land, evenals thans nog in de afgelegen bergdesa's zeer weinig in omloop. Een ieder verkreeg zijn levensonderhoud nagenoeg geheel van de bouwgronden en stelde een gedeelte zijner producten ter beschikking van de desavereeniging. Wie djagong of katjang had geoogst, bracht daarvan een mandje grooter of kleiner al naar mate het lijden kon, bij een der leden van het dorpsbestuur aan huis; wie klapperboomen op zijne tëgalvelden had staan, plukte daarvan tegen den tijd dat de offerfeesten gevierd zouden worden eenige vruchten, en bezorgde ze op dezelfde plaats. Wanneer ieder zijne bijdrage geleverd had, zonderde de koebajan een deel daarvan af dat in natura voor de offeranden en den gemeenschappelijken maaltijd gebruikt moest worden en het overschietende ruilde hij tegen andere benoodigdheden van het feest, speenvarkens, kippen, rijst, etc., tenzij, zooals soms plaats had, ook met de levering dezer zaken elk der desaleden beurtelings werd belast. Rijst werd alleen aan de desa opgebracht als er gagavelden op haar gebied gelegen waren, daar sedert onheuchelijke tijden de sawahs door de desavereenigingen aan den vorst ter belastingheffing zijn afgestaan geweest.

Waren hout, alangalang, bamboe, idjoek, of andere materialen benoodigd voor den opbouw of het herstel van tempels, hanenvechtbanen, balé's of andere der desavereeniging toebehoorende gebouwen, dan werden deze in het bosch gekapt of verzameld, doch waren ze daar niet te vinden, dan moesten de bezitters van tuinen toestaan dat ze op hunne gronden gehaald werden, zonder daarvoor recht op schadevergoeding te hebben.

Van al deze heffingen was niemand vrijgesteld, dewijl zij beschouwd werden als den goden aangeboden offeranden, en

het niet bijdragen daaraan, door wien ook, zeker ongeluk over diens hoofd zou brengen.

Op verschillende plaatsen bestaan die heffingen in natura van de gronden (amoean) nog, elders hebben zij plaats gemaakt voor belastingen in geld.

Volgens voorschrift van een oud desareglement moeten de volgende betalingen door de desalieden plaats hebben: 1e pĕngampĕl, 2e pangĕbaktian, 3e panèmbak paras, 4e pangĕtoes djangan, 5e oepĕti, 6e sasalaran. De drie eerstgenoemden hebben betrekking op het gebruik van over het desagebied stroomend water, de niet betaling daarvan werd gestraft met het onthouden van dat besproeiingswater; zij zijn gedeeltelijk in onbruik geraakt sedert de beschikking over het stroomende water door den soeverein aan zich is getrokken. De laatstgenoemde heffingen hadden meer betrekking op den grond zelven en de aldaar voorkomende gewassen; zij moesten spoedig na den oogst worden voldaan op verbeurte eener boete bij verzuim.

De belangrijkste daarvan is de „oepĕti", welk woord ten naasten bij zoude zijn weer te geven door *huursom*, hoewel die betaling toch nog een eenigszins ander karakter draagt. De desaverecniging heeft de beschikking over alle gronden op het desagebied voorkomende. In de eerste plaats moeten daarvan profiteeren de leden der vereeniging zelven, doch als erkenning van het eigendomsrecht der goden en van het beschikkingsrecht der desavereeniging betalen zij in sommige desa's jaarlijks eene zekere som, hetgeen overal regel is, wanneer degeen die het genot heeft van den grond uit eene andere desa afkomstig is. Over deze aangelegenheid zal uitvoeriger gehandeld worden, wanneer de verschillende vormen van grondbezit ter sprake komen. Voor het oogenblik kan worden volstaan met de vermelding, dat ook deze gelden in de desakas vloeien.

Eene andere inkomst wordt wel verkregen uit de opbrengst van eenige bebouwde velden, waarvan de desa op de eene of andere wijze het bezit heeft verkregen, hetzij dat ze voor

geld uit de desakas zijn aangekocht van dengene die er zijn geld en arbeid aan ten koste gelegd heeft om ze te ontginnen, hetzij dat woeste gronden door gezamenlijke krachten van de leden der vereeniging in ontginning zijn gebracht en daardoor een blijvende waardevermeerdering hebben ondergaan, dus eenig kapitaal vertegenwoordigen.

Die gronden worden op verschillende wijzen geexploiteerd; soms blijven de leden ze, ook nadat de ontginning tot stand gekomen is, gezamenlijk bewerken en dan komt de geheele opbrengst er van ten voordeele der vereeniging; veelal echter worden zij tegen genot van de helft der opbrengst aan anderen ter bewerking afgestaan, waarbij aan de leden der vereeniging den voorrang wordt toegekend. Wanneer die velden voor een zekere som verhuurd worden, ontvangt de dorpsschrijver het geld, om het in de desakas te storten.

Hiervoren werd reeds de aandacht gevestigd op de voordeelen voor de desa voortvloeiende uit eene heffing op de weddenschappen, aangegaan bij hanengevechten; vroeger vormden deze inkomsten een niet onbelangrijk bedrag, daar er toch desa's waren bij wier jaarlijksche hanenklopperijen op een vijfhonderdtal personen de verplichting rustte, elk met een of twee paar hanen aldaar te verschijnen.

Deze bronnen van inkomsten hebben echter opgehouden zoo rijkelijk te vloeien als vroeger. De sawahs, welke langzamerhand in vele streken het grootste deel bouwgronden zijn gaan uitmaken, werden aan het beheer der desa onttrokken en leverden haar dus zelfs niet meer de geringe inkomsten welke zij vroeger van die gronden, toen ze nog tëgalvelden en tuinen waren, trokken, en de hanengevechten werden door het Europeesche bestuur verboden of zooveel mogelijk tegengegaan.

De desavereeniging moest dus op eene andere wijze aan geld komen en deed dit door, telkens wanneer het noodig was, een hoofdelijken omslag te houden over alle leden, waarbij, in het geval de vereeniging ook buitengewone leden telde, deze slechts voor een half aandeel van de gewone

leden werden aangeslagen. Daar langzamerhand, in de laatste dertig jaren, betrekkelijk veel geld in omloop is gekomen dank zij den aanplant van koffie en de komst van vreemde handelaren in wier dienst een goed daggeld te verdienen is, valt het betalen van den hoofdelijken desaomslag niet zwaar, en zelfs is menige desakas van een klein kapitaaltje voorzien.

Sommige desareglementen bevatten het verbod van dit geld interest te trekken, dewijl het eigenlijk het eigendom is der goden en dan ook grootendeels te hunnen behoeve wordt aangewend, maar in den regel wordt in het uitzetten gedurende den tijd dat het nog niet benoodigd is geen bezwaar gezien, mits een deugdelijk onderpand gesteld worde, een kris of ander wapen, dan wel eenig kleedingstuk; degenen die zeer arm zijn, geven hun huis en erf in pand, of hun landbouwgereedschap in de tijden dat niet op de velden gewerkt behoeft te worden. Ook persoonlijke borgtocht is niet uitgesloten

Van alle transacties wordt door den pĕnjarikan aantekening gehouden op een lontarblad, de „pĕlawangan", die, wanneer kwesties zich voordoen, geldt voor volledig bewijs.

In de wijzen van het administreeren der desa-aangelegenheden, zijn thans nog in Boelèlèng verschillende stadiën op te merken, naar mate der ontwikkeling welke de bewoners der desa bereikt hebben, en aangezien sommige daarvan mettertijd wel zullen verdwijnen, worde er hier eenigszins uitvoerig melding van gemaakt.

Aanvankelijk bestond geene behoefte aan eenige administratie; wanneer door de desa werk verricht moest worden, kwamen alle leden der vereeniging bijeen, overlegden hoe zij dat het gemakkelijkst zouden doen, en togen daarna allen te zamen aan het werk; wanneer zij in eenen dag niet gereed kwamen, maakten zij, alvorens uiteen te gaan, afspraak om eenige dagen later het werk voort te zetten.

Toen de desa zich uitbreidde, was het eerste bezwaar dat

zich tegen eene dergelijke regeling deed gevoelen, de groote verspilling van werkkrachten, die plaats had wanneer het betrof een werk van kleinen omvang, waaraan slechts een gering aantal lieden te gelijk bezig konde zijn. Het lag voor de hand aan dat bezwaar te gemoet te komen door om beurten te werken, waartoe het noodig was aanteekening te houden van de namen der leden en de werkbeurten die zij verricht hadden.

Hoe echter wordt te werk gegaan in de desa's waar niemand de kunst van schrijven verstaat? Dit is tegenwoordig hooge uitzondering, maar we vinden er toch een voorbeeld van in de oude desa Sĕmbiran. Niemand in die vrij volkrijke desa kan schrijven, zoodat er zelfs geen ledenlijst (pipil) bestaat, als waarop elders de leden der desavereeniging in eene bepaalde volgorde voorkomen. In dit gemis wordt voorzien door een sterk geheugen; sommige der desabewoners hebben de namen van alle leden der vereeniging, een zestigtal, in hun hoofd in de volgorde als waarop zij lid van de vereeniging geworden zijn en kunnen die als een versje opdreunen. Voorts houden zij er bij wijze van boekhouding alleen een lontarmandje op na, gevuld met een even groot aantal steenen als er leden zijn, en waarvan elk dus een hunner representeert. Moet nu een bepaald aantal desaleden uitkomen om de eene of andere werkzaamheid te verrichten, zoo komt de met de administratie belaste persoon te zamen met hen die de oproepingen doen, en telt uit het mandje zooveel steenen af als er personen noodig zijn; bij elk daarvan vermeldt hij den naam van een der desaleden, zooals ze in het versje op elkaar volgen; de andere aanwezigen moeten trachten die namen te onthouden en bij hun aan huis de oproepingen doen. Hij heeft nu alleen goed in het geheugen te prenten den naam van dengene die het laatst uit het mandje is gekomen om, wanneer later op nieuw dienstplichtigen moeten uitkomen, met den daarop volgende te kunnen beginnen. Daar elders in Boelèlèng de schrijfkunst

vrij algemeen beoefend wordt, is het wel opmerkelijk, dat men daarmede in Sĕmbiran zoo ten achteren is, een gevolg van de afzondering waarin de bewoners zich hebben gehouden. Evenwel, langzamerhand begint ook hier de beschaving veld te winnen, want op de vraag, of er ook niemand was die lezen kon, meldden zich na lange weifeling een drietal desalieden aan, die er voor uitkwamen dat, te zamen raadplegende, zij een lontarbriefje, mits het niet langer was dan een paar regels, wel eens hadden ontcijferd. Ondanks dit heuchelijke verschijnsel, doet dus het districtshoofd verstandig met, als hij naar deze desa bevelen zendt, aan zijn brief een duidelijke mondelinge boodschap toe te voegen.

Een pendant van dezen toestand levert de desa Pĕdawa, hoewel ontegenzeggelijk, in vergelijking met Sĕmbiran, vooruitgang valt te constateeren. De voornaamste der op de hier bestaande desavereeniging rustende verplichting is ook weer het verrichten van desa- en heerendiensten en de desalieden zagen in, van hoeveel belang het voor hen was te dien opzichte eene goede en rechtvaardige regeling te treffen, vooral wat de verdeeling onder elkaar betrof, en daarbij tevens een ieder schadeloos te stellen voor de zaken die hij ten dienste der vereeniging levert, zonder gebruik te maken van geld, daar de desa geenerlei inkomsten bezit. Deze taak is opgedragen aan een lid van het dorpsbestuur, den „bahan", doch de tegenwoordige titularis verstaat de kunst van schrijven al evenmin als zijne voorgangers.

Op ingenieuse wijze zijn zij daaraan te gemoet weten te komen, en de geheele desa-administratie wordt door den bahan gehouden op een stok, die reeds zoolang men zich heugt, en zoover de overlevering strekt, daarvoor dienst heeft gedaan. Het is een vierkante stok, ongeveer twee en halve meter lang en drie centimeters in het vierkant. Daarop heeft elk der desaleden zijne vaste plaats, bestaande uit een vierkant vakje, dat door eene insnijding van het volgende gescheiden

is. De leden van het bestuur staan vooraan, daarna volgen van rechts naar links de gewone leden in dezelfde volgorde als zij lid van de vereeniging geworden zijn, zoodat degeen die het laatst is toegetreden, het achterste vakje inneemt. Op zulk een plaatsje, niet grooter dan tien vierkante centimeters, wordt voor elk desalid, zijn geheele leven lang, aanteekening gehouden van de desa- en heerendiensten die hij verricht en van de leveranties die hij ten behoeve der desa gedaan heeft.

Voor elken dag dat er gewerkt is ten behoeve van de desa of van den soeverein, wordt door den bahan op het vakje van degenen die er aan deelgenomen hebben, met houtskool twee stippen gezet; zoodra het aantal dier stippen tien bedraagt, worden zij uitgewischt en vervangen door eene kleine inkeping onder aan den rand van den stok, tien dergelijke inkepingen worden vervangen door het inslaan van een klein bamboezen pinnetje aan de bovenzijde van het vakje, terwijl daarna de plaats, waar de inkepingen waren aangebracht, met een mes weer wordt glad gesneden. Zijn er op de plaats van een der desaleden tien stiftjes bijeen, zoo worden deze vervangen door een enkel maar van dubbele breedte, dat dus dezelfde waarde vertegenwoordigt als tien gewone stiftjes of honderd inkepingen of duizend stippen.

Degenen die bij de tempelfeesten of bij het herstel van aan de desa toebehoorende gebouwen, zekere leveranties in eetwaren of materialen doen, worden daarvoor op den stok gecrediteerd met eenige stippen, waarvan het aantal varieert naar de meerdere of mindere waarde van het geleverde.

Het gevolg is, dat hoe langer iemand lid is der desavereeniging, hoe meer diensten hij te haren behoeve verricht heeft, zooveel te meer pinnetjes zijn geslagen en inkervingen gemaakt op de plaats, die hij op den stok inneemt. Wanneer men dus te Pĕdawa zegt, dat iemand heel wat op den kerfstok heeft, dan wordt daarmede juist het tegenovergestelde te kennen gegeven als in ons spraakgebruik.

Het voordeel dat het den desaman oplevert, veel op den

kerfstok te hebben, springt het duidelijkst in het oog wanneer we nagaan hoe de oproepingen door den bahan geschieden. Stel er is last gekomen van het districtshoofd, dat den volgenden dag tien dienstplichtigen moeten werken aan den grooten weg. De bahan ontbiedt dan de twee personen die hem voor het doen der oproepingen ter zijde moeten staan. Zijn zij gekomen, dan neemt hij den kerfstok ter hand, en zoekt daarop de plaatsen uit waar het kleinste aantal stiftjes en inkepingen zich bevinden. Van den laagste beginnende geeft hij de namen van de eigenaren dier plaatsen, die hij door de lange oefening zeer goed kent zonder dat er iets op geschreven staat, aan zijne helpers op, totdat er tien bij elkaar zijn, en meteen crediteert hij elk hunner met twee stippen. Door deze regeling wordt het voordeel verkregen, dat de diensten het zwaarst drukken op de jongelieden. Hoe ouder een dienstplichtige wordt, hoe grooter aantal stiftjes hij heeft en hoe zeldzamer het dus voor zal komen, dat hij wordt opgeroepen of iets moet leveren.

Degenen die zonder geldige reden verzuimen aan eene oproeping gehoor te geven, worden gestraft met veertien dagen huisarrest, gedurende welken tijd zij onder geen voorwendsel hunne woning mogen verlaten (makoeroeng). Het violeeren van dat arrest wordt gestraft met het uittrekken van een stiftje op de plaats die de desaman op den stok inneemt, en bekommert hij zich heelemaal niet om de bevelen van het desabestuur, dan wordt hij uit de vereeniging gestooten en aan den vorst uitgeleverd die met hem doen kan wat hij wil, mits hij zorge dat de weerspannige, zoolang hij geen vergiffenis heeft gekregen van zijne desagenooten, niet binnen het desagebied terugkeere.

Ook alle boeten aan leden der vereeniging opgelegd worden op dien stok verrekend, en maakt iemand het zoo bont, dat alle vroeger verkregen bonnes marques in ruil voor boeten zijn uitgewischt, dan krijgt hij schuld aan de desa, en van de hoegrootheid daarvan wordt op dezelfde wijze op den stok aanteekening gehouden, maar de teekens worden dan aan de

tegenovergestelde zijde geplaatst, dus de inkervingen worden in de plaats van onderaan nu bovenaan gemaakt, etc.

Sterft iemand, dan wordt zijne rekening afgesloten door het halen van een kruis door zijne plaats op den stok. Degeen die weduwnaar wordt, houdt op aan de diensten deel te nemen en zijne rekening wordt op den stok naar eene afzonderlijk daarvoor bestemde plaats pro memorie overgebracht, voor het geval hij later weer mocht huwen.

Deze kerfstok, door de desalieden „ganti" genaamd en van eene zeer duurzame doch zachte houtsoort vervaardigd, is reeds aan drie kanten in dienst gesteld en heeft door het langdurige gebruik (zelfs bij overlevering is niet bekend dat hij ooit verwisseld is) vele mutilaties ondergaan, terwijl de pinnen, die als stekeltjes naar alle kanten uitsteken, aan dat voorwerp een allergrilligsten vorm geven. De bahan maakt er echter een zeer handig gebruik van, hij behoeft maar even op een vakje zijn aandacht te vestigen, om dadelijk te zeggen aan welke der zeventig leden van de vereeniging het toebehoort en hoe diens rekening staat. Voor de desa heeft die stok daardoor de grootste waarde; als de kostbaarste poesaka wordt hij bewaard en de desalieden verklaarden, dat zij letterlijk geen raad zouden weten, wanneer hij door brand of ander ongeval verloren mocht gaan.

De bovenverhaalde zijn de twee gevallen van de meest primitieve boekhouding in de desa, waarbij nog in het geheel geen schrift te pas komt, terwijl toch, vooral in het laatst geciteerde geval, het beoogde doel zeer goed wordt bereikt.

Bij het volgende stadium dat wij te vermelden hebben, wordt reeds van het lontarblad en de schrijfstift gebruik gemaakt, doch de wijze van boekhouding vertoont toch nog eenige overeenkomst met de voorgaande en is klaarblijkelijk ook ontstaan in een tijd toen het geld nog schaarsch was. De namen van de leden der vereeniging zijn op lontarbladen geschreven en daarachter ziet men een aantal nullen geplaatst,

bij den een meer dan bij den ander, sommige dier nullen zijn weer doorgehaald. Zij vormen ook een deel van de eenvoudige desa-administratie. Wanneer namelijk iets door de desaliêden in onbetaalden arbeid ten behoeve der vereeniging verricht zal worden, moet degene die eene werkbeurt (asĕlid) verzuimt, daarvoor de matige boete betalen van 25 kèpèngs. Zijn er nu materialen benoodigd voor het herstel van een der dorpsgebouwen of dergelijk doeleinde, doch niet in zoo groote hoeveelheid dat het over alle leden kan omgeslagen worden, dan koopt de pĕnjarikan (dorpsschrijver) die materialen van sommige der inwoners, die daarvan het ruimst zijn voorzien. Wanneer over den prijs tot overeenstemming is gekomen, betaalt hij dien echter niet in geld, maar teekent op de lijst achter den naam van den leverancier zoo vele nullen aan dat hun aantal met 25 vermenigvuldigd den prijs weergeeft van het geleverde. De desa staat dus bij hem in het krijt en hij kan daarvan gebruik maken, om eenigen tijd lang niet deel te nemen aan de desadiensten; telkens wanneer hij verzuimt, wordt achter zijn naam een nul doorgeschrapt, hetwelk in de plaats treedt van de betaling der bovenvermelde boete van 25 kèpèngs.

De administratie eener nieuwere desa, wier inwoners op de hoogte zijn van hun tijd, is omslachtiger, doch de omvang van het dorpsarchief, dat in zijn geheel in een mandje van lontarbladen wordt geborgen, is ook daar nog van bescheiden afmetingen. Op ons verzoek aan den pĕnjarikan, die de bewaarder is van het archief en van wiens hand de meeste stukken zijn, zal hij licht bereid gevonden worden het mandje uit te pakken en zoo de administratie naar behooren gehouden is, zal het blijken de volgende geschriften te bevatten:

1° een awigawig of dorpsreglement ;—
2° een reglement op de hanengevechten;—
3° een lijst van de leden der dorpsvereeniging (pipil);—
4° een lijst van de aan de leden wegens verzuimde verga-

deringen, het niet deelnemen aan verplichte werkzaamheden, of andere kleine vergrijpen tegen de dorpsregelingen, opgelegde boeten;—

5° eene afzonderlijke administratie der desagelden, vermeldende aan wie sommen daarvan zijn uitgeleend, tegen welke onderpanden, hoe het staat met de rentereekening, etc; —

6° eene regeling der werkbeurten voor verschillende werkzaamheden die in het belang der desa moeten plaats hebben;—

7° eene regeling der „sajadiensten" (zie boven) tusschen de leden der vereeniging;—

8° eene lijst vermeldende tot welke leveringen in natura elk der leden bij de groote feesten in de tempels verplicht is;—

9° een afschrift van eenige door den vorst uitgevaardigde pĕswara's (verordeningen), waarbij ook de belangen der desa in kwestie betrokken zijn.

HOOFDSTUK V.

DE DESAREGLEMENTEN.

Hun oorsprong. Vervaardiging door den vorst of in de desa onder sanctie van den vorst. Tijd van uitvaardiging. Eerbewijzing aan de oude geschriften. Raadpleging.

Onder de geschriften die het dorpsarchief bevat, werd in de eerste plaats melding gemaakt van het dorpsreglement, waaruit hierboven ook reeds bepalingen werden geciteerd. De meeste desa's van oost- en midden-Boelèlèng zijn in het bezit van een dergelijk geschrift, welks bepalingen alleen van kracht zijn binnen de grenzen van het gebied der desa zelve, en dat dus een geheel locaal karakter draagt.

De gewoonte om dergelijke geschriften te vervaardigen, is waarschijnlijk ontstaan in den tijd dat Hindoe-Javaansche grooten zich op Bali kwamen vestigen en, hetzij door kracht

van wapenen, hetzij door den glans welke in het oog der bewoners van den archipel het machtige Javaansche rijk omgaf en ook op de naar Bali overgekomen Javanen afstraalde, er in slaagden zich van de heerschappij over dat eiland meester te maken. Dat elke Balische desa op zich zelve staat en eene kleine republiek vormt, bleek reeds voldoende uit al het voorafgaande; over den aard van het soevereine gezag zal hierna nog afzonderlijk gehandeld worden; voldoende is het thans alleen te constateeren, dat de Balische soeverein oorspronkelijk niets anders was dan een scheidsrechter, door de desa's verkozen om de geschillen te berechten, die mochten rijzen tusschen eenige dier desa's of tusschen de bewoners eener desa onderling, wanneer die niet tot eene minnelijke schikking gebracht konden worden, en als de desa's de macht niet hadden eene door hen genomen beslissing te doen opvolgen.

Wie daarom tot scheidsrechter, later de soeverein, verheven werd, was eene kwestie van weinig belang, mits hij de macht bezat zich te doen eerbiedigen en aan de desa's bescherming te verleenen, en ook met het voorbehoud, dat hij geen inbreuk maakte op de desahuishouding en op de van ouds geldige gewoonten en gebruiken. Dit laatste vooral was een punt dat zwaar bij de desalieden woog, hunne geheele samenleving, het ontstaan en de inrichting der desavereeniging was gebaseerd op die van ouds geldige door hunne voorvaderen hun overgeleverde adat, waaraan zij meer waarde hechtten dan aan iets anders ter wereld. Alvorens zich te stellen onder de hoede van een soeverein die, eenmaal gekozen zich gewoonlijk eene groote macht verwerft, wiens uitspraken zoolang hij zijne waardigheid bekleedt bijna zonder voorbehoud worden opgevolgd, was het van het grootste belang voor de desalieden, vooral als de soeverein die zij hadden verkozen, of aan wiens gezag zij zich moesten onderwerpen, een vreemdeling was in het land, zich de zekerheid te verschaffen, dat door hem op de oude dorpsadat geen inbreuk gemaakt zoude worden.

De Hindoe-Javaansche heerschers van hunne zijde, waren volkomen bereid om aan dat rechtmatige verlangen der desalieden te voldoen, daar hunne eigene belangen er niet door geschaad werden; zooals later toch blijken zal, stond hetgeen hun doel was bij het streven naar de soevereine macht, met de al of niet handhaving der adat in geene betrekking.

De personen die naar de heerschappij dongen of deze reeds hadden verkregen, zochten dus de bevolking ten aanzien hunner bedoelingen gerust te stellen, en het middel daartoe was spoedig gevonden. Voor elke desa zouden die gebruiken en van ouds bestaande instellingen, waaraan zij de meeste waarde hechtten, op schrift gesteld en door den vorst gesanctionneerd worden, waardoor hij zich gebonden zou achten daarop nimmer inbreuk te maken, terwijl dat geschrift tevens voor de desalieden zelven en hunne afstammelingen als een leiddraad zoude dienen, om te weten hoedanig te werk moest worden gegaan wanneer zich moeielijkheden of verschil van opinie onder hen in de desa voordeden.

Deze omstandigheid als aanleiding tot het ontstaan der desareglementen aannemende, verklaart het zich ook, dat zooveel verscheidenheid bestaat, zoowel in de wijze van uitvaardiging als in den inhoud daarvan.

Sommige vorsten hebben in het verleenen dier geschriften een middel gezien, om hunne macht te toonen en te bevestigen. Zij hebben de hoofden der desa's tot zich laten komen, hun mededeeling laten doen van de instellingen der desa en hetgeen zij daarvan gewaarborgd wenschten te hebben. Door hunne eigen schrijvers hebben zij dat op schrift laten stellen en daarna met hun zegel bekrachtigd.

Anderen zijn verder gegaan en hebben aan het door de desalieden opgegevene nog iets toegevoegd van hun eigen maaksel, of in de desareglementen ook vele bepalingen doen opnemen die zoo voetstoots uit de Hindoesch-Javaansche wetboeken werden overgenomen, zooals ze hun door de bewaarders daarvan, de hoogepriesters (pĕdanda), werden op-

gegeven. Die wetboeken zijn geschreven in de oud-Javaansche taal en worden door de priesters zelven dikwijls maar ten halven verstaan, voor de eenvoudige desalieden zijn zij natuurlijk geheel onverstaanbaar. Het wordt echter door de Balineezen nu eenmaal voornaam geacht om hunne geschriften met kawiwoorden te doorspekken, en al moeten zij de eenvoudigste zaak ter wereld op schrift stellen, toch zullen zij altijd hun best doen er te pas of te onpas een paar vreemde woorden in te voegen.

Daaraan is toe te schrijven de pedante stijl, welke de meeste geschriften, ook daar waar zij over de oud-Balische desa-adat handelen, kenmerkt en waarin de schrijvers van de vorsten hun glorie zoeken, al spreiden zij ook te gelijk eene groote mate van gemaakte bescheidenheid ten toon. In een dier geschriften vangt de schrijver zijn arbeid aan met te verklaren, dat hij een zeer dom mensch is en dat dit, althans wat de sterrenkunde betreft, werkelijk het geval is, bewijst hij onwillens direct door er bij te voegen, dat zijn pogen (om zijne taak naar behooren te vervullen) even weinig uitwerking zal hebben als een ster die tegen de maan aanbotst. Mijn schrift, zegt hij, is zoo verward, dat het wel gelijkt op de sporen die een krab nalaat in het zand, en mijn werk zal zoo nutteloos zijn en even spoedig te niet gaan, als dat van den man, die delft in het zand aan den oever der zee.

Niet alle desageschriften echter, zelfs niet de meesten, zijn door de vorsten zelven of door lieden uit hunne onmiddellijke omgeving vervaardigd Wanneer hunne heerschappij reeds voldoende gevestigd was, hun zoovele inkomsten waren toegekend dat zij voldoende hadden om ruimschoots in al hunne behoeften te voorzien, dan wijdden zij zich verder aan het leiden van een aangenaam leven en hadden maar het liefst, dat de desalieden hen met rust lieten, en zooveel mogelijk hunne zaken zelven beredderden. Daarom ook vonden zij het dikwijls zeer goed, dat de desareglementen maar in de desa vervaardigd werden, zonder dat zij er zich veel om bekommerden wat er al dan niet in werd gezet.

De desalieden zelven beschouwden de zaak echter als van het grootste belang, en er mag dus wèl even bij stil gestaan worden, hoe zij bij het vervaardigen dier geschriften te werk plachten te gaan.

Als in alle zaken van aanbelang, moest ook in deze de godheid gekend worden; zij toch wordt beschouwd als de oorsprong en de bron van alle adat. Bij de eerstvoorkomende gelegenheid dus dat de godheid in den tempel was neergedaald, werd haar mededeeling gedaan van het voornemen der desalieden en afgevraagd, of dat voor de desa heilzame gevolgen zou hebben en hoe daarbij te werk gegaan moest worden; van daar dan ook dat in sommige dier geschriften wordt vermeld, dat zij den geopenbaarden wil der godheid bevatten. De vervaardiging was dan verder overgelaten aan den pasĕk of de andere personen, die aan het hoofd der desavereeniging geplaatst waren en die door den pĕnjarikan werden bijgestaan om hunne ideeën op schrift te brengen.

Was het ontwerp van het reglement klaar, dan werd het aan alle leden der desavereeniging voorgelezen, die er nogmaals over beraadslaagden en na afloop daarvan begaven eenige leden van het bestuur er zich mede naar den poenggawa, welke den vorst in die streek vertegenwoordigde en, als de inhoud ook diens goedkeuring wegdroeg, was het, zoo hem een uitgebreide volmacht was verleend, voldoende dat hij er zijn zegel aan hechtte om het van kracht te doen zijn of, zoo zijne positie meer van ondergeschikten aard was, begaf hij, te zamen met de desalieden, zich daarmede tot den vorst om diens sanctie te verzoeken. Wanneer deze laatste het standpunt, dat hij behoorde in te nemen, goed begreep; wanneer hij er zich namelijk toe bepaalde, zijne tusschenkomst alleen dan te verleenen, wanneer de desa's, van welke hij zijn mandaat ontvangen had, zulks verzochten en dan nog zooveel mogelijk rekening te houden met het verlangen der desalieden zelven; alleen dan zijne eigen opinie op den voorgrond te stellen of door te drijven, wanneer zijne onderdanen, of meerdere desa's onderling, niet tot overeen-

stemming konden komen; dan maakte hij nimmer bezwaar, om aan de door de bewoners eener desa onder elkaar getroffen schikkingen zijn zegel te hechten, wanneer zij niet indruischten tegen het belang van andere desa's, het algemeen belang en zijn eigen belang.

Daardoor werd tevens voor het vervolg nog meer te gemoet gekomen aan het verlangen van den vorst en zijne onmiddellijke omgeving, om als hunne macht eenmaal goed gevestigd was, zoo min mogelijk in hunne indolente leefwijze en hunne vermaken gestoord te worden. Konden de desalieden het over eenige zaak niet eens worden, dan bestond nu de gelegenheid voor hen, om door raadpleging van hun desareglement tot eene beslissing te geraken, zonder den weg naar Boelèlèng te behoeven af te leggen, en zonder de vorsten en poenggawa's daarmede lastig te moeten vallen.

Thuis gekomen met hun door den landsheer bekrachtigd geschrift, brachten de desalieden het allen te zamen naar den tempel, en beloofden onder het uitspreken eener vervloeking (mĕsontèng, meer gebruikelijk mĕsasat) de bepalingen er van getrouw te zullen opvolgen. Een dier geschriften o. a. vermeldt, dat wie zich om den inhoud niet bekommert, eerst zijn verstand zal verliezen, daarna zijn spraak, en eindelijk het leven.

De awigawig's op die wijze tot stand gekomen zijn dus zuiver desageschriften, waarin eenige oude gewoonten zijn te schrift gesteld, met het doel om te allen tijde hunne opvolging te verzekeren. Evenwel, ook wanneer ze in de desa vervaardigd zijn, is niet nagelaten er naar beste vermogen hier en daar opgevangen kawiwoorden doorheen te mengen, ten nadeele zeer zeker van de duidelijkheid.

Op die wijze werden de desageschriften zeer verschillend van inhoud, zijnde het geheel aan de vrije keuze der desalieden overgelaten, wat zij er in wilden opnemen; het hing dus veel van de omstandigheden af en van de aangelegenheden die in den laatsten tijd in eenige desa het meest op den voorgrond waren getreden, om uit te maken wat noodig

te achten was in het desageschrift voor vast te omschrijven. Dikwijls hadden ook na de uitvaardiging nog bijvoegingen plaats, wanneer leemten daarin werden opgemerkt. Evenwel, daar de desa's allen nagenoeg in eene zelfde omgeving zijn geplaatst, dezelfde beheerschers hebben gehad, vooral ook daar de godsdienst van allen gelijk is, zoo bepalen de afwijkingen ten aanzien der behandelde onderwerpen zich gewoonlijk tot de details, waardoor het mogelijk was, door compilatie van eenige exemplaren, er een algemeen beeld van te ontwerpen, zooals plaats had in de vertaling door den heer R. VAN ECK en schrijver dezes geleverd in het tijdschrift van het Bataviaasch Genootschap, deel 23. Voor den algemeenen inhoud dier geschriften, kan dus daarheen verwezen worden.

In het landschap Djambrana komen dergelijke geschriften niet voor. In Boelèlèng bedraagt hun aantal ruim vijftig; van den inhoud van allen moest bij het in de laatste jaren ingestelde onderzoek kennis genomen worden en de daarin aangetroffen bijzonderheden, voor zoo ver ze thans nog bestaande toestanden betreffen, werden benut voor deze schets van de inrichting en werking der desavereenigingen.

De meeste desareglementen bestaan uit een tien tot twintigtal aan beide zijden beschreven lontarbladen in een houten band te zamen gevat.

Omtrent den tijd van uitvaardiging zijn niet altijd voldoend nauwkeurige inlichtingen te verkrijgen. Wel vermelden vele aan het einde een jaartal, doch dat slaat meestal op den tijd van vervaardiging van het afschrift. De oudsten dier afschriften dateeren van eene eeuw geleden, op een enkel exemplaar na, dat 150 jaar oud is, maar de uitvaardiging van sommige dier geschriften had waarschijnlijk nog veel vroeger plaats.

Eenige desa's in Boelèlèng zijn in het bezit van met oud-Javaansche karakters beschreven koperen platen, die de bewoners niet kunnen ontcijferen en waarvan de inhoud ook aan schrijver dezes onbekend is; de veronderstelling ligt ech-

ter voor de hand, dat zij denzelfden oorsprong hebben als de latere dorpsreglementen en dat zij de oudste specimens zijn van de op schrift gestelde adat, welke door de vreemde overheerschers werd gesanctionneerd, waaraan soms het toekennen van eenige voorrechten gepaard ging.

Wij vonden hierboven het desareglement opbewaard in een lontardoos, te zamen met vele andere geschriften; dit kon echter alleen plaats hebben in een der nieuwere desa's, en toch komt het ook daar zelden voor, dat het met zoo weinig eerbied behandeld wordt. Men beschouwt het in den regel eenigszins als een heilig geschrift (pingit), dewijl het een deel van de adat bevat, die van goddelijken oorsprong is. Het behoort daarom eene plaats te vinden bij de andere eigendommen der déwa's.

Elke godheid toch aan welke in een tempel eer bewezen wordt, heeft hare eigen attributen en bezittingen, gewoonlijk bestaande in eenige staatsielansen met pauwenveeren versierd (pĕngawin), muziekinstrumenten (gĕgamĕlan), eenige godenzetels (djampana), de met wit of gekleurd kain omwonden bamboe-boeloe (rĕrontĕk), houten stokken waaraan witte met wajangfiguren beschilderde stukken kain bevestigd zijn (oemboeloemboel) en de beschilderde houten stokken met knop (toenggoel).

Te zamen met dezen wordt het desareglement, dat vervat behoort te zijn in eene met wit lijnwaad omwonden houten doos, in den tempel bewaard en is toevertrouwd aan de zorg der pamangkoe's en der leden van het desabestuur. Het is echter meermalen voorgekomen, dat die geschriften van daar ontvreemd zijn door personen die er belang bij hadden ze geheel of gedeeltelijk te vernietigen, dan wel den inhoud er van te wijzigen. Vooral kon dit het geval zijn ten aanzien van de grenzen van het desagebied, waarvan in dergelijke geschriften wel melding wordt gemaakt om nauwkeurig te weten tot hoever hunne bepalingen van kracht zijn. Om daartegen te kunnen waken, zijn die geschriften veelal over-

gebracht naar het huis van den klian of pĕnjarikan, die ze uit eerbied het hoogste plaatsje geeft dat hij in zijn huis kan opsporen. Zij blijven daar dan dikwijls jaren lang liggen, zoodat ze, vooral in het gebergte, waar 's nachts binnenshuis een vuurtje gestookt wordt, ten slotte geheel zwart geworden zijn van den rook en daardoor bijna onleesbaar.

Met den eerbied den inlanders eigen voor al wat oud is, hechten zij ook aan deze geschriften grooter waarde naarmate de oorsprong er van meer in het duister ligt. Wanneer zij geraadpleegd moeten worden, dan wordt daartoe eerst aan de goden vergunning gevraagd; deze verkregen zijnde, worden verschillende offeranden bereid en wierook gebrand en eerst daarna het geschrift onder het bespelen der gamĕlan, liefst in den dorpstempel, wanneer alle leden der desavereeniging er op de balé-agoeng in plechtige vergadering te zamen zijn gekomen, te voorschijn gehaald.

Het is niet aan een ieder, die lezen kan, vergund het oog te slaan in de awigawig, niemand zal zich dat vermeten; evenmin als iemand als dalang mag optreden, tenzij te voren zijn lichaam eene zuivering heeft ondergaan (mawintĕn). Deze heeft plaats door inachtneming gedurende verscheidene dagen, die in den huistempel worden doorgebracht, van een streng vasten, waarbij tevens velerlei ceremoniën moeten worden verricht.

Moet het geschrift naar de hoofdplaats Boelèlèng gebracht worden, dan geschiedt zulks door den in het wit gekleeden tempelwachter, die den geheelen weg over de houten doos, waarin het geschrift zich bevindt, boven zijn hoofd draagt en gevolgd wordt door verscheidene helpers, die beladen zijn met de noodige offeranden. Bij terugkeer in de desa wordt het geschrift ook weer door alle inwoners met muziek en staatsielansen ingehaald. Drie dagen later moeten nogmaals offeranden bereid worden, een soort van dankzegging aan de goden voor de verleende inzage.

Aldus geschiedt het bij de eenvoudige bergbewoners, de

meer geëmancipeerde Balineezen maken er wat minder complimenten mede, hoewel ook zij dergelijke geschriften in eere houden.

Meermalen komt het voor, dat geen enkel persoon in de desa iets van den inhoud van het reglement afweet, dewijl het bij menschenheugenis nimmer is gelezen. Men gaat niet dan bij hooge noodzakelijkheid tot het raadplegen daarvan over, ten eerste dewijl er kosten aan verbonden zijn, die gedragen moeten worden door dengene op wiens verzoek het plaats heeft, doch ten andere ook, teruggehouden door de vrees, daarin bepalingen te zullen aantreffen die in onbruik zijn geraakt, hetgeen aanleiding zou kunnen geven tot nieuwe kwesties.

Er is een vaste dag in het Balische jaar die beschouwd wordt als de heiligendag der geschriften (odalan sarasoewati). Deze moeten dan allen door dengene aan wiens bewaring zij zijn toevertrouwd, naar zijn huistempel gebracht worden, om daar met wijwater besprenkeld, met welriekende houtsoorten (tjënana, madjagaoe, poelasari) bewierookt te worden en een geheelen dag te verblijven met de daarbij behoorende offeranden (daksina). Niemand is het vergund dien dag te lezen of te schrijven.

In dier voege behoort ook gehandeld te worden met het desareglement, doch in de desa waar dit voorschrift niet bekend is of niet wordt in acht genomen, kan het voorkomen dat gedurende vijf en twintig jaren of langer de awigawig niet van zijne plaats komt; men zal er dan hoe langer hoe meer tegen gaan opzien het te raadplegen, want hoe onveranderlijk van karakter de inlandsche adat ook schijnen moge, zij plooit zich toch wel degelijk, hoewel geleidelijk en daardoor zeer langzaam, naar veranderde toestanden, zóó dat het bijna aan de waarneming ontsnapt en alleen in het oog kan springen, wanneer de gelegenheid zich aanbiedt een blik te slaan op den toestand van bijv. eene eeuw geleden. Van die verandering in den toestand en daardoor in de adat schrikt echter de inlander terug; daar komt bij dat hoe ouder de

geschriften en hoe meer kawiwoorden er in gebezigd zijn, ze ook des te moeielijker zijn te verstaan. Langzamerhand wordt er door de desalieden dan geheel van afgezien ze te raadplegen en meer en meer krijgen zij in hun oog een bovennatuurlijk karakter.

Het sterkst is dit het geval met de koperen platen waarover hiervoren ter loops sprake was. Die van Klandis worden bewaard in een grot ten zuiden der desa en alleen ter gelegenheid van groote godsdienstige feesten begeeft de pasĕk zich des nachts in het bosch, vergezeld van de jonge desabewoners, de troena's, en zoekt met hen tot hij de bewaarplaats der koperen platen gevonden heeft, die dan voor een enkelen dag naar den tempel worden overgebracht. De koperen platen van Sĕmbiran, welke het best geconserveerd zijn, bevinden zich eveneens in een grot, gelegen in een ravijn ten westen der desa, en worden door de inwoners beschouwd als de godheid zelve, en als zoodanig wordt hun eer bewezen.

HOOFDSTUK VI.

DE MACHT DER DESAVEREENIGING.

Bestraffing van onwillige desalieden. Ontneming der gronden. Boeten. Doodverklaring. Verbanning. Uitlevering aan den vorst. Behandeling van de desa-aangelegenheden. Oorsprong der desa-instellingen. De verhouding der kosten tot de desavereenigingen.

De roeping der desavereenigingen, waarvan hierboven de inrichting, het bestuur en de reglementen die er vigeeren, beschreven werden, is hoofdzakelijk het voeren van het beheer over het desagebied en van het bestuur over alle personen die er op zijn gevestigd. Het lidmaatschap daarvan is steeds, hoe ook de inrichting der vereeniging zij, ver-

plichtend gesteld voor degenen, die daartoe volgens de gemaakte bepalingen in aanmerking komen.

Ten einde de naleving der door de vereeniging getroffen regelingen te waarborgen, was het daarom noodig dat zij tegenover hare leden eenige dwangmiddelen kon toepassen.

Het eerste middel, dat te baat wordt genomen tegen degenen die weigeren zich te storen aan de bepalingen van het dorpsreglement, bestaat daarin, dat hun den bouwgrond, soms zelfs huis en erf, wordt afgenomen, zoo het gebruik daarvan aan het lidmaatschap der vereeniging verbonden is. Wanneer geene directe voordeelen daaruit voor de leden voortvloeien, dan wordt overgegaan tot het opleggen eener boete, welke binnen eene maand betaald moet zijn en anders verhaald wordt op de velden of andere bezittingen van den weerspannige.

Wanneer deze maatregel tegen hem geen doel treft, hetzij dat hij te arm is om zijne boete te betalen, of wel dat hij er zich op eenigerlei wijze aan weet te onttrekken, dan wordt getracht hem tot gehoorzaamheid te dwingen door hem het leven zoo onaangenaam mogelijk te maken. Hij wordt dood verklaard (kapaing) en aan zijn lot overgelaten, niemand mag tot hem spreken of op eenigerlei wijze zich met hem bemoeien; als een vreemdeling en door ieder veracht en vermeden, blijft hij voortleven te midden zijner desagenooten. De vereeniging erkent hem niet meer als tot de haren te behooren en van de offerfeesten in de dorpstempels is hij van stonde af aan buitengesloten, evenals van het gebruik der dorpsbegraafplaatsen („tan madoewé kahjangan, tan madoewé sĕma", heet het in de dorpsreglementen).

De leden der vereeniging moeten als zij iemand dood hebben verklaard, daarvan onmiddellijk kennis geven, zoowel aan de godheid in de tempels, als aan den pambĕkĕl, die den soeverein vertegenwoordigt. Daarna verbinden zich de krama desa's onderling bij eede (bakangbakang) het huis

van den uitgestootene niet meer te zullen binnentreden, hem eten, noch drinken, noch vuur te zullen geven, hem niet te zullen bezoeken, ook al heeft hij een doode in huis. Als een hunner het huis van den verstootene binnentreedt, zal hij getroffen worden door de gevolgen van zijn geschonden eed en bovendien moet hij eene boete betalen van 2500 kèpèngs.

In welke moeielijke of treurige omstandigheden de verstootene ook verkeeren moge, er wordt geene consideratie met hem gebruikt. Heeft hij te kampen met ziekte van zich zelven of zijn gezin, het is niet veroorloofd dat hij of zijne vrouw, voorzien van de noodige offeranden, den gebruikelijken gang naar den doodentempel ondernemen om de booze geesten, die oorzaak van de ziekte zijn, tevreden te stellen. De pamangkoe mag zich ook niet belasten met de aanbieding zijner offeranden en den dorpsdokter (balian-desa) is het verboden hem geneeskundige hulp te verleenen.

Komt hij of zijne vrouw of zijn kind te sterven, hun lijk mag niet op het dorpskerkhof worden begraven, doch moet gebracht worden naar de grens van het desagebied en daar aan den kant van een ravijn of ergens in het bosch onder de aarde worden bedolven, waarvan morgen de plaats vergeten zal zijn en waar niemand een gebed zal komen uitspreken of eenige offerande brengen.

In het kort, de verstootene ziet zich zoo van alles buitengesloten en van allen verlaten, dat hij al spoedig besluit om naar andere streken te verhuizen, of wel het hoofd in den schoot te leggen. In het laatste geval begeeft hij zich op den dag dat de leden der desavereeniging in den dorpstempel vergaderd zijn daarheen, belijdt schuld en verzoekt vergiffenis, die hem niet geweigerd wordt, wanneer hij bereid is het bewijs te geven van de oprechtheid zijner woorden door aan de een of andere conditie, die de vereeniging hem stelt, gewoonlijk bestaande in de betaling eener nieuwe boete (papaingan), te voldoen.

Bovendien zien de dorpslieden zelven in, dat op den duur een dergelijke toestand niet kan blijven bestaan, en zulke personen niet in hun midden kunnen worden geduld. Wanneer daarom over het doodverklaren van een dorpsgenoot een jaar is heengegaan en hij blijkt het voornemen niet te hebben om te verhuizen, noch om vergiffenis te vragen, zoo wordt hij met geweld van het desagebied verwijderd (kagĕdosang) en, al naar mate zijn vergrijp zwaarder was, op verderen afstand verbannen, welke wordt aangegeven door de bepaling van het aantal desa's, dat hem voortaan zal moeten scheiden van de vroegere plaats zijner inwoning.

Wordt hij naderhand wederom op het desagebied gezien, zoo worden bij koelkoelslag alle inwoners bij elkaar geroepen en wordt jacht op hem gemaakt. Levend gevat zijnde, staat niet veel goeds hem te wachten; aan den vorst uitgeleverd, beschikt deze naar welgevallen over hem; voegt hem bij zijne slaven of verkoopt hem aan boord van een der ter reede liggende schepen. Wanneer hij zich tegen de lieden, die hem op willen vatten verzet, wordt hij onverbiddelijk ter dood gebracht.

Tot dwangmaatregelen als de bovenomschrevene wordt niet dan in de hoogste noodzakelijkheid overgegaan.

De wijze waarop de desavereeniging, hetzij dat alle meerderjarige mannelijke ingezetenen daaraan deelnemen, hetzij alleen een beperkt aantal hunner, de afstammelingen van de stichters der desa, het bestuur voert, draagt over het algemeen veel meer het karakter van de bevordering eener minnelijke samenleving, door alle moeielijkheden en misverstand uit den weg te ruimen, tot genoegen van alle partijen, dan wel van het geven van bevelen of het uitspreken eener bepaalde beslissing, waaraan niets meer te doen valt Alle kwesties, die zich gedurende eene maand tusschen de inwoners eener desa voordoen, worden, zoo zij geene dadelijke voorziening dringend eischen, op de eerstvolgende dorpsverga-

dering voorgebracht, alwaar elk der partijen in de gelegenheid wordt gesteld zijne belangen voor te dragen. De pasëk, klian, of wie anders als de eerste der vergadering beschouwd mocht worden, tracht vervolgens de partijen tot eene minnelijke schikking te brengen, waarbij hij aangeeft op welke wijze die volgens de meening der vergaderde krama-desa's het best ware tot stand te brengen. Kunnen de partijen, of wel een van beiden, zich daarmede niet vereenigen, dan wordt aanvankelijk geen andere dwang op hen uitgeoefend dan die der overreding en dikwijls neemt dan ook de pënjarikan of een der best bespraakte krama-desa's het woord, om de partijen over te halen de zaak in der minne te regelen. Wanneer echter alle pogingen daartoe schipbreuk lijden, blijft de zaak voorloopig rusten om partijen in de gelegenheid te stellen er nog eens over na te denken en te trachten zonder verdere bemoeienis der desa tot een vergelijk te komen, hetgeen hun in ieder geval vrijstaat, want ook de crimineele zaken worden beschouwd als alleen degenen aan te gaan, die er direct bij betrokken zijn. Wanneer ook dan nog het gewenschte resultaat niet wordt bereikt en de twistenden brengen ter volgende vergadering weer hunne zaak bij de krama-desa's voor, dan wordt door hen eene beslissing genomen.

Veelal maakt het opleggen van den eed aan eene der partijen of aan beiden daarvan een onderdeel uit. Dit is de gewone dorpseed (bakangbakang), waaraan door velen de meeste waarde wordt gehecht, en die in den tempel wordt afgelegd met door den pamangkoe vervaardigd eedswater of wel met toewak, die over de dorpskoelkoel wordt uitgestort en bij het afdruppelen weer opgevangen.

De macht van de desa in het opleggen van straffen, zoowel als in het afdoen van civiele zaken, schijnt overigens oudtijds vrij wel onbeperkt geweest te zijn. In de dorpsreglementen is herhaaldelijk sprake van het opleggen der doodstraf door de desavereeniging.

De overheersching der Hindoe-Javanen heeft die macht

slechts weinig beperkt en den voornaamsten invloed dien zij heeft uitgeoefend, had meer betrekking op den vorm dan op het wezen der zaak. Voorschriften werden aan de desa gegeven omtrent de formaliteiten bij de behandeling van zaken in acht te nemen, waarbij veel werd ontleend aan de Hindoesche wetboeken, en de invloed daarvan is tegenwoordig in vele desa's, in meerdere of mindere mate, waar te nemen. De zwaarste vergrijpen bleven echter aan de berechting der desavereeniging onderworpen, de opgelegde straffen werden door haar voltrokken, de boeten op de door haar voorgeschreven wijze verdeeld en slechts in het geval dat de desalieden niet tot eenstemmigheid konden komen, of de macht misten om hunne uitspraken te doen eerbiedigen, werd de zaak hooger op gebracht, op de wijze als hieronder zal worden beschreven.

De macht en zelfstandigheid der desa's moet dateeren van vóór den tijd, dat het Hindoeisme op Bali werd ingevoerd, want als men ziet hoe weinig de Hindoesche godsdienst in werkelijkheid bij de Balineezen is doorgedrongen, hoe in bijna alle opzichten het polynesische heidendom nog oppermachtig in den geest der bewoners heerscht, dan valt ligt na te gaan, dat eene instelling, waarmede het volk zoozeer vereenzelvigd is, als het desawezen, niet een uitvloeisel kan zijn van het Hindoeisme, doch haren oorsprong moet nemen uit den eersten tijd dat de menschen het verlangen bij zich voelden opkomen, om door samenwoning en samenwerking beter in hunne behoeften te voorzien en een rustiger leven te leiden, en dat deze instelling tot ontwikkeling is gekomen door de geleidelijke vorming en ordening der maatschappij. Bovendien, de desahuishouding is geheel samengevlochten met dat polynesische heidendom. Het zijn voornamelijk de oude heidensche natuurgoden, die in de tempels worden aangebeden; voor hen wordt het meeste ontzag gevoeld. Wel heeft het Hindoeisme een vrij sterken invloed uitgeoefend, maar vooral op het uiterlijke van den godsdienst; de tempels zijn van de Hindoebouworde, eene noodzakelijke concessie van

de onderdanen aan hunne beheerschers, de machthebbenden, doch zoodra zij voltooid waren, zijn de oude afgoden daarheen overgebracht en het polynesische heidendom is, gestoken in het kleed van het Hindoeisme, onder de oorspronkelijke bevolking blijven voortleven.

Eene bevestiging dezer meening kan gevonden worden in menige hiervoren over het desawezen medegedeelde bijzonderheid, doch er is éene omstandigheid, die alleen reeds genoeg zou zijn om de desainstellingen te doen kennen als voortbrengselen van de oude Balische maatschappij, en aan te toonen dat zij met het Hindoeisme in geen verband staan. Wij hebben het oog op de verhouding van de kasten tot de desavereenigingen.

Het kastewezen toch is als het ware de grondslag van het Hindoeisme, een der kenmerken, die, onder welke vormen deze godsdienst zich overigens moge voordoen, steeds wordt teruggevonden. Het beginsel, waarop de instelling der kasten berust, is het tegengestelde van dat der gelijkheid van alle menschen. Het verdeelt deze in zekere categorieën, die niets met elkander gemeen willen hebben; een aanzienlijke vernedert zich en verliest alle aanspraak op de achting zijner standgenooten door met iemand van lagere kaste bij dezelfde tafel aan te zitten; wanneer hij zich door een soedra laat aanraken, zonder daarover onmiddellijk eene bloedige wraak te nemen, loopt hij gevaar door zijne broeders uit de kaste gestooten te worden.

Op Bali zijn de scherpe kanten van het kastewezen eenigszins afgesleten, maar toch oefent het nog een grooten invloed uit en is het o. a. zeer merkbaar in de wijze van rechtsbedeeling, die door den Raad van Kĕrta's, samengesteld uit de priesters van het Hindoeisme, de pĕdanda's, wordt gevolgd. Hier geene gelijkheid voor de wet. Het maakt een enorm verschil in de straf, die wordt opgelegd, of een misdrijf gepleegd is tegen een gewoon mensch of tegen iemand die tot de kasten behoort en in het laatste geval wordt er weder streng reke-

ning mede gehouden van welke der kasten de beleedigde persoon lid is. Omgekeerd, wordt hetzelfde misdrijf, waarvoor aan een soedra de zwaarste straf wordt opgelegd, veel minder geteld als een aanzienlijke de misdadiger is, en behoort hij tot de hoogste, de brahmanenkaste, dan wordt de straf zelfs geheel onbeduidend.

Dit zoude doen verwachten, dat hetzelfde verschijnsel werd waargenomen ten opzichte van de desainstellingen en de desahuishouding, doch zulks is niet het geval; daar is geene kwestie van eenige bevoorrechting der leden van de kasten, doch wel heeft men het noodig gevonden in sommige desareglementen uitdrukkelijk bekend te stellen, dat als leden der desavereeniging alle personen gelijk zijn, tot welke kaste zij ook mogen behooren. In de desa's waar zij in grooten getale bijeen zijn, vormen zij afzonderlijke vereenigingen onder elkaar, bouwen hunne eigen dorpstempels maar dragen ook verder te zamen een deel der lasten die gewoonlijk op de desa's rusten. Het aantal leden der kasten is echter onbeduidend in verhouding tot de geheele bevolking; in vele desa's woont geen enkele hunner, in andere zijn zij geheel in de minderheid en in het laatste geval sluiten zij zich veelal bij de bestaande desavereenigingen der soedra's aan, waartegen deze nimmer bezwaar zullen maken, doch zij ontvangen hen in hun midden geheel als gelijken, wat betreft alle rechten en verplichtingen die uit het lidmaatschap voortvloeien. In geen enkel opzicht zijn zij van de gewone desalieden onderscheiden, noch in kleeding, noch door andere kenteekenen; de eenige onderscheiding die hun in de desa te beurt valt, is in de hooge taal te worden aangesproken voor zoover hunne desagenooten die taal machtig zijn.

Het behoeft geen nader betoog dat, ingeval de desainstellingen eenigermate samenhingen met het Hindoeisme, zeker daarin de sporen zouden te vinden zijn van die bevoorrechting der kasten en uit het ten eenen male ontbreken daarvan, kan veilig geconcludeerd worden tot den zuiver Balischen oorsprong van de desainstellingen, tenzij het ware, dat de

Javanen destijds in zoo grooten getale naar Bali waren overgekomen, dat zij de oorspronkelijke bewoners geheel hadden vernietigd en dat zij er hunne eigen maatschappij, dan echter eene nagenoeg zuiver Javaansche, voor in de plaats hadden gesteld.

HOOFDSTUK VII.

DE SOEVEREINE WAARDIGHEID.

Aanstelling van scheidsrechters. Ontstaan der Balische rijkjes. Rivaliteit der vorsten. Het opzeggen der gehoorzaamheid. Aanstelling van poenggawa's. Berechting der geschillen. Aanraking van het desabestuur met den soeverein. Voorrechten van den soeverein.

Na de bovenstaande beschrijving van het ontstaan eener desa en hare organisatie valt nog na te gaan, of tusschen de verschillende desa's onderling eenig verband bestaat en zoo ja, van welken aard dat is.

Bij eene eerste beschouwing der politieke indeeling van Bali in acht, onder afzonderlijke namen bekende, rijkjes, zoude men allicht geneigd zijn te meenen, dat het eiland door scherp geteekende natuurlijke grenzen in even zoo vele deelen is verdeeld, en dat de desa's van elke streek door gemeenschap van belangen er toe gekomen zijn, om te zamen eene federatie te vormen. Uit een nader onderzoek ter plaatse, blijkt echter dat dit het geval niet is, want van natuurlijke vast aangenomen grenzen tusschen de verschillende rijken is geen sprake; ook in den tegenwoordigen tijd kwam daarin nog herhaaldelijk verandering en van onderling overleg der desa's in een zelfde rijk blijkt niets.

De eerste aanleiding tot het ontstaan der Balische rijkjes was waarschijnlijk gelegen in de twisten die van tijd tot tijd uitbraken tusschen naburige desa's. Zoolang de desa's

nog slechts schaars over het eiland verspreid waren, bestond weinig aanleiding tot oneenigheid en was ook de verre afstand, die hen scheidde, een waarborg daartegen, doch naarmate de bevolking, en daarmede het aantal desa's, zich uitbreidde, kwamen de bewoners meer met elkander in aanraking, de uitgestrektheid der in bebouwing zijnde velden werd steeds grooter, en het werd noodig dat de grenzen waartoe elks gebied zich uitstrekte hier en daar werden afgebakend. Het kon niet missen, dat van tijd tot tijd tusschen de verschillende desa's over die grenzen, dan wel over weggeloopen vee, het gebruik van in de nabijheid stroomend water en dergelijke aangelegenheden meer, kwesties zich voordeden en wanneer deze niet tot eene minnelijke schikking gebracht konden worden, bleef niets anders over dan naar de wapenen te grijpen. De herinnering aan deze desaoorlogen leeft nog onder de bevolking voort.

Langzamerhand kwamen de desalieden tot de overtuiging, dat die herhaalde twisten ten slotte uitliepen op groot nadeel voor beide partijen en ten einde voortaan de geschillen, ook al konden zij zelven ze niet uit den weg ruimen, toch tot eene vreedzame oplossing te brengen, werden arbiters aangesteld, die tot taak hadden in de kwesties tusschen de verschillende desa's uitspraak te doen, naar welke uitspraken alle partijen aannamen zich te zullen gedragen.

Naarmate deze personen in aanzien stegen, zij zich eene zekere vermaardheid verwierven door den tact en de onpartijdigheid waarmede zij bij hunne arbitrage te werk gingen, en de kracht waarmede zij voor de belangen van hunne onderhoorigen, wanneer zij in strijd kwamen met die van naburen, in de bres sprongen, nam ook allengs het aantal der desa's toe, die zich bij hen aansloten. Zoodoende zijn langzamerhand de Ba ische rijkjes ontstaan en elk daarvan is dus niets anders dan eene vereeniging van op zich zelf staande desa's, die met elkander niets te maken hebben,

doch het behartigen hunner belangen en het beslechten hunner geschillen aan denzelfden arbiter hebben toevertrouwd.

De Balineezen beschouwen hunne vorsten, met welken titel wij, het oud gebruik volgende, de arbiters in het vervolg zullen aanduiden, in het minst niet als vertegenwoordigers der godheid op aarde, doch eenvoudig als menschen, die door hunne bekwaamheid en goede eigenschappen uitmunten boven hunne medemenschen en daarom waardig gekeurd worden hun tot leidslieden te verstrekken en hunne belangen te behartigen. Dit blijkt ook daaruit dat, hoewel aanmatiging van gezaghebbenden en vleierij van ondergeschikten soms naar hoogdravende betitelingen hebben doen zoeken, waaronder zelfs het „Batara", godheid, niet ontbreekt, de vorsten slechts behooren aangeduid te worden, zooals in den regel ook plaats heeft, als „anak agoeng", dat „groot, verheven mensch" beteekent.

In dien oorspronkelijken toestand, dat de vorsten hunne waardigheid te danken hebben aan de vrije keuze der bestuurden, is met den loop der tijden veel verandering gekomen. Hun wensch om, eenmaal met gezag bekleed zijnde, dat zoover mogelijk uit te strekken en het te behouden, niet alleen voor zich maar ook voor hunne nakomelingen, heeft nevens andere omstandigheden zijn invloed uitgeoefend en wijzigingen, meestal ten slechte, ten gevolge gehad. Evenwel is het grondidenkbeeld van het ontstaan der vorstelijke waardigheid, dat in het kort aldus zoude kunnen omschreven worden: „de vorst is er voor het volk, aan hetwelk hij zijne macht te danken heeft", niet geheel verloren gegaan.

Eene groote vergissing zoude het echter zijn daaruit af te leiden, dat de vorstelijke waardigheid bij de Balineezen weinig geëerd is. Het tegendeel is waar, en slechts zelden behoeven de vorsten het te gevoelen, dat zij hunne macht aan de desa's te danken hebben en nu ook doen moeten wat deze verlangen; integendeel, hun wordt de grootst mogelijke vrijheid gelaten in het voeren van hun bestuur. Na eenmaal waardig gekeurd te zijn de hooge betrekking van

vorst te bekleeden, worden zij bij het uitoefenen hunner macht niet op allerlei wijzen beknibbeld en daardoor bemoeielijkt in het vervullen der op hen rustende plichten. Wanneer zij willekeurig te werk gaan, zal niet getracht worden door het maken van bepalingen daaraan paal en perk te stellen. Wat zoude het baten? Een vorst, die het kwade voor heeft, kan *immer* van zijne macht misbruik maken als hij wil, hoezeer die macht ook beperkt worde, en ontneemt men hem nagenoeg alle macht, dan verliest hij ook de gelegenheid om nut te stichten en daarmede vervalt de reden van bestaan der vorstelijke waardigheid.

Van eene omschrijving der rechten en verplichtingen van den vorst, anders dan in algemeene bewoordingen, kan dan ook geen sprake zijn. De vorst is gesteld boven allen, hij hebbe nu te weten welk gebruik hij van zijne macht wil maken. Verlangt hij de bezitting van een zijner onderdanen, men biedt hem die aan, want, zegt men, ze behoort hem toe; verlangt hij iemands dochter of vrouw, men biedt haar aan, want zij behoort hem toe, verlangt hij iemands leven, men onderwerpt zich gelaten en laat zich krissen, want ook dat leven behoort den vorst.

Men ziet het, de Balineezen marchandeeren hun vorst den eerbied en de gehoorzaamheid niet die zij hem betoonen, zoolang hij zijne waardigheid vervult, zij het dan ook dat deze gedeeltelijk hun oorsprong mogen vinden in de oostersche berusting, ook den Balineezen eigen, in hetgeen nu eenmaal het lot over de menschen beschoren heeft en het besef der nuttelooshеid voor een enkel persoon om zich tegen den wensch der machthebbenden te verzetten.

Evenwel bestaan bij het volk eenige algemeene begrippen in hoeverre een vorst van zijne macht behoort gebruik te maken en dat het hem niet geraden is te zeer of te dikwijls in strijd met die begrippen te handelen, kan menig voorbeeld aan Bali's geschiedenis ontleend bewijzen.

Een rechtgeaard vorst behoort te beseffen dat, zooals de Balinees zich uitdrukt, hij zijne macht ontleent „saking boek-

tin alité," d. w. z. aan den eerbied en de hulde die het volk hem vrijwillig bewijst, en de verhouding, die tusschen vorst en volk behoort te bestaan, wordt te kennen gegeven met de woorden „de vorst zorgt voor het welzijn van zijn volk, het volk zorgt voor het welzijn van zijn vorst."

Wanneer 's vorsten handelingen nu te dikwijls en te zeer indruischen tegen het bij den Balinees sterk ontwikkelde gevoel van recht en billijkheid, dan zal hij aanvankelijk toch nog gehoorzaamd worden als voorheen en de huldebewijzen zullen er niet minder op worden, doch langzamerhand wordt er een geest van ontevredenheid en verzet over de bevolking vaardig, die steeds voortsmeult en telkens aangewakkerd wordt door hetgeen men in stilte elkander mededeelt over op nieuw door den vorst gepleegde ongerechtigheden. Op een gegeven oogenblik is de maat vol en het verzet barst los, den vorst wordt door zijne onderdanen de gehoorzaamheid opgezegd, of zoo noodig wordt hij ter dood gebracht, en een nieuwe vorst door hen verkozen, tenzij zij er de voorkeur aan mochten geven zich onder het gezag van den bestuurder van een naburig rijkje te stellen.

Dit laatste wordt hun gemakkelijk gemaakt, daar de vorsten te allen tijde gaarne bereid gevonden worden hun gezag ten koste van hunne naburen uit te breiden. Er heerscht tusschen hen eene voortdurende rivaliteit, steeds liggen zij als het ware op de loer om elkander een gedeelte van hun gebied afhandig te maken en zij doen dit niet door eene verovering te beproeven door kracht van wapenen, waartoe hun ook veelal de macht zoude ontbreken, doch door de bevolking van de streek, waarop zij het oog geslagen hebben, te bewerken. Er worden zendelingen daarheen uitgestuurd, die haar ophitsen tegen hare meesters. Zij trachten haar over te halen door het voorspiegelen van meerdere rust, minder lasten, meerdere vrijheid of andere voordeelen, de gehoorzaamheid aan hunne leenheeren op te zeggen en zich onder de bescherming te stellen van dengene die hen heeft

uitgezonden. Is daaraan een willig oor geleend, dan maken de vorsten gebruik van hunne positie tegenover de desa's, die reeds van vroeger onder hun gezag staan, en roepen de hulp der bewoners daarvan in, om de nieuw aangeworven streek te beschermen tegen de wraak van den leenheer te wiens koste de overgang moet plaats hebben.

Om dezen toestand te kenschetsen, zij een voorbeeld verhaald uit den tegenwoordigen tijd door schrijver dezes van nabij waargenomen.

Door den vorst van Gianjar was het bestuur over het landschap Apoean, waarbinnen tien welvarende desa's gelegen zijn, opgedragen aan zijn zoon Dèwa Radna Kania, die verblijf hield in de poeri van Apoean. Onder zijn toezicht was door de bevolking als hoofd verkozen de pambĕkĕl I Gangsar, wien het ongeluk trof, dat zijn heer en meester het oog liet vallen op zijne vrouw en, ten einde gemakkelijker betrekkingen met haar aan te knoopen, niet schroomde den gezegden pambĕkĕl, onder voorwendsel van plichtverzuim, voor eenigen tijd naar Badong te verbannen. Toen hij onverhoopt in gezondheid wederkeerde, besloot de vorstenzoon zich door middel van vergif van zijne hinderlijke tegenwoordigheid te ontslaan, aan welk voornemen gevolg werd gegeven spoedig na zijn terugkomst uit zijne verbanningsplaats. Niettegenstaande de overledene een zoon naliet, die volgens Balisch recht als erfgenaam moest optreden, ontzag Radna Kania zich niet zich meester te maken van de geheele nalatenschap, waardoor hij alzoo ook in het bezit kwam der begeerde vrouw.

Zijne booze daad begon echter weldra ruchtbaar te worden, weshalve hij het geraden achtte zich, onder voorwendsel van ongesteldheid, naar Gianjar te begeven.

Toen over het gebeurde eenige maanden waren heengegaan en voor den vermoorde nog geen ander hoofd in de plaats was gesteld, besloten de inwoners van Apoean naar den vorst te gaan om hem vergunning te verzoeken tot het aanstellen van een nieuw hoofd. De komst van zoovele lieden kon niet nalaten bezorgdheid te verwekken, te meer daar

de broeder van den vermoorde zich onder hen bevond en de vorst gaf zijne ontevredenheid daarover te kennen en het voornemen om hunne woordvoerders voor eenigen tijd te verbannen. Eene dergelijke straf wordt bij wijze van correctie dikwijls door de Balische vorsten opgelegd, en zoude zeker ook thans zonder wederstreven ondergaan zijn, zoo niet door het gebeurde met den vorigen pambĕkĕl wantrouwen tegen de bedoelingen van den vorst en zijn zoon was ontstaan.

In deze opvatting werden zij versterkt, toen hun heimelijk werd medegedeeld, dat die verbanning slechts eene list was om hen van hunne desagenooten af te scheiden, en dat door den vorst reeds bevel gegeven was hen te dooden, zoodra zij op de plaats van verbanning zouden aangekomen zijn.

Zij bedachten toen een voorwendsel om vergunning te krijgen, alvorens hunne straf te ondergaan, even naar Apoean terug te keeren. Aldaar midden in den nacht aangekomen werd onmiddellijk eene volksvergadering belegd, alwaar het besluit werd genomen de gehoorzaamheid aan den vorst van Gianjar op te zeggen en zich onder de bescherming van zijn aartsvijand, den vorst van Bangli, te stellen. Ten einde dezen te overtuigen van de welgemeendheid dezer daad, namen zij de nog te Apoean vertoevende vier vrouwen van Radna Kania gevangen en leverden dezen nog denzelfden nacht aan den vorst van Bangli over.

Deze wachtte reeds lang op de gelegenheid om zijn slag te slaan, want in vroegere tijden had het landschap Apoean onder zijn vader gestaan, doch de heerschappij daarover was dezen door den vorst van Gianjar ontfutseld geworden. Nogthans hield hij zich aanvankelijk alsof hij weifelde het aanbod der lieden van Apoean aan te nemen en liet zich daartoe eerst overhalen, toen deze verzekerd hadden liever den dood te gemoet te gaan dan zich weder onder Gianjar te stellen, en nadat zij beloofd hadden onmiddellijk hun desa in staat van tegenweer te brengen, welk werk zij niet zouden staken, alvorens geheel beveiligd te zijn tegen een aanval der Gianjareezen. Deze bleef dan ook niet uit, doch versterkt

door eenig volk, dat de vorst van Bangli in allerijl verzameld had, wisten de lieden van Apoean den aanval af te slaan en den aanvallers bij de vervolging in de beleendende ravijnen zware verliezen toe te brengen. De vorst van Bangli stelde nu zijn neef als poenggawa te Apoean aan en hiermede was, voorloopig althans, het feit beslecht.

Uit het vorengaande moge eenigszins blijken, welke tegenwoordig de positie is van de vorsten. Van de toename hunner macht hebben zij gebruik gemaakt om zich te midden van hun gebied eene uitgebreide vestiging te stichten, hun poeri, die tevens als versterking dienst kan doen en die bevolkt wordt met lieden van hen afhankelijk en geheel aan hun dienst gewijd.

Evenwel blijven zij hun voornaamste macht ontleenen aan het mandaat hun door de desa opgedragen, en wanneer de bevolking van meening is, dat door de vorsten daarvan misbruik wordt gemaakt, dan is het haar *recht* hun de gehoorzaamheid op te zeggen, het zoogenaamde „mětilas," hetwelk de oorzaak is dat de staatkundige indeeling van Bali herhaalde malen verandering ondergaat.

Toen de bemoeiingen van een vorst zich over een grooter aantal desa's begonnen uit te strekken, deed de behoefte zich bij hen gevoelen om zich in het bestuur te doen ter zijde staan door ondergeschikte hoofden, zoowel om goed op de hoogte te blijven van al hetgeen er in de desa's voorviel, als ook om aan hen de regeling van zaken van minder aanbelang over te kunnen laten.

Het was voor de vorsten van het grootste aanbelang, ten volle op de door hen aangestelde hoofden, de poenggawa's, te kunnen vertrouwen en zij kozen daarom in den regel voor die betrekking leden hunner familie, tenzij eene verstandige staatkunde het noodzakelijk maakte hunne keuze te vestigen op personen, wier rijkdom en aanzien hun veel invloed bij de bevolking verschafte.

De vorst was overigens in de keuze dier hoofden geheel

vrij, doch om moeielijkheden te voorkomen, moest hij er ook voor zorgen poenggawa's aan te stellen, die in den smaak der bevolking vielen, anders maakte deze al ras van haar recht gebruik, om aan een hoofd, waarmede zij niet is ingenomen, de gehoorzaamheid op te zeggen (mĕtilas). Dit recht bezitten de desalieden niet gezamenlijk, doch individueel, en wanneer het bestuur van een poenggawa aan sommige zijner onderhoorigen niet aanstaat, begeven deze zich tot den vorst en verzoeken zich onder een anderen poenggawa te mogen stellen. De grieven, die zij tegen dat hoofd kunnen inbrengen, worden dan onderzocht en den klagers wordt in den regel eene kleine straf opgelegd om de anderen af te schrikken, doch wanneer zij op hun stuk blijven staan, eindigt het er mede, dat hun verzoek wordt ingewilligd, dan wel dat hun het voorrecht wordt toegekend voortaan direct ondergeschikt te zijn aan den vorst zelven (ñjoetjoekan).

In dit laatste geval verkeeren ook alle personen, behoorende tot eene hoogere kaste dan die van den poenggawa der streek waar zij gevestigd zijn; zij hebben met dezen niets uit te staan en ontvangen alleen hunne bevelen van den vorst.

In vele desa's was daarvoor vroeger het gezag verdeeld tusschen verschillende poenggawa's en bevonden zich tevens lieden die zich aan dat gezag geheel onttrokken hadden. Een poenggawa voerde dus niet het bestuur over een streek met vast afgebakende grenzen, noch over eenige desa's, doch over een zeker aantal personen, die hem als het ware als den patroon beschouwden, die hunne belangen behartigde, zoo noodig door ze bij den vorst voor te dragen.

Het voordeel door deze regeling verkregen, bestond daarin, dat de poenggawa's, die hunne aanstelling ontvingen van den vorst zonder dat de bevolking daarin op directe wijze gekend werd, terug werden gehouden van hunne positie misbruik te maken door de vrees, dat hunne onderhoorigen hun de gezaamheid zouden opzeggen, hetgeen voor hen gelijk stond, niet alleen met eene vermindering van macht, doch ook van inkomsten, want deze werden hun wel is waar door

den vorst toegekend, doch berekend naar het aantal hunner onderhoorigen.

Daar stond tegenover, dat op die wijze het voeren van een krachtig bestuur voor den vorst en zijne poenggawa's moeielijk werd, doch dit bezwaar zoude zich eerst doen gevoelen bij het voeren van het landsbestuur volgens westersche opvatting, waarvan het uitoefenen eener goede politie en het handhaven van het recht een voornaam onderdeel uitmaakt.

Niet alzoo volgens Balische begrippen. Deze toch brengen mede, dat het handhaven der orde en de zorg voor de publieke veiligheid blijft overgelaten aan de desa, die door het bezit harer desavereeniging eene krachtige eenheid vormt, en die een vast afgebakend gebied heeft, waartoe hare bemoeiingen zich uitstrekken. Alle kwesties, die zich binnen het gebied eener desa voordoen, behooren tot de competentie van de vereeniging en hoe groot, zoo niet onbeperkt, daarbij hare macht is, werd hiervoren reeds beschreven. Het is echter, zooals wij zagen, over het algemeen de bedoeling dier vereenigingen niet, om van hunne macht een ruim gebruik te maken, veeleer is het hun streven alles in der minne te regelen tot genoegen van alle daarbij betrokken partijen. In die richting is de desavereeniging op hare vergaderingen bij voorkeur werkzaam en wanneer al hare pogingen schipbreuk leiden, eerst dan wordt eene bepaalde beslissing genomen. Het is voldoende aan den vorst, of een zijner vertegenwoordigers, *kennis te geven* van hetgeen er in de desa geschied en beslist is. Heeft oplegging van boeten plaats gehad, zoo wordt een gering gedeelte daarvan hem aangeboden, vergezeld van vruchten, sirih en toewak. Het is dus een soort van huldebetoon, dat men daarmede op het oog heeft en het aannemen daarvan, strekt tevens tot bewijs, dat de vorst van de zaak kennis draagt en de beslissing sanctionneert, waardoor de desalieden een waarborg hebben verkregen, dat zij op hem kunnen rekenen in geval de zaak verdere gevolgen mocht hebben.

Zoo bijv. schrijft een der desareglementen voor, dengene die eens anders vrouw schaakt te beboeten met 20.000 kèpèngs; 16.000 daarvan worden toebedeeld aan den beleedigden echtgenoot, 3200 komen ten voordeele van de desakas en slechts 400 worden den soeverein aangeboden, evenveel als het aandeel van den pènjarikan-desa, die de zaak onderzocht heeft, bedraagt.

Wanneer de desavereeniging niet goedschiks hare uitspraak kan doen eerbiedigen, dan geeft zij er de voorkeur aan de zaak hooger op te brengen boven het gebruiken van geweld.

Eén of meerdere leden van het desabestuur begeven zich daarom in zulk een geval met de in het geschil betrokken personen tot den gedelegeerde, die door den poenggawa, als vertegenwoordiger der vorsten, op zijne beurt in elke desa is aangesteld en die in den regel als „klian mantja" wordt aangeduid.

Ook de rol van dezen bepaalt er zich aanvankelijk toe, te trachten de partijen tot een vergelijk te brengen, doch slaagt hij daarin niet, dan mag hij geene uitspraak doen; hij begeleidt de betrokken personen, zoo noodig ook vergezeld van het dorpsbestuur, tot den poenggawa, wien hij van den stand der zaak verslag doet.

Nu hangt het geheel af van diens verhouding tot den vorst, het vertrouwen dat hij geniet, de macht die hem is toegekend, soms ook van de belangrijkheid der zaak, of hij deze tot eene beslissing brengt, dan wel ook alleen bemiddelend optreedt en, zoo zijne bemiddeling niet meer resultaat geeft dan die der desabestuurders, in hoogster instantie de zaak voor den vorst brengt.

Deze begint eveneens met zijn invloed aan te wenden om eene minnelijke schikking tot stand te brengen, doch slaagt hij daarin niet, dan doet hij uitspraak, zoo noodig na te voren het advies der pèdanda's, de brahmanenpriesters, te hebben ingewonnen, welk advies gebaseerd moet zijn op hetgeen ter zake in hunne wetboeken van oud-Javaanschen oorsprong voorkomt.

Zóó sterk is het onafhankelijkheidsgevoel der Balineezen en treedt hunne individualiteit op den voorgrond, dat het onder het Balische vorstenbestuur meermalen voorkwam, dat een der betrokken partijen, die meende verongelijkt te zijn, zelfs weigerde aan de gevallen uitspraak van den vorst zich te onderwerpen en dit te kennen gaf door het lontarblad, waarop ze was neergeschreven, niet uit de hand van zijnen poenggawa te willen ontvangen. Alle middelen van overreding werden dan aangewend om hem tot inschikkelijkheid te brengen en soms zelfs het vonnis nog herzien, alvorens er toe werd overgegaan het gewelddadig ten uitvoer te leggen. Dit was in het geheel niet te beschouwen als eene geringschatting van den vorst; waren diens eigene belangen er bij betrokken geweest, zoo zoude niemand zich daartegen gekant hebben, want zoolang hij vorst is, staat hij boven de partijen en boven de wet, maar elk Balinees handhaaft tot het uiterste zijn recht, of vermeend recht, tegenover zijns gelijken.

Het blijkt dus dat, welbeschouwd, er geene enkele macht staat tusschen het volk en den soeverein.

De aanrakingen tusschen beiden kunnen echter niet direct plaats hebben. Daarom daalt de vorst af tot de desa door zich te doen vertegenwoordigen in elk district door een poenggawa en met diens tusschenkomst, in elke desa door een klian-mantja. De vorst verveelvuldigt zich dus; de bevolking daarentegen komt hem te gemoet door zich in elke desa te concentreeren in eene desavereeniging, die op hare beurt wordt vertegenwoordigd, tegenover andere machten, door eenige harer oudsten of een klian-desa, en door middel van dezen en den klian-mantja komt alzoo de gewenschte aanraking tusschen den vorst en het volk op gemakkelijke wijze tot stand.

In ruil voor de aan hen verleende bescherming en voor het beslechten hunner geschillen, nemen de desalieden op zich in ruime mate in alle behoeften van hunnen vorst te voorzien. Zij bouwen voor hem een paleis en onderhouden het in

onbetaalden arbeid. Een gedeelte hunner betrekt dag en nacht de wacht in de poeri om over den vorst en zijne eigendommen te waken, de schoonste meisjes uit de desa staan te zijner beschikking om in zijn harem te worden opgenomen. Van alles, wat het land voortbrengt, wordt hem het beste aangeboden, ruimschoots voldoende voor hem zelf en zijne omgeving. In de desa's waar tabak geplant is, worden, alvorens de oogst een aanvang neemt, voor hem op elk der velden eenige der schoonste bladen uitgezocht, evenals dat met de schoonste halmen der rijstvelden gedaan wordt ten behoeve der godheid.

Als hij op reis gaat en in eenige desa vertoeft, wordt hij als de geëerde gast van de desavereeniging beschouwd en met zijn geheele gevolg op hare kosten onthaald. Alle verbodsbepalingen, die door de desavereenigingen mochten uitgevaardigd zijn, bijv. tegen het laten losloopen van vee, om beschadiging der plantsoenen te voorkomen, etc. zijn niet toepasselijk, wanneer dat vee den vorst toebehoort of deze op eenige andere wijze bij de zaak betrokken is.

In één woord, volgens Balisch gebruik wordt door de desabewoners op de meest onbekrompen wijze in alle behoeften van hunnen vorst voorzien, hij behoeft zich door geene bepalingen der desa's gebonden te achten, want hij staat boven de wet.

De vorsten wilden zich, nadat hunne macht eenmaal gevestigd was, daarmede echter niet tevreden stellen, en hebben toegegeven aan de begeerte om van hunne positie gebruik te maken, tot het verkrijgen van rijkdommen.

Een eerste stap daartoe is geweest dat zij, ten einde zich vaste bronnen van inkomsten te scheppen, het recht hebben verworven om van zekere aanplantingen belastingen te heffen, en zij hebben daartoe het oog geslagen op de meest waardevolle dier gewassen, te weten de padi en de klapperboomen. Op welke wijze dat in zijn werk is gegaan, zal later blijken bij de behandeling der rechten die de desa's uitoefenen op de gronden van hun gebied, genoeg zij het thans te vermelden,

dat het nagenoeg over geheel Bali heeft plaats gehad en dat desavereenigingen er genoegen mede hebben genomen.

Ook de beschikking over het stroomende water is van de desa's op hen overgegaan en dit heeft, in het algemeen gesproken, gestrekt ten nutte van allen, doch de vorsten hebben zich daarin een nieuwe bron van inkomsten weten te scheppen.

Een ander recht dat zij den desa's ontnomen hebben, en waarbij het algemeen belang niet tot verontschuldiging kan strekken, is de beschikking over de nalatenschappen der personen die komen te overlijden zonder mannelijke nakomelingen na te laten en van al degenen die amok gemaakt hebben, of gerechtelijk ter dood gebracht zijn.

Evenwel, al deze rechten, die de vorsten langzamerhand hebben weten te verkrijgen, zijn tegenwoordig algemeen erkend en niemand zal ze meer betwisten.

In sommige der onafhankelijke rijken, waar de vorsten door den lagen trap van ontwikkeling waarop de bewoners staan en andere, later te vermelden, ongunstige omstandigheden, eene bijzonder groote macht over hunne onderhoorigen hebben weten te verkrijgen, is daarvan door hen misbruik gemaakt, om van de bevolking te halen wat zij konden en deze niet meer te laten dan het noodige levensonderhoud.

Wanneer wij hiermede de rekening der Balische vorsten afsluiten, dan kan als slotsom worden aangenomen, dat hunne taak eene bescheidene is en zij zelven over het algemeen er de minst hooge opvatting van hebben. Hunne tusschenkomst wordt eerst verleend, wanneer daartoe door de desa's het verlangen te kennen gegeven wordt, doch zelfs in die gevallen trachten zij er zich zoo gemakkelijk mogelijk af te maken, wanneer hunne eigene belangen er niet direct bij betrokken zijn.

Hetgeen hun interesseert, is het bemachtigen van zoo veel inkomsten als mogelijk is, zonder gevaar te loopen dat hun onderhoorigen de gehoorzaamheid opzeggen, en verder het leiden van een zoo aangenaam mogelijk leven. Het grootste deel daarvan slijten zij in hunne poeri's en verdeelen er hun tijd tusschen hun vrouwen, het opkweeken hunner vechtha-

nen en het smeden van intrigues tegen de beheerschers van andere rijken. Als er dan de opiumpijp ook nog bijkomt, worden zij rechte „rois fainéants", en schiet er ten slotte heel weinig tijd over voor de behartiging van de belangen der desalieden, die soms dagen lang ter hoofdplaats moeten wachten, alvorens gehoor te erlangen, terwijl intusschen de opvoeringen van de „gamboeh" en de dansen der „djogèd's" en „légong's" binnen de paleizen in vollen gang zijn.

Zoodanig is thans nog de algemeene toestand in de onafhankelijke rijken; alleen werd hij met eenigszins te zwakke kleuren geschilderd, daar de intieme geschiedenis die elke poeri heeft en die hare donkerst gekleurde bladzijden ontleent aan de gedwceheid, waarmede aan alle wenschen en grillen der machthebbenden wordt toegegeven en hun de beschikking verleend over leven en dood, te dezer plaatse niet verhaald kon worden.

HOOFDSTUK VIII.

DE POSITIE VAN HET HOLLANDSCHE BESTUUR.

Het tegenwoordige opperbestuur der onafhankelijke rijken. Gebrek aan aansluiting bij de Balineezen. De toestand in de Gouvernementslanden vergeleken met dien in de onafhankelijke rijken. Invloed van het Hollandsche bestuur op de nog onafhankelijke rijken. Toestand in de grensstreken.

Ten slotte worden eenige beschouwingen gewijd aan de vestiging van het Hollandsche bestuur en eene vergelijking daarvan met het Inlandsche.

De Balineezen zijn, wat men ook van hunne aangeboren krijgzuchtigheid moge verhalen, over het algemeen eenvoudige rechtschapen lieden; vooral mag dit gezegd worden van de bewoners der desa's die in het binnenland gelegen zijn, waar vreemde Oosterlingen en Westerlingen nog weinig invloed uitgeoefend en verandering in de zeden en gewoonten

der bevolking hebben aangebracht. Zij zijn gehecht aan hunne desa en aan hunne voorvaderlijke instellingen, terwijl niets hun liever is, dan zooveel mogelijk aan zich zelven te worden overgelaten.

Om rustig te kunnen leven, hebben zij echter de behoefte gevoeld aan eene macht die boven hen staat, waaraan allen bereid zijn zich te onderwerpen, en die hun dus van de noodzakelijkheid ontslaat elk met naburen rijzend geschil met de wapens in de hand te beslechten.

Aan wien zij die functiën opdragen is hun in hooge mate onverschillig, mits hij een persoon zij, die toone de macht te hebben zijne bevelen door alle partijen te doen opvolgen, zich in zijne positie tegenover andere heerschers te handhaven en hij steeds eerbiedige de zeden en gewoonten van het land, hetwelk reeds van zelven in zich sluit, dat hij der bevolking geene overmatige eischen stelle in zijn eigen belang.

Voor ieder die nagaat op welke wijze de tegenwoordige Balische heerschers te werk gaan bij het vervullen van hun taak, zooals boven werd verhaald, de plichten hun daardoor opgelegd zooveel mogelijk van zich schuivende, doch daarentegen alle middelen in het werk stellende om voordeel van hunne positie te trekken, zal het duidelijk zijn, dat de Balinezen geen zwak kunnen hebben voor dat bestuur. Zij beschouwen het veeleer als een noodzakelijk kwaad, waaraan zij zich niet onttrekken kunnen zonder de hulp of bescherming in te roepen van een ander heerscher en daartoe gaan zij niet lichtvaardig en niet te dikwijls over, met het oog op het gevaar dat zij dan loopen, om van den regen in den drup te geraken.

De vorsten, en ook de meeste hunner poenggawa's, behooren tot de Wésja- of tot de Satrjakaste, welke door een diepen kloof gescheiden zijn van de soedra's, waartoe het gros van de bevolking gerekend wordt. Zij beschouwen zich als ver boven hunne soedra onderdanen verheven, zoowel door hunne geboorte als hunne macht, en hoewel zij zich meer met het volk vereenzelvigd hebben, vooral door huwe-

lijken, voorts ook door kleeding en leefwijze, dan aan eenige westersche natie mogelijk zoude zijn, blijkt toch nog uit vele zaken, dat ook zij niet uit het volk zijn voortgesproten, doch vreemde heerschers zijn, naar Bali overgekomen met het voornemen om daar hun gezag te vestigen.

Het helderst springt dit in het oog bij de rechtspleging, zooals die wordt uitgeoefend wanneer zaken, waarover in de desa geen eenstemmigheid is verkregen, aan het oordeel der vorsten worden onderworpen. De uitspraken der vorsten zijn gebaseerd op het advies dat de pĕdanda's of hooge priesters uitbrengen, en dier wijsheid wordt geheel geput uit de oud-Javaansche wetboeken door de Javanen, toen zij hunne macht op Bali vestigden, daarheen overgebracht.

De inhoud dier wetboeken nu, geeft in geenen deele weer de adat van het Balische volk, hij is zelfs dikwijls daarmede in flagranten strijd. De Balineezen zijn dan ook zeer gehecht aan hunne locale gebruiken, doch in het minst niet aan de rechtspleging zooals die wordt uitgeoefend door de vorsten en de pĕdanda's, eene rechtspleging waarvan allerhande formaliteiten schering en inslag zijn, en voorts gebaseerd op wetboeken die dikwijls niet met elkaar overeenstemmen en, ook door degenen die ze moeten verklaren en toepassen, in den regel maar half worden begrepen. Wanneer dan ook partijen besluiten om in de kwestie, die zij hebben, de uitspraak van de rechtbank in te roepen, dan is dit voor hen een sprong in het duister, gedaan omdat er een eind moet komen aan de zaak, waarin de hartstochten te zeer zijn opgewekt, dan dat de bemiddeling van het desabestuur het gewenschte resultaat zou kunnen hebben.

De overweging van al het vorenstaande zal doen inzien, welk eene ongekend gunstige kans aan eene koloniale mogenheid wordt aangeboden om op geheel Bali hare macht blijvend te vestigen, daardoor eene schoone bezitting meester te worden, die voor haar direct en indirect rijke voordeelen

zal afwerpen, en tevens ruimschoots de gelegenheid openstelt om werkzaam te zijn in het belang der bevolking.

Nooit zal men behoeven te vreezen het geheele volk tegenover zich te hebben, want er bestaat geene eenheid en aansluiting. Elke desa is een klein republiekje, dat eenige gedwongen aanrakingen moge hebben met zijne naburen, doch overigens geheel op zich zelf staat. Van nationale vergaderingen geen sprake. De politieke gezichtskring van de Balineezen strekt zich niet verder uit dan de desa welke zij bewonen, en om door onderlinge aansluiting een machtig rijk te vormen, daarvan hebben zij geen begrip en zien de noodzakelijkheid daartoe ook niet in.

Klongkong, Bangli, Tabanan en de andere onafhankelijke rijken van Bali, zijn niets dan agglomeraties van desa's, geen afgerond geheel vormende en „au hasard" bijeengekomen onder den zelfden vorst of scheidsrechter. Geene gemeenschappelijke belangen vereenigen hen. De namen dier rijken zijn voor de Balineezen niets dan klanken en het is hun volkomen onverschillig, of zij bij Karangasĕm, bij Badong of bij een ander rijk behooren; de hoofdzaak is voor hen, dat zij niet belemmerd worden in hunne vrijheid en hun niet te zware lasten worden opgelegd.

Het eenige waaraan de Balineezen gehecht zijn is hun adat, hunne goden en het eiland dat zij bewonen.

Het vaderland van elken Balinees, voor zoo veel hij geacht kan worden er een te hebben, is geheel Bali.

Het is waar, dat in zooverre een band bestaat tusschen alle Balineezen, dat zij dezelfde goden aanbidden, doch nimmer behoeft de vrees te bestaan dat de godsdienst de leus zal zijn, welke hen vereenigt om zich te verzetten tegen een vreemd heerscher; zij zijn tevreden met hun geloof, wenschen dat volstrekt niet aan anderen op te dringen en, wat verdraagzaamheid betreft, worden zij door niemand overtroffen, want desverlangd stellen zij zelfs voor de hun onbekende goden een plaatsje in hun godenhemel beschikbaar.

Tegenover alle beheerschers, tot welken landaard zij mogen

behooren, mits zij de landsgebruiken eerbiedigen, hebben zij dezelfde gezindheid; allen worden toegelaten tot de mededinging om hen op de beste wijze te beschermen en zij zullen de voorkeur geven aan dengene die het krachtigst is, en wiens bestuur dus de meeste kans aanbiedt op ongestoorde vrede, welke in staat stelt rustig te leven, volgens de voorvaderlijke instellingen, en den landbouw en andere bedrijven ongehinderd uit te oefenen.

Aan het tweemaal herhaald krachtig optreden in Boelèlèng is het te danken, dat het Nederlandsch-Indische Goevernement, op verlangen der bevolking, aandeel heeft gekregen in het bestuur aldaar; aan de supérioriteit van zijn regeerstelsel boven dat der Balische vorsten, gepaard aan een in algemeenen zin eerbiedigen van de Balische instellingen, is het toe te schrijven, dat ons bestuur zich daar zonder eenigen militairen steun, niet alleen heeft staande gehouden, maar zich ook meer en meer bevestigd heeft en binnen dat gewest zijne bemoeiingen heeft kunnen uitbreiden.

Wel verre van dat bestuur vijandig te zijn, of zich als het ware te moeten bukken voor die overheersching, gevoelt de Balinees in de goevernementslanden, hoewel hij ook zijne ernstige grieven heeft, dat hij thans beter af is dan vroeger.

Het in verzet komen van het district Bandjar, waardoor de expeditie van 1863 noodzakelijk gemaakt werd, was in geenen deele gericht tegen het Europeesch bestuur, maar alleen tegen een bij de bevolking aldaar gehaat inlandsch hoofd, dat ten onrechte gehandhaafd werd.

Het valt niet te ontkennen, dat in die streken van Bali welke langzamerhand geheel onder ons direct gezag gebracht zijn, een elders ongekende mate van rust en welvaart heerscht. Aan de oorlogen, die vroeger voortdurend de grensstreken onveilig maakten, is een eind gekomen, de verkeersmiddelen zijn verbeterd, de belemmeringen voor den handel en landbouw zijn zooveel mogelijk uit den weg geruimd, de uit- en invoer hebben geheel vrij plaats.

Doch, wat vooral heeft bijgedragen om alle krachten van voortbrenging in het land aanwezig tot hun recht te doen komen, dat is de afschaffing van het stelsel van afpersing der onderhoorigen, dat door de Balische vorsten wordt toegepast, waarvoor langzamerhand een, zooveel mogelijk op Balische wijze ingericht, geregeld belastingstelsel, dat geene te hooge eischen heeft, in de plaats wordt gesteld.

De invloed, welke de vestiging van ons gezag op Bali heeft uitgeoefend op de nog onafhankelijke rijken, is *niet* in allen deele een weldadige geweest.

Door de tusschen het Goevernement en hunne vorsten gesloten contracten is de positie dezer lieden versterkt geworden, en op welke wijze zij van elke machtsvermeerdering ten koste hunner onderhoorigen partij trekken, werd reeds in het licht gesteld.

In den meest ongunstigen toestand verkeeren de bewoners dier streken, welke aan ons gebied grenzen. De voornaamste waarborg toch waardoor de kleine man eenigszins beschut is tegen de willekeur der vorsten, bestaat in de rivaliteit, die tusschen dezen heerscht en die hen steeds doet vreezen, dat, zoo zij het te bont maken, een deel hunner onderhoorigen zich onder het gezag van een nabuur zal stellen, waartoe zij volgens Balische opvatting het volste recht hebben. Die gelegenheid nu bestaat niet in die streken waar het Goevernement de nabuur is; dus moeten de bewoners daar zich maar alles laten welgevallen en hoever de hebzucht der vorsten zich dan uitstrekt, moge blijken uit het volgende kleine voorval, dat geciteerd wordt, niet als iets bijzonders, doch als kenschetsend voor een bestaanden toestand.

Onlangs liet de vorst van Bangli den in het landschap Boelèlèng te Tédjakoela woonachtigen zeer gerenommeerden goudsmid I DAOEH vragen om naar zijn poeri over te komen ter vervaardiging van een krisgevest. Nu hebben echter de vorsten van Bangli reeds van ouds geen goede reputatie bij

de lieden van Tédjakoela en daar is reden voor. Gedurende den korten tijd, dat Boelèlèng na den oorlog van 1849 aan Bangli onderworpen is geweest, is het district Tédjakoela vrij wel door den vorst en de poenggawa's van dat rijk leeggeplunderd geworden.

Bovendien is I DAOEH een gezeten man en nog al op zijn gemak gesteld, zoodat hij voor de invitatie bedankte. Het kwam hem te stade, dat hij juist bezig was een nieuw huis te bouwen, dat nog niet onder dak gebracht was en hij excuseerde zich dus met te zeggen, dat hij liever niet op reis wilde gaan, zoolang zijn huis nog niet voltooid was, zich verder voornemende daarmede te wachten tot de vorst een ander goudsmid geëngageerd zou hebben.

Wat gebeurt echter? Eenige dagen later komen onverwachts twee honderd lieden uit Bangli te Tédjakoela aan, elk beladen met eene vracht bamboepannen, zooals die in deze streken voor dakbedekking gebruikt worden. Het bleken heerendienstplichtigen te zijn door den vorst van Bangli uit eenige der armoedige bergdesa's bijeengeroepen, om, natuurlijk zonder eenige betaling daarvoor te erlangen, het huis van I DAOEH te gaan voltooien, waarvoor zij vijf dagen in Tédjakoela verbleven, levende van den door hen zelven medegebrachten teerkost.

De goudsmid kon toen moeielijk meer weigeren aan het verzoek van den vorst te voldoen; hij vertrok dus naar Bangli en versierde een van's vorsten krissen met een fraai gouden gevest, dat reeds vooruit betaald was met den gedwongen arbeid der arme bergbewoners.

Dat een bestuur onder hetwelk dergelijke gebeurtenissen bijna dagelijks voorvallen onmogelijk populair kan zijn, laat zich lichtelijk denken en het wordt dan ook alleen geduld, omdat de desalieden geen anderen uitweg zien.

Indien echter eene krachtige mogendheid haar gezag geleidelijk op het geheele eiland wilde vestigen, dan behoefde er geenerlei vrees te bestaan, dat zij de bevolking tegenover zich zoude vinden, wanneer zij er in geslaagd ware deze te

voren de overtuiging te schenken, dat het nieuwe bestuur gevoerd zoude worden met eerbiediging van de landsinstellingen en gebruiken. Alleen zoude rekening gehouden moeten worden met de regeerende vorstjes en hunne trawanten, die de eenige verliezers daarbij zouden zijn, en wier macht in zoo verre weinig te beteekenen heeft, dat zij, gehaat om hun willekeur, door hunne onderhoorigen verlaten zouden worden, zoodra deze de zekerheid hadden verkregen van hunne wraak niets meer te vreezen te hebben.

DERDE AFDEELING.

HET GRONDBEZIT.

HOOFDSTUK I.

COMMUNAAL BEZIT VAN ONBEBOUWDE GRONDEN.

Belang van het onderzoek naar het grondbezit op het eiland Bali. De grond behoort aan de goden. De gronden der booze geesten. Geleidelijke afbakening van het gebied der desa's. Wijzen van bekendstelling der desagrenzen. Ontstaan van nieuwe desa's ten koste van reeds bestaande. Verschil van toestand in Boelèlèng en in Djambrana. Verplichtingen der desa's ten aanzien van hun gebied.

Door de voorafgaande beschrijving van de Balische maatschappij, waarbij voor alle klassen van personen werd aangegeven de plaats die zij daar innemen, hebben wij eene vaste basis verkregen om verder na te gaan welke rechten en verplichtingen elk hunner heeft ten aanzien van den grond.

Het onderzoek daarnaar op het eiland Bali is van bijzonder belang te achten, dewijl daar een stadium van ontwikkeling en beschaving wordt aangetroffen, hetwelk elders in Indië, hetzij reeds tot het verleden behoort, of wel nimmer is bereikt. Dit eiland is in hooge mate blootgesteld geweest aan den invloed, welken in vroeger eeuwen het machtige Javaansche rijk in nagenoeg den geheelen Indischen archipel heeft uitgeoefend en de instellingen daarvan zijn er blijven voortbestaan; het bestuur toen ingesteld heeft tot op den hui-

digen dag kunnen standhouden en voor andere vreemde invloeden is het tot voor korten tijd bewaard gebleven.

Het tegenwoordige volk van Bali is waarschijnlijk ontstaan door de vermenging van Hindoesche Javanen met de oorspronkelijke heidensche bevolking van het land; welke dier elementen de bovenhand heeft behouden is moeielijk meer na te gaan, maar zoo veel is zeker, dat zij tot één volk zijn saamgesmolten, waarbij alleen, zooals blcek toen over den volksgodsdienst gehandeld werd, in zekere mate een voorbehoud moet gemaakt worden ten opzichte van de, trouwens weinig talrijke, leden der hoogere kasten, waaruit ook de vorsten zijn voortgesproten.

Mahommedaansche overheerschers hebben op Bali nooit vasten voet kunnen verkrijgen en het Hollandsche bestuur, dat op een gedeelte van het eiland gevestigd is, heeft nog te kort gewerkt, om reeds ingrijpende veranderingen ten aanzien van de rechten, die worden uitgeoefend op den grond, te hebben te weeg gebracht.

Hier zullen wij dus kunnen nagaan welke de verschillende vormen zijn die het grondbezit heeft aangenomen in een land, waar sedert eeuwen geene invloeden van buiten of storend op de vrije ontwikkeling van den toestand hebben ingewerkt.

Ten andere zal kunnen blijken welke rechten, volgens de opvatting der bevolking, den soeverein ten aanzien van de bebouwde en onbebouwde gronden toekomen zal hij worden beschouwd als een rechtvaardig en goed heerscher, in hoeverre het den soeverein mogelijk is daarvan af te wijken zonder dat zijn gezag gevaar loopt, en in hoeverre daarvan feitelijk wordt afgeweken onder het bestuur van een inlandsch vorst, waardoor eenige nieuwe gegevens zullen worden bijgedragen tot het treffen der vergelijking tusschen de werking van een Europeesch en een inlandsch bestuur in eene inlandsche maatschappij.

Ten einde een begrip te krijgen van de eerste rechten die op den grond werden uitgeoefend, moeten wij trachten ons

voor een oogenblik in de voorstelling, die de Balinees zich vormt van den oorspronkelijken toestand van het land, in te denken. Het geheele land ligt daar in woesten staat, de bergen tot aan hunne kruinen met bosch begroeid, daartusschen de bergmeeren in hunne plechtige stilte; door de valleien vloeien de rivieren en vervolgen ongestoord hun loop, nu eens langzaam, dan weer in wilde vaart, naar zee; het heuvelland en de vlakten, die zij doorstroomen, zijn nog nimmer door een menschenhand beroerd. Hier en daar mogen eenige menschen rondzwerven, doch zij leven als de dieren in het woud, voeden zich als deze met hetgeen de bosschen opleveren en denken er evenmin als deze aan iets hun eigendom te noemen. Overigens is het geheele land schijnbaar onbewoond, doch ook alleen schijnbaar, want de goden zweven boven het land en boven de wateren.

Elke berg is door eene godheid bewoond, elk meer heeft hare godin, er is geen plekje grond dat aan hun invloed ontgaat. Zij zijn onzichtbaar, doch hebben macht over alles.

Het is niet anders te verwachten, dan dat, wanneer aan lieden die eene dergelijke voorstelling van zaken hebben, de vraag gesteld wordt „aan wien behoort het land?", het antwoord geheel te goeder trouw gegeven niet anders kan luiden dan, „het land met alles wat daarop groeit, met het water dat er over stroomt, met de lucht die het omgeeft, met de gesteenten die het in zijn schoot bevat, behoort zonder eenige uitzondering of beperking toe aan de onzichtbare goden en geesten die het land bewonen".

Deze opvatting schemert door in alle gesprekken, die men met hen over rechten op den grond voert, wanneer zij onbevangen hun oordeel kunnen uitspreken, en is volkomen natuurlijk bij menschen, die op eene trap van ontwikkeling staan als de Balineezen, blijkende uit de schets, die hiervoren werd gegeven, van hunne godsdienstige begrippen. Tot bevestiging van de bewering dat zulks werkelijk hunne opinie is, zoude, zoo noodig, nog gewezen kunnen worden op sommige dorpsgeschriften, bijv. de awigawig van Koeboetam-

bahan, waarin uitdrukkelijk gezegd wordt, dat in sommige gevallen gronden die iemand in bebouwing heeft hem, zoo hij niet aan zijne verplichtingen voldoet, door de desa kunnen ontnomen worden, „dewijl zij het eigendom zijn der godheid" [1]).

Dat wij hier te doen hebben met eene uiting van zuiver inlandsche denkbeelden en de naar Bali overgebrachte wetboeken er vreemd aan zijn, is niet twijfelachtig, want van rechten van den soeverein op den grond is in dat desageschrift geen sprake, terwijl deze in de wetboeken, althans in beginsel, worden vooropgesteld [2]).

Geheel in overeenstemming met deze opvatting van het domineerende recht der godheid is het voorts, dat nimmer tot bebouwing van den grond zal worden overgegaan, alvorens daartoe aan de plaatselijke godheid vergunning gevraagd is; dat, zoodra de ontginning van den grond een aanvang heeft genomen, niets als noodzakelijker wordt beschouwd.

---

[1]) In het vermelde desageschrift staat woordelijk »apan tĕgal doewĕn-ida i ratoe". In het spraakgebruik nu wordt ook wel, hoewel ten onrechte, den vorst soms die titel gegeven. In verband met den overigen inhoud van het geschrift bestaat echter niet de minste twijfel, dat daar de godheid bedoeld wordt. In eene enkele maal sprake van den vorst, zoo wordt deze kortweg aangeduid als »I Goesti".

[2]) Belangrijk te dezen opzichte is het opschrift van den steen van Doekoehan door Dr. J. Brandes bekend gesteld in eene nota als bijlage gevoegd bij de notulen van het Bataviaasch Genootschap (deel XXVI, afl. II), en voorthetgeen Dr. J. C. G. Jonker schrijft in zijne studie »Een oud-Javaansch wetsboek vergeleken met indische rechtsbronnen". In dat wetboek, deelt de schrijver mede, wordt de vorst uitdrukkelijk eigenaar van den grond genoemd. Echter voegt hij er bij »welke rechtsgevolgen dit eigendomsrecht van den vorst, behalve het recht tot heffen van belasting op de producten van den grond, heeft is, ook in de Hindusche wetsuitlegging zeer duister. Een land toch kan verkocht worden, is bij gebruik door een ander onderhevig aan verjaring". De conclusie van den schrijver over deze kwestie is. »Opmerkelijk blijft in allen gevallen deze uitspraak, hoezeer tevens aangenomen schijnt te moeten worden, dat werkelijke rechtsgevolgen nooit aan dit recht verbonden zijn geweest". Dat dit laatste ook op Bali niet het geval is, durf ik uitdrukkelijk te verzekeren. Noemt men daar ook al den vorst »sang mawa boemi," d. w. z. »de eigenaar van het land," willekeur buitengesloten, mag dat recht den vorst persoonlijk geen materieel voordeel opleveren en is dus fictief. Over de rechten van den soeverein zal later nog afzonderlijk gehandeld worden.

dan uit dankbaarheid der godheid een altaar op te richten. Een gedeelte van de vruchten op die gronden geoogst, behoort haar te worden aangeboden als offerande, wanneer hout en andere materialen benoodigd zijn voor het herstel van tempels of altaren, worden zij genomen daar waar zij het best te vinden zijn, onverschillig welke rechten door personen op de gronden, waar zij voorkomen, mogen worden uitgeoefend. Omtrent den tijd van beplanting moeten de voorschriften der godheid worden opgevolgd; van sommige gewassen is de cultuur door haar in bepaalde streken verboden, o. a. worden vaak geene koffieplantsoenen geduld. Elders weer is binnen zekere grenzen de opbrengst van de jacht voor de goden gereserveerd, of wel het verzamelen van sommige boschproducten, waaronder de welriekende houtsoorten genoemd kunnen worden.

Al het vorenstaande te zaam genomen stelt het buiten allen twijfel dat, volgens de opvatting van den Balinees, de eigendom van den grond berust bij de godheden, die het land bewonen.

Sommige der onzichtbare machten zijn den menschen slecht gezind en men moet er zich zooveel mogelijk voor wachten de gronden, waarover zij heerschen, te betreden. In de eerste plaats behooren daartoe de begraafplaatsen en hunne omgeving; van daar de schroom, welke de rechtgeloovige Balineezen er van zal terughouden deze gronden buiten noodzakelijkheid te bezoeken en vooral om zich des nachts in de nabijheid daarvan te begeven. Behalve de begraafplaatsen zijn er nog vele streken, sommige van groote uitgestrektheid, waar de booze geesten zich bij voorkeur ophouden en die aan hen toebehooren. In sommige dorpsreglementen worden zij nauwkeurig aangeduid, ten einde een ieder zich wachte voor schade, want die gronden zijn „tĕngĕd", d. w. z. gereserveerd voor de booze geesten en daardoor onheilaanbrengend voor de menschen. Ze te betreden kan reeds de ergste gevolgen hebben, hoeveel te meer er te wonen of ze

te bebouwen, en vele gevallen zijn bij de Balineezen bekend, dat menschen het met het verlies van hun leven hebben moeten boeten, als zij, door den nood gedreven, inbreuk maakten op het gebied der booze geesten, de „boeta" en „pamali", waarbij voor het oogenblik in het midden gelaten kan worden of die schadelijke gevolgen voortkwamen uit de ongezondheid van den bodem, de vrees welke de overtreders beving en hen overal vervolgde, dan wel het toedoen der tempelbeambten, die er belang bij hebben het bijgeloof onder het volk levendig te houden.

Tegenwoordig echter begint, vooral onder het jongere geslacht en onder degenen die veel met vreemdelingen in aanraking komen, een vrijzinniger geest te heerschen, vooral daar goede bouwgrond in Boelèlèng zeer schaars wordt en onder de tĕngĕd gronden er voorkomen, welke uitstekend geschikt zijn voor bebouwing.

Van de wijzen waarop de overtreders zich zelven en hunne dorpsgenooten trachten gerust te stellen, vinden wij in onze aanteekeningen een staaltje vermeld bij de desa Soedadji. Er is daar voor de zich steeds uitbreidende bevolking groot gebrek aan landbouwwerk en dientengevolge zijn in de laatste jaren eenige lieden begeerige blikken gaan slaan op het nog niet in gebruik zijnde gedeelte van het zeer ruime kerkhof, dat natuurlijk beschouwd werd onder het beheer te staan der desavereeniging. Vooral degenen wier sawahs aan dien grond grensden, konden de begeerte niet onderdrukken er van te profiteeren om hunne sawahs eene kleine uitbreiding te doen ondergaan. Zij wendden zich tot de desavereeniging om daartoe vergunning te krijgen en verklaarden zich bereid er eene zekere vergoeding voor aan de desakas te betalen, doch na beraadslaging werd hun bij monde van den klian te kennen gegeven, dat die grond, als behoorende tot de begraafplaats, het eigendom was der onzichtbare geesten die er huizen en dat dus ongeluk zou treffen dengeen, die de ontginning daarvan wilde beproeven. De aanvragers echter antwoordden daarop „welnu, wij willen het er op wagen; sterven

wij dientengevolge, dan is meteen een einde aan al onze aardsche zorgen." Zij zijn toen aan het werk gegaan en hebben de voorgenomen uitbreiding tot stand gebracht; de desa heeft hen laten begaan, vreezende ongelijk te krijgen als de zaak voor het bestuur te Boelèlèng gebracht werd, en zich bepaald tot een protest door te weigeren eenige betaling, noch ten behoeve der desa noch ten voordeele der tempels, zelfs elke bijdrage voor de offeranden van die velden afkomstig, aan te nemen.

Hiermede kunnen wij de booze geesten en hunne gereserveerde gronden verder laten rusten en er toe overgaan na te sporen, welke de betrekking is van de menschen tot den grond. Over het algemeen zijn de godheden hun welwillend gezind en hebben zij er in het minst geen bezwaar tegen, dat de menschen van de gronden en al wat er op voorkomt partijtrekken, op welke wijze dan ook, mits de hun gegeven voorschriften en verbodsbepalingen trouw in acht worden genomen.

Wij zagen reeds dat het kleine republiekje dat den naam van desa draagt, op Bali de eenheid is van het maatschappelijk leven en dus is het in de eerste plaats van belang na te gaan, of de desa's een binnen vaste grenzen beperkt gebied hebben en zoo ja, welke de aard is der rechten door hen op den daar gelegen grond uitgeoefend, om daarna te komen tot de omschrijving, hoe binnen de grenzen van dat gebied met den loop der tijden de rechten van de verschillende individuen, waaruit de desa's zijn saamgesteld, zich weder hebben afgebakend.

Hiervoren werd reeds is het licht gesteld, dat de kern der desa is de desavereeniging; de laatste is de bewaarster der rechten van de desa, zij regelt alles wat de belangen der desa betreft, voert haar inwendig beheer, vertegenwoordigt haar tegenover andere machten, is aansprakelijk voor de nakoming der verplichtingen die op haar rusten, in één woord, zij is eigenlijk „de desa;" al wat buiten de vereeniging staat is geheel van haar afhankelijk, groepeert zich om

haar en legt weinig of geen gewicht in de schaal. Wanneer daarom in de volgende bladzijden gesproken wordt van rechten en verplichtingen der „desa", dan geschiedt dat eenvoudigheidshalve en moet dat woord opgevat worden als synoniem met „desavereeniging."

De beantwoording der bovengestelde vraag, in hoeverre elke desa een bepaald gebied heeft, zal gemakkelijk worden gemaakt door verder na te gaan welke de verrichtingen zijn eener desa, die, zooals in het eerste hoofdstuk is beschreven, tot stand is gekomen in eene te voren geheel onbewoonde streek, waar overvloed van goeden grond aanwezig is.

Het arbeidsveld der inwoners is door niemand binnen bepaalde grenzen beperkt geworden, doch het is mogelijk, dat zich aan sommige zijden natuurlijke hindernissen voordoen die nimmer overschreden worden, in de eerste plaats, zooals van zelf spreekt, de zee; doch ook groote rivieren, diepe ravijnen en dergelijken kunnen een grens stellen aan het gebied waarbinnen de desabewoners leven en werken. Aan de andere zijde, stellen we, is het veld hunner werkzaamheden als het ware onbeperkt; daar strekken zich verder dan men ooit met de ontginning zal voortdringen, woeste gronden uit, alleen bewoond door de dieren van het woud.

In zulk een geval zal de desa, alhoewel die gronden aan hare bewoners het levensonderhoud verschaffen en daardoor groote waarde voor haar hebben, er nooit toe komen vaste grenzen voor haar gebied aan te nemen. Welk belang zoude zij daarbij hebben? Geenerlei; evenmin als de bewoners van het strand er belang bij hebben een gedeelte van het water der zee het hunne te noemen. Wel heeft het voor hen groote waarde, want het is de grondstof waaruit zij het zout bereiden, maar hoeveel zij er ook van nemen, steeds blijft de overvloed even groot.

De desa bekommert zich dus aanvankelijk hoofdzakelijk slechts om die gronden welke hare bewoners in bebouwing genomen hebben; de daaraan grenzende woeste gronden hebben ook nog eenig belang voor haar, dewijl zij de gelegen-

heid aanbieden om hout te kappen, boschproducten te verzamelen, te visschen en te jagen. De gronden gelegen buiten het rayon dezer verrichtingen boezemen niemand eenig belang in, nimmer worden zij betreden, tenzij dat door toevallige omstandigheden hier of daar in de wildernis nog een godenhuisje mocht zijn opgericht, waar van tijd tot tijd de desabewoners moeten gaan offeren.

Verschillende omstandigheden, hetzij van buiten af, hetzij voortkomende uit den boezem der desa zelve, kunnen in dien toestand wijziging komen brengen.

Het eerste zal het geval zijn, wanneer een nieuwe desa in de buurt der oude verrijst. Wel is waar heeft dat plaats op de gronden, waarvan de laatste tot heden geen voordeel trok, en waarmede zij zich dus ook nimmer bemoeide, maar toch kan het reden geven tot nadenken met het oog op mogelijk later noodzakelijk te blijken uitbreiding der desa's, waardoor behoefte aan goeden grond zoude kunnen ontstaan. De kringen, waartoe de verrichtingen der beide desa's zich uitstrekken, naderen elkander meer en meer en dit geeft ten slotte aanleiding tot het ontstaan van kwesties over het verzamelen van boschproducten, de beschikking over stroomend water, als anderszins. Aanvankelijk loopen dergelijke kwesties over onbeduidende zaken en zijn gemakkelijk op minzame wijze tot eene beslissing te brengen, maar zij hebben toch nader de wenschelijkheid in het licht gesteld, om voor vast af te bakenen tot hoever de rechten van elke desa zich zullen uitstrekken.

Daarop heeft eene bijeenkomst van beide desavereenigingen plaats, alwaar, zoo zij het met elkander eens kunnen worden, zekere grenzen voor elks gebied worden vastgesteld.

Het komt daarbij ook wel voor, dat de belangen van beide desa's met elkander in strijd zijn en dan roepen zij de beslissing in van den landsheer of diens gemachtigde, die, zoo beider aanspraken even geldig zijn, er gewoonlijk toe overgaat de betwiste streek aan beide partijen te ontzeggen, tot tijd en wijle zij tot overeenstemming gekomen zijn. Dit

is een der oorzaken waaraan de neutrale gronden (tanah kwalonan), die het gebied van twee desa's soms van elkander scheiden en door geen van beider inwoners bewerkt mogen worden, hun ontstaan verschuldigd zijn. Door de uitbreiding der bevolking en de daarmede gepaard gaande behoefte aan meerdere bouwgronden, verkeeren echter nog slechts weinig gronden in dien toestand, daar de betrokken desa's er ten slotte veelal de voorkeur aan gegeven hebben ze te deelen, of op andere wijze tot eene schikking te geraken.

Zooveel mogelijk worden natuurlijke grenzen aangenomen, doch niet altijd is dat mogelijk en dan wordt bij de grensbepaling uitgegaan van een punt van den weg die beide desa's verbindt, en van daar verder de richting aangegeven; de belangrijke punten worden wel aangeduid door het planten van boomen, of het oprichten van steenen grenspilaren.

Dit laatste echter is uitzondering; in den regel moet het geheugen der desalieden de zaak uitmaken, waaraan echter grootelijks tegemoet gekomen wordt door eene gewoonte, waarvan reeds melding werd gemaakt bij het overzicht van den godsdienst gegeven, daarin bestaande, dat eens in het jaar elke desa eene poging doet om haar gebied te zuiveren van de booze geesten (masĕsĕpèn). Tot het welslagen dier onderneming wordt het noodzakelijk geacht naar de vier windstreken de grenzen van het dorpsgebied, daar waar zij de wegen snijden, aan te geven door daarover een lijn te spannen, welke eenige dagen blijft aangebracht. Steeds zal het dus bij vele dorpsbewoners versch in het geheugen liggen op welke plaatsen het de gewoonte is de lijnen te spannen, en wanneer dat jaren lang op dezelfde wijze is geschied, zonder dat daartegen protest is aangeteekend door andere desa's, dan is dat feit voldoende om de aanspraken dier desa op dat gebied te handhaven tegen een ieder, die daarop inbreuk zoude willen maken.

Sommige desa's, die heel secuur wilden zijn dat nimmer ten aanzien der rechtmatigheid van haar bezit twijfel zoude

kunnen geopperd worden, hebben van de gelegenheid, dat zij een dorpsreglement vervaardigden en aan den vorst ter bekrachtiging aanboden, gebruik gemaakt om daarin de grenzen van het desagebied bekend te stellen en deze geschriften worden, wanneer hunne authenticiteit niet wordt ontkend, aangenomen als een volledig bewijs in rechten ten aanzien van grenskwesties.

Het is echter meer dan eens voorgekomen, dat een desareglement gestolen, verminkt of vervalscht werd, juist om de aanwijzing dier desagrenzen verloren te doen gaan, dan wel om voor de oorspronkelijke opgaven andere in de plaats te stellen. Zulke euveldaden worden, als zij door den Raad van Kĕrta's bercckt worden, zwaar gestraft, en in geval dan tevens na plaatselijk onderzoek kan uitgemaakt worden, welke in werkelijkheid de grenzen zijn ter plaatse waar de kwestie was gerezen, zoo worden deze in het vonnis bekend gesteld en levert dat geschrift dus voor het vervolg eene zekerheid op, dat geen willekeurige veranderingen meer in die grenzen zullen worden aangebracht, door wie ook.

Op deze wijze wordt dus het gebied der desa's, waarover zij namens de godheid het beheer voeren en de beschikking hebben, binnen bepaalde grenzen beperkt, die zich bij het toenemen van het aantal desa's langzamerhand bij elkaar aansluiten.

De nieuwe desa's, die dan nog in die streken ontstaan, komen uit den boezem der oude desa's zelven voort en moeten zich te haren koste een bestaan verschaffen, hetwelk op verschillende wijzen plaats kan hebben en aan verschillende omstandigheden zijn toe te schrijven, zooals thans uiteengezet zal worden.

De meest gewone manier waarop dit plaats heeft, toont veel overeenkomst met het ontstaan der desa waarover vroeger sprake was, toen de samenstelling der desavereenigingen beschreven werd, doch ten aanzien van het grondbezit is het verschil groot, daar die desa tot stand kwam in eene

streek die nog geheel ongeoccupeerd was, terwijl wij thans van de veronderstelling uitgaan, dat de grond reeds geheel is ingedeeld en alles tot een bepaald desagebied behoort.

Duidelijkheidshalve worde eerst met eenige woorden herinnerd aan hetgeen vroeger gezegd werd, om daarna de ontwikkelingsgeschiedenis der nieuwe desa ten aanzien van het grondbezit verder na te gaan.

Aanvankelijk bepalen de bewoners eener desa zich tot de ontginning van die gronden op hun gebied welke het dichtst bij hunne woningen zijn gelegen. Naar mate de desa zich uitbreidt moeten echter verder af gelegen gronden in cultuur gebracht worden; de vermoeienis is te groot om elken dag huiswaarts te keeren, hetgeen aanleiding geeft tot de oprichting van veldhutten (koeboe), welke alleen worden bewoond in de tijden dat de landbouwerkzaamheden het drukst zijn. De plaatsen, die daarvoor het geschiktst blijken, worden al meer en meer door koeboebewoners bevolkt, die, naar mate hun aantal toeneemt, het daar gezelliger krijgen en ook minder behoefte gevoelen om dikwijls naar de desa terug te keeren. Zij blijven evenwel een deel daarvan uitmaken, zijn lid van de vereeniging, zoo zij daarvoor volgens de dorpsbepalingen in aanmerking komen, en blijven deelnemen aan alle werkzaamheden die de desa worden opgelegd en aan alle andere verplichtingen die deze mocht hebben te vervullen.

In den beginne toen de vestiging nog geheel een tijdelijk karakter droeg, werden de personen, die in de koeboe's ziek werden, zoo spoedig mogelijk naar de desa getransporteerd, dewijl zij daar een beter onderkomen en betere verpleging konden krijgen en zich onder behandeling konden stellen van den dorpsdocter (balian). Alle personen bevonden zich dus, als zij stierven, in de desa en werden daar op de gewone plaats begraven en later verbrand. Naarmate de koeboe's echter langer bewoond werden en de verbetering hunner inrichting daarmede gelijken tred hield, kwam het al meer en meer voor, dat er de voorkeur aan gegeven werd de

zieken daar te verplegen en hadden er dus van tijd tot tijd ook sterfgevallen plaats. Het begraven en de daaraan verbonden ceremoniën moesten dan op verren afstand plaats hebben, hetgeen een werkelijk bezwaar opleverde en in dergelijke streken is het eerste teeken van een nieuw zich vormende desa steeds, dat zij eene eigen begraafplaats aanlegt in de onmiddellijke nabijheid der nieuwe woningen, waardoor het ook gemakkelijker valt om ten aanzien der gaven, die nog naar de dooden op hunne graven gebracht moeten worden, niet nalatig te zijn. Bij eene begraafplaats behoort een doodentempel (poera dalĕm), en om de noodige fondsen voor de oprichting daarvan bijeen te krijgen, de werkzaamheden te regelen die daarvoor verricht moeten worden, is het noodig dat de bewoners der nieuwe vestiging zich aaneensluiten en eene vereeniging vormen aan welks hoofd een klian gesteld wordt.

De oprichting en het onderhoud van begraafplaats en tempel vormt dus een eerste band tusschen de daar samenwonende lieden. Om de belangen hunner vereeniging te bespreken komen zij maandelijks in den tempel bijeen, en gaandeweg ontstaan eenige vaste gebruiken, welke de klian al spoedig op schrift zal stellen, ten einde een richtsnoer te hebben voor zich en wie later in zijne plaats mochten treden. Het hoofd der oude desa maakt ook van de tusschenkomst van dezen persoon gebruik, om alle bevelen ter kennisse zijner gezellen te brengen, wanneer voor de desa gewerkt of betaald moet worden.

De band tusschen hen en de oude desa is dus nog niet verbroken, want ook degenen die verhuisd zijn, blijven steeds groote waarde hechten aan de goede gezindheid van hunne oude dorpsgoden en deze kan alleen behouden worden, door zich aan hun dienst te wijden en de offeranden rijkelijk te doen vloeien. Niemand kan het echter ontkennen dat het voor die lieden een groot bezwaar is, vooral als de nieuwe vestigingen op aanmerkelijken afstand van de moederdesa verwijderd zijn, om, wanneer een muur van een der vele

dorpstempels instort, wanneer de hanenvechtbaan of eenig ander dorpsgebouw herstelling behoeft, wanneer aan een weg gewerkt moet worden, dan wel wanneer de desaleden besprekingen willen houden, zich telkens die verre wandeling te moeten getroosten. Het middel om daaraan tegemoet te komen is, dat getracht wordt met de moederdesa eene schikking te treffen tot afkoop van de op hen rustende verplichtingen tegen betaling van eene zekere som jaarlijks per persoon, pamirak genaamd, en wordt dit toegestaan, dan bepalen in den vervolge de aanrakingen zich tot de bijeenkomsten ter gelegenheid van groote feesten en van de jaarlijksche desahanengevechten, want de deelname daaraan met medebrenging van een vast aantal hanen (oeran) blijft steeds verplicht voor iedereen.

De eerste stoot nu tot het verkrijgen door de nieuwe vestiging van een eigen gebied waarover zij het beheer voert, gaat niet van haar zelve uit, doch wordt gegeven door eene aloude instelling, die der desaverantwoordelijkheid. De desa toch heeft niet alleen het genot dat voortspruit uit een eigen desagebied, doch moet ook de lasten daarvan dragen, in zooverre dat zij verantwoordelijk is voor alles wat er gebeurt. Wanneer vreemdelingen daar reizen, dan zijn alle desabewoners collegialiter aansprakelijk voor hun persoon en hunne bezittingen. Wordt iets daarvan hun ontroofd, dan moet de desa het vergoeden; zij ook wordt ter verantwoording geroepen door den soeverein of zijn vertegenwoordiger, wanneer een persoon op haar gebied wordt verwond, of op andere wijze gemolesteerd.

De desaverantwoordelijkheid rust op het beginsel, dat degeen, die van iets de lusten heeft, er ook de lasten van moet dragen, en voorts op de, gewoonlijk juiste, veronderstelling, dat wanneer in eene desa eenige misdaad wordt gepleegd, niet één, maar vele lieden daarbij geinteresseerd zijn, of althans kennis dragen van de toedracht der zaak en van de namen der schuldigen; wijzen zij deze aan, dan is de zaak

daarmede uit; doen zij dat niet, zoo moeten allen te zamen daarvan de gevolgen ondervinden.

Deze veronderstelling is echter niet meer juist zoodra het eene gedeelte van de desa zich bevindt op eenige palen afstand van het andere; de samenleving, de gemeenschap van belangen, heeft tusschen de bewoners zoo niet geheel, dan toch grootendeels opgehouden, en dit moet moeielijkheden doen ontstaan bij de toepassing der desaverantwoordelijkheid. Het gaat niet aan om de gehecle desa verantwoordelijk te stellen voor hetgeen op verren afstand bij de inwoners der nieuwe vestiging, van wier doen en laten de bewoners der oude desa niet meer op de hoogte zijn, voorvalt en omgekeerd is hetzelfde het geval.

Dit geeft aanleiding tot de vaststelling van een zeker politioneel gebied voor de nieuwe vestiging, bestaande uit de terreinen in hare onmiddellijke nabijheid. Zij is geheel alleen aansprakelijk voor hetgeen daar voorvalt, doch daartoe blijft dan ook in den vervolge hare verantwoordelijkheid beperkt.

Wat de rechten op den grond betreft, blijft de nieuwe vestiging ook dan nog van de moederdesa afhankelijk en zoolang deze krachtig is, heeft de afscheiding niet verder plaats dan hierboven werd omschreven, namelijk dat de nieuwe vestiging een eigen begraafplaats heeft met daarbij behoorenden tempel, dat hare bewoners een eigen vereeniging hebben opgericht ter behartiging van hare particuliere belangen en dat haar een vast afgebakend politioneel gebied is aangewezen, terwijl zij, ten aanzien harer verplichtingen tegenover de moederdesa, volstaat met de betaling eener zekere afkoopsom en levering van vechthanen. Op het geregeld voldoen aan die verplichtingen door de onderhoorigheden zijn de desalieden zeer gesteld, minder om het geldelijk voordeel dat zij er van trekken, dan wel als een bewijs van de afhankelijkheid der nieuwe vestigingen, en om het desagebied ongeschonden te bewaren.

Het te niet gaan eener desa of het verbrokkelen van haar

gebied heeft voornamelijk dan plaats, wanneer in hare nabijheid andere vestigingen verrijzen, die, in gunstiger omstandigheden verkeerende dan de moederdesa, hetzij door gezonder klimaat, betere gronden voor het beoefenen van den landbouw, meer gelegenheid om in hare nabijheid op andere wijze geld te verdienen, deze boven het hoofd groeien. Het gevolg is, dat de bewoners der nieuwe vestiging meer rijkdom en meer afstammelingen verkrijgen dan hunne vroegere desagenooten en daardoor de behoefte gevoelen op zich zelf te staan, niet langer afhankelijk te zijn van de moederdesa; deze laatste begint hare eigen zwakheid te gevoelen en ziet zich gedwongen om, hoewel ongaarne, de rechten van haar afstammelinge te erkennen. Geen weerstand meer kunnende bieden aan den natuurlijken gang van zaken, volgens welken het recht van den krachtigste moet predomineeren, datgene tot ontwikkeling moet komen, zij het ook ten koste van het omringende, wat de meeste levensvatbaarheid en inwendige kracht bezit, gaat zij er ten slotte schoorvoetend toe over aan de nieuwe vestiging de volle beschikking over een gedeelte van haar grondgebied af te staan.

Nu is in werkelijkheid eene nieuwe desa tot stand gekomen, en nevens den doodentempel richten hare bewoners thans ook een dorpstempel op, waarin zoo noodig de altaren voor de oude goden mede eene plaats vinden. In ieder geval worden deze niet vergeten en dikwijls wordt voortgegaan in de oude desa vrijwillig eenige diensten te bewijzen of te offeren. Zoo is het in Sangsit, eene desa die zeker reeds eeuwen een afzonderlijk bestaan leidt, nog steeds de gewoonte, dat alle inwoners, alvorens het jaarlijksche offerfeest aan te vangen, zich gezamenlijk naar de vijf palen daarvandaan gelegen desa Mĕnjali begeven, van waar uit zij gesticht is, om als huldebetoon aan de goden aldaar al de erven der tempels schoon te maken (ngatoerang oedoedan).

De meest zich voordoende wijze van het ontstaan van nieuwe desa's is de bovenomschrevene, doch ook kunnen an-

dere omstandigheden de aanleiding daartoe zijn, zooals bijv. het geval is met de desa Patjoeng in oost-Boelèlèng.

In de ten zuiden dier plaats in het gebergte gelegen desa Sëmbiran verbiedt de adat, in tegenstelling met hetgeen elders in Boelèlèng gebruikelijk is, het huwelijk tusschen neven en nichten. Door de afgezonderde ligging dezer desa en de weinige aanraking die hare bewoners steeds gehad hebben met de lieden van andere desa's, kon het niet uitblijven, dat nog al eens, volgens die bepaling verboden, liefdesbetrekkingen werden aangeknoopt en zoodra dit bekend werd of gevolgen had, dan wel als de jonge lieden er op stonden een huwelijk aan te gaan, konden zij niet in de desa blijven wonen, waardoor de toorn der goden zou opgewekt en veel onheil veroorzaakt zijn geworden. Zij werden daarom uit de desa gestooten en hun werd eene plaats aangewezen om te wonen in de nabijheid der zee. Langzamerhand verzamelden zich daar meer personen, die in hetzelfde geval verkeerden, en de desa Sëmbiran, die niets meer met hen te doen wilde hebben, stond hun een klein gedeelte van haar desagebied af, om hen in de gelegenheid te stellen in hun onderhoud te voorzien, waaraan de desa Patjoeng haar ontstaan te danken heeft.

Nog zonderlinger, om met de vermelding van dit geval deze beschouwing te eindigen, was de wijze waarop de desa Pakisan in het bezit van een eigen gebied geraakte. De oudste desa in deze streek is Klandis. Hare ligging in het gebergte, te midden van zeer geäccidenteerd terrein, was oorzaak dat vele harer bewoners gronden gingen bewerken in de vlakte, welke komvormig ligt ingesloten tusschen de heuvels Poetjoek, Sringanti en Tjatoe. Zij bouwden daar veldhutten vlak aan den voet en tegen de helling van de boekit Poetjoek, bleven er in den druksten tijd overnachten, doch zoodra daartoe de gelegenheid bestond, keerden zij naar hunne desa terug.

In dien tijd had er een vrij levendig verkeer plaats tusschen de in het rijk Bangli aan den oever van het Batoer-

meer gelegen desa en Klandis. De inwoners van Batoer brachten naar Klandis hunne producten, voornamelijk bestaande in roode en witte uien en vruchten, ook wel vee, welke ze ruilden tegen klappers, rijst en zout. Om die artikelen machtig te worden moesten zij zich meest naar de in de vlakte gelegen hutten begeven. Dáár toch werd de rijst verbouwd en groeiden de klapperboomen het weligst, daar werd het zout het eerst aangebracht. Aangetrokken door de vruchtbaarheid dezer streek, bleven vele lieden van Batoer er eenigen tijd doorbrengen en vestigden zich er van lieverlede voor goed, na daartoe aan de godheid van het Batoermeer vergunning gevraagd te hebben.

De plaats waar zij hunne woningen bouwden, de velden die zij bewerkten, behoorden toen nog allen tot het desagebied van Klandis en als erkenning daarvan moesten de lieden van Pakisan, welke naam aan de nieuwe vestiging was gegeven, eene soort van retributie aan Klandis betalen, bekend onder den naam van „panĕpas paras".

Om dezelfde reden ook had de pasĕk (een dorpshoofd) van Klandis het recht, om telkens als in een zijner tempels hanengevechten werden gehouden, de lieden van Pakisan op te roepen, die dan een bepaald aantal hanen in het strijdperk moesten brengen, waarvan de desa Klandis, door het doen eener kleine heffing, voordeel trok. Zoo gebeurde het, dat de koebajan (een ondergeschikt dorpshoofd) van Pakisan op zekeren dag aan het hoofd zijner kramadesa's, elk aan een pikolan twee kooien met vechthanen meedragende, naar den tempel „poera Banoca", aan de zuidelijke grens van Klandis' desagebied, trok. De pasĕk van Klandis was bij het aangaan zijner weddenschappen zeer ongelukkig, telkens verloren zijne hanen den strijd tegen die van Pakisan's koebajan. Toen hij eindelijk al zijn geld kwijt was, stelde hij, met toestemming zijner desagenooten, een deel van het gebied der desa als inzet voor tegen eene betrekkelijk kleine geldsom van de tegenpartij. Drie malen werd zulks herhaald, het geluk bleef den lieden van Pakisan gunstig en zoo ver-

loor de desa Klandis haar recht op alle velden, die door lieden van Pakisan in cultuur waren gebracht en had deze desa een eigen gebied verkregen.

Het vorenstaande in het kort saamvattende is dus gebleken, dat elke desa haar eigen gebied heeft, waarvan de grenzen min of meer scherp zijn omschreven naar mate de nabijheid van andere desa's dit noodzakelijk maakt.

In Djambrana, waar veel prachtig bouwland is, doch dat slecht is bevolkt, hebben de desa's alleen vaste grenzen in de vlakte en aan de zeezijde; naar het noorden toe is de voorraad grond als het ware onbeperkt, doch niemand doet zich voor, die daarvan gebruik wil maken en de desa's laten zich eigenlijk aan geene andere gronden gelegen liggen dan die, welke door hare inwoners bebouwd worden.

In Boelèlèng daarentegen is de vooraad bouwgrond schaars in verhouding tot de behoefte der steeds toenemende bevolking, en zijn dientengevolge van de meeste desa's de grenzen scherp afgebakend. In vele streken is geen enkel stukje grond te vinden waarop niet de een of andere desa aanspraak maakt; zelfs met de boorden der rivieren en het strand der zee is dat het geval, zooals o. a. blijken kan uit de omschrijving der grens die in sommige desareglementen wordt aangetroffen, luidende „(het gebied strekt zich uit) ten noorden tot daar waar de golven breken (di ĕmpoegan ombaké)".

De grond blijft eenig en alleen toebehooren aan de goden, maar namens deze voeren de desa's daarover het beheer, elk binnen de grenzen, welke door den loop der zaken haar zijn aangewezen. De desa heeft over haar gebied de volle beschikking met uitsluiting van ieder ander die geen deel van de desa uitmaakt.

Ook de verplichtingen die uit dat absolute beschikkingsrecht moeten voortvloeien, aanvaardt de desa ten volle. Alles wat op haar gebied ten behoeve van den landsheer moet plaats hebben, neemt zij op zich; de personen van aanzien

die daarbinnen vertoeven, zijn gedurende dien tijd hare gasten; alle vreemdelingen staan, zoolang hun verblijf op het desagebied duurt, onder hare bescherming; zoo noodig wordt hun namens haar een onderkomen verleend; de goederen van waarde die zij bij zich hebben, neemt zij in bewaring; zij stelt zich aansprakelijk voor alles wat den vreemdelingen overkomt, vergoedt alle schade die hun mocht berokkend worden door diefstal of onachtzaamheid.

Ieder desaman zal het zijne plicht rekenen binnen het gebied der desa alles te doen wat door zijne bestuurders van hem verlangd wordt; hij gevoelt zich dáár mede aansprakelijk, doch, zoodra hij de grenzen van dat gebied is gepasseerd, rekent hij zich van alle verplichtingen ontslagen en kent zich zelven ook geen enkel recht toe; hij beschouwt zich in zeker opzicht als de gast van de desa waar hij zich bevindt, en wat onwil toeschijnt is vaak niets anders dan schroom. Zoo bijv., wanneer men op reis zijnde eenige kleine dienstverrichting opdraagt aan een persoon die toevallig passeert, als behulpzaam te willen zijn bij het overtrekken van eene rivier of het bestijgen eener hoogte, dan zal allicht aanvankelijk het weigerend antwoord luiden „pardon, ik hoor hier niet t'huis", waarmede hij wil zeggen, „ik ben geen ingezetene van de desa, op wiens gebied wij ons op het oogenblik bevinden, en ik acht mij niet verplicht, noch gerechtigd, hier iets te doen wat eigenlijk de taak is van die desa, waaronder ook gerekend wordt het verleenen van hulp aan degenen die ze noodig hebben".

Bij het vervoer van goederen aan den landsheer toebehoorende en alles wat verder te zijnen behoeve moet worden verricht, wordt hetzelfde principe gehuldigd en er moge ter vereenvoudiging door ons bestuur al eenige verandering daarin zijn aangebracht, de opvatting der inlanders heeft daardoor geene wijziging ondergaan, hetgeen direct blijkt, wanneer een onverwacht voorval zich opdoet, waarvan nog een enkel geval verhaald worde.

Eens met een klein vaartuig aan het zeilen zijnde langs

Bali's kust, ver van den zetel van ons bestuur, hadden wij te kampen met een dier zware stroomen die bij tijden op sommige plaatsen in dezen eilandengroep als een bandjir langs de kusten gaan. Toen ook de wind verflauwde was er geen kwestie van, zelfs met behulp der roeispanen, er tegen op te werken; de gelegenheid om voor anker te gaan was ook niet gunstig, zoodat niets anders overbleef dan het liehte vaartuig met behulp eener lange lijn langs de kust voort te trekken. De krachten der weinige opvarenden waren daartoe niet voldoende en de hulp moest wel worden ingeroepen der inwoners van de naastbij gelegen desa, welke met de meeste bereidwilligheid werd verleend, ofschoon het loopen voor de jaaglijn langs het koraal- en rotsachtige strand en het doorwaden der diepe kreekjes zeker geene aangename bezigheid was. Wij mogen op die wijze ongeveer een mijl gevorderd zijn, toen plotseling werd stilgehouden; de desalieden deelden mede, dat zij aan de grens van hun gebied waren gekomen en verzochten naar huis te mogen terugkeeren. Daar de gelegenheid op zee nog niet beter was geworden en de volgende desa ver van het strand af gelegen was, zoo werden geld noch goede woorden gespaard om heń te overreden ons verder te brengen, doch te vergeefs. Het was niet dat zij niet helpen wilden, want de lieden gaven ook toen nog van hunne goede gezindheid blijk door het aanbieden van eenige klappers en andere vruchten, waren ook volkomen bereid de aangrenzende desa te gaan waarschuwen, doch zij, evenals de bewoners van alle volgende desa's, wier gebied hier in smalle strooken langs het strand gelegen is, weigerden hunne hulp een stap verder te verleenen dan tot hunne grens, die zij overal aan het strand nauwkeurig bleken te kennen. Zij deden dat niet om reden zij opzagen tegen eenig meerder te verrichten werk, want alles te zamen genomen ging nu zeker twee of drie maal zooveel tijd verloren en werd veel meer werk verricht dan noodig geweest ware, doch zij meenden op het gebied van een andere desa niets te mogen verrichten buiten hare voorkennis.

Men vergeve deze wijdloopigheid, doch het was een zeer voornaam punt ten opzichte van het grondbezit, om helder in het licht te stellen, dat op die plaatsen van Bali waar de toestand zich op natuurlijke wijze heeft kunnen ontwikkelen, zooals tot nu toe in de gouvernementslanden vrij wel het geval is geweest, de desa beschouwd wordt als de volle beschikking te hebben over haar gansche gebied, zoowel over de daar gelegen gronden als wat daarop voorkomt, en dat zij tegenover dat genot de verantwoordelijkheid op zich neemt van alles wat er voorvalt en zich belast met de werkzaamheden, die er ten behoeve van den landsheer moeten plaats hebben.

HOOFDSTUK II.

COMMUNAAL BEZIT VAN BEBOUWDE GRONDEN.

De natuurlijke producten der gronden. De toestand in Oost-Boelèlèng. Periodieke verdeeling en verdeeling op onbepaalde tijden. De desa's Djoelah en Sëmbiran. Verschillende vormen van grondbezit op een zelfde desagebied. Een enkel geval van communaal bezeten sawahs. Hunne verdeeling.

Thans kan er toe worden overgegaan te omschrijven, op welke wijze door de desa's van het recht dat zij hebben op de gronden van hun desagebied wordt gebruik gemaakt.

Die gronden zullen kortheidshalve in het vervolg gezegd worden te zijn in „desabezit," zoolang het recht daarop door de geheele desa collectief wordt uitgeoefend.

De beschikking over die gronden behoort steeds plaats te hebben ten meesten voordeele van de ingezetenen der desa, echter zijn nergens vaste regelen voorgeschreven op welke wijze het beheer gevoerd moet worden. De regeling daarvan heeft in elke desa plaats gevonden overeenkomstig de eigen opvatting der belanghebbenden, of is overgelaten geweest aan den natuurlijken loop van zaken en daardoor is eene

groote verscheidenheid waar te nemen ten opzichte van den toestand waarin de gronden verkeeren, al naar mate van de verschillende omstandigheden die zich hebben voorgedaan.

Van de tot een desagebied behoorende gronden kon in de eerste plaats, wanneer zij met bosch bedekt waren, partij getrokken worden voor de verzameling van de daar voorkomende producten, hetzij om deze als voedsel dan wel tot huizenbouw of andere doeleinden te doen dienen. Meestal staat het elken inwoner der desa vrij zich zoo vele van die producten toe te eigenen als hij gebruiken kan, zonder daartoe aan iemand vergunning te behoeven te vragen, of daarvoor eenige betaling verschuldigd te zijn. Die gronden behooren met wat er op groeit aan de desa, doch alle inwoners vormen als het ware aanvankelijk te zamen één gemeenschap, wat den een voordeel aanbrengt, doet zulks middelijk ook den ander.

De inwoners van andere desa's hebben het recht niet om zich iets toe te eigenen van hetgeen zich daar bevindt, doch wanneer zij zich tot de desavereeniging of het desabestuur wenden om vergunning te vragen tot het verzamelen van zekere producten die op hun eigen desagebied niet voorkomen, of tot het kappen van hout aldaar, zoo zal dat, hetzij al dan niet tegen betaling, in den regel hun niet worden geweigerd, wanneer de voorraad zoo groot is, dat geen vrees behoeft te bestaan dat de desalieden zelven er ooit gebrek aan zullen krijgen. De desa's hebben echter het volste recht eene dergelijke vergunning te weigeren en zulks komt ook wel voor, hetgeen o. a. kan blijken uit de bepalingen van sommige desareglementen, wordende in dat van Pandji zelfs bepaald, dat elk persoon van elders afkomstig, die op haar gebied boschproducten verzamelt, moet worden gebonden en gestraft, en zoo hij zich daartegen verzet, gedood.

Wat betreft de bebouwing der velden kan in de eerste plaats worden opgemerkt, dat aanvankelijk elk inwoner der desa, lid der desavereeniging, hetzelfde recht had op die

gronden, namelijk om daarvan een gedeelte in gebruik te nemen, ten einde zich het noodzakelijke levensonderhoud te verschaffen.

Was er overvloed van gronden, dan nam dus een ieder daarvan zooveel hij noodig had en waar het hem het best gelegen kwam, bebouwde die gronden, genoot er een of meerdere jaren de vruchten van, al naar hij verkoos of de desavereeniging goed vond te bepalen, doch zoodra hij de bebouwing staakte, verviel van zelf die grond weer tot den staat van desabezit, waaraan hij alleen tijdelijk was onttrokken geweest.

Hoe de rechten der desalieden op door hen bebouwde gronden langzamerhand een vaster karakter hebben verkregen, en het tegenwoordig zoover is gekomen, dat voor verreweg de meeste bouwgronden van de afdeelingen Boelèlèng en Djambrana van dat desabezit niets meer is te bespeuren, zal later beschreven worden. Thans moet eerst de aandacht gevraagd worden voor eenige desa's in oost-Boelèlèng, waar ten aanzien van het grondbezit een bijzondere toestand wordt aangetroffen.

Het land gelegen ten oosten van de kaap Pondjok-batoe, bekend onder den naam van „dangin-Pondjok", draagt een geheel ander karakter dan het overige gedeelte van Boelèlèng en is daarvan gescheiden door eene woeste en onbewoonde streek. Het hangt daarentegen nauw samen met de desa's van het ten zuiden daarvan gelegen Batoergebergte, die ten opzichte van het grondbezit zeker ook merkwaardige bijzonderheden aan het licht zouden kunnen brengen, doch waartoe, helaas, het onderzoek zich niet kon uitstrekken, daar zij tot het onafhankelijke rijkje Bangli behooren.

Het zijn deze desa's van oost-Boelèlèng waar de band tusschen de verschillende inwoners nog het hechtst is, waar vreemdelingen zooveel mogelijk geweerd worden, althans geheel buitengesloten blijven van de regeling der desaangelegenheden.

Eene daarvan is Djoelah, eene desa die reeds sinds vele eeuwen bestaat. Het gebied dier desa is niet groot en de gronden, die eenigszins gunstig gelegen zijn, worden allen jaar in jaar uit bebouwd met djagoeng, katoen, peulvruchten en tabak. Het terrein is zacht glooiend, maar door gebrek aan bevloeiingswater kunnen geene sawahs worden aangelegd. Alle velden zijn geheel in desabezit gebleven en behooren dus aan alle inwoners collectief toe. Zij worden tusschen de leden der desavereeniging gelijkelijk verdeeld, doch eens om de tien jaren wordt alles weer bij elkaar gedaan en heeft eene nieuwe verdeeling plaats; het laatst gebeurde dit in 1886. In dien tusschentijd wordt er aan de verdeeling niet getornd; komen nieuwe leden in de desavereeniging, zoo moeten zij wachten tot de loopende termijn verstreken is, alvorens zij een aandeel in den bouwgrond kunnen krijgen, tenzij een of meer aandeelen nog beschikbaar zijn, dan wel door sterfte of andere oorzaak open komen, die dan door de nieuwelingen in gebruik kunnen genomen worden. De leden der desavereeniging, thans 127 in getal, zijn gerangschikt naar den duur van hun lidmaatschap. Iemand die in de desavereeniging wordt opgenomen, komt onder op de lijst te staan en schuift op naar gelang de boven hem staanden sterven of de desa verlaten. De verdeeling der gronden nu heeft als volgt plaats. Het bebouwde gedeelte van het desagebied wordt in kleine stukken verdeeld, zooveel mogelijk van gelijke grootte en wier aantal meer dan het dubbel bedraagt van dat der desaleden. Ieder mag dan op zijne beurt daarvan een veld uitkiezen, de leden van het desabestuur, dat zijn daar degenen die het langst het lidmaatschap bekleed hebben, het eerst en zoo vervolgens, zoodat hij die het kortst lid van de vereeniging is geweest, het laatst aan de beurt komt. Bij het uitkiezen van het tweede veld, wordt juist de omgekeerde volgorde in acht genomen als de eerste keer, doende dan de leden van het bestuur het laatst eene keuze. Van de gronden die na deze verdeeling nog overblijven, dat zijn natuurlijk de allerslechtste,

kunnen de leden der desavereeniging ook een deel in bewerking krijgen tegen betaling eener geringe som aan de kas der vereeniging, in afwachting dat nieuwbijkomende leden ze komen reclameeren.

De klapper- en lontarboomen gaan in deze verdeeling niet mee, zij blijven het eigendom van hem die ze geplant heeft. Andere vruchtboomen volgen bij de verdeeling den grond, waarop zij staan. Hieraan wordt het toegeschreven, dat in deze streek zoo weinig vruchtboomen voorkomen. Opvallend is het bijv., dat op dit desagebied bijna geen soemagaboomen (de soemaga is een kleine sinaasappel) worden aangetroffen, met welken aanplant in de aangrenzende desa's goede zaken worden gemaakt, want één boom levert jaarlijks voor eene waarde van 5 à 6 rijksdaalders aan vruchten op. Ook heeft, de elke tien jaren hernieuwde verdeeling der velden hier een slechten invloed op de bewerking van den grond, in welk opzicht deze desa ten achteren staat bij andere desa's in dezelfde streek gelegen. Djoelah is trouwens de eenige desa in de afdeelingen Boelèlèng en Djambrana waar communaal bezit met periodieke verdeeling voorkomt.

Het ontstaan dezer gewoonte is waarschijnlijk daaraan toe te schrijven, dat de vroegere inwoners gemeend hebben op die wijze het belang van allen het best te behartigen, door niet alleen te zorgen, dat te allen tijde ieder inwoner grondbezitter was, maar ook dat zooveel mogelijk de waarde van ieders aandeel even groot bleef. Djoelah is eene onderwetsche desa, de voorvaderlijke gewoonten en instellingen worden er zeer streng in acht genomen en deze zijn het, die een hinderpaal in den weg hebben gesteld aan het zich scherper afscheiden van de individueele rechten der bewoners, hetwelk anders reeds lang had moeten plaats vinden, vooral in eene desa waar de hoeveelheid bouwgrond in verhouding tot het aantal inwoners gering is. De nadeelen van de tienjaarlijksche verdeeling doen zich wel gevoelen, zooals boven reeds bleek, doch nog niet sterk genoeg om de kracht der gewoonte, die zich verzet tegen alle verandering in den bestaanden toe-

stand, geheel te breken. De bepaling dat de klapper- en lontarboomen blijven behooren aan degenen die ze geplant hebben, kan reeds als eene eerste concessie aan het individueele bezit beschouwd worden.

Komt periodieke verdeeling der bouwgronden slechts in deze ééne desa voor, op meerdere plaatsen in deze streek blijven de gronden, ook nadat zij reeds in vaste bebouwing zijn gebracht, het eigendom der geheele desa, doch het gebruiksrecht is vaster, daar alleen bij gebleken noodzakelijkheid eene nieuwe verdeeling der gronden plaats heeft. Dit is o. a. het geval in de desa Sĕmbiran, waarbij thans moet worden stilgestaan, hetgeen tevens de gelegenheid zal verschaffen met eenige andere vormen van grondbezit in kennis te komen, daar het gebied dezer desa veel grooter is en ten aanzien van terrein en bebouwing meer verscheidenheid aanbiedt dan Djoelah.

Wanneer men, laatstgenoemde desa verlaten hebbende, in westelijke richting langs den grooten weg rijdt die Boelèlèng van oost naar west doorsnijdt, dan ziet men reeds spoedig boven op den kam van het lage gebergte eenige boschjes klapper- en lontarpalmen zich afteekenen tegen de blauwe lucht, die het vermoeden wettigen dat daar, te midden van dat bergland, zoo woest en verlaten van aanzien, menschelijke woningen te vinden zullen zijn. Dit is werkelijk het geval; even bewesten Patjoeng den grooten weg verlatende, brengt een uur rijdens ons langs een steil en steenachtig bergpad in de desa Sĕmbiran. Deze desa heeft eene zekere vermaardheid in Boelèlèng, welke zij daaraan heeft te danken dat, naar men wil, zij eene der weinige plaatsen is waar het Hindoeisme zich niet of slechts weinig heeft doen gelden, en waar dus gelegenheid bestaat kennis te maken met directe afstammelingen van de oorspronkelijke bewoners van Bali. Dit wordt afgeleid uit de omstandigheid, dat hunne taal veel verschilt van die der andere Balineezen en dat ook hunne gewoonten betreffende de meest ingrijpende gebeurtenissen

van het familieleven, bij huwelijk, sterfgeval, etc., zeer afwijken van die welke elders in zwang zijn. In hoeverre hieruit nu ook werkelijk blijkt, dat men bij hen met de ur-Balineezen te doen heeft, is moeielijk uit te maken zoolang niet eene grondige studie van hunne taal en de exploratie der nog grootendeels onbekende, achter deze desa gelegen, tot Bangli behoorende landen, meerdere bijzonderheden aan het licht zullen hebben gebracht.

Een onderzoek naar het grondbezit aldaar is niet van belang ontbloot, want zooveel is zeker, dat de inwoners zich buiten hooge noodzakelijkheid niet in aanraking stellen met hunne elders wonende landgenooten, dat nimmer lieden uit andere streken zich daar gaan vestigen en dat de voorvaderlijke zeden en gebruiken er zeer in eere worden gehouden, blijkende ook uit den eerbied voor de dewa's en den grooten invloed die deze uitoefenen op het dagelijksch leven der desalieden. Zij hebben verboden het huwelijk tusschen neef en nicht op straffe van verbanning uit de desa. Zij ook hebben verordend, dat zoodra iemand vijf dochters heeft, en geen zoon, hij niet alleen ophoudt lid van de desavereeniging te zijn, maar zelfs de desa moet ontruimen, totdat hij het geluk heeft dat zijne vrouw hem een zoon schenkt, welke zonderling klinkende bepaling wellicht samenhangt met de omstandigheid, dat de mannen, door den zwaren veldarbeid die van hen gevorderd wordt, geen hoogen leeftijd bereiken, zoodat steeds het getal vrouwen in deze desa dat der mannen verre overtreft. Ook zien de goden niet gaarne, dat door de desalieden weelde wordt ten toon gespreid en hebben daarom het dragen van alle sieraden van edel metaal verboden. Bovenal echter hebben zij zich verdienstelijk gemaakt door het gebruik van opium te verbieden, welk verbod trouw wordt opgevolgd en geen opiumkit is in de desa behoeven te verrijzen, geen Chinees, die ongeluksbode voor het desavolk, wendt ooit daarheen zijne schreden.

Zoude wellicht de zorg om het heulsap en zijne verspreiders uit de desa te weren ook oorzaak zijn van een ander

verbod, nl. om koffie te planten, waartoe overigens de gelegenheid gunstig genoeg is? Zooveel is zeker, dat de tempelbeambten, naar hun voorgeven door de godheid geïnspireerd, er zich steeds met hand en tand tegen verzet hebben, dat die cultuur ingang vond. Toen een tiental jaren geleden eenige der desalieden, door de hooge koffieprijzen verlokt, er toch toe overgingen die cultuur te drijven, kwam het den bestrijders zeer te stade dat die lieden kort daarna ziek werden, blijkbaar, naar de algemeene opinie, eene bestraffing hun door de goden toegedicht. De plantsoenen zijn toen omgekapt en thans behoort geen enkele koffieboom meer aan een inwoner van Sëmbiran. De eenigen die nog op gebied dier desa koffie planten, zijn het districtshoofd van Bondalëm, wien de desalieden om de hooge positie die hij inneemt, de vergunning daartoe niet hebben durven weigeren, en eenige zijner gunstellingen.

Het gebied dezer desa strekt zich uit van de zee af tot ver in het gebergte en bevat velerlei soorten van gronden, hetgeen oorzaak is, dat de aard der rechten, die daarop door individuën worden uitgeoefend, in den loop der tijden een verschillend karakter hebben aangenomen, hoewel aanvankelijk ook hier alle gronden gelijkelijk in desabezit waren en toenmaals de leden der vereeniging er allen evenveel aanspraak op konden doen gelden.

Deze oorspronkelijke toestand is het best bewaard gebleven in de ver landwaarts in gelegen streken, waar het terrein bergachtig is en ravineus. De hellingen der bergen en ravijnen, mits niet te steil, zijn ook voor bebouwing geschikt, doch voorshands slechts voor eene extensieve cultuur. Wanneer die velden een jaar beplant zijn geweest, moeten zij negen jaren met rust worden gelaten; eerst dan zijn zij weer zoodanig met houtgewas begroeid, dat na de verbranding daarvan een nieuwe bouwkruin wordt verkregen, voldoende om aan de aanplantingen een zoodanigen wasdom te verzekeren, dat de moeite aan de ontginning verbonden beloond

wordt. Op deze gronden worden bergrijst en djagoeng, geene vruchtboomen, aangeplant, noch wordt er op andere wijze eenig kapitaal in gestoken, waarom de tijdelijke bebouwers er ook geen belang bij hebben vaste rechten op die gronden te vestigen. Zij zijn het onverdeelde eigendom der desavereeniging, die ze in tien perceelen heeft gesplitst en elk jaar aanwijst welk perceel aan de beurt is om bewerkt te worden. Ieder die wil kan zich aanmelden om aan de ontginning deel te nemen; zijn er, in verhouding tot de uitgestrektheid van het perceel, te veel liefhebbers, dan wordt door het dorpsbestuur in der minne eene regeling getroffen. Wanneer de zaak zoover gevorderd is, treedt dadelijk het streven op den voorgrond om een elk de volle vruchten te laten plukken van zijn eigen arbeid, want nog vóórdat met de ontginning een aanvang is gemaakt, vóórdat een enkele boom is gekapt, wordt de grond door de aandeelhebbers onder elkaar verdeeld, en dan heeft verder een ieder voor zijn eigen aandeel te zorgen. Met den afloop van den oogst vervalt ook de verdeeling, en het geheele grondstuk komt terug aan de desa, om door deze op nieuw negen jaren lang ter vruchtbaarmaking aan de natuur te worden overgelaten.

Tot een ander soort van gronden behooren die welke langs het strand gelegen zijn, wel is waar op verren afstand van de desa, doch desniettegenstaande zijn zij voor de bewoners de belangrijkste, dewijl de gunstige gesteldheid van het terrein de bewerking gemakkelijk maakt, en de vruchtbaarheid van den grond de gelegenheid openstelt, om er met goed gevolg elk jaar djagoeng en andere voedingsgewassen te planten.

Met onderling goedvinden is bepaald, dat alle leden der vereeniging als zoodanig het genot zullen hebben van een deel van dien grond ter compensatie van de verplichtingen, die aan het desaschap verbonden zijn, terwijl ook, dit is zeer opmerkelijk, een gelijk aandeel in die gronden wordt toegekend aan de vrouwen der desaleden. Ten einde een ieder aan te moedigen in het streven om door goede cultuur-

wijze en het planten van vruchtboomen den grond zooveel mogelijk in waarde te doen stijgen, is besloten de verdeeling eens en voor goed te doen plaats hebben, zoodat een ieder tot aan zijn dood het genot behoudt van denzelfden grond, tenzij het, door het toenemen van het aantal desaleden, noodzakelijk wordt eene nieuwe verdeeling te doen plaats hebben en elks aandeel in te krimpen. Bij eene dergelijke gelegenheid worden echter steeds een aantal stukken van den grond in petto gehouden voor de jongelieden, die in het huwelijk tredende tot de desavereeniging toegelaten moeten worden, ten einde niet te spoedig genoodzaakt te zijn tot eene nieuwe verdeeling over te gaan. Sterft een der echtgenooten, zoo vervalt diens aandeel weer aan de desa en de overblijvende behoudt slechts het zijne of hare, doch behoeft dan voortaan ook maar voor een half aandeel van de verplichtingen, welke op het desaschap rusten op te komen. Elke weduwe is dus grondbezitster, eene omstandigheid die het hertrouwen bevordert. De desa breidt zich dan ook voortdurend uit, en het is wel eens noodzakelijk geweest tot eene inkrimping der aandeelen over te gaan, hoewel de rechten der gebruikers toch beter verzekerd zijn dan in Djoelah met hare tienjaarlijksche herziening.

Deze gronden mogen natuurlijk niet verkocht worden, alleen kunnen de gebruiksrechten daarop worden verpand, hetgeen echter niets te kort doet aan het recht der desa in het algemeen. Komt de pandgever te sterven of verlaat hij de desa, dan is de pandnemer alle rechten op dien grond kwijt en de desa heeft er weer de beschikking over.

De inwoners van Sömbiran, er werd reeds de aandacht op gevestigd, zijn, dank zij hunne matigheid, gedeeltelijk ook ten gevolge van de moeielijke omstandigheden waaronder zij hun levensonderhoud moeten verdienen, een nijver volk, en aan hun verlangen om in de anders verloren uren, of wanneer het weer hen belette zich naar de verder af gelegen bouwgronden te begeven, toch nuttig werkzaam te zijn, heeft waarschijnlijk eene derde categorie van gronden hare bebouwing te danken.

Zijn toch in het algemeen de gronden in het gebergte, wanneer alles aan de natuur wordt overgelaten, slechts geschikt om eens in de tien jaren beplant te worden, de desalieden zagen daarom niet voorbij, dat zij wel voor verbetering vatbaar waren, mits er meerdere zorg aan besteed werd, door goede bewerking en bemesting. Niemand was echter genegen daartoe over te gaan, zonder er zeker van te zijn zelf de vruchten van dien arbeid te zullen plukken, en zoo kwamen eenige personen er toe zich tot de desavereeniging te wenden, met het verzoek kleine in de nabijheid der desa gelegen stukken grond aan hen af te staan, om daarover vrij te mogen beschikken zoolang zij dat zouden wenschen. De andere desaleden zagen in, dat op die wijze veel meer profijt van dien grond getrokken zoude worden dan vroeger het geval kon zijn, hetgeen middellijk ook ten voordeele van de geheele desa zoude strekken, weshalve er geen bezwaar in gezien werd de volle beschikking over dien grond voor onbepaalden tijd aan de aanvragers af te staan. Het gegeven voorbeeld werd door meerderen gevolgd, en dientengevolge is de desa tegenwoordig omgeven door een breede strook tot tuin aangelegde gronden, die aan bepaalde personen toebehooren en waarmede de desa zich niet meer bemoeit.

Hier en in andere desa's van oost-Boelèlèng worden dergelijke gronden, waarop individuën vaste rechten uitoefenen, aangeduid met den naam van „palak", een woord dat in midden- en west-Boelèlèng niet bekend is, doch, naar het schijnt, wel in Bangli, althans een der desa's van dat rijk draagt den naam van „Palak-tiing".

In de desa Sĕmbiran, met hare primitieve bevolking en waar het minst vreemde invloeden hebben gewerkt, zijn dus drie stadiën waar te nemen in de ontwikkelingsgeschiedenis der rechten, die door individuen worden uitgeoefend op de gronden behoorende tot het gebied der desa, die zij bewonen. De beste gronden, die elk jaar beplant kunnen worden, zijn door de desavereeniging gereserveerd om tot vergoeding te dienen voor de verplichtingen die op hare leden rusten; het streven

is echter om aan de aandeelhebbers zooveel mogelijk vastheid te verzekeren van hun gebruiksrecht, door niet dan in de uiterste noodzakelijkheid tot eene nieuwe verdeeling over te gaan.

De gronden geschikt voor gagabouw kunnen maar eens om de tien jaar beplant worden, na den oogst heeft negen jaren lang niemand bij die gronden eenig belang en daarom is de desa er de beheerster van; zoodra echter de gronden beplant zullen worden, krijgt elk persoon die er aan deelneemt, zijn bepaald aandeel.

De van nature slechtste gronden, eindelijk, zijn aan bepaalde personen in voortdurend gebruik afgestaan, daar anders geene liefhebbers zich zouden opdoen om ze te bebouwen.

Het ontstaan dier verschillende vormen van bezit, is toe te schrijven aan het verschil in gesteldheid en bestemming der gronden, doch bij alle drie is in meerdere of mindere mate de neiging op te merken tot het meer geprononceerd worden der rechten door de individuën op den grond uitgeoefend en tot het op den achtergrond geraken der rechten aan de desabewoners collectief toekomende.

Althans is dit het geval in de desa's die zich ontwikkelen, waar het bevolkingscijfer toeneemt en welvaart heerscht. Wanneer het tegendeel het geval is, dan hebben de rechten der individuën de neiging om te niet te gaan en zich weer op te lossen in die der desa.

Als voorbeeld daarvan kan gewezen worden op de mede in deze streek gelegen desa Madènan. Naar luid der overlevering was zeer langen tijd geleden, de desalieden meenen dat er reeds zes geslachten over heen zijn gegaan, al de grond in individueel bezit der toenmalige bewoners. Toen werd de desa echter door hevige ziekten geteisterd, zoodat van de mannelijke bevolking slechts zeven personen overbleven en dit geringe aantal was niet voldoende om het geheele desagebied in bewerking te houden. De overlevenden eigenden zich van de gronden der gestorvenen zooveel toe als zij gebruiken konden, zoodat zij meer hadden dan ooit te voren het geval was geweest; de overige grond werd

weder beschouwd als dessabezit en dit is zoo gebleven tot op heden, niettegenstaande voor de bebouwing van vele dier gronden zich later op nieuw gegadigden hebben aangemeld.

De toestand in de dessa's Djoelah en Sëmbiran is hier uitvoerig vermeld, ten eerste uit hoofde van hun ouden oorsprong en de waarschijnlijkheid dat zij het minst aan vreemde invloeden zijn blootgesteld geweest, ten andere omdat de laatste dessa een der weinigen is, alwaar gagabouw met daarop volgende braaklegging der gronden plaats heeft, en voorts om het eigenaardige van het voorkomen van gronden die, hoewel in jaarlijksche bebouwing zijnde, toch nog in dessabezit zijn gebleven, met verdeeling dier gronden tusschen alle leden der dessavereeniging, hetzij periodiek, hetzij op ongeregelde tijden.

Deze toestand wordt in Djambrana in het geheel niet aangetroffen en komt in Boelèlèng slechts in een viertal dessa's voor, die allen in het oostelijk gedeelte dier landstreek gelegen zijn, met name te Djoelah, Patjoeng, Bangkah en Sëmbiran.

In alle deze dessa's zijn het in jaarlijksche bebouwing zijnde tegalgronden, welke communaal worden bezeten. Sawahs treft men er niet aan, daar het voor den aanleg daarvan benoodigde bevloeiingswater ontbreekt. Communaal bezit van sawahs wordt ook elders niet aangetroffen, daar, zooals later zal worden aangetoond, de aanleg van sawahs op initiatief der bevolking, steeds gepaard moet gaan met het ontstaan van sterk geprononceerde individueele rechten.

Slechts één uitzondering komt op dien regel voor, en wel in Klandis, eene zeer oude dessa van Boelèlèng, die vrij afgezonderd in het gebergte gelegen is. Ten gevolge dier afgezonderde ligging en de moeielijkheden waarmede de dessaleden tot voor korten tijd gedurende de grensoorlogen tusschen Boelèlèng en Bangli steeds te kampen hadden om zich staande te houden, is de aansluiting tusschen hen zeer nauw gebleven, worden de oude instellingen daar bijzonder in eere gehouden en wellicht staat het daarmede in verband, dat eene

zekere uitgestrektheid sawahs, die volgens het verhaal van den pasĕk (dorpshoofd) vroeger door alle desalieden te zamen zijn aangelegd, thans nog in desabezit zijn. Die sawahs liggen in eene vlakte op ruim een uur afstand van de desa en de weg daarheen is zeer steil. Dit neemt niet weg, dat in den regel de lieden van Klandis al een heelen tijd gewerkt hebben, als de eigenaars der omliggende velden, die inwoners zijn der vlak in de buurt gelegen desa Pakisan, waar het opiumverbruik reeds meer is doorgedrongen, pas op het veld verschijnen. 's Avonds keeren de lieden van Klandis naar huis terug, doch zij werken slechts om den anderen dag op de sawahs om hun vee te sparen.

Alle kramadesa's (de gewone leden der desavereeniging), thans 24 in aantal, hebben recht op een aandeel in die sawahs, de sampingans (buitengewone leden) niet.

Nadat de aandeelen, die de ambtsvelden vormen van eenige leden van het dorpsbestuur, zijn afgezonderd, wordt de rest tusschen de kramadesa's, waaronder ook weer de bestuursleden voorkomen, verdeeld. Bij de verdeeling is aan niemand eenig voorrecht toegekend. De pasĕk begint met de sawahs, die allen in één blok liggen, zoo gelijk mogelijk in 24 aandeelen te verdeelen, hetgeen vergemakkelijkt wordt, doordat er midden door heen een pad loopt. Heeft dit plaats gehad, dan roept hij alle deelgerechtigden op het veld bijeen en begint met het eerste stuk in veiling te brengen. Doet zich meer dan een liefhebber daarvoor op, zoo wordt er een stuk afgenomen, juist zóó groot dat nog slechts één persoon genegen is er voor zijn aandeel genoegen mede te nemen, en dat wordt hem dan ook toegewezen. Vervolgens wordt op dezelfde wijze gehandeld met het tweede stuk; doet zich bijv. daarvoor nu geen enkele liefhebber op, dan wordt er zooveel van de aangrenzende nog niet toegewezen sawahs bijgevoegd, dat iemand het voor zijn aandeel verlangt. Zoo gaat men door tot het einde toe en niemand heeft dus reden tot ontevredenheid; heeft de pasĕk eene onjuistheid begaan bij de verdeeling, dan worden op die wijze de desalieden

zelven in de gelegenheid gesteld die fout te corrigeeren door in de beste streek de aandeelen in te korten, ze te vergrooten waar de groud van minder kwaliteit is. Wel is waar moet één hunner genoegen nemen met het veld, dat het laatst aan de beurt komt, doch hij heeft dat aan zich zelven te wijten, daar hij zich niet eer voor een ander aandeel heeft aangemeld.

De verdeeling blijft onveranderd zoo lang in het aantal kramadesa's geen wijziging komt. Neemt dat aantal toe, dan heeft eene nieuwe verdeeling plaats op de bovenaangegeven wijze. Zijn ten gevolge van overlijden tijdelijk eene of meerdere sawahs vacant, dan worden deze ter bewerking aan anderen gegeven, die de verplichting op zich nemen de helft van de opbrengst af te staan ten voordeele van de desagemeenschap.

Volledigheidshalve is van dit geval van communaal bezit van sawahs melding gemaakt, doch de uitgestrektheid daarvan is zeer gering en het is een geheel op zich zelf staand feit, dat ten opzichte van den algemeenen toestand geen gewicht in de schaal legt, een feit dat zich tot op heden heeft kunnen bestendigen tengevolge van den primitieven toestand in die desa, waar de behoeften gering zijn, slechts weinig geld in circulatie is en bij de bewoners dus niet zoo licht het verlangen zal ontstaan door verkoop of verpanding hunne gronden te kunnen vervreemden.

HOOFDSTUK III.

FAMILIEBEZIT.

Het ontstaan van het familiebezit en bedoeling daarvan. Verbrokkeling van het familieërfdeel. Oorzaken van het ontaarden van het familiebezit. Het doel, waarmede het is ingesteld, wordt niet bereikt.

Het streven dat in streken waar goede bouwgronden schaars

zijn in den eersten tijd na de oprichting der desa's, steeds is waar te nemen, om het genot van die gronden binnen hun gebied gelegen bij voortduring te verzekeren aan de inwoners zelven, met buitensluiting van vreemdelingen die zich er later mochten komen vestigen, heeft in sommige desa's, waar het aantal leden der vereeniging van oudsher vast bepaald is geweest, een anderen vorm aangenomen dan de bovenbeschrevene. In de plaats van het communaal bezit der bebouwde gronden, is daar het familiebezit gevestigd geworden.

Om in het licht te stellen hoe deze wijze van bezit is ontstaan, zal het 't gemakkelijkst zijn ons te bepalen tot eene enkele desa, waar zij thans nog voorkomt, bijv. Koeboetambahan, welke als type kan worden aangenomen.

Ten gevolge eener catastrophe spatte eenige eeuwen geleden de desa Boelihan uiteen. Een 38 tal van de bewoners dier desa zochten eene andere woonplaats en vonden die in de nabijheid der zee, welke plaats den naam van Koeboetambahan verkreeg. Zij werden tot die streek aangetrokken door de daar aanwezige voor bebouwing geschikte gronden, waarvan de beste dadelijk verdeeld werden tusschen de 38 leden der nieuw opgerichte vereeniging, met de bepaling dat, zoo een hunner kwam te overlijden, de oudste zoon in zijne plaats zou treden of, zoo hij geen zoon had, de naaste bloedverwant in de mannelijke linie. De bedoeling hiervan was een onvervreemdbaar familiegoed te creëeren, waarvan de opbrengst voldoende zoude zijn om ruimschoots in de behoeften van elk lid der vereeniging en van zijne nakomelingschap te voorzien.

De desavereeniging is door alle tijden heen blijven bestaan op den zelfden grondslag als zij werd opgericht; de 38 personen die tegenwoordig leden zijn van de vereeniging, zijn de afstammelingen, meerendeels in de rechte linie, van de oprichters; niettegenstaande honderde nieuwe gezinnen zich bij hen zijn komen aansluiten, hebben zij nog steeds het beheer over de desa en haar gebied; „en corps" optredende

zijn zij daar nagenoeg oppermachtig en alleen gehoorzaamheid verschuldigd aan den soeverein, dien zij zelven mede hebben verkozen.

Van belang is het te achten na te gaan, of ook het denkbeeld om aan de families der desaleden het bezit van het grootste deel der bouwgronden en daarmede een voortdurend welvaren te verzekeren, tot verwezenlijking is gekomen.

In de eerste tijden na het treffen dezer regeling is voorzeker het doel daarmede bereikt geworden; en ook nog langen tijd daarna, toen de oorzaken van haar ontstaan, die boven werden vermeld, nog voortwerkten, heeft zij stand gehouden. Daartoe moest ook bijdragen de eerbied, dien de desalieden hebben voor de instellingen hunner vaderen, hun afkeer van alle veranderingen, zoolang die niet dringend noodzakelijk geworden zijn. De familie's uit de oprichters der vereeniging voortgesproten, bleven langen tijd vereend; elke familie bewoonde haar door een hoogen kleimuur van de buitenwereld afgezonderd erf en zoo lang mogelijk werd voortgegaan ook aan de nieuwe huisgezinnen, die zich vormden, daarbinnen eene plaats af te staan. De werkbare mannen bearbeidden te zamen het voorvaderlijk erfdeel, de oogst werd in de gemeenschappelijke schuren binnengebracht, waaruit ieder putte naar zijne behoefte.

Langen tijd ging dit goed, doch ten laatste breidden vele familie's zich zoodanig uit, dat het voor de leden daarvan onmogelijk werd, hoe zeer zij zich ook wat plaatsruimte betrof, wilden behelpen, op één erf bij elkaar te blijven en toen het noodzakelijk was geworden uiteen te gaan en afzonderlijke huishoudens op te zetten, moesten van zelf ook de goederen, en daaronder de gronden, verdeeld worden.

Dit heeft meest altijd bij minnelijke schikking plaats gehad, met inachtneming van de hoegrootheid van het gezin dat ieder had en het aantal personen aan wie voorts nog den kost moest worden gegeven, als slaven, pandelingen,

etc. Waren alle familieleden het er over eens geworden, dan werd de getroffen schikking op de eerstvolgende vergadering aan de goedkeuring der gezamenlijke desaleden onderworpen, die in den regel hunne toestemming niet weigerden, mits het hoofd der familie de verklaring aflegde, dat hij zich te allen tijde verantwoordelijk stelde voor het getrouw nakomen der verplichtingen, die op het lidmaatschap der desavereeniging rusten, dewijl het genot dier gronden ook in zekeren zin als eene vergoeding daarvoor wordt beschouwd.

Dit was dus reeds eene aanleiding dat het familiebezit verbrokkeld werd, maar toch had het zijn karakter niet verloren zoolang die gronden onvervreemdbaar bleven, zooals bij de verdeeling uitdrukkelijk door de desavereeniging was overeengekomen.

Aanvankelijk hadden dan ook geene transacties ten opzichte dier gronden plaats; zij werden alleen begeerd om de gelegenheid, die zij den menschen aanboden hun arbeid nuttig aan te wenden en daardoor in hun levensonderhoud te voorzien. Het eenige geld dat in omloop was, bestond in de van China aangevoerde duiten, en ook deze waren zeer schaars, ten gevolge waarvan de desalieden zich gewoonlijk bepaalden tot ruiling van verschillende levensbehoeften. In lateren tijd echter werden de behoeften der menschen grooter en hebben vele andere oorzaken er toe bijgedragen om de instelling van het familiebezit te ondermijnen.

In de eerste plaats hebben wij hier het oog op de invoering en de later gevolgde sterke uitbreiding van het opiumverbruik, vooral ten gevolge van de bemoeiingen der Chineezen. De energie der menschen nam daardoor af, hunne behoeften daarentegen werden grooter, niets natuurlijker dan dat zij zoodoende verarmden en dat den minst gegoeden onder hen ten slotte geen andere uitweg openbleef, dan een deel der weinige goederen die zij bezaten van de hand te zetten.

De tweede omstandigheid, die in deze desa haar invloed

heeft doen gelden op den aard van het grondbezit, is de invoering der rijstcultuur op geirrigeerde velden. Bij de stichting der desa was deze cultuurwijze waarschijnlijk nog niet bekend, waren althans in deze streek nog geene sawahs aangelegd, want steeds wanneer in het dorpsreglement over de velden der desaleden gehandeld wordt, is alleen sprake van tegalvelden Door den invoer der rijstcultuur op geirrigeerde velden is ten eerste de vroeger plaats gehad hebbende verdeeling der gronden zeer ongelijk geworden, want kon bijv. na den aanleg der leiding het eene aandeel geheel bevloeid worden, van een ander aandeel waren de gronden daartoe te hoog gelegen, zoodat een der doeleinden waarmede de instelling van even groote onvervreemdbare aandeelen in de beste gronden der desa voor alle leden der vereeniging in het leven was geroepen, het zooveel mogelijk onder hen doen voortbestaan van gelijkheid, toch reeds niet meer werd bereikt. Daarbij was meer geld in omloop gekomen en stegen de gronden, zoowel door de toename hunner productiviteit, die een gevolg was der bevloeiing, als door den aanwas der bevolking, voortdurend in waarde, werd de verleiding om ze van de hand te zetten in tijden van geldverlegenheid hoe langer hoe grooter.

Door het zich uitbreiden van het aantal huisgezinnen in elke familie waren voorts de grondaandeelen gaandeweg kleiner geworden, hetgeen niet voldoende werd opgewogen door het intensiever worden der cultuurwijze en daar de veldarbeid nagenoeg het eenige middel van bestaan der meeste desalieden uitmaakte, geraakten velen allengs in minder gunstige omstandigheden. Daarbij, zooals gezegd is, namen de behoeften toe, en, wanneer eens onvoorziene tegenspoed werd ondervonden of groote uitgaven op een gegeven oogenblik moesten gedaan worden, dan was de verlegenheid groot. Hoe moesten de armen onder de desalieden aan geld komen wanneer bijv. een familielid gestorven was en voor hem het verbrandingsfeest gevierd moest worden? Hunne eenige bezitting van waarde bestond in hunne gronden en meermalen

werd met aandrang bij de desavereeniging het verzoek voorgedragen deze te mogen verkoopen of verpanden.

De desavereeniging heeft, gedrongen door de omstandigheden, toen een middelweg ingeslagen en bepaald, dat het verbod aan hare leden om gronden van hun erfdeel te verkoopen zoude gehandhaafd blijven, doch dat zoude toegestaan zijn ze te verpanden (měngadéang). Het bezit der gronden gaat daarbij tijdelijk aan den geldschieter over, die er ook alle voordeelen van trekt, doch de verpander heeft na elken oogst het recht de gronden in te lossen voor dezelfde som, als die hij er voor gekregen heeft, zonder bijbetaling van rente, dewijl als zoodanig gerekend wordt het vruchtgebruik van den grond, gedurende den tijd, dat deze in handen is geweest van den geldschieter.

De tijdelijke vervreemding der gronden mocht nooit plaats hebben, alvorens in elk bijzonder geval de toestemming van de desavereeniging was verkregen en het hoofd der familie, tot wier erfdeel de grond behoorde, had verklaard, zich steeds verantwoordelijk te blijven stellen voor de verrichting der volle op dat aandeel rustende verplichtingen.

Op die wijze is met vele gronden gehandeld. Er worden familie's genoemd, wier voorvaderlijk erfdeel successievelijk voor meer dan drie duizend gulden is beleend geworden, welke som voor inlanders zoo ontzachelijk hoog is, dat gerust kan gezegd worden, dat het bezit voor goed op den geldschieter is overgegaan.

In Bondalěm is de desavereeniging er daardoor toe gekomen een stap verder te gaan en ook verkoop van familiegronden toe te staan, maar ook alleen onder het bezwarende voorbehoud, dat hierboven bij de verpanding werd vermeld; eene uitzondering is gemaakt voor de leden van het desabestuur, wien de vergunning tot vervreemding hunner gronden niet is verleend, om ten minste te voorkomen, dat deze geheel tot armoede zouden vervallen.

Vele der 38 personen die thans de desavereeniging te Koeboetambahan vormen, zijn tengevolge van de verpanding

hunner gronden arme lieden geworden, die alleen de lasten van het lidmaatschap torschen en voor wie de lusten, er oorspronkelijk aan verbonden, verloren zijn gegaan door de verkwisting of de zorgeloosheid van hen zelven of hunne voorvaderen.

Zoo zien wij dus, dat de bevoorrechting van sommige families ten aanzien van het grondbezit niet de gewenschte uitwerking gehad heeft; hun is de voortdurende welgesteldheid, die men meende aan hen te verzekeren, ontgaan, en zij zijn ten langen laatste eer in ongunstiger, dan in gunstiger omstandigheden geraakt, in vergelijking met hunne desagenooten.

In eenige andere desa's, met name te Soewoeg en Tënaon. is oorspronkelijk ook familiebezit gevestigd geworden op den grondslag als boven werd omschreven, en gedeeltelijk bestaat het daar nog. Ook in deze desa's heeft men ten laatste geen weerstand kunnen bieden aan den drang door sommige familie's uitgeoefend om vergunning te krijgen hunne gronden te vervreemden; deze mogen tegenwoordig dan ook zoowel verkocht als verpand worden, doch de verstandige bepaling is daar gemaakt, dat met het genot dier gronden ook de verplichtingen (hoofdzakelijk ten aanzien van het onderhoud der tempels en de bestrijding van uitgaven ten dienste der goden) op den nieuwen verkrijger zouden overgaan, zoodat de leden der vereeniging met het verlies der hun toegekende voorrechten ook van de daaraan verbonden lasten ontheven werden.

Die gronden kunnen dus worden beschouwd als te zijn belast met eene erfdienstbaarheid.

Wij hebben hierboven steeds gesproken van „familiebezit", doch na de lezing van het daaraan voorafgaande over de rechten der desavereeniging op haar gebied in het algemeen, zal het duidelijk zijn, dat met dien term alleen bedoeld wordt het recht aan de familie toegekend om van die gronden het voordeel te genieten, later uitgebreid met de bevoegd-

heid om over de vruchten van den daaraan besteeden arbeid door verpanding of verkoop te beschikken, ook al zijn die vruchten nog aan den grond verbonden.

Familiebezit komt alleen nog voor in de zeven volgende desa's Bondalĕm, Boekti, Jèh-sanih, Koeboetambahan, Boelihan, Soewoeg en Tĕnaon.

In alle die desa's echter, is het familiebezit niet meer zoo sterk geprononceerd als in den aanvang het geval was, het werd ingesteld door de desalieden zelven, geen boven hen staande macht heeft het bevolen of wil het in stand houden; de ontwikkeling van het bezit heeft vrij van allen dwang van buiten plaats gehad en het gevolg er van hebben wij boven gezien: de natuurlijke gang van zaken verzet zich tegen het instandblijven van alle hinderpalen tegen den vrijen overgang der rechten, die worden uitgeoefend op de gronden, zoodra die rechten eene zekere waarde vertegenwoordigen.

Ook hier dus is eene sterke strooming merkbaar, welke het uit het desabezit ontstane familiebezit voortdrijft tot ontbinding en oorzaak is van het meer en meer op den voorgrond treden van de rechten der individuën.

In de bovenvermelde desa's omvat het familiebezit, hoewel zeer uitgestrekte, toch niet alle gronden van het desagebied; alleen zijn die welke aanvankelijk als de besten werden beschouwd daartoe gebracht, terwijl aan de overigen, als tijdelijk waardeloos, in den beginne geen aandacht is gewijd. Later is daarin echter ten opzichte van vele dier gronden verandering gekomen, vooral waanneer zij bleken geschikt te zijn voor bevloeiing en vele liefhebbers, de meesten lieden die buiten de desavereeniging stonden, hebben zich voorgedaan om ze in cultuur te brengen, waardoor nevens het familiebezit ook nog andere wijzen van bezit ontstaan zijn. Aangezien ten opzichte van die gronden de loop van zaken vrij wel dezelfde geweest is als in alle andere desa's van Boelèlèng, behalve de bovenvermelde, zoo behoeft daarover niet afzonderlijk gehandeld te worden.

HOOFDSTUK IV.

INDIVIDUEEL BEZIT.

De factoren die de waarde van den grond samenstellen vóór en na de bebouwing. De rechten der desa en van den bebouwer. De woonerven. Aanleg van sawahs versterkt het individueel bezit. Verhouding der soebakvereenigingen tot de desavereenigingen. Omschrijving van de rechten der individuen. Conclusie.

Wij kunnen er thans toe overgaan den toestand te beschrijven waarin het gros der desa's van de afdeeling Boelèlèng en allen van Djambrana verkeeren, een toestand waarbij het individueel bezit zich direct uit het desabezit ontwikkelt, zonder eerst de stadiën van overgang te passeeren, welke in de hiervoren beschreven desa's waren waar te nemen in den vorm van het communaal bezit van bebouwde gronden en het familiebezit.

Tot goed verstand van hetgeen thans volgen zal, dient eerst in herinnering te worden gebracht uit welke factoren de waarde van grond is samengesteld, zooals hij daar oorspronkelijk ligt, nog nimmer door menschenhanden aangeroerd.

Zij zijn drie in getal, t. w.:

1°. de grond als specie, waaruit de muren der huizen worden opgetrokken en die ook tot andere doeleinden wordt aangewend; daarbij worden ook gerekend de zaken van waarde die hij in zijn schoot bevat;—

2°. de gewassen, die door de natuur op den grond zijn voortgebracht;—

3°. de natuurlijke vruchtbaarheid van den grond, die uit het zaad dat er in gebracht wordt zekere gewassen doet te voorschijn treden.

Deze drie factoren vormen de waarde van den grond zooals hij aan de goden toebehoort, en waarvan deze het gebruik beschikbaar stellen voor degenen der bewoners van het land, die zich er het eerst voor aanmelden.

Een gedeelte van den grond verkeert nog in dien toestand; niemand heeft er tot dus ver het oog op geslagen, doch op verreweg het grootste gedeelte hebben, reeds eeuwen geleden, de desavereenigingen de hand gelegd en het daardoor verkregen recht hebben zij voor het algemeen weten te handhaven.

Zoodra de grenzen eener desa eenmaal waren vastgesteld, had zij over de daarbinnen gelegen gronden de beschikking met uitsluiting van ieder ander.

Natuurlijk dat daarvan in de eerste plaats werd gebruik gemaakt ten nutte van de inwoners der desa zelve, die allen gelijkelijk het recht hadden daar de producten te verzamelen, die er in den natuurstaat op voorkwamen en die door de inzameling hun eigendom werden.

Ook het voordeel trekken van de vruchtbaarheid van den grond was ieder inwoner vergund. Bedroeg de voorraad grond meer dan benoodigd was om in aller behoeften te voorzien, dan stond het dus elken desaman vrij een stuk uit te zoeken om het in bebouwing te brengen en, daar de vruchten de voortbrengselen waren van zijn arbeid, kwamen die ook alleen aan hem toe.

Wanneer de grond, nadat er eenmaal op geplant was, reeds zooveel van zijne vruchtbaarheid had verloren, dat eenige jaren gewacht moest worden alvorens hij op nieuw voor hetzelfde doel gebezigd kon worden, dan werd hij na den oogst geabandonneerd, en kreeg de desa weder de beschikking daarover.

De meeste gronden echter waren van beter qualiteit, eene enkele beplanting putte ze niet uit, en degeen die ze eens in gebruik genomen had, wenschte ook een volgend jaar met de bebouwing daarvan voort te gaan. Hij hechtte zich langzamerhand aan die plaats, bouwde er zoo noodig een veldhut, zuiverde den grond van alles wat aan de bebouwing hinderlijk kon zijn, besteedde meer zorg aan de bewerking dan voor de velden, welke slechts een jaar beplant konden worden, voerde zoo noodig andere aarde of meststoffen aan, in

één woord, hij bracht het zoo ver, dat de grond, zonder uitgeput te raken, elk jaar beplant kon worden. Hij bepaalde zich toen niet meer tot eenjarige gewassen, maar cultiveerde ook vruchtboomen en beschermde zijne aanplantingen door ze met een pagêr te omgeven tegen de verwoestingen der dieren uit het woud.

De grond was nu in waarde gestegen

1° door vermeerdering van vruchtbaarheid,

2° door de gewassen die er op waren aangeplant.

Beide deze factoren kwamen niet uitsluitend voort uit de natuur zelve, zooals de drie hierboven vermelde, doch waren te danken aan den arbeid van den bewerker en het was dus ook niet meer dan billijk, dat hij daarvan het voordeel genoot.

Daar echter de resultaten van dien arbeid aan den grond waren verbonden, zoo kon de desa in het vervolg van haar beschikkingsrecht over den grond geen gebruik meer maken zonder inbreuk te maken op de rechten van den bewerker. Dit mocht in geen geval plaats hebben en daaruit is de gewoonte ontstaan, zoo niet het recht, dat iemand, die eenmaal grond in bebouwing heeft genomen, de beschikking daarover behoudt, zoolang hij met de bewerking wenscht door te gaan, of zoolang zich daar gewassen bevinden, die het resultaat zijn van zijn arbeid en waarvan hij voordeel kan trekken.

Bewerkt hij dien grond niet meer, levert deze geen vruchten meer op van den daaraan besteeden arbeid, dan heeft hij er ook in het geheel geen recht meer op, en is het weer de desa die er over beschikt.

Dit wordt door iedereen erkend, zooals o. a. in sterke mate bleek uit eenige gevallen die zich voordeden, dat lieden die door de omstandigheden verhinderd waren eenige jaren hun grond op de gewone wijze te beplanten, daarop toch wat oendi's of ander peulgewas uitzaaiden en er verder niet naar omzagen, omdat het hun idee niet was er van te oogsten, doch alleen om naderhand weer van den grond gebruik te kunnen maken, en te voorkomen dat de desa daarover ten voordeele van anderen zou beschikken.

Elk inwoner der desa heeft dus het recht zijn levensonderhoud te verkrijgen van de gronden van het desagebied en in het hierboven veronderstelde geval, dat er overvloed van goeden grond beschikbaar is, heeft een ieder dien maar voor het nemen.

Is de voorraad desagrond, die voor bebouwing in aanmerking kan komen, echter zoodanig beperkt, dat naar alle waarschijnlijkheid in de toekomst, bij vermeerdering van het aantal inwoners, alles in gebruik zal worden genomen, dan wordt er met meer spaarzaamheid mede te werk gegaan en moet degene die een gedeelte daarvan wenscht te occupeeren, vooraf van zijn voornemen kennis geven aan de desavereeniging en hare toestemming verwerven.

Deze eenmaal verleend zijnde, moet er ook gebruik van gemaakt worden door binnen een behoorlijken tijd tot de bebouwing van den grond over te gaan, anders vervalt de vergunning. In enkele desareglementen wordt daarvoor een termijn gesteld van drie jaren, doch over het algemeen is aan de desavereeniging of het desabestuur overgelaten over den duur daarvan te beslissen, waarbij rekening gehouden wordt met de bijzondere omstandigheden van ieder geval.

Wanneer de desagrond schaars is en er dus concurrentie bestaat om een gedeelte daarvan in gebruik te krijgen, wordt voor dat recht wel de betaling van een zeker bedrag aan kèpèng's jaarlijks geeischt, welke betaling den naam draagt van „oepĕti", een woord dat nog het best vertaald wordt door „huursom". Deze is verschuldigd aan de goden, die de ware eigenaars van den grond zijn; zij wordt eerst in de desakas gestort en bij voorkomende gelegenheid ten bate der goden aangewend. Het huurcontract wordt, als het desagenooten betreft, om bovenvermelde redenen nimmer voor een bepaalden tijd aangegaan; het loopt voort, zoolang als de huurder het verlangt en hij zijn oepĕti jaarlijks betaalt; blijft hij daarmede in gebreke, zoo vervalt het contract en krijgt de desa wederom de beschikking over den grond. Een veelvuldig voorkomende regeling is ook deze, dat ieder inwoner

zonder eenige betaling een stuk grond kan krijgen dat voldoende is om in zijne behoefte te voorzien, doch dat hij oepëti moet betalen, wanneer hij meer verlangt.

Als regel geldt, dat de inwoners eener desa geene andere gronden bebouwen dan die van hun eigen gebied. Alleen wanneer de voorraad daarvan geheel is uitgeput, of wel die gronden niet geschikt zijn voor eene bepaalde cultuur, wendt men den blik elders heen en gaat tot het hoofd eener naburige desa waar wel dergelijke gronden voorhanden zijn en daar onbenut liggen. Deze, na in overleg te zijn getreden met de desavereeniging, beslist op het verzoek en wel gewoonlijk in gunstigen zin, wanneer de desalieden zelven de gronden niet noodig hebben en het ook niet te voorzien is, dat dit in de naaste toekomst het geval zal zijn. Die toestemming wordt in sommige desa's echter nooit langer verleend dan voor één jaar te gelijk, en wanneer na ommekomst daarvan een inwoner der desa zelve die gronden verlangt, zoo moet de vreemdeling voor hem het veld ruimen. Voor den laatste wordt het beding van het betalen van oepëti aan de desa steeds gemaakt en dikwijls tot een hooger bedrag dan hare inwoners betalen.

Het betalen der oepëti is eene weinig bezwarende verplichting. De inwoners eener zelfde desa zijn allen met elkaar bekend en leven, vooral in de binnenlanden, zoo niet als broeders dan toch als goede vrienden en buren te zamen, en het is de gewoonte niet elkander het vel over de ooren te halen. Hoe vaak ziet men niet dat iemand die 's ochtends vroeg eenige groote kalebassen toewak van het gebergte is gaan halen, om die op de een of andere plaats, waar het verkeer het drukst is, te slijten, van vele personen de betaling, die steeds wordt aangeboden, weigert aan te nemen en men kan er bijna zeker van wezen, dat het desagenooten zijn wien de vrije dronk ten deel viel.

Een eigenaardig voorbeeld van het verschil dat te dien aanzien gemaakt wordt, geeft het antwoord dat eens werd ontvangen op de vraag, hoeveel de vracht was voor het

transport van koffie langs een zeker traject, luidende „als het voor een desagenoot is 800 kèpèng's, voor een anderen Balinees 1000 kèpèng's en voor een Chinees 1200;" dat laatste bedrag was dus de eigenlijke concurreerende prijs, doch voor desa- en landgenooten werd er wat afgedaan.

Evenzoo gaat het met de huurprijzen, die voor de gronden worden betaald; doch ook voor vreemden is het bedrag niet groot, daar dit reeds van ouds is vastgesteld in tijden toen het geld veel schaarscher was dan tegenwoordig. De te betalen som is dikwijls zoo gering, dat zij veel meer het karakter draagt van eene erkenning der rechten, die de desa op den grond heeft, dan van een huurprijs.

Hoe langer nu de bebouwing en beplanting van de gronden duurt, zooveel te meer ook gaan zij een tijd lang vooruit in kwaliteit, wanneer er de noodige zorg aan besteed wordt en de klappers en andere vruchtboomen steeds naar mate daaraan behoefte bestaat, worden bijgeplant. De bewerker van den grond denkt er niet meer aan dien te verlaten en wanneer nu langzamerhand, zooals veelvuldig heeft plaats gehad, ook het betalen van oepĕti in onbruik geraakt, dan zijn de kenteekenen van desabezit aan dien grond eigenlijk geheel verloren gegaan. De persoon die komt te sterven, laat den grond aan zijne kinderen na, die voortgaan daarvan het genot te hebben, en langzamerhand is het vervreemden van op dergelijke wijze bezeten gronden toegestaan, eerst alleen de verpanding, later ook de verkoop, en mocht het aanvankelijk alleen plaats hebben door inwoners der zelfde desa onder elkaar, tegenwoordig wordt op sommige plaatsen ook hierop zoo nauw niet meer toegekeken, doch bij verkoop aan lieden van andere desa's treedt weer eenig spoor aan den dag van het oude desabezit, daar dan direct van den kooper de jaarlijksche betaling van oepĕti gevorderd wordt, al was die voor den vroegeren eigenaar ook al lang in onbruik geraakt.

Hetgeen volgens de opvatting der Balineezen alzoo verpand, verkocht of als erfenis nagelaten wordt, is eigenlijk niet de

grond, maar dat zijn de vruchten van de aan de verbetering en bebouwing daarvan ten koste gelegden arbeid; daar evenwel de grond de drager is van de vruchten van dien arbeid en deze voor een gedeelte daaraan onverbreekbaar zijn verbonden, zoo gaat de grond mede over aan den nieuwen rechtverkrijgende, doch ook al weer niet in eigendom, maar om daarvan het voordeel te genieten, zoolang hij dat verkiest.

Onbenut mogen de gronden niet gelaten worden, ook niet door dengene die ze van een ander gekocht heeft, want dan beantwoorden zij niet meer aan het doel waarmede zij door de goden zijn afgestaan, namelijk om de menschen in de gelegenheid te stellen door arbeid in hun levensonderhoud te voorzien. De plicht van de desa is het dan die gronden weer onder haar beheer te nemen, tot andere lieden zich aanmelden om ze te bewerken.

Ten aanzien van het desabezit, in verband met de rechten door individuen op zekere gedeelten der gronden van het desagebied verkregen, zoude men deze voor de meeste desa's in vier soorten kunnen verdeelen, te weten:

1° de gronden die nog nooit in bebouwing zijn geweest; zij zijn geheel onder het beheer der desa gebleven;—

2° de gronden die afwisselend een jaar bebouwd worden en een zeker aantal jaren braak liggen; de gebruiksrechten der individuen op die gronden duren niet langer dan de beplanting, in den overigen tijd keeren zij tot de desa terug;—

3° de met koffie beplante boschgronden; zij zijn ook nog desabezit, doch zoolang de boomen vruchten dragen hebben degenen die ze geplant hebben er het genot van;—

4° de tegalvelden en tuinen die jaarlijks beplant worden; zij zijn allen aan individuen voor een onbepaalden tijd ten gebruike afgestaan, en het desabezit blijkt alleen nog maar in sommige gevallen uit de betaling van oepĕti aan de desakas.

Deze laatste soort van gronden zijn in welvarende desa's het talrijkst en beslaan nagenoeg het geheele desagebied. Het beheer der desa bepaalt zich dan tot den grond die

binnen de „kikis", dat is de grens der desa in engeren zin, namelijk van het bewoonde gedeelte, gelegen is. Op de erven vindt men in de meeste desa's van Boelèlèng slechts weinig beplanting; de waarde van dien grond bestaat dus alleen uit de gelegenheid die hij aanbiedt, om er eene woning te bouwen en daar die waarde aan den grond niet gegeven is door den mensch maar door de natuur, zoo behooren de erven steeds onder het beheer der desa te blijven en door deze aan personen ter bewoning te worden afgestaan; deze mogen daarvan dan gebruik maken zoolang zij dat wenschen, maar ze niet geheel of gedeeltelijk verkoopen. De verlaten erven beheert de desa; zijn er in eene desa geene ledige erven meer, en komen daarna nog personen van elders zich met toestemming der desavereeniging daar vestigen, dan worden de reeds uitgegeven erven ingekrompen, voor zoover zij daarvoor vatbaar zijn.

Overigens zijn in vele desa's de erven der tempels en de begraafplaatsen met het aangrenzend terrein, dat niet beplant mag worden, de eenige gronden die nog aan de desagemeenschap toebehooren, en waarop geene individuen rechten uitoefenen.

De rechten die de personen hebben op de bebouwde gronden betreffen de vruchten van den daaraan ten koste gelegden arbeid en de renten van het daarin vastgelegde kapitaal. De gronden zelven blijven echter tot het desagebied behooren en het oorspronkelijke recht der desa blijkt nog uit verschillende omstandigheden, zooals het heffen van „oepĕti", het beschikken in sommige gevallen over den grond zelf of een deel der producten, wanneer dit noodzakelijk is in het belang der goden of van de geheele desa.

De grond behoort ook nog in politioneelen zin tot de desa; mocht daar iets gedaan moeten worden in het algemeen belang, bijv. het omkappen van boomen in de nabijheid van de wegen, als ze gevaar opleveren voor de voorbijgangers, dan worden daartoe door het desabestuur de noodige bevelen gegeven, en wanneer op dien grond eenige misdaad gepleegd

wordt, is de gehcele desa daarvoor aansprakelijk, behoudens natuurlijk de bevoegdheid om op hare beurt den bezitter van dien grond rekenschap te vragen en, zoo daartoe termen bestaan, hem verantwoordelijk te stellen.

Over den verkoop en de verpanding dier gronden oefent de desa toezicht uit; in meer dan één desareglement komt de bepaling voor, dat het aangaan van dergelijke transacties moet plaats hebben ten overstaan van het desabestuur en de kramadesa's en dat van elk geval afzonderlijk een geschrift moet worden opgemaakt (pangélingéling), waarvan drie exemplaren worden vervaardigd, één voor elk der partijen en één om te worden bewaard in den dorpstempel.

In dezen toestand komt weer eene merkelijke wijziging zoodra de tegalgronden in sawah's worden herschapen, hetwelk er den laatsten stoot aan geeft om de bouwvelden los te maken van de desa's. Laten wij daarom thans nagaan hoe dat in zijn werk is gegaan.

Gesteld de bewerkers van verschillende stukken tegalgrond, die in eene zelfde streek bij elkaar gelegen zijn, komen tot de overtuiging, dat de mogelijkheid bestaat om bevloeiingswater naar hunne velden te voeren. Voor het aanleggen van de waterleiding is samenwerking noodig; kan het initiatief daartoe genomen worden door de desavereeniging? Neen, want niet alle leden daarvan zijn bij het werk geinteresseerd, alleen maar de personen welke in die bepaalde streek gronden bewerken; zelfs kan het voorkomen, dat de voor bevloeiing uit eene zelfde leiding geschikte gronden behooren tot het gebied van verschillende desa's, want de vaststelling der desagrenzen had gedeeltelijk plaats vóór dat de kunstmatige besproeiing der bouwvelden in zwang was gekomen.

De noodzakelijkheid bleek dus eene nieuwe cöoperatieve vereeniging in het leven te roepen, waaraan alleen de belanghebbenden deel zouden nemen, en dit is de aanleiding gewcest tot de oprichting van de reeds vroeger in hunne wording en werking uitvoerig beschreven soebakvereenigin-

gen, die een eigen bestuur hebben en eigen wetten, en wel is waar geschoeid zijn op de leest der desavereenigingen, doch nagenoeg geheel van deze onafhankelijk zijn.

Om de tegalvelden in sawah's te herscheppen moest daaraan veel arbeid, en dikwijls ook veel kapitaal, ten koste gelegd worden; men denke slechts aan het opwerpen der dammen, aan het graven der leidingen en der tunnels, aan het terrasseeren der gronden, aan het nivelleeren der afzonderlijke vakken en zoovele werkzaamheden meer, die plaats moeten hebben alvorens de sawah's tot stand zijn gekomen. Niemand zoude daartoe vrijwillig overgaan, wanneer hij niet de overtuiging had zelf de vruchten van zijne bemoeiingen te zullen plukken; deze echter waren hem te voren verzekerd, volgens het reeds vroeger gereleveerde door de meeste desa's gehuldigde beginsel, dat namelijk de personen aan wie eenmaal grond ten gebruike is afgestaan, daarover zoo lang mogen beschikken als zij voordeel kunnen trekken van door hen aan dien grond besteeden arbeid of kapitaal.

Wat is nu echter het geval met de sawah's? De waarde welke aan dien grond door den aanlegger is toegevoegd, is zoo groot in verhouding tot de oorspronkelijke waarde van den grond vóórdat zij nog bewerkt was geworden, dat deze laatste daarbij als in het niet verdwijnt; bovendien, de waarde der sawahs, wel verre van door de jaarlijksche bebouwing te verminderen, wordt in den regel ten gevolge der bevloeiing en bewerking elk jaar grooter, het kapitaal dat zij vertegenwoordigen groeit ook door het toenemen der bevolking steeds aan, en naar die mate vervliegt de kans nagenoeg geheel, dat de desa ooit weer de beschikking over dien grond zal verkrijgen, hetgeen alleen plaats zou hebben, als hij tot zijn natuurlijken staat terugkeerde en het daarin gestoken kapitaal er weder geheel aan onttrokken was. Een laatste belang dat de desa nog bij die gronden had, was de betaling daarvoor van ocpĕti, zoo deze van ouds gebruikelijk was, doch, zooals later nader zal blijken, zijn de sawah's ter belastingheffing aan de vorsten afgestaan, waarmede de verplichting

tot de betaling van oepĕti aan de desakas is vervallen. Het voordeel van die gronden te trekken was dus naar alle waarschijnlijkheid voor altijd voor de desa verloren gegaan, niets natuurlijker dan dat zij zich voortaan ook niet meer verantwoordelijk wilde stellen voor hetgeen daar voorviel. Er was immers een soebakvereeniging en een soebakbestuur alleen bestaande uit belanghebbenden, die mochten voortaan ook aansprakelijk zijn voor alles wat die gronden betrof.

Zoodoende heeft langzamerhand ook elke soebakvereeniging haar eigen gebied gekregen, niet alleen privaatrechtelijk maar ook publiekrechtelijk. Zij is belast met het handhaven der politie aldaar, met het berechten der overtredingen die binnen hare grenzen begaan worden; voor de misdrijven die daar worden gepleegd is zij, en niet meer de desa, aansprakelijk en de soebakverantwoordelijkheid treedt dus in de plaats van de desaverantwoordelijkheid. Ook bij het jaarlijksche zuiveringsfeest neemt in den vervolge de desa geene notitie meer van de soebak, deze heeft hare eigen grenzen, en ook de wegen welke haar gebied doorsnijden worden aan hare zorg toevertrouwd.

Het is er echter verre van af, dat de landbouwvereenigingen als het ware vijandelijk zouden staan tegenover de desavereenigingen, veelal zijn dezelfde personen, zoowel van de laatsten als van een of meerdere der eersten lid; veeleer moet men de zaken in dit licht beschouwen, dat de soebak is voortgesproten uit de desa en door deze aan haar lot wordt overgelaten, zoodra zij genoeg is ontwikkeld om op eigen beenen te staan en zelf voor hare belangen op te komen.

Hunne overeenstemming treedt dikwijls aan den dag waar het den dienst der goden betreft; wel heeft elke soebak haar eigen tempel, doch veelal geeft zij nog blijk van belangstelling in de desatempels door het kosteloos leveren van het padistroo voor de bedekking der kleimuren, door het deelnemen aan den arbeid die in de tempels verricht moet worden en aan de offerfeesten die worden gevierd. Omtrent het

aandeel der soebaks in dergelijke lasten der desa zijn soms vaste bepalingen gemaakt, doch het zijn verplichtingen vrijwillig door de soebaks op zich genomen uit aanhankelijkheid jegens de desagoden of ter opvolging van oude gewoonten.

Verreweg het belangrijkste deel der bouwgronden in de landschappen Boelèlèng en Djambrana bestaat tegenwoordig uit sawah's. Bij eene oppervlakkige beschouwing van den toestand, wordt zeker de conclusie gemaakt, dat deze gronden in vollen eigendom toebehooren aan de individuen. In de praktijk komt het ook volkomen daarop neer; de gronden worden als erfdeel nagelaten, verkocht, verpand, weggeschonken, in één woord er wordt over beschikt als over elk ander eigendom, als gold het eene roerende zaak. Dit neemt niet weg dat, volgens de opvatting van den Balinees, de gronden zooals de natuur ze levert het eigendom der goden zijn en dat ze dit steeds blijven, wat er ook mede moge gebeuren; dat de desavereenigingen de beschikking hebben over de gronden binnen hun gebied gelegen zoolang ze in den natuurstaat zijn of die herkrijgen zoodra ze, na bebouwd te zijn geweest, daartoe terugkeeren; dat hetgeen aan de individuen behoort, en waarover dus door hen kan worden beschikt naar goedvinden, bestaat in de vruchten van hun eigen arbeid en dat, zoolang die vruchten onafscheidelijk aan den grond zijn verbonden, hun ook daarover de beschikking wordt gelaten.

Ter verduidelijking worde nog herinnerd aan de ontleding der waarde van den grond die in bewerking is genomen in vijf factoren: 1° de grond als specie, 2° de natuurlijke begroeiing, 3° de natuurlijke vruchtbaarheid, 4° de gewassen daarop aangeplant, 5° de vermeerderde vruchtbaarheid ten gevolge van arbeid. De eerste drie factoren stellen zamen hetgeen aan de goden behoort, en hetgeen zij ter beschikking stellen om er het gebruik van te hebben voor die bewoners des lands, die ze het eerst bemeesteren zullen en in staat en genegen zijn er een nuttig gebruik van te maken. De laatste twee factoren vormen het eigendom der individuen en zijn te beschouwen als door hun arbeid verworven kapitaal.

Het recht van de personen op den grond zoude kunnen worden omschreven als erfelijk, individueel, vervreemdbaar gebruiksrecht dat, behoudens de voldoening aan publiekrechtelijke verplichtingen, eenmaal verkregen, alleen verloren kan gaan door het niet gebruik maken van dat recht.

Tegen deze omschrijving kan met reden bezwaar gemaakt worden, daar, naar mij uit eenige van bevoegde zijde welwillend verstrekte inlichtingen o. a. blijkt, dat het gebruiksrecht naar Europeesche begrippen steeds tijdelijk is, uiterlijk gebonden aan het leven van den gebruiker; diensvolgens is een *erfelijk* gebruiksrecht eene onbestaanbaarheid. Geen enkele term echter geeft met juistheid te dezer zake het rechtsbegrip der Balineezen weer, doch ik vlei mij dat hunne opvatting door de bovengegeven omschrijving en het daaraan voorafgaande, voldoende duidelijk in het licht zal zijn gesteld.

Wilde men het eigendomsrecht der goden op den grond voor het oogenblik buiten rekening laten en de daaruit voor de bewerkers voortspruitende verplichtingen beschouwen als te zijn van moreelen aard, dan wel als eene op die gronden rustende erfdienstbaarheid, dan zoude het recht der individuen kunnen worden genoemd een tijdelijk eigendomsrecht, dat onder zekere omstandigheden verloren gaat, namelijk bij het niet benutten der gronden.

Het zij ons vergund ten slotte eene overdenking neer te schrijven, ten aanzien van de verschillende vormen welke het grondbezit aanneemt, zooals die boven werden beschreven.

Wij noodigen echter vooraf den lezer uit nog een oogenblik terug te keeren naar de desa Sĕmbiran, waar wij bij den aanvang onzer beschouwingen over het grondbezit, reeds toefden.

Slaan wij de lieden daar gade terwijl zij bezig zijn aan hun veldarbeid in het gebergte; het bosch op de plaats die aan de beurt is om dit jaar beplant te worden, is reeds gekapt en het hout verbrand, doch de zwaarste arbeid, het omwerken van den grond, moet nog verricht worden. Het

gereedschap, waarmede de landlieden aan het werk zijn, is de patjol, evenals in de vlakte, doch zij werken er mee in sterk voorovergebogen houding.

Vragen wij een dier gereedschappen ter bezichtiging, dan wordt de reden daarvan ons duidelijk; het ijzeren blad is schuin aan den steel bevestigd, zoodanig dat het daarmede een hoek vormt van ongeveer vijftig graden. Het werk wordt daardoor zeer zwaar en vordert langzaam, doch het voordeel wordt verkregen dat de patjol tegelijk als spit- en als snijwerktuig dienst doet, terwijl, dicht bij den grond werkende, veel kracht kan worden aangewend, en alleen op die wijze is het mogelijk, de wortels en steenen te verwijderen die allerwegen in den grond verspreid voorkomen.

De patjol waarmede de reeds eeuwen in cultuur zijnde grond in de vlakte bewerkt wordt, is van eenigszins anderen vorm, het blad is breeder en onder een hoek van ongeveer negentig graden aan den steel bevestigd. Het werken daarmede valt gemakkelijk, kan zonder veel bukken plaats hebben, en met elken slag wordt eene flinke quantiteit van den mullen bouwgrond omgelegd.

Die verandering in vorm van den patjol heeft niet plotseling plaats gehad, doch met langzame wijzigingen heeft zij de verbetering, die door een voortgezetten landbouw in de qualiteit van den grond werd aangebracht, gevolgd en in zeker opzicht zoude kunnen worden gezegd, dat in het verschil van veertig graden, dat wij tusschen de beide patjols opmerkten in de helling van het blad ten opzichte van den steel, de geschiedenis ligt opgesloten van den vooruitgang van den landbouw gedurende eenige eeuwen.

Op overeenkomstige wijze is geleidelijk verandering gekomen in de rechten, die op de gronden worden uitgeoefend, tengevolge van aangebrachte verbeteringen in de hoedanigheid der gronden en in de cultuurwijze.

Bij den gagabouw treden de rechten door de desabewoners collectief uitgeoefend op den voorgrond; de individuen doen slechts eenige bepaalde rechten gelden tijdens de bebouwing;

aan het einde van het oogstjaar vervallen ze weder. Daarna volgt de beplanting van den grond met overjarige gewassen; het desabezit is nog duidelijk waarneembaar, doch zoolang van die aanplantingen geoogst wordt, laat de desa het gebruik van den grond aan den persoon en herneemt eerst hare rechten wanneer die aanplantingen zijn te niet gegaan of waardeloos geworden. Bij het volgende stadium is blijvende verbetering in de gronden aangebracht door bewerking en bemesting; zij worden jaarlijks bebouwd door denzelfden persoon die ze van de desa in gebruik gekregen heeft; de desa doet hare rechten niet gelden, doch het bestaan daarvan is aan verschillende symptomen nog duidelijk merkbaar. Eindelijk worden van de velden sawahs gemaakt; de landbouw is daar aangekomen op het hoogste standpunt dat hij bij de inlanders bereikt, en de rechten der desa bestaan nog wel, doch zijn zóózeer op den achtergrond getreden, de rechten der individuen hebben zich zóó sterk geprononceerd, dat, hoewel deze een eigenaardig uit oostersche begrippen en toestanden voortspruitend karakter dragen naar welks omschrijving hierboven getracht is, zij evenwel in den grond der zaak slechts weinig zijn onderscheiden van de eigendomsrechten volgens Europeesche begrippen.

Wij constateeren hier alzoo, dat elke vooruitgang van de cultuur, elke verbetering van den grond als het ware op den voet gevolgd wordt door eene andere wijze van bezit, en dat bij eene natuurlijke ontwikkeling en een ongestoorden gang van zaken, hoe volmaakter de cultuur is, zooveel te sterker zich de rechten doen gelden van de individuen elk afzonderlijk. Deze stelling is niet nieuw, doch ook nog niet zoo algemeen erkend en in praktijk gebracht, dat het niet zijne waarde zou hebben de waarheid er van met een nieuw voorbeeld, geleverd door een land dat in de laatste eeuwen weinig aan vreemde invloeden is blootgesteld geweest en waar de verschillende wijzen van cultuur thans nog zijn waar te nemen, te staven.

Wij hebben ook hier eenige voorbeelden gezien, dat aan

de vrije ontwikkeling van het individueel bezit hinderpalen in den weg werden gesteld door het verlangen dat sommige desavereenigingen, waar de band tusschen de leden zeer innig was, heeft bezield, om ten eeuwigen dage gelijkheid tusschen hen te doen bestaan en allen eene zekere mate van welvaren voor immer te verzekeren, waaruit is voortgevloeid het communaal bezit van bebouwde gronden en het familiebezit. Deze zijn echter als niets anders te beschouwen dan als ziekelijke vormen van grondbezit, afwijkingen van den natuurlijken loop van zaken, welke, met hoe goede bedoeling zij overigens mogen zijn veroorzaakt, op den langen duur ten nadeele moeten komen van degenen die er van hadden moeten profiteeren. Zij kunnen geen stand houden, dewijl zij indruischen tegen de wetten der natuur en het eenige effect dat zij te weeg brengen is, dat de vooruitgang van den landbouw er eenigen tijd door wordt tegengehouden.

Is het op dergelijke wijze beschikken over de gronden eene instelling, die uit den boezem van het volk zelf is voortgesproten, ten gevolge van de kortzichtigheid der lieden ten aanzien hunner belangen, zooals in de gevallen die onder onze beschouwing kwamen, dan is het kwaad zoo groot niet, daar de bedrijvers zelven het zijn die er de nadeelige gevolgen van ondervinden en zij daardoor ten slotte uit eigen beweging er toe over zullen gaan in dien toestand verandering aan te brengen, zwichtende voor de onomstootelijke waarheid, dat bij eene rationeele ontwikkeling van de maatschappelijke toestanden het onbeperkte individueel grondbezit meer en meer op den voorgrond moet treden en ten slotte de eenig heerschende vorm zijn.

Op hoe hooger trap van ontwikkeling de landbouw staat, hoe sterker het individueel bezit geprononceerd is. Omgekeerd, teruggang van het individueel bezit tot desa- of tot communaal-bezit, zal steeds wijzen op achteruitgang en in een land, waar de voorwaarden aanwezig zijn om tot bloei te geraken, nimmer kunnen plaats hebben, tenzij ten gevolge

van een tiranniek bestuur [1]), een op slechte grondslagen rustend dwangcultuurstelsel [2]), eene epidemie [3]), of eenige andere groote ramp, waardoor soms een volk getroffen kan worden.

HOOFDSTUK V.

RECHTEN EN VERPLICHTINGEN VAN DEN SOEVEREIN TEN AANZIEN VAN DEN GROND.

Soevereiniteitsrechten op de onbebouwde en de bebouwde gronden. De beschikking over het water gaat van de desa op den soeverein over. Eveneens het recht tot belastingheffing van de sawahs. Geusurpeerde rechten der Balische vorsten. Toestand in sommige der onafhankelijke rijken. De rechten van het Gouvernement op den grond in de landschappen Boelèlèng en Djambrana.

In de vorengaande bladzijden is eene nagenoeg volledige beschrijving gegeven kunnen worden van de rechten die worden uitgeoefend op den grond, zonder dat anders dan ter loops (zie noot op pag. 372), sprake behoefde te zijn van den soeverein.

De reden daarvan is gemakkelijk na te sporen wanneer men zich te binnen brengt hetgeen op pag. 348 e. v. gezegd werd over het ontstaan en het wezen der soevereine waardigheid op Bali. De soeverein was oorspronkelijk niets anders dan een arbiter. Hij had zijn mandaat ontvangen van de desa's; de strekking daarvan was alleen, uitspraak te doen in de geschillen die tusschen hen rezen, doch langzamerhand heeft zijne macht zich zoodanig uitgebreid, dat hem werd opgedragen om alles te doen wat kon strekken in het belang

[1]) Zie Em. de Laveleije. »De la propriété et de ses formes primitives". pag. 15 en 16.

[2]) Zie »Eindresumé van het onderzoek naar de rechten van den Inlander op den grond op Java en Madoera", Tweede gedeelte, pag. 303—305.

[3]) Zie hiervoren pag. 401.

van het land en volk waarover hij het bestuur voerde. Zijne bemoeiingen werden dientengevolge veelzijdig en strekten zich in sommige gevallen ook uit tot het grondbezit, daar het zijne plicht was geworden er mede voor te waken, dat de gronden niet aan hunne bestemming werden onttrokken, en dat zij het meest mogelijke voordeel opleverden voor de bewoners van het land.

Wanneer wij uit dat oogpunt beschouwen de positie die de soeverein inneemt, in de eerste plaats ten opzichte van de onbebouwde gronden, dan komen wij er toe deze in twee categorieën te verdeelen:

1° de gronden welke reeds tot een zeker desagebied behooren, en waarover dus eene bepaalde desavereeniging het beheer op zich genomen heeft,

2° de gronden welke daar nog juist zoo liggen als de natuur ze heeft voortgebracht, waarvan door niemand eenig voordeel getrokken wordt, waarop nog geene desavereeniging en geen individu eenig recht doet gelden.

Met de gronden tot de eerste categorie behoorende heeft de soeverein geenerlei bemoeienis, hij kan daarover niet beschikken zonder inbreuk te maken op de rechten der desa; alleen kan het voorkomen, dat zijne uitspraak wordt ingeroepen, wanneer tusschen de inwoners der desa onderling geschil is ontstaan omtrent de beschikking over die gronden, en de desavereeniging niet bij machte is om eene minnelijke schikking tot stand te brengen, of eene bepaalde beslissing ten uitvoer te leggen. De vorst treedt dan op in zijne qualiteit van scheidsrechter.

Over de onbebouwde gronden der tweede categorie heeft nog niemand de beschikking tot zich genomen, omdat niemand daar eenig belang bij had. Zij liggen dus volgens de opvatting van den Balinees nog voor het nemen, alle inwoners van het land hebben daartoe gelijkelijk het recht.

Het kan echter wenschelijk zijn in het algemeen belang, dat op die gronden, en op de wijze waarop er gaandeweg over wordt beschikt, eenige contrôle wordt uitgeoefend en

het daarbij aan eene zekere leiding niet ontbreekt. Wie moet die leiding op zich nemen? De bemoeiingen der desa's strekken zich niet verder uit dan haar eigen gebied; federaties van desa's met een uit hun midden gekozen bestuur bestaan niet; er is geenerlei neiging bij hen waar te nemen tot onderlinge aaneensluiting. De eenige macht, die boven hen staat en door hen zelven daar is gesteld, is de soeverein en hij is dus de aangewezen, ja, de eenig mogelijke, persoon om daarmede te worden belast. Het voeren van dit beheer is echter eene verplichting die op hem rust, niet een verkregen recht, want uit het voorafgaande blijkt duidelijk, dat hij daarbij niet te rade mag gaan met zijn eigen belang, maar in de eerste plaats rekening moet houden met het belang der bevolking in het algemeen, waarover hem het bestuur is toevertrouwd.

Eene beschikking daarover ten behoeve van vreemden wordt daardoor niet buitengesloten. Wanneer nieuwe gronden in ontginning gebracht worden, strekt dit niet altijd alleen ten voordeele van degenen die dien grond bebouwen, doch kan middelijk ook het belang bevorderen van de bezitters van nabijgelegen gronden, van lieden die werk zoeken, of op andere wijze ten nutte komen der inwoners van het land. Vergunning tot het in cultuur brengen van woeste gronden, zal daarom ook kunnen gegeven worden aan vreemdelingen, doch eenig en alleen in het geval, dat het voordeel, hetwelk de inwoners van het land zoodoende middelijk genieten, grooter zij dan het voordeel dat van die gronden voor hen en hunne afstammelingen zoude te wachten zijn, zoo ze werden gereserveerd tot tijd en wijle dat zij zelven ze in cultuur kunnen brengen.

Om kort te gaan, bij het beschikken over onbebouwde gronden, behoort steeds op den voorgrond te staan het belang der Balische bevolking. Al het andere is bijzaak.

Over de verhouding van den soeverein tot de bebouwde gronden kunnen wij kort zijn, want het zal na het vorengaande geenerlei toelichting meer vereischen, als wij consta-

teeren, dat zijne bemoeiing met de bebouwde velden nul of geenerlei behoort te zijn, behoudens wederom het geval dat zijne tusschenkomst door de desalieden zelven wordt ingeroepen, ter beslechting van ten aanzien dier gronden gerezen geschillen.

Tot zoover wat betreft de verplichtingen die op den soeverein rusten ten aanzien van den grond; heeft hij daartegenover ook rechten? Oorspronkelijk had hij die niet, doch later heeft hij er eenige verkregen; sommige zijn hem door de desa's vrijwillig toegekend, andere door hem, gebruik makende van zijne macht, geusurpeerd.

De desa's begrepen, dat zij hunne arbiters, later hunne vorsten, op de eene of andere wijze beloonen moesten voor de diensten, welke zij hun bewezen. Zooals reeds werd verhaald, deden zij dit aanvankelijk door op eene onbekrompen wijze in hunne behoeften te voorzien, van alles wat er in het land voorkwam werd hun het beste aangeboden.

De vorsten hebben zich op den duur daarmede echter niet tevreden willen stellen en hebben de begeerte in zich voelen opkomen, om zekere rechten door de desa uitgeoefend tot zich te trekken en daarvan persoonlijk voordeel te genieten. Dat ging echter zoo gemakkelijk niet, te minder daar het der vorsten belang was, om zich een goeden naam als bestuurders te verzekeren, zich zoo weinig mogelijk baatzuchtig voor te doen, en daarom hebben zij getracht hun doel langs een omweg te bereiken.

Eene der zaken, waarover de desa de beschikking had, was het water dat vloeide over haar gebied, en de desakas profiteerde daarvan, want eene zekere betaling of huur werd gevorderd van degenen, die zich het gebruik van een gedeelte van dat water wilden verzekeren. De omstandigheid echter, dat vaak dezelfde stroom in zijn loop het gebied van verschillende desa's passeerde, het overwegend belang dat het water voor den landbouw verkreeg zoodra de rijstcultuur op natte velden bekend was geworden, de zeer on-

gelijke verdeeling van het water over het gebied van verschillende desa's, dit alles droeg er toe bij om aanhoudend kwesties omtrent het beschikkingsrecht over het water uit de bronnen en de rivieren te doen ontstaan, welke ten slotte aan het oordeel van de vorsten moesten worden onderworpen. Veelal waren die kwesties zoo ingewikkeld, en stonden de partijen zoo sterk op hun stuk, dat de vorsten, om tot eene beslissing te geraken, geen anderen weg wisten in te slaan dan gebruik te maken van het recht dat hun volgens Balisch begrip toekomt, om de zaak waarover tusschen personen of corporaties geschil bestaat, terwijl geen van beiden wil toegeven, noch voldoende bewijzen kan bijbrengen om zijn goed recht te staven, voorloopig zelf onder hun beheer te nemen en zoodoende het geschil in statu quo te doen blijven, totdat eene, beide partijen bevredigende, oplossing gevonden zou zijn.

Hierover nu gingen dikwijls jaren heen en in den loop der tijden hebben dergelijke geschillen, die steeds in den zelfden geest door de vorsten moesten beslecht worden door tijdelijk het beschikkingsrecht over het water tot zich te trekken, zich zoo veelvuldig voorgedaan, dat gaandeweg het recht der desa's op het water, dat over hun gebied vloeide, al zwakker en zwakker is geworden, en ten slotte grootendeels geheel is verloren gegaan, terwijl daarvoor de rechtsfictie in de plaats is getreden, dat de vorst het recht van beschikking heeft over al het water, dat het land bevat. Daardoor kwam aan alle dergelijke kwesties een einde, kon het water over het land verdeeld worden ten meesten nutte van de bevolking in het algemeen, en werden de heilzame resultaten verkregen, waarop vroeger, bij de beschrijving der rijstcultuur, de aandacht reeds werd gevestigd.

De vorsten maakten van deze gelegenheid gebruik om ook hunne private belangen te behartigen; zij deden dit aanvankelijk alleen door het gebruik van het water aan degenen die het voor de bevloeiing hunner velden noodig hadden af te staan tegen eene zekere jaarlijks terugkeerende

betaling (soewinih), welke dus beschouwd kon worden als eene rétributie voor hunne bemoeiingen ten opzichte van de verdeeling van het water.

Weldra zagen zij echter in, dat daarvan meer partij te trekken zou zijn, want nu zij het beschikkingsrecht hadden verkregen over het water, hadden zij ook de soebaks, wier heele bestaan van het water afhankelijk is, in hunne macht. Daar kwam bij, dat, om de vroeger aangegeven redenen, de soebaks zich als het ware van het desagebied hadden losgemaakt; de desa bemoeide zich al minder en minder met hen en had er ten slotte weinig bezwaar tegen het toezicht daarover en het recht om er eene zekere belasting van te heffen over te doen aan den soeverein, als gedeeltelijke vervanging van de leveringen vroeger door hen ten behoeve van 's vorsten huishouding gedaan.

Het belang der vorsten was daarmede in hooge mate gebaat, niet alleen dewijl de sawah's de meest productieve der bezittingen van de Balineezen zijn, maar ook, omdat de vorsten gemakkelijker met de soebaks handelen konden en meer vat op dezen hadden dan op de soms machtige desa's, aan wie zij immers hunne macht ontleenden en die vooral door passieven tegenstand het hun zeer lastig konden maken. Het is waar, de leden der soebak- en der desavereenigingen zijn dikwijls dezelfde personen, maar de aansluiting tusschen de eersten is niet zoo innig, te minder daar dikwijls de leden eener zelfde soebakvereeniging inwoners zijn van verschillende desa's en de soebaks zijn opgericht uitsluitend met het oog op de bevordering van den landbouw, dus geen politieken invloed uitoefenen.

De rechten die door de vorsten worden uitgeoefend op den grond zijn overigens geheel gelijk aan die van private personen en zij behooren van geene andere gronden het gebruik te hebben dan die van welke zij op dezelfde wijze in het bezit zijn getreden als ieder ander dat doen kan, door ontginning, aankoop, erfiating, enz.

Naar mate hunne macht aangroeide hebben zij echter geen weerstand kunnen bieden aan het verlangen om daarvan gebruik te maken tot het verkrijgen van het genot van bebouwde gronden, op andere wijze dan de boven aangegevene. Dit heeft dan ook door alle vorsten plaats gehad, in meerdere of mindere mate al naar gelang van de hoegrootheid van hun macht en de onderworpenheid van de bevolking.

In Boelèlèng en Djambrana is die macht, naar hetgeen daarvan bekend is geworden en hetgeen thans nog blijkt van den vroegeren toestand, nimmer zeer groot geweest. De vorsten daar hebben er steeds groot belang bij gehad hunne onderdanen te vriend te houden: hunne positie is ten gevolge van voortdurende twisten met naburen nooit zeer vast geweest; het gevaar hing hun steeds boven het hoofd door hunne onderdanen te worden verlaten, en daarom moesten zij voorzichtig zijn. Zich de gronden hunner onderdanen zoo maar voetstoots toeeigenen dorsten zij niet, doch van elke gelegenheid, dat er kwesties omtrent gronden voorkwamen, hebben zij gebruik gemaakt om zich zelven het genot dier gronden te verschaffen, en daaraan hebben de domeingronden grootendeels hun ontstaan te danken. Wanneer lieden stierven zonder erfgenamen na te laten, dan behoorde de desavereeniging zooals uit sommige oude desareglementen duidelijk blijkt, de nalatenschap te aanvaarden, waardoor zij dan tevens de verplichting op zich nam, voor de begrafenis en de verbranding van den overledene zorg te dragen. Dat recht hebben de vorsten aan zich getrokken en zijn zoodoende in het bezit van vele bouwvelden gekomen. Voorts hebben de vorsten gebruik gemaakt van de twisten, die tusschen desalieden over het bezit van gronden voorkwamen, om deze tijdelijk onder hun beheer te nemen, en hun streven was er dan op gericht te bewerken, dat er niet verder navraag naar werd gedaan.

Was er eene desa die tegen den vorst in verzet kwam, en hare maatregelen niet goed genomen had om zich te verdedigen, of zich dadelijk onder de bescherming te stellen van den bestuurder van een naburig rijk, dan wendde de vorst

al de hem ten dienste staande middelen aan om die desa met geweld weder onder zijne macht te brengen en gelukte hem dit, zoo moesten in den regel de aanvoerders van het verzet het met den dood bekoopen, terwijl hunne bezittingen door den vorst werden verbeurd verklaard.

Soms is door de vorsten over die gronden beschikt ten behoeve van personen wier diensten beloond moesten worden; ook wel hebben zij ze verkocht, doch in den regel hebben zij zich er mede tevreden gesteld, daarvan het voordeel te trekken. Langzamerhand is het een getolereerd gebruik geworden, dat in de bovenvermelde, en nog eenige daarmede overeenkomstige gevallen, de vorsten zich de gronden van particulieren toeeigenden, en als zij er zich nu maar toe bepaalden de vruchten daarvan te plukken, en ze na te laten aan hunne opvolgers, zoo werd er door de bevolking genoegen mede genomen, daar zulks haar te gemoet kwam in de verplichting om in de behoeften van den vorst te voorzien.

Tot deze gevallen heeft zich in Boelèlèng de inbreuk door de vorsten op de rechten van de desa's en de individuen ten aanzien van de gronden gemaakt in hoofdzaak bepaald, doch elders, waar de bevolking in minder gunstige omstandigheden verkeert om zich te doen gelden, de vorsten een meer absoluut gezag verkregen hebben, zooals in Bangli, zijn zij veel verder gegaan.

Eene nauwkeurige beschrijving van den toestand waarin het grondbezit aldaar verkeert kan niet worden gegeven, doch in hoofdtrekken schijnt hij op het volgende neer te komen.

Oorspronkelijk hebben de bebouwde landen zeer waarschijnlijk ook daar toebehoord aan de desagemeenschappen en de individuen, doch langzamerhand, bij het toenemen der macht van den vorst zijn zij gefeudaliseerd. Hij heeft de beschikking daarover aan zich getrokken, en geeft een aandeel aan degenen die mede heerendiensten verrichten, hoofdzakelijk bestaande in het onderhouden en bewaken van

het vorstelijk paleis en in het ten strijde trekken wanneer de vorst met zijne naburen in oorlog geraakt.

Wie eenmaal een stuk grond gekregen heeft, behoudt dat zoolang hij de kracht heeft aan de heerendiensten deel te nemen. Wordt hij daarvoor te oud, dan kan zijn zoon zijne plaats innemen, doch zoodra er niemand meer in zijne familie is om zijn aandeel in de diensten te vervullen, dan vervalt de grond weder aan den vorst en beschikt deze er over ten behoeve van nieuwe dienstplichtigen die zich mochten aanmelden.

In de nabijheid der hoofdplaats komen sawah's voor. Een gedeelte daarvan laat de vorst door zijne onderdanen bewerken tegen eene kleine vergoeding, en als de opbrengst voldoende is voor de behoeften van den vorst en zijne hofhouding, zoo wordt van de andere sawahs geene belasting geheven; alleen moet bij elk groot feest in het paleis elk persoon, die eene sawah in gebruik heeft, voldoende rijst leveren voor een tafel van 16 personen, voorts 200 kèpèngs aan geld en twee klappers opbrengen. De sawahaandeelen zijn zeer klein, de opbrengst van één aandeel bedraagt bij goeden oogst gemiddeld 50 bossen padi ter zwaarte van een halven pikol, dus nog niet voldoende om in de behoefte van een klein gezin te voorzien. Met de aandeelen in de tëgalvelden, hoewel ze grooter zijn, is het niet beter gesteld.

De beschikking over alle bebouwde velden den vorst zijnde voorbehouden, die ze onder zekere voorwaarden aan zijne onderdanen in vruchtgebruik afstaat, ligt het in den aard der zaak, dat verkoop daarvan nimmer veroorloofd is.

Verpanding van het vruchtgebruik van den grond kan wel plaats hebben, mits te voren de toestemming zij verkregen van den vorst, welke deze in den regel alleen verleent als het geld moet strekken ter bestrijding der kosten van een verbrandingsfeest, of van een ander in zijn oog nuttig doel, en hij de zekerheid heeft, dat degeen die zich daarmede tijdelijk van zijn grond ontdoet, toch zal voortgaan zijne heeren- en krijgsdiensten te verrichten.

Vele der personen die door nood gedreven als daglooners in Boelèlèng werk komen zoeken, verkeeren in dat geval, doch hunne vrouwen en kinderen worden in Bangli aangehouden, als waarborg voor den vorst, dat die personen zich niet aan hunne verplichtingen zullen onttrekken door voor goed naar Boelèlèng te verhuizen.

Van de onbebouwde gronden heeft de vorst de besten genomen en daarop door zijne onderdanen koffie laten planten, waarvan hij alleen het voordeel trekt. Aan de desalieden is het vergund op de overgeschoten gronden koffie te planten, doch zoodra zij daarvan gaan oogsten, weet de vorst wel door verpachting van den opkoop van het product of het heffen van hooge uitvoerrechten, het grootste deel van de winst toch te bemachtigen.

Deze vluchtige schets moge ten aanzien van eene enkele aangelegenheid, het grondbezit, een denkbeeld geven van de verderfelijke uitwerking die, hoe goed oorspronkelijk ook de instellingen van het land mogen zijn, het bestuur van een inlandsch vorst heeft, zoodra hij de macht in handen heeft en meent niets meer van zijne onderdanen te vreezen te hebben.

Stellen wij ons ten slotte de vraag, welke de rechten zijn die het Nederlandsch-Indische Gouvernement, waar het in de plaats is getreden van de inlandsche vorsten uitoefent op den grond.

Dat bestuur is er gevestigd geworden naast dat der inlandsche vorsten, eenige jaren na het voeren op Bali van een roemvollen strijd, doch is niet het directe gevolg daarvan geweest. De aanleiding om den strijd tegen de Balische vorsten aan te binden, was eene geheel andere dan het verlangen ons bestuur op het eiland Bali te vestigen. Dit laatste heeft plaats gehad, op verzoek van de bevolking zelve, toen reeds lang de laatste soldaat Bali verlaten had.

De rechten daardoor verkregen zijn dus in geenen deele die van den veroveraar, doch alleen die, welke de bevolking gewoon is haren bestuurders toe te kennen.

Van de souvereine rechten zoude men zich ligt eene overdreven voorstelling maken door de groote meegaandheid van den Balinees tegenover het te kennen gegeven of vermeende verlangen van zijne hoofden. Hij bukt zich voor de machthebbenden, doet zoo lang mogelijk alles wat zij verlangen, en komt niet in verzet, met woorden noch met daden, dan in den uitersten nood.

In hoeverre daarvan gebruik en misbruik kan worden gemaakt, blijke uit hetgeen medegedeeld werd omtrent de wijze waarop door de inlandsche vorsten te werk wordt gegaan en hoe zij inbreuk maken op de rechten der bevolking, hoe zij hunne bestuursplichten geheel verwaarloozen en hun slecht begrepen eigenbelang steeds op den voorgrond plaatsen.

Wanneer men echter, alle geusurpeerde rechten der inlandsche potentaten ter zijde stellende, alleen rekening wilde houden met de zuivere instellingen des lands en de ontwikkelingsgeschiedenis van het grondbezit, zooals die hiervoren werden omschreven, dan zoude als slotsom de verhouding van het Gouvernement tot de gronden volgenderwijze kunnen worden aangegeven:

de rechten welke het Gouvernement uitoefent op de bebouwde gronden bestaan in het heffen eener matige belasting ter vergoeding der kosten van het bestuur en het, zoo noodig, naar billijkheid over die gronden beschikken ten algemeenen nutte;

met de onbebouwde gronden, die tot een bepaald desagebied behooren, heeft het geene bemoeiing dan op verlangen der rechthebbenden, of wanneer de beschikking daarover vereischt wordt voor het belang der bevolking in het algemeen;

het beheert de onbebouwde gronden die nog niemand zich heeft toegeëigend en beschikt daarover zoodanig, dat zij strekken ten meesten voordeele der inwoners van het land.

AANHANG.

DESAREGLEMENTEN VAN BALI.

Herhaalde malen was in de voorafgaande bladzijden sprake van de op schrift gebrachte bepalingen, die de desalieden voorlichten, hoe zij in zekere gevallen, als leden der desagemeenschap, te handelen hebben en als leiddraad dienen bij het beslissen der kwesties welke zich onder hen voordoen.

Uit hoofde van de belangrijkheid dier geschriften laat ik hieronder eenigen daarvan in hun oorspronkelijken vorm volgen, om te doen blijken hoe zij er in het algemeen uitzien. Van verreweg de meesten bestaat slechts een enkel exemplaar, zoodat de gelegenheid ontbrak door vergelijking fouten in den tekst op te sporen. Deze wordt dan ook weergegeven juist zooals hij in de lontarmanuscripten werd aangetroffen, zonder te trachten daarin eenige verbetering aan te brengen, ofschoon hij zeker lang niet geheel correct is, noch wat taal, noch wat spelling en interpunctie betreft.

Daar niet van al deze geschriften copieën in mijn bezit zijn, zoo was de keuze beperkt. Zij is in de eerste plaats gevallen op die der desa Koeboetambahan (hoewel deze niet tot de uitvoerigsten noch tot de besten behoort), omdat daarin eene belangrijke uitspraak over het grondbezit voorkomt, die in de voorgaande bladzijde werd gereleveerd.

Het reglement van de desa Pĕnaroekan, dat daarna volgt, is wat uitvoeriger en beter geordend.

Batoe dingding, welks reglement in de derde plaats werd opgenomen, is eene der oudste desa's, vroeger zeer bloeiend, doch thans op weg om geheel verdrongen te worden door eene in hare nabijheid gelegen zich steeds uitbreidende Mohammedaansche vestiging.

Verreweg het beste van diergelijke geschriften is het soebakreglement, dat in de zuidelijke rijken van Bali van kracht is. Het is echter te uitvoerig om hier te worden bijgevoegd en zal later afzonderlijk worden gepubliceerd.

A.

Awigawig der desa Koeboetambahan. (Oost-Boelèlèng).

Awigawig, wong désa sakrama ring Koeboetambahan, ana pakrĕtaning désa sakrama satĕgaka, jan ana désa sangkĕp ring balé-agoeng, apang sami manjaboek djawaning sapoet, matata loenggoeh, jan sampoen désané matata malinggih, laris pada noeroenang gĕlang-gĕlang, jan sampoen magĕlang-gĕlang, laris désané djarwajang babakatan, jèn dèrèng désané poepoet mangrawosin, jèn ana désané salit toenggal, mandaoet gĕlang-gĕlang sahasa, nora oega kawasa, jèn ia amoeroeg sawirasaning awigawig sakadi ngarĕp, wĕnang ia kadanda, goeng dandanja, 700, mwah jèn ana désané salit toenggal masawala sabda, nora oega kawasa, wĕnang danda, goeng arta, 2500, mwang samalihnja jan ana odalan i ratoe sami, jèn désa ngodalin i ratoe, apang désané sami mangatoerang bakti, mwah tjanang, malih jèn ana désané kĕna ganti, kĕna pasaja mangajahin, toer kĕna pĕsoepĕsoewan, sapakĕnan sajan désa salit toenggal mananggap saja, apanga mabantĕn, ring kamoelan désa ring mangliwonan, toenggal kaliwon, toer laris matĕtĕlah, mangoedoed, manjampat, ring panataran i ratoené, mwah sangkĕpan désané, toenggal poernama, malih jèn sandoeng watang, adja oega sangkĕp, tan kawasa, mwah sĕbĕl, jan paoeman kawasa maring djaba, jèn mangoenggahang bakti ring kajangan tan kawasa, mwah ngatoerang tjanang ring kajangan i ratoené tan kawasa, malih jèn makaria ring pratiwi kawasa, mwah manèmbok, manatal, mangalih kajoe, kawasa, jan sandoeng tan kawasa, mwah jan désa makaria, jèn ana désa nora ngajah salit toenggal, danda, 25, asĕlid, malih jan désa mĕsoe doek

salit toenggal nora mĕdal, danda goeng arta, 100, jan kĕna lalang, nora mĕdal salit toenggal, danda, 50, mwah dĕsa kĕna tiing, jan nora mĕdal salit toenggal, danda, 50 jèn dĕsa pĕsoe tatal, jan nora mĕdal salit toenggal, danda, 50, jèn dĕsa mangoedoed, mwah mangabas, mwah saradjakarjan dĕsa, mwah sasaradan wong agoeng, jèn nora ngajah salit toenggal, danda, 25, asĕlid, malih ana pakĕrtan dĕsa, jan dĕsané, manoeroenang ida i ratoe, mangintarang i ratoe, loenga mangĕlisin i ratoe, mangliwatin dĕsa, jèn nora dĕsané salit toenggal nora ngajahin, loenga mangiring, wĕnang danda, angitoeng dĕsa doh aparĕk, dandanja, 50, jan adoh danda, 100, malih satingkahing ètèhètèh, bantĕn palisané, apang sikĕna ganti manggawa, mwah tapakan djinah, 1700, sapaloenganira i ratoe, mwah jan ida i ratoe rawoch, sakèng palisan, madapĕtan adjĕngan, sami sowang-sowang, apang tĕlas i prawajah makaria adjĕngan ika, mwah kliang dĕsa, sakwèhing adjĕngan, malih saja ika tĕlas mangrèntjangin saprakaraning sakaria, adoh aparĕk, ajwa sirikan mwah jèn dĕsa manampah, jèn dĕsa nora ngajah salit toenggal, danda 25, jèn saboeh gĕtih, danda, 12, mwah, jèn ana dĕsané madjadjaboer salit toenggal, toer manjitjipin èbatèbatan, danda, 33, mwah jèn manglidang doewèn dĕsa, danda, anoet sapangadjining doewèn dĕsa, né ilang, agoeng alit, jèn nora ngangkĕnin dĕsané salit toenggal, wĕnang tinibèn bakangbakang, jan nora arĕp anajoeb bakangbakang salit toenggal, wĕnang danda, sapangadjin doewèn dĕsané né ilang, toer danda nikĕl, mwah jèn ana dĕsané madroewé djinah, agoeng alit, apang tĕlas saja mangraksa, goeng-aliting djinah, mwah jèn sajané nora mamĕdalang raraksan ring sangkĕpan, wĕnang nikĕl raraksan ika, mwah jèn kliang manglĕngitin dĕsa, wĕnang danda, goeng arta, 250, jèn nora arĕp kliang dĕsa manawoer danda, wĕnang tinikĕlakĕn dĕning dĕsa, apan prasida dĕmit, mwah jèn dĕsa madrĕwé gamĕlan, wĕnang saja mangraksa, ririgan, mwah jèn kačlong raraksan ika, pasĕrahné kadĕsa, wĕnang danda, goeng, sapangadjining kalongan, sagoengalit, mwah

jèn ia ilang kaämèt dèning maling, wènang tiniba bakang-bakang, pangrarata saja ika, jèn tan arèp manajoeb bakang-bakang, kadanda, sapangadjiné, toer manikèl, apan prasida maling, malih jèn ana lèngéning kliang dèsa, apang prawajah manglintangin, ring padanira sakrama, iki awig-awig dèsa sakrama, ajwa tan tiling, apan paitjan ida i ratoe poerwa boemi, di dalèm, ring Boeliban, ajwa ima.

Malih ana paswaran dèsa sakrama ring Koeboetambahan, sing magènah ring dèsa Koeboetambahan, ana paswaranira madèsa, adja sira salah karèp, ring samanira madèsa jèn ana wongira madèsa, angamèt daginging kakèbonan, jan sira tan pawarah ring sang adèrwé kakèbonan, wènang kataman danda goengarta, 25, jan liwar adji lalima.

Mwah jan tingkah sang madèrwé ingoningon, oeboewan, jèn sampi, kèbo, djaran, adja sira angloembar, oeboewan ika, adja ima, dèn prajatna oega, jèn sira mangloembar, oeboewan sampi, mwah kèbo, mwah djaran, wènang kadanda, dèning dèsa, goeng dosa, 250, mwah jèn ana tjèlèng, mwah asoe, roesoeh ring pamoelamoelajan, wènang sinalabarakèn, ping tèloe, jèn tan arèp ia mamalangka, jèn ia talèr ia roesoeh, mangamah pamoelamoelajan, wènang patènana, mwah dèsané, wong magènah ring Koeboetambahan, jèn ia madrèwé panaban pagawéjan, tan wènang ia makèna soengga, ring panabanja, jèn ia makèna soengga ring panabanja, mwah toenggah, jèn ana wong kèna soengga, mwah sampi, kèbo mwah djaran, jèn ia mati kèna soengga, wènang katèmpwan sapangadjin oeboewan, sakawit, toer kadanda dèning dèsa, goeng dandanja, 500, mwah sing madrèwé panaban, apang kèna ia mapagèh, ma apès tèloeng ali, jan nora ia saika, jèn ana oeboewan roesoeh, tan wènang amèdjahin, mwah jèn ana oeboewan roesoeh mangamah pamoelamoelajan, mangoewah pamoelamoelajan, mangoewah pagèhan, wènang tinaban, wènang ia tèka manèboes, 250, kadangan, mwah jèn ana wong andjaboeng ajam, mwah bèbèk, sakwèh ingonan, wènang kadanda, goeng arta, 500.

Malih jèn ana tamioe pangaloe mangatèh djaran, man-

djing ring dêsa Koeboetambahan, jèn ana mangrosain, apang kĕna sami dêsa mangĕndĕhang, toer mangoelkoel boeloesang, jan kantĕnan kang angrosain wĕnang ia kaĕdjoek toer kabasta, mwah kadanda dêning dêsa, goeng danda, 2500, mwah kang binasta, katoer ring sang amawa dêsanê.

Malih jèn ana oeboewan tatanggan dêsa, mangroesoehin pamoelamoelajan, wĕnang tinaban, goeng panĕbasnja, 250, sawidjisawidji, jèn ia tanpanĕboes, wĕnang sinadoewang, ring kliang dêsa, ring tatangga dêsa, tloeng dêsa, mwah soepèksajang, ring goesti.

Malih ana anoet pakrĕtan dêsa, jèn dêsa makaria, saradjakarian dêsa, nê wĕnang pangidihê, jèn ia matĕmoewang pianak, wĕnang pangidihê, 7, boelan, jèn ia makaria ajoe, maoendangoendangan, wĕnang pangidihê, 3, sasih, jèn ia makaria noenoe soekoepat, nora mangoendang, wĕnang pangidihê, tĕloeng dina, jèn ia mamoela, jèn ia mangoesit, wĕnang pangidihê, sadina, jèn ia ngabĕn mati, wĕnang pangidihê, aboelan pitoeng dina.

Malih pakĕrtan dêsa satĕgakan makrama, jèn ana dêsanê katibaning tamioe sakèng kaädohan, jèn ana toenga ring kliang dêsa, jèn nora kliang dêsa manggintangang ring dêsa, mandjarwajang pakĕnankĕnan dêsa, wĕnang kliang danda, goeng arta, 100, mwah jan matamioe dêsanê, apang saja mangajahin, mwah pĕsoepĕsoewan, mwah parabot, mwah ĕmba, orat samas, mwah njoeh, 3, boengkoel, mwah goela pada maboengkoel, gĕnĕping ĕmba, sadiridiri, jèn ia koerang ĕmba ika, apang dêsa matoeran manggĕnĕpang, jèn kadadak tĕkaning tamioe, wĕnang dêsa mangrodjong sajanê, toer mangajahin.

Malih pakĕrtan dêsa, jèn dêsa sangkĕp makawĕskawĕsan, kliang dêsa, 2, bagi kawĕsê, mwah pakolihan saja, kawĕs abagi, pinaro ring rèntjangira saja, malih jèn wontĕn wong agoeng ngatoerang bakti ring ida i ratoe, toer ŏndĕk ring Koeboetambahan, apang dêsanê angatoerang tjanang, mangatoerang adjĕngan sami sowangsowang dêsanê, apang taragia, iti pakĕrtan dêsa, tingkahing pakĕrti, pakĕrtaning dêsa, mwah paswara ring dêsa, nê, ring dina, Anggara, Kliwon, wara

Deeroeng aroem, titi tanggal, ping, 2, tjandra Wésaka, swanita, 1, mastaka, 1.

Jan désa ngatoerang bakti, ring ida i ratoe, soesoenan panĕbahan di balé-agoeng . . . . . .

. . . . . .

Tingkah awigawig, pakĕrtan désa sakrama, matata loenggoeh ring balé-agoeng, apang sami makrama, mandaksina sowangsowang, tingkahing palinggih pangoeloe pasĕk, ana patoekoenja daksina, 10500, mwah pasrah kadesa, bras, 50, mwah tjèlèng, adji, 1000, toer ĕmba, gĕnĕp, mwah njoeh, 10, mwah sasanganan, angitoeng kwèhing désa, mwah tjanang toeboengan, mwah tjané, sĕkar.

Malih linggih koebajan, patoekoe daksina, 8128, pasrah kadésa, bras, 40, tjatoe, mwah tjèlèng, dji, 888, mwah sasanganan, mwah tjanang toeboengan, tjané, sĕkar, mačmba, gĕnĕp, njoeh, 10, boengkoel.

Malih loenggoeh prawajah, patoekoe daksina 4144, mwah sasanganan, tjanang, tjané, sĕkar, mwah tjèlèng, dji 525, mwah ĕmba, gĕnĕp, njoeh, 8, boengkoel.

Malih palinggih krama désa soring prawajah, patoekoenja, daksina, 1733, mwah pasrah, bras 20, tjatoe, mwah tjèlèng, dji, 425, mwah ĕmba gĕnĕp, mwah pasrah kadésa, bras 10, masasanganan, tjanang toeboengan, tjané, sĕkar.

Malih patoekoe palinggih panjarikan, daksinanja, 777, mwah pasrah kadésa, bras, 17, tjatoe, mwah tjèlèng, dji, 477, mwah sasanganan, tjanang, tjané, sĕkar, mwah ĕmba, gĕnĕp, njoeh, 7, boengkoel.

Malih jèn désané mangĕmiting matata loenggoeh, ring balé-agoeng, apang désané matoer soepèksa, ring ida i ratoe gĕdé poesĕh, mwah ring i déwa gĕdé dalĕm, mwah ring i déwa tĕngahing toja, mwah ring i déwa gĕdé soesoenan, di poera gĕdé, mwah apang désané ngatoerang daksina, 10100, maroentoetan tjanang, gĕnĕping sagian, mwah désané sami mangatoerang tjanang, sowang-sowang, mwah désané apang mandoenang pramadèn i ratoe sami, mwah mamangkoe.

Malih apang désané mangatoerang pangĕlĕm, ring i déwa

poeséh, jèn désané manoenas matata loenggoeh ring balé-agoeng, apang makaria asagan, ring pangoeloen balé-agoeng, gënahing daksina, mwah ètèhètèhing bantën, soetji asorohan, mwah babangkit apadjëg, mwah wangoen oerip, gënëp wamaning sasaté, lëmbat, asëm, tjalon, sami pada marongdasa, jan sampoen poepoet tingkahing babantën moenggah, apang sami paramadé, mwang mangkoe, angarëp, mwah balian, mwah désa sami angarëpin, poengkoering pamadéné, jèn sampoen woesan kaprasida, apang désané manjoesoepang pasëké manglinggihang ring pangoeloen balé-agoeng, sampoen malinggih pasëké, apang désané amoedji sami, koebajané, apanga angélingin loenggoeh, mwah prawajah, sampoen prawajah maloenggoeh, krama désa, mangélingin loenggoeh sowang-sowang, matata loenggoeh, tingkahing palahiané mangajahin, mangatoerang wadjikan, mwah ngatoerang sadjëng, jan sampoen oesan anjëkoel, laris sajané, mangatoerang tjané, mwah tjanang, mwah sëkar, laris sajané mangatoerang larihan, toer makidoeng, sami sowang-sowang, krama désa, mwah jan sampoen woes, laris sajané matjotjorot, mataboeh, kadjaba, tingkahing anoeroen, né ring dina, Boeda, Manis, wara Doeroengwanginé, titi, tanggal, 3, tjandra Wésaka, swanita 1, mastaka, 1.

Iti pratingkahing patoekoe linggih, pratataning désa, satëgakan sowang-sowang, pasasarinja, kaätoer ring désa, daksinan pasëké, mandjing kadésa, 500, malih daksinan koebajané, kabantjoet, 128, malih daksinan prawajahné, kabantjoet, 124, malih daksinan désané soring prawajah, kabantjoet, 133, malih daksinan panjarikáné kabantjoet 127, tingkahing djinah pasasari ika, sami kinoempoel, mandjing kadésa, kaparaksa ring saja, ririgan.

Malih awig-awig désa, akrame satëgakan ana paswaranira sakrama, jèn ana désané salit toenggal, nora mangajahang tëgakané tëgal ika, né kramaning madésa, wënang désané mandjaboet, tëgal ika apan tan pangajah, wënang désa mangoeningin, malih jèn ana tëgakan désa, sanoenggalsanoenggal, mawitjara apang madjantos ring kramadésa,

mapaoening, wĕnang ia kadanda antoek dèsané goeng dandanja, 24500, mwah tĕgal ika kadjaboet dèning dèsa, apan tĕgal doewèn ida i ratoe.

Malih paswaran dèsa sakrama satĕgakan, jèn ana dèsa sanoenggal-sanoenggal, tjampoet, nora madwé santana lanang, jan nora mangramanin toer mangajahang kadèsa tĕgal ika wĕnang kadjaboet dèning dèsané, apan ia tan pangajah, mwah jèn ana makajoen mangramanin madèsa, jan tĕrĕh sakèng lanang kawasa, mangramanin madèsa, jèn saking wadon tĕrĕhnja tan kawasa ia mangramanin madèsa.

Malih pakĕrtaning dèsa, jèn dèsané mangadajang tatadjèn, jan dèsané makĕrab pĕsoe oeran, jèn nora dèsané salit toenggal nora pĕsoe ajam, goeng danda 50, mwah jen nora mangadoe oeran, goeng danda, 100, mwah jèn sampoen pĕpĕk ajam ika ring kalangan, sing kĕna saja mangajahin, apang masapoet masaboek djabaning sapoet, laris matata loenggoeh mwah jèn ana babotoh katĕngah matanding, mwah makĕmbar, apang masapoet masaboek djabaning sapoet, wĕnang ia kasipat dèning saja, pangipatnja, 50, mwah jèn ia makĕmbar mapadoe ajam, jèn ia mati salit toenggal ajam ika, apang mangantos oemboeloemboel, sapisan, wĕnang ia njamboet, jèn kabantjaran salit toenggal lĕlĕh ajam ika, wĕnang sinamboet, mangantos oemboeloemboel ping tiga ladjoe anglèbang, mwah jèn poepoet lèbleban tĕka ring wanĕng bawak, apang sabarĕngan manglèbang, jèn kasèp djabaning oemboeloemboel manglèbang, wĕnang sipat dening saja, panjipatnja, 50, jèn ia mĕnang, wĕnang sapih, jèn ia, kasapih wĕnang kalah, ring né makĕmbar, kéwala, apan pranda dĕmit.

Malih patataloenggoeh babotoh ring tatadjèn, paloenggoeh ika, tan kawasa mangliwatin kalangan bantĕs, sing angliwatin kalangan paloenggoehé, wĕnang kasipat dèning saja, panjipatnja, 33, mwah jèn ana wong babotoh, manjanggap ring kabotohan, jan ana ngatĕngahang, ring saja, wĕnang sajané manjĕndalin, toer kadanda, goeng dandanja, 2500, toer ia manawoer panikĕl ring sang adĕrwé pamĕnang. Ikang paswara pakĕrtaning dèsa, kramaning angadakang tatadjèn, adja salah gitra.

Malih jèn ana wong maiboekan, masawala sabda, maoedjoengan, toer manganggar kadoetan, wĕnang sajané, mambĕlat, mangalangin mwah désané, jèn sampoen malang ia né maiboekan, wĕnang désané mambasta, toer kadanda déning désa, goeng dandanja, 4500, apan ia amoeroeg paswaraning désa.

Malih baisan pasĕk sajan désané mangaba baisané, miwah prawajahé, abajang, mwah panjarikan. . . . . .

Pangèlingèling, kalaning kawoela bakti oeli doh, ring ida i ratoe gĕdé dalĕm, kakĕrtjan poenika, ogia i pasĕk olih djinah poenika, djabaning mantoek ring désa.

Titiswaranė ida ratoe gĕdé sang apoera wirata masĕmadja wirasari, Boelihan, kapagamĕlang ring wong krama désané magĕnah ring Koeboetambahan, ana salwiré rawosang gawéné agoeng alité, mwah, rasané, tatasang, né sĕdĕng arahang ring wong krama désa ika, apang tindih glis mamargi, jan katĕkaning taloe pati, sané kotjap ring arĕp, kĕna ia pada mamrastika sapratékaning tatoe mwah pratékaning pati sapoepoetnja, malih ana panoegrahan, mangéka manggawé awoengan, mangoenggahang toja toekad Dahjané, anggèn mangĕtjokin tĕgal désané sadangin toekad Dahjané mandadosang tjarik, malih apang kĕna désané di Koeboetambahan, angadakakĕn sĕsĕpèn, lwirnja apang ada sawèn, jan ana wong anĕrĕbak sawèn désané, wĕnang ia kadanda, di djinah, goeng arta, 2500, malih ana panoegrahan ring désané, angadakĕn tatadjèn ring Koeboetambahan, sampingan désané, wĕnang angadoe ajam papadoe kadésa madoeloeran djinah pada magoeng arta, 42, kasrah kadésa, swang, malih jan ana wong sédjé magĕnah ring Koeboetambahan katĕkaning ia ngalap wong wadon karia magĕnah ring Koeboetambahan, wĕnang ia pada kĕna djinah pada magoeng arta, 1000, masrah kadésa, toer kĕna ia angadoe ajam papadoe kadésa, madoeloeran djinah, pada magoeng arta, 42, jan ia tan manoet sampingan ika sané kotjap ring arĕp, wĕnang manikĕl sapisan pakĕnannjané kotjap ring arĕp, jan tan arĕpa anawoer manikĕl, wĕnang ia kagĕntosang kadjabaning watĕs palĕmahan Koeboetambahan, olih désa, malih ana pa-

noegrahan, jan ana désané pilih toenggal, karépé mangidih karian désa, jan sakit, wénang kasèngkèr olih désa apitoeng sasih, wénang ia katagihan tégakan désa, mwah ajahan kadésa, jan ia mangoerit, ngaboet boelih, mamoela pari, mamoela goga, mamoela kapas, mwah anoenoe soekoepat, wénang pada mapisan pandjaloeké ngatémwang, swang, pandjaloeké wénang ring panjarikan désa.

Awigawig pakrétaning désa, kalaning sasépén, odalané di poera dalém, wénang désa mékon saja manjawénin, ring bantés désa ika, jén ana désa sahakrama salit toenggal, amoeroeg pakérta ika, wénang danda goeng, 2500, jan ana wong lian, anérébak sawén mika, wah jan sampi, djaran, kébo, maisa, wénang tanda, jén karépé manébas, wénang désa ika matébasang, sawidjiwidji, panébas ika, 250, jan tan arép manébas, dérwéné katanda wénang désa ika mandoewéjang, kang kotjap ring arép, jén ana pakajoenan ida, mamati géni, jan ana désa ika mamoeroeg pakértan désa, wénang danda, goeng arta, 2500, djabaning désa, wénang katanda, danda ika goeng, 250.

Titi swarané ida ratoe gédé, sang adjéro ring wiramas madja wirasari Boelihan, kapagamélang ring désané magénah ring Koeboetambahan lwirnja djanténan, sasih katiga paborosan poernaméng kapat djanténan ida ratoe poesèh, sasih poernaméng kalima i ratoe téngahing toja, sasih kapitoe masalah, sasih kaném manoedjoe tilém, djanténan ida ratoe dalém, sasih poernaméng kawoloe, djanténan ida ratoe madwé karang, sasih kasanga manoedjoe tilém, ida ratoe téngahing laoet, sasih poernaméng kadasa, djanténan ida ratoe sakti, sasih poernaméng désta sada, djanténan ida ratoe pangliwonan, déning kalangan djanténané, sakadi ne kotjap kadi ngarép, sami jogia toetoeg olih padaténgan, odalané antoek tjélèng sowang, katétégan odalané sakadi ngarép wénang kébo sowang, sasih kasa karo jogia désané apti manglalasti, ida ratoe gédé soesoenan, matiti tata palinggihé, pada madoeloe katéngah, di téngén ida ratoe poesèh asoroh, ida ratoe téngahing toja, ida ratoe dalém, ida

ratoe madwé karang, malih palinggihé di kiwa asoroh, i ratoe **gĕdé patih**, i ratoe ngoerah panjoesoewan, déwa ngantèn, i ratoe batan klapa, i ratoe batoer, i ratoe jangai, i ratoe **batara sri**, i ratoe bĕraban, i déwa pasĕk, kalaning désané **kĕna** pasĕgĕh, mwah sampingané kĕna pasĕgĕh, né kotjap **ring** arĕp, sinalih toenggal norana ngawĕtwang pasĕgĕh, **danda** goeng arta, 44, da maha malĕs darmané djalanang, **toer tatasang** jogiannjané wĕnang, lwirnja titi tataning **makrama désa**, pada masorohsoroh, tindihaning sorohé makrama **désa**, pada tindihang sĕkĕnang sorohané, né asorohasoroh **tindihang** boektiné kawasa, tan arĕpa tan kawasa arĕpaning **boekti**, pangwak pagĕhané, tindihang kawasa pagĕhé, wong **krama** désané, tan tindih krama désané ring pagĕh, angalap **wong** wadon wong sédjé, kaprasida tan tindih ring pagĕh, **wĕnang** pada kĕna djinah goeng arta, 1000, antoek kang **adĕrwé** paswara, ana wong sédjé angalap wong wadon, **tindihaning** makrama désa, wĕnang pada kĕna djinah, goeng **arta**, 2500, ika né kotjap ring arĕp.

Ana wong adĕrwé lakita boekti, agoeng alit adĕrwé la**kita** boekti, kala wĕngi, ana wong anjolong, agoeng alit dĕrwéné katjolong, tatasang sĕkĕnang wasta mwah pangkoe**san**, wong anjolong wong katjolong, kĕna gĕlis nĕdoenang **kadésa**, wong krama désané radjoe natasang sakadi ngarĕp, **jogiannjané kĕrta** paswarané, nora ngangkĕn wong kadalih, **wong** andalih katoenasang antoek krama désané tjor, ring **ida sang** adĕrwé kĕrta, ètèhètèhé wong kang andalih, nga**watwang** kadésa sapoepoetnja, djinah sasantoené, 250, pa**ngingoe**, 44, kapagamĕlang ring désané, nora ana wong **andalih** anahap tjor, wong mandalih wong kadalih, pada **manoet** titiswarané, wong andalih tinitih anahap tjor, wong **kadalih** jogia kagĕdosang olih désa, mangliwat pĕtang désa **sĕngkĕrnja** roras tĕmwang, nora nahapa tjor, walika sakadi **sĕngkĕré** né pada kotjap ring arĕp, ana wong angangkĕn **anjolong**, ngaliwat tĕloeng désa, sĕngkĕré nĕm tĕmwang, **wong** anjolong sĕkĕn nawoer **danda**, ring wong andalih ingan **wong** andalih wong **kadalih** njĕdĕngang dandané, **danda**

ika abagi kadésa, ring wong andalih rong bagi, panawoeran dandané kadésa ring sangkèpan pragat sapisan, tan kawasa ngalih dina lèn, pada kaprasida lian rasané pada ring arèp, toer aptiné magoesti madéwa pada tindihang né makajogiané.

Ana wong adĕrwé, lakita boekti, ana wong anjolong, adĕrwé boekti, agoeng alit boektiné, wong katjolong wong manjolong, kĕna tatasang wasta mwah pangkoesana, kĕna gĕlis nĕkajang djatiang kadésa, désané gĕlis radjoe sakadi paswaranè, né kotjap ring paswaranè, malih jan ia wong anjolong natonin wong katjolong kari lagi ia oerip wong katjolong, wong manjolong tan kawasa magĕnah sawawĕngkoning Boelihan sapakoerĕnannja, pagĕnahannja ngaliwatin pitoeng désa prasida tan apti sakadi ngarèp, jan ia wong katjolong katĕkaning tatoe pati wong manjolong tan kawasa kari lagi ia oerip, tan kawasa kadangnja tjinaritanan gardjita, jan ia tan manoet wong sinalihtoenggal ring titiswaranè, wong sinalihtoenggal pada katoer ring sang adĕrwé paswara, antoek krama désané di gĕlis ingan kramadésané njĕdĕngang.

B.

Awigawig der desa Panarockan (Midden-Boelèlèng).

Awignam astoe nama sidĕm, anoegrahané ida i goesti Angloerah Madé Karangasĕm, kalih ida i goesti Madé Agoeng, ida itja loegraha, ri satingkahé angwangoen sima iki, saoemoer pandjangé, kagadoeh olih kramadésané ring Pĕnaroekan, mangdé tĕrèp tĕrpinjané makramadésa, toer masangkèpan, angwangoen saja, 4, diri, ana pada wawĕdalané, saja ika, prani djadja koeskoes, wrat, 1200, madoeloeran sĕdah matoeboeng pada mapasang, malĕkĕsan pada, 25, lĕkĕs, madjambé matambako toer matjané, masamsam bidja koening, masĕkar salwiré, tingkahé masangkèpan dèn prijatna mabĕdbĕd sapoet, manoengklit kris, ajwa masambilan namboet karia prasida anglalènlalèn, nangkĕn dina sangkèpan, Anggara kasih, oekoe sing toedjoenja, kawasa pĕnjarikan désa ika

agamargiang djinah kapoetra manak, 8, kètèng né sataksatak, toer nora kawasa manglèpih, toer kawasa makantah tjarik, mwah abian, pilih toenggal magadé gègèm, mwah jan tèka ring dina sangkèpan, kang amoetranin kalangan antoek ngajah karia dalèm, mwah kaoetoes mwah katoendoeng, kawasa manglèpih toer madjati ring pènjarikan désa ika. Mwah jan kala, ning makabèrbèh nagaran ida sang amawa boemi, kawasa sangkèpan ika mararian, kapoengkoernjané makaingan pènjarikan désa ika manoetoeg masangkèpan, toer malih maraharah. Mwah jan ana kang amoetranin sinalih toenggal, nora manawoer poetra rawoehing dina sangkèpan, tèka wènang djinah ina ika sané kapoetra ogia nikèl apisan, agoeng alit djinah inané sané kapoetra, toer kasèngkèr pènawoerané rawoeh ring dina sangkèpan, jan maksih ia nora nawoer sèkadi dinané kotjap ring arèp, tèka wènang kantahnjané kaélingin antoek kramadésa ika, toer kasawènan, nging ia malih kasèngkèr pènawoerané sadjèroning limang dina, jan maksih ia nora manindihang mapanawoeran sèkadi né kotjap ring arèp, kajogia kantahnjané kasandajang, antoek kramadésa ika, sèkadi boewat oetangnjané nikèl sapisan, tingkahé njandajang kawasa polih kang anjanda moeponin apèlaboeh, jan ana pamialanga kang amoetranin ri satingkah kantahnjané kasandajang antoek kramadésa, radjoe ia magadé galoer antoek djinah aketeng matali bènang sidatoe, katampi antoek kliang désa ika, nging gadé galoer ika kasèngkèr antoek kliang désa ika, sadjèroning adasa dina poepoeting wikara, jan nora ia manindihang sèkadi né kotjap ring arèp, radjoe kliang désa ika ngapanggihang ring gènahnjané kapigaměl, radjoe kramadésa ika manoendoeng toer manggèntosang oemahnjané mangliwat bantès, prasida ia tan anoeting kramadésa. Mwah jan kalaning kang amoetranin kapialang mawètoe padèm, radjoe kramadésa ika mandjatiang ring pakoerènannjané padèm, ri satingkahnjané boewat moetranin, jan norana pakoerènannjané loemakoe manawoerin pilih toenggal mananggènin, kawasa kramadésa ika manjoekèrtèn kang apèdjah, tan kawasa pakoerènannjané amriksain

kang apĕdjah. Tingkahé djoemĕnĕng kliang dĕsa ika, kawasa kliang dĕsa ika, amĕrtingkah toer njaratiang mangĕdoemang kariané ring parajangan ika, sawĕwĕngkoné ring Pĕnaroekan, krama dĕsa ika angarĕp ambĕtjikang parajangané di poera dĕsa, lwiripoen parajangané méroené gĕdé toempang tĕloe, miwah balé soemanggéné, paroeman ida batara, rawoehing balé-agoengé, madoeloeran lalĕngĕn koriné djaba djĕro. Ika kariané karombo antoek bandjaré ngadalĕm kabèh, bandjaré ngadalĕm ring Pandoeroengan kapigamĕlin ambĕtjikang parajangané di poera dĕsa né pĕtjak arĕpinnja. Bandjaré ngadalĕm ring Apit-jèh, kapigamĕlin parajangané di poera dĕsa ambĕtjikang né pĕtjak arĕpinnja, madoeloeran pangodalan batarané di dalĕm, jan bandjaré ring Apit-jèh, mangatoerang pangodalan, sawoesé katampi antoek bandjaré ring Pandaroengan sawoesé katampi antoek pamangkoen ida i dalĕm. Bandjaré ngadalĕm dangin margi, mangatoerang pangodalan ka poera dĕsa, sawoesé katampi antoek bandjaré ngadalĕm daoeh margi, sarĕng ring bandjaré ring Djinĕngdalĕm, sawoesé katampi antoek kramadĕsané pingarĕp, mwah bandjaré dangin margi, mwah bandjaré daoeh margi, sarĕng bandjaré ring Djinĕngdalĕm, pada kapigamĕlin, antoek kliang dĕsa parajanganĕ di poera dĕsa, pada ngĕlingin pĕtjak arĕparĕpannja. Mwah jan ana roesakroesakan parajangané di poera dĕsa, mwah rawoehing panjĕngkĕr poerané di dĕsa, radjoe kliang dĕsa ika mandjatiang ring kliang bandjar ika toer apang kĕna kliang bandjar ika gĕlis manoeroenang bandjar ika namboet kariané, mwah jan ana makaroesakroesakan marga agoengé, radjoe kliang dĕsa ika makon kliang bandjaré ngadalĕm kabèh, mwah kramadĕsané, manoeroenang bandjar dĕsané, namboet kariané ring marga agoengé, jan norana kliang bandjaré salihtoenggal, mangroengoe lingé kliang dĕsa ika, mawĕtoe norana bandjar ika tĕdoen anamboet karia, tĕka wĕnang kliang bandjar ika, kadandain, antoek kramadĕsa ika, 250, danda ika ogia mantoek ring krama dĕsa, mwah jan ana pawarah kliang ring saja, saja ika norana mapangarah ring bandjar ika, tĕka wĕnang saja ika kadandain antoek pĕnjarikannjané,

djinah malilènin dandané nora karahan saägoeng alit bwaté, jan bandjar ika woes katibèn pawarahing saja ika, bandjar ika norana tědoen anamboet karia sinalih toenggal těka wěnang danda djinah, 33, kètèng kang sawidjiwidji, nging danda ika kasěngkěr pěnawoerané sadjěroning limang dina, jan maksih ia nora nawoer danda, těka wěnang nikěl dandanjané, nging malih kasěngkěr pěnawoerannjané nikěl sadjěroning adasa dina, jan maksih ia norana manawoer, radjoe kliang bandjar ika mandjatiang, toer ngatěngahang ring kramadésa ika, radjoe kramadésa ika manĕrag toer mangambilin sadaging oemah pakarangané, jan woes katawoerin dandané, kotjap ring arĕp, djinah panikěl ika ogia mantoek ring kramadésa ika. Moewah soebaké ring Bajan, moewah soebaké ring Lodsĕma, moewah soebak Babakansĕgara, pada kapigamĕlin antoek kliang désa ika, ambĕtjikang parajangané di poera sĕgara, rawoehing pangodalan ida i ratoe gĕdé sĕgara, angiring satingkahé angatoerin ida pangodalan magĕnti ring djoeroe sapoeh ida, toer kĕna pada soebaké kotjap ring arĕp matatĕlah, ambĕtjikang parajangané toer makĕna lahapan, sawitana poepoesingana, di panglĕbaré radjoe kliang soebak ika madjati ring djoeroe sapoeh ida, toer anggawa tjanang madoeloeran ajam oeran ginawé gagotjèkan masaboeh gĕtih, saika makatjirin panglĕbaré, radjoe djoeroe sapoeh ida mangatoerang tjanang kliang soebak ika, ring ida padoeka batara. Mwah soebaké ring Sidajoe, mwah soebaké ring Jèh taloeh, mwah soebak Tĕgalan, pada kapigamĕlin ambĕtjikang parajangané di poera dalĕm, antoek kliang désa ika, toer apang ia pada kliang soebaké kotjap ring arĕp pada mangélingin sakĕnan soebaknjané di poera dalĕm mangwilang pawinihan tjarik. Soebak Jèh taloeh ika, malih kapigamĕlin antoek kliang désa ika, ambĕtjikang parajangané di poera alit, toer mangatoerang pangodalan magĕnti mamangkoené di poera alit, toer kĕna soebak Jèh taloeh ika amriksain ambĕtjikang poeranė di Batan-poengoet. Mwah jan ana kliang soebaké kotjap ring arĕp, tan anoet ring sapatoedoeh kliang désa ika, těka wěnang ia danda dji-

nah, 250, kang sawidjiwidji, nging danda ika mantoek ring krama dèsa ika, mwah jan ana pawarah kliang soebak ika, ring pada soebaknjané, sĕkaä soebak ika norana tĕloen manamboet kariané, tĕka wĕnang kliang soebaknjané manandain djinah agoeng alit boewat kariané, toer maniudihang sakadi daging pakĕrtan soebaknjané, jan malĕr sĕkaä soebaknjané amblĕgĕdoe, nora nindihin pakĕrtannjané, radjoe kliang soebaknjané ndjatiang ring kliang dèsa ika, radjoe kliang dèsa ika manocroenang kramadèsané, mangĕmpĕt jèh di mowaran tĕlabahnjané, moewah jan ana sĕkaä ika loemakoe salah ring kliangnjané, toer katawoerin danda, radjoe kliang ika nampi, manjĕrahang ring kramadèsa ika. Mwah jan ana parajangané salihtoenggal, katĕda antoek sĕpoeh, mwah katĕda antoek tatani, parajangan ika mawĕtoe roesak, kajogia djoeroe sapoeh ika kadandain antoek kramadèsané, djinah, 125, prasida djoeroe sapoeh ika lĕngé anjĕratènin, nging danda ika ogia mantoek ring kramadèsa. Mwah jan ana parajangané kĕrĕbnjané toedoeh, radjoe djoeroe sapoeh ika ndjatiang ring kliang dèsa ika, kliang dèsa ika, radjoe asadjati ring kang adoewé arĕparĕpané. Mwah jan ana wèntèn makabarĕbĕhan panagaran ida sang amawa boemi, kawoelané ring sawĕwĕngkoné sami kapondokang toer ngarĕp satroe, radjoe kliang dèsa madjati ring sami djoeroe sapoeh ida padoeka batara, kĕna djoeroe sapoeh ida sami noenasang tirta ring ida padoeka batara sami, toer kĕna kliang dèsa ngamargiang nggawa tirtané ka pondok, toer kĕna djoeroe sapoeh ika ngiringang tirtane ka pondok, laoet nirtain kawoelané di pondok, jan norana djoeroe sapoeh ika salih toenggal loenga ka pondok, tĕka wĕnang kliang dèsa ika ngapanggihang ring gĕnahnjané kapigambĕl, makaingan rawos pambĕkĕlnjané misalah. Mwah jan ana kramadèsané salih toenggal amanggihin djanmané laksana manĕbtĕb mangroesak kakajonané magĕnah ring Toenon, radjoe kang andapĕtang manjangkalèn toer mangĕboetin sagagawané wong aroesoeh, toer ia kadandain olih kramadèsa ika, djinah, 250, kang sawidjiwidj. Mwah kliang dèsa ika, anglalènlalèn gagadoehan salinigng

daging sima ika, toer ambĕndĕm pakĕrta ika, mwah angilĕp sadroewèn dèsa, kajogia kliang dèsa ika mangantoekang lwirne itjal, loemakoe dandané anrigoena. Mwah jan kalaning wong dèsane angadakakĕn sasĕpèn, rawoeh ring sawah ika. Mwah jan ana wong lèn dèsa adroewènja panaban, ring sawĕwĕngkoné ring Pĕnaroekan, toemoeta sira anjĕpi, tan kawasa anamboet gawé salwiring gawé ring sawah ika, jan ia amoeroeg anoeli kadapĕtan, olih wong kramadèsa wĕnang danda djinah, 500, danda ika pinalih, ring wong andapĕtang sabagi, mantoek ring kramadèsa abagi, tingkah singiting sasĕpèn, tan kawasa anamboet gawé, salwiring gawé, makadiné kotjap ring arĕp, mwah amatènana ajam, toer ia magagawan, jan ia amboerat asĕkar salwiré, amatja, angidoeng, atoekar, anĕgĕn, anjoewoen, angatĕh koeda amondong, anĕboek, anglĕsoeng, angantih, amoekar papajon, anggawa pangan ing pasoenja, maring oemahnja, nggawa baboengkohan, salwiring boengkah, malapalapan salwiring alap, jan ana wong kramadèsa amoeroeg singiting sasĕpèn, kang sinalihtoenggal, sakadiné kotjap ring arĕp, wĕnang danda djinah, 500, jan ia wong lèn amoeroeg wĕnang kadandain djinah, 250, tingkahé asĕsĕpèn dèn prijatna, dèn ajoekti, rambatĕn sawitĕn poepoesingana, ring pinggiring watĕs dèsanira, pangétané toekad Pĕnaroekan, pangidoelé margané ka sĕman Djinĕngdalĕmé, watĕs ika rawoeh ring pangoelonè toekad Banjoeningé, pinggiring sĕman Panglatan ika, pangaloré rawoeh ring kikisik, jan ana wong lèn katĕmoe dènira, aparibasa sakèng tandroehnja, angĕtak koeda amondong, amikoel, anĕgĕn, anjoewoen, amboerat asĕkar salwirnja, warahĕn ocpasaraning amanis, roemoehoen jan ia tanaidĕp, radjoe maksih loemakoe, tandanĕn sagagawané wong apiwal, toer ia danda djinah, 250, jan ia mangas ing paksané, nora ngangkĕn djatining sasĕpèn, wĕnang sing amanggih asadjati ring kliang dèsa, kliang dèsa ika radjoe amaloenggoehang ring goestinja kĕni mamargi patoeting kĕrtané, mwah jan ana wong krama dèsa andapĕtang wong amoeroeg, moewah lèn amoeroeg, jan ia mangas paksané, tan kinandĕl, kagoegoe kang an-

dapĕt olih wong kramadésa, nging ana tjor ring kang andapĕt, mwah né ogia amboerat, jèn ia gĕring kabajabeja, istri aboewat rarénja poesoeh, kari tĕlĕs asoesoe, toer angambil toja ogia, arĕbat njoewoen kawasa, mwah jan ana wong kramadésa madjati ring kliang désa, adin abot adangan, gati sambarana amrakarajang, prĕkara ika mawĕtoe gabĕng tan palakoe, wĕnang kadanda djinah, 250, mwah jan ana wong kramadésa, sawĕwĕngkoné ring Pĕnaroekan jan ia noedoek salwirnja, jan ia noedoek djanma, ring palĕmahané ring Pĕnaroekan, wong anoedoek radjoe asadjati ring kliang désa, pramangké, toer asoeng tatangga tĕloeng désa, kajogia, jan ana mangélingin djanma ika, sawoesé matatangga, wĕnang kang angélingin anĕbas, 2500, sawidjiwidji, jan ia noedoek saingoningon soekoepat, wĕnang matatangga tĕloeng desa, wĕtoe ana angélingin dĕrwe ilang, wĕnang kang angélingin anĕbas, 250, kang sawidjiwidji, jan nora kang adĕrwé anĕbas, liwaran ring pĕtang dasa dina, kang kotjap ring arĕp, wĕnang kang andoedoek mandĕrwéjang, toer asadjati ring kliang désa, mwah ring goestiné wong anoedoek, jan ia anĕbas malĕtan, 3, dina, wĕnang kĕna pakĕmit, arta, 66, kètèng, mwah kĕna pamblin pangan kinoem, 33, kètèng, sawidjiwidji, né adinadina. Mwah jan kalaning wong kramadésa angadakakĕn tatadjèn, kliang désa ika, radjoe asadjati ring kliang soebak, akon anoeroenang oeran ajam sapakĕnané, mwah oeran ajam kramadésa iki, jan nora ngadoe, kang sinalih toenggal, awĕnang danda goeng arta, 125, kang sawidjiwidji, danda ika mantoek ring kramadésané, mwah jan manjoepĕtiang salwiring palalian, wĕnang kliang désa ika, amratingkah, mwah né wĕnang katoer ring ida sang amawa boemi, doedoekan pakĕmbaré, ajam sapih pada pĕdjah, wĕnang katoer madoeloeran djinah, 100, kètèng, tĕloeng dina apisan. Mwah jan kalaning palaloengané ida batara, jan malalasti ida loenga, jan malalantjaran ida loenga, kliang désa ika anĕdoenang wong kramadésa, angajah amakĕnain salwiré, jan norana wong kramadésa kang sinalihtoenggal

nerana ngajah, toer norana ngamĕlalang sapakĕnanja, wĕnang kadanda djinah, 33, kètèng, kang sawidjiwidji, jan nora ngajah di dèsa, wĕnang danda djinah, 25, kètèng, kang sawidjiwidji, jan ia nora ngajah palaloengané ida batara, sadaoeh Kaliboekboek, wĕnang danda goeng arta, 100, jan nora ngajah palaloengané ida batara, sadangin Kaliboekboek, wĕnang danda, 66, kètèng, kang sawidjiwidji, jèn nora ngajah palaloengané ida batara, sadangin kalangan, wĕnang danda goeng arta, 100, kètèng, kang sawidjiwidji, jan toengkas paksané wong kramadésané, sinalihtoenggal, ring kliang dèsané ika, wĕnang kliang dèsané katjoran, olihé né mangĕtjorin, wĕnang kĕna pangoloh, saboewaté satĕngah, mwah jan nora ngajah palaloengané ida batara, sadaoeh kalangan, wĕnang danda, 66, kètèng, kang sawidjiwidji, sadinadina kang kotjap ring arĕp, mwah palaloengané ida batara, kliang dèsa ika, radjoe angoedoehang nggawa sapratèkaning gawa, jan ana wong kramadèsa, kang sinalihtoenggal, amiwalin salingé, kliang dèsa ika wĕnang prasidané ia tan tĕrpi, dandané satĕngah, makadiné kotjap ring arĕp, mwah jan kalaning wong kramadèsa, sinalihtoenggal, anandoer salwiring tandoer, ring sawah ika, ana ingoningon, ida angoewoegin, kataban ingoningon ika, olihé kang adĕrwé tatandoeran, wĕnang kang adĕrwé pasoenja anĕbas, goeng arta, 250, saoentoet-oentoet, toer wĕnang ia ngalènana pangadji, sapinanganing pasoenja, mwah jan pasoening wong lian ing padjadjadjahan, kang ngoewoegin, wĕnang panĕbasé goeng arta, 250, kang saoentoet-oentoet, toer wĕnang anglènana pangadji, sapinangan pasoenja, jan ia malĕtan, 3, dina, radjoe sira matangga, 3, dèsa, salawasé nora nĕbas wĕnang kĕna pakĕmit, goeng arta, 66, sawĕngisawĕngi, kĕna pangingoning pasoenja, goeng arta, 33, kètèng, sadinadina, né kotjap ring arĕp, salawasé rangkoengan ring pĕtang dasa dina, nora anĕbas, wĕnang itjal pasoenja, inalapan ring wong anaban, toer aprasaksi ring goestinja, mwah ring kliang dèsa. Mwah jan ana koebon sapinggiring pakarangan, jan ana bawi angroeg koebon ika, kang adroewé koebon ika, awarah anjinambada

ping tiga, akon amĕlangka, kang bawi ika, jan norana maplangka bawi ika, wĕnang patènana, koenang panangguenè pĕ.angka ika, atjĕngkang, nging koebon ika mapagĕran pangalité sagĕgĕm, lĕwiké limang katih sasta, jan ia woes apagĕrin, tandwa ana bawi angroeg koebon ika, wĕnang patiné bawi ika, jan tan pĕdjah bawi ika pramangké, wĕkasé kapanggih bawi ika, sané pĕ'jak angroeg koebon ika, tan kawasa kang adĕrwé koebon ika, amatènin bawi ika, jan ana kang adĕrwé koebon ika, amatènin bawiné pĕtjak angroesak koet on ika, wĕnang danda sapangadjining bawi, nikĕl sapisan, danda ika, mantoek ring kang adoewé bawi, panikĕlé sabagi, né sabagi mantoek ring kramadésané. Mwah jan ana karang tjampoet, wĕnang kramadésané kang andĕrwéjang né sing tjampoet, jan ana wong adjaradjar, angoengsi pagĕnahan, sawĕwĕngkoné ring pagamĕlan, toer asadjati ring kliang dèsa, kliang dèsa miwah kramadèsa radjoe anggĕnahang ring karangé tjampoet tan kawasa wong kramadèsa anjockĕrtèn, prasidané karang dĕrwé dalĕm, ia katoerocnang makramadèsa, toer kĕna patjingkrĕm, goeng arta, 250, kang sawidjiwidji, mwah jan ana wong lèn dèsanja, asadjati ring kliang dèsa, miwah ring kramadèsa, andjatiang wong pĕdjah, ring palĕ nahané ring pagamĕlan, radjoe kliang dèsa, miwah kramadèsa anggègèrang koelkoel boeloes, 3, toeloed, amĕdasang wong pĕdjah ika, jan wiakti wong pĕdjah ring palĕnahané kotjap ring arĕp, wĕnang ia gĕdosang, ring pinggiring wates ika, toer masoepèksa ring goestinja, mwah jan ana wong kramadèsa adĕrwé manak salah, kliang dèsa miwah kramadèsa radjoe anggègèrang koelkoel boeloes, 2, toeloed, maka tjirinè wong manak salah, kliang dèsa miwah wong kramadèsa, radjoe anggĕdosang, ring sĕma ika, toer ia nora kawasa mantoek, ring dèsanja, jan ia amoeroeg, maksih ia mantoek, wĕtoe katĕmoe olih kramadèsa, kawĕnang danda, goeng arta, 250, toer ia malih kagĕdosang toenggoenè maring sĕmaaboelan pitoeng dina, dadiné makapan. Mwah jan ana wong ingon salwiné ingon, anamparin tatandoeran, ring sawah ika, mwah anĕgoelin, mwah anglèbin pasoenja, tan

dang kang pinangan olih pasoenja tatandoeran ika né ring sawah, wětoe kadapětang olihé kang adĕrwé tatandoeran, wĕnang kang andapĕt angamèt pasoenja, toer adjati ring kliang dèsa, prasidané angalap gahanga, wĕnang itjal pasoenja. Mwah jan kalaning kliang soebak miwah sĕkăa soebak, mĕlisang pakarianja ring sawah, wĕnang kliang soebak ika, asadjati ring kliang dèsa ika, mwah ring pamangkoe, anratènin sadĕrwéné ida batara, salwiring pĕlisan, sagĕnĕpnja, radjoe kliang soebaké makon, sĕkăa soebaké, anggawa sapratékaning dĕrwèn ida batara, toer amikoel ida, jan ia kailangilangané dĕrwén éring pĕlisan, wĕnang krama soebaké mangĕmasin. Mwah jan kalaning kliang dèsané, anoeroenang kramadèsané lanang wadon, ngajah maring poera, nora ngajah né lanang, wĕnang danda arta 25, jen né wadon nora ngajah, wĕnang danda arta, 20. Mwah jan tĕka ring dina sangkĕpan, saja ika nora ngawĕdalang sapakĕnannjané, wĕnang danda arta 75, kètèng kang sawidjiwidji, mwah kramadèsané salihtoenggal, nora sangkĕp, wĕnang danda arta, 10, kètèng, kang sawidjiwidji, jan ora paoem danda arta, 20, keteng, kang sawidjiwidji, mwah jan kalaning kliang dèsané anĕdoenang kramadèsané maébat, nora tĕdoen dèsané salihtoenggal, wĕnang danda arta, 10, kètèng, kang sawidjiwidji, toer ia prasida tan polih doeman, mwah anglalènlalèn, toer tan sĕkĕn tingkahé angratĕngang wĕnang danda arta, 5, kètèng, mwah jan angèmpèdin, tĕkanè ring gĕnahé angratĕng, wĕnang kĕna pangĕsèp djinah, 5, kètèng, mwah jan ana kramadèsané, salihtoenggal, tan anoet ring sapatoedoeh kliang dèsa, wĕnang danda arta, 33, kètèng, mwah jan kalaning kliang dèsané manoeroenang kramadèsané, anamboet karia, toer anggawa sapakĕnan salwiré kramadèsané nora tĕdoen salihtoenggal, wĕnang danda arta, 33, kètèng, toer angwilang aljin pakĕnané tingkahé anglijang dèsa, ogia polih doeman, 2, bagi. Mwah jan ana wong kramadesané, kabakatan miwah nora nawoer patoeroenan, jan ia kasĕngkĕr panaoerannjané olih kliang dèsa, miwah saja, wĕtoe norana maksih nawoer, sakadi dinan sĕngkĕré, wĕnang kati-

kĕlang olih kliang dĕsa, miwah kramadĕsané jan ia maksih nora nawoer wĕnang kliang dĕsané, akon wong kramadĕsané anĕrag, katodia olèh saja, ring ocmalinja wong kabakatan, mwah wong nora nawoer patoerocnan, jan maksih nora nawoer antoek djinah, sakadi witĕ miwah panikĕlé, wĕnang ametana dĕrwéné, salwiré mapangadji sakadi boewat dandané, manikĕl sapisan, jan ia mangas paksané wong danda, wĕnang gĕdosang maring gĕnalinja, prasida ia tan tĕrpi. Mwah jan kalaning wong kramadĕsané ring Tanawon, miwah kramadĕsané ring Silangdjana, jan ia mĕlisang dĕsanja rĕgĕd, olih wong manak salah, jan ia amarga, margané ring pagamĕlan, wĕnang kĕnain pangĕlĕl goemi, djinah goeng arta, 250, jan tan arĕpa anawoer, makapangĕlĕl goemi, miwah marga, wĕnang wong kramadĕsa tan anjockèn margi. Mwah jan ana wong kramadĕsa amanggih wong lian ananĕm bangké, ring sĕmané ring pagamĕlan, ika né wĕnang kĕna pamblin goemi, goeng arta, 250, mwah jan nora asadjati ring kliang dĕsa, miwah ring kramadĕsa, ananĕm bangké, wĕnang gĕdosanga, olih wong kramadĕsa. Mwah jan ana wong anggĕtak koeda amondong, amoewoek tèmbok, wĕtoe roesak ié nbok ika, wĕnang kang adĕrwé koeda, danda djinah, 250, kang sawidjiwidji, mwah jan ia koedané amondong, amoewoek koeroengan ajam, wĕnang kang adĕrwé koeda, danda goeng arta, 500, kang sawidjiwidji, mwah jan ia koedané amondong amoewoek kori, mwah papagĕran, wĕtoe roesak papagĕran ika, wĕnang kang adĕrwé koeda danda, 250, sawidjiwidji, mwah jan ana wong lèn dĕsa, angatĕh koeda amondong, ring marga ika, wĕtoe amoewoek djanma, koeda ika, wĕnang kinamĕt koeda ika, olihé wong kapoewoek, wĕnang kang adĕrwé koeda anĕbas goeng arta 2500. Mwah tingkahing kramadĕsa, andapĕtang ingoningon soekoe ro, angroesak tatandoeran mwah angroesak boelih, tĕka wĕnang ingon ika kataban, olih kang andapĕtang, toer anĕdĕhang ingon ika kabadannjané, laoet andjatiang ring kang adĕrwé ingon ika kataban, kajogia nĕbas, 250, né apangloembah apangloembah. Mwah soebak Tĕgalan ika, kapigamĕlin anteek kliang dĕ-

sa ambĕtjikang parajanganė di poera taman, toer rawoehing pangodalan ida. Tingkahė akramadėsa, katocroenang anamboet karia, salwiring karian dėsa, nė kawasa pandjaloekė, matĕpĕtin twara sĕgĕr, gring kapatènpatèn, angalih balian, ngajah karia dalĕm, kaoctoes, ngiring pambĕkĕl, kaoendangan, madjĕnoekan, noctoeg ingoningon itjal, noctoetin braja matjoran, mwah mĕlasah ngaboet boelih di oemanjanė, anoenoe soekoepat, amboengkar papajonan, saika nė kawasa pandjaloekė. Tingkahė angliang dėsa, makramadėsa, miwah mamangkoe, ana pada anggadoch boekti, bocktinė kliang dėsa, padjĕg pantoen, 82, timbang atĕngah, baboektèn kramadėsanė, djinah salaran njoch, baboektèn mamangkoenė, di pasĕk, tjarik winih, 7, tĕnah, baboektèn mamangkoenė di dalĕm, tjarik winih, 4, tĕnah, baboektèn mamangkoenė di sĕgara, padjĕg pantoen, 20, timbang, baboektèn mamangkoenė di poera taman, padjĕg pantoen, 10, timbang. Mwah jan ana kramadėsanė, sinalih toenggal anoengkasin, salinging sima ika, tan kėdĕpa, kėdĕpa salinging sima ika.

Sĕlaning raina wĕngi galih kangkoeng tosing boengbang, tampaking koentoel anglajang ki toewa ndi nggonė warahana kami koentoelė ndi nggonė toemĕrap.

Ana watĕk sawidji, dadi ėkawara, watĕk 2, dadi dwiwara, mĕnga pĕpĕt, watĕk 3, dadi triwara, dora waja biantara, watĕk 4, dadi tjatoerwara, sri laba djaja mĕndala, watĕk 5, dadi pantjawara, manis paing pon wagė klion, watĕk 6, dadi sadwara, toenglèh arijang woerockoeng panion oewas maocloe, watĕk 7, dadi saptawara, raditė soma anggara boeda wrĕspati sockra sanistjara, watĕk 8, dadi astawara, sri indra goeroe jama loedra brahma kala oema, watĕk 9, dadi sangawara, dangoe djangoer gigis noan ogan ėrangan ocroengan toeloes dadi, trining windoe dadi ockoe tigang poeloch, pocloe tigang atoes sėjoe, sėjoe tigang atoes laksa, laksa tigang atoes kĕti. Dina nĕrat soekra klion, wara djĕnaran, titi tanggal, ping, 11, sasih, 9, rah, 2, tĕnggĕk, 6, i saka, 1759.

C.

Awigawig der desa Batoedingding (Zuid-Boelèlèng).

Iti awigawigira wong dèsa ring Batoedingding, tingkahira asanak akadang warga, ring dèsanira, jan kalaning poedjawali ring dèsa, jata sira dèn samia prajatna, angèlingèlingakĕna kramanira, ajwa ta sira amoeroeg sakadi wirasaning awigawig iki, jèn ana wong dèsanira salit toenggal amoeroeg sawiraosing awigawig iki, wĕnang sing amoeroeg kĕnèng oepadarwèng batara, ajwa sira tan tĕrpi ring rèntjangira, mwah ta sira ajwa loepta. angatoerakĕn pangabakti nangkĕn taoen, jan kalaning kartika masa, ika ta sira ajwa ima sadaja, atjawisa èndjing, atjadanga pakakas, mwah jan ana patoedoehing kliang ing né patoet lakune, adja ta sira sami amiwal, jèn ana amiwal wĕnang dosa goeng arta, 250, mwah sami sira anggawa bĕndo, mwah jan sampoen sira woes angawis, sami sira mantoek, kari saja makĕlĕtan angidjĕngi, nging mantoek sira glis sapajas, jan moeni tangoeran, 1, sira sami agé maring dèsa, jan moeni, 2, maksih sira nora ka dèsa, wĕnang wong ika dosa arta, 66, jan sampoen sira samia ring dèsa, radjoewa kliang anatakĕn loenggoehira, jèn ana sira aloenggoeh angliwati patoedoehing kliang, wĕnang dosa arta, 250, mwah ta pahes sira, asasampoer apĕpĕtĕta djawining kampoeh, anoengklang kĕris, wiakti mĕdaling paoeman saika kramanja, mwah jan sampoen sira atata loenggoeh, èlinga sira ring parikramanira, wĕnang sira dosa, 25, nijan tingkahing amĕdjahin oenoehan, jèn nora pandjaloeké, andapĕt pĕdjah oenoehan kĕna saboeh rah arta, 25, saboeh ro, 33, raragi, bobotan. Wawĕdalaning saja taoen, ron, 4, pikoel, boesoeng, 2, pikoel, daoen apikoel, mwah tadahing oleh, mwah sapakakasing ingolah, mwah kalatkat, masĕbĕh, 12, saika. Mwah njoeh, sahang, katikan sami kakĕnan sĕkăa, mwah jan nangkĕn oesaba sabran taoen, sĕkăa ika, sami kĕna rèntèng, kĕmboel, 4, kang sanoenggalnoenggal, mwah jan ana nora amĕdalang rèntèng, dosa goeng

arta, 500, wong sanoenggalnoenggal, mwah pësoening renteng, moeni koelkoel sapisan, yen nganti moeni koelkoel pingro, kĕna pasep k ing nora mĕdal arta 66, ring wong sanoenggalnoenggal, kawĕnang dadi renteng rare doeroeng toetoeg kĕlihnya, toer maboenga tĕgĕh, anging wong desanira sami ajwa loepta ring kramanira, ajwa lali, ajwa goejongoejon. Mwah ririgana sĕkaänira nangkĕn saja salwirnja, mwah ririgana anamboet kasinoman mwah gamĕlan, sing tsa anoet salinging awigawig iki, dosa arta 125, wong sansoenggalnoenggal, mwah ia nĕmoe wĕdalan saja, salwirnja wawĕdalané, jèn woes winarahan dèning kliangira, jan kirang wawĕ lalané, dosa, 33, toer kirangé anĕgĕpa paramangké, jèn nora pisan wawĕ.lalané, dosa, arta, 250, mwah djoemĕnĕng kliang, ajwa loepta anjakrèng paswara ika, dèn tarngia amirasa, jèn koerang paswaranira kabiakta dèning saja, kawĕnang ja andosèn awaknja dèwèk, anoet goenglité, samangkana éwoeh djoemĕnĕng kliang, nging sĕkaä ajwa angomék andosèn kliang, apan éjoeh djoemĕnĕng kliang, jèn ana sĕkaä angomèk, dosa arta, 66, sida amoeroeg. Mwah jan kalaning paoeman ring dèsa, ajwa ta imaima, ajwa lalilali, ajwa agoejon-goejon, dèn élingakĕn ring kramanira, ésoek sira ahès, abĕnĕsih, asasampoer apapĕtĕt djawining kampoeh, anoenggĕlang kris, jèn nora saika, dosa arta, 25, wong sanoenggalnoenggal, mwah wawĕ.lalaning saja kasinoman, lwirnja sĕdah apon djambé, ingan kwèhnja sĕkar kamodja kamrakan, saha gamĕt, kaniri ginĕsĕng, samsam bidja djĕnar tali toetoes, tjané tjan lana ingasab, anging jan kirang wawĕdalané saja ika, makadi jan nora pisan, dosa kadi ngajoen, toer anoetoeg pramangké, mwah sadjĕng satĕgĕn, toer ia raris angajahin, toer kliang ika anggawé saja taoen, saja nawahin, saja taoen atjadang pratékaning oenoehan, saja nawahin, atjadang atoetoekon, toer nawahin. Mwah éndjing kalaning tĕdoen ring pasangkĕpan, jèn ia angliwarin djandji, dosa arta, 25, jèn nora sangkĕp toer nora pandjaloeké, dosa arta, 250, wong sanoenggalnoenggal, mwah jèn sĕkaänira, kalaning pasangkĕpan, jan

ana salit toenggal adjëngilan, adoeloer kroda, angambat malaning amala, toer angawat loehoering apala, dosa goeng arta, 2500, jèn maoemoeman dèn taragia dèn kadi ring pasangkëpan, jèn ana salit toenggal sëkaänira amoeroeg, lwirnja, mawëdak makadi asëkar, tan ana kampoeh, tan ana pëpëtët djawining kampoeh, nora anoenggëlang kris dosa 25.

Wisaja asoesoetji sang winaja raré tjili, iti giliran wong kramadèsa, mabobohan saparikrama, aganti moenggah toemoeroen, sëkaä sami pinalih, lwirnja, moenggah-maëban, toeroen angajahin, jèka dèn abiagata sami wong dèsa angarëpana karianira ring dèsa, aganti agawé palahpah, kramané né ring sor, asrah bawi këdas ring wongé moenggah, wongé ring loehoer asërah bawi winrëtjah sëlëng binakar, ingësëb. Atjatjar ring sor, ring loehoer ngadoni, atjatjar oelan, né ring sor anggawé tapan. Mwah kalaning amëdalang sëga mwah sasanganan, ring sor, tlas, saja makëhët ananggapi, raris ia mananding, twas saja makëhët, adjang daharan rong tanding, twas saja ngajahin, bé goeling pada makantèt, saja nawahin pada makantèt. Mwah tingkahing babantën ring dèsa, goeling tjèlèng dadoewa, goeling itik, 1. Mwah kalapan balian ring dèsa, pala, 1, iga, 2, katih, langsaran, 1, tjadik, 1, mwah pipis, 250, toempëng aboengkoel, mwah mamangkoe olih aboengkoel, sèsanja kabèh doem, mwah djadjoempoetan patjipatjin gamëlan, tingkahing sampingan sapratèka pinaratiga, dèsa rong bagi, sampingan sabagi, djoeroe sapoeh olih adjang, 1. Mwah sakèhing babantën pinaratiga, sajan dèsa mwah sajan sampingan, antoek, 2, bagi, mangkoe olih sabagi, mwah karin èngèngan mangkoe olih atanding, karinè tiba ring saja nawahin sarëng ring saja sampingan, mwah babantën ring sanggar, tjadik, 2, boentoet, 2, baisanja, mangkoe olih boentoet, bandèsa mwah pasëk olih tjadik, panjarikan olih pala, 2, èngèngan sami djadjoempoetan dèn taragia, iwak ingolah sami kèhnja 12, tanding, saking sampingan boentoet tjadik, pada mabësik, sakèh dèsa saika, mwah tjatjaran kliang maboentoet, 1, tjadik, 1, pala, 2.

Tingkahing twas saja taoen ring dèsa, iwak pinaradasa, sabagi olihnja, tëgakaonja malër, mwah kang asara dosa, olih satanding, mwah tingkahing wong dèsa angidih jan kapialang, malër ia olih satanding, jan anampah soekoe ro, nora wong agidih olih, nging olih jèn amëdal ëmbal lëmba, jèn nora kawas itjal.

Mwah né kawënang pandjalocké, nangkën saradjakaria, jèn ia gring kabajan, angabèn gëring kabajan angajah karianing toewan, jan atindjo kadang ta pëdjah ring palëbon, anoet dërwé ilang, sadina, atooloeng grëhana toenon, jèn wëtonan, jèn ia bëbëroekan, nampah soekoepat, jan amoerit, jan anandoer, jan ia aniani, nging jèn ia ngoewoon sadina, ikoe wënang pangidihé, jèn ia amëdalalang pësoepësoewan ia olih kawas. Jan tan saika, pangidihé, wënang dosa arta, jan angwangoen papajon, agingsir oemah, koenang pangidihé, jèn angantiang makaria mabèja, 2000, wënang pangidihé sadjëroning 15 dina. Mwah tingkahing dèsa mapitoeroenan, goengliting patoeroenan, wëdal sadina, jèn nora poetoes, wënang këna pangasèp, mwah pamirak wëdal sadina, jèn nora saika tëka nikël, saika kramanja, panawoeré nangkën sasih kapat pamirak ika, ... jun jan raina, jan wëngi, dèn samapta. Mwah jèn ana wong dèsanira olih andapët manloeloek, pasoe salwirnja, sainganging pradèsanira, jèn malëtan tigang wëngi, jan sampoen aprasaksi ringdèsarama, dadia ana wong ngangèlingi dadapëtan ika, wënang padjiang, kantën arganja, malih pinaratiga, sabagi wënang panëboesnja, jèn liwar limang dina, samadé, wënang panëboesnja, jèn ia tan pasaksi ring rama dèsa olihé andapët, prasida doesta wong mangkana, wënang danda sakadi ngajoen. Mwah jan ana pasoe angoewoegin papëtëtan, mwah këkëran, ajwa angoelah ambatabatoe, apan wënangnja tinaban, singnja ia oga, walik sisipé. Jan ajam mangoewoegin tan wënang sisipang kang adërwé, wënang sang kaoegan dèn aprajatna, mwah tingkahing wong dèsanira, ambobongoh, anglinjoking samasamanira, pioetangoetang, wënang katëngahang ring dèsa, dèning sang linjokan, wënang tinërag dèning ramadèsa

wong alinjok, wĕnang manikĕl sapariqetangannja, panikĕlnja samadé mandjing ka désa, jèn ia sĕrah awak soepĕksa kĕna ring goesti, jèn goesti ngoewakang ring désa, wĕnang désa mbatabatoe, toer angkèni panawoerannja. Nian tingkahing kĕbo sampi ingoningon, jèn ana ikang sawidji atjangtjang, dadiana ingoningon wong lian oembaran prapta angogèn anjingat, wĕnang ia katĕmpoewan, wang alĕrwé ingoningon anjingat, apan boewating wasasarati, mwah jan ingoningon ginamĕlan, dadia angogèn anjingat dĕrbéning wong lian, ika wĕnang katĕmpoewan toer dosa, goeng arta, 1600, mwah jan ia mangan kang dinalih, jan tanpatjina sawiakti, wĕnang dinéwagama, jan satjihna sawiakti wĕnang angĕnasana dosaning pandoeng. Arganing bakangbakang ring désa, 250, mwah jan apadoe prakara wĕnang binakangbakangan kalih. Mwah arganing kĕbo, adjaran, dji, 3000, arganing misa sapi, dji, 2000, bawi, dji, 1000, ajam koerongan, dji, 500, sata oembaran, dji, 100, walang tjangtjangan, dji, 50. Mwah wong désanira jan majoen, anggoegon-goegon, amioetang-aoetang, anggadé kagadénan, wĕnangwĕnangnja, sapaoedani ring kliang désa ika, sakandaning tĕkapnja, jan tan maangkana, iwang kandanira, pitanwroeha dé ramadésa ika, kajogia rinĕdjwa prakara, sang masadoe doemoenan. Mwah jan ana wong désa, daoeh pangangkĕnnja, jan saprakaranĕ, ta djoega ginoegonana, maka prakaranja, dadinja, tĕkapnja, niatoet jan woes daoeh pangangkĕné, ia ginoegona.

Iti rĕmbaganira patinggi, motara pantjagama, toemoewoeh ri taninira, ring parangparba, tisaka, wisnja, asoesoetji, sang winaja raré tjili. Mwah jan ana wongira moeroeg, nĕrbak sawèn, wĕnang dosa arta, 500, tingkahing wong anjolong dĕrwéning désa, jèn satjihna, wĕnang dosa goeng arta, 2500, kang tjinoloug mantoek anikĕl, 1. Mwah jan ana wong désanira awinahara salwiré, tan dwa kinĕmatan déning désa, jèn ia kagoegoe paksané, kang sanoenggal, boewating ana tjinané, kang sanoenggal tan ana tjinané, wĕnang kang kagoegoe tinĕrapan bakangbakang, jèn woes anajoeb bakangbakang, kang lawanira sida kasor, danda kadi ngajoen, toer kang ingamĕt

mangantoekang anikĕl ping, 2, kang sanoenggal dadia 4, mangkana oega kramanja. Mwah tingkahing anjolong ésiuing oemah jen lian sakeng pangan kinoem panjolongé, wĕnang dosa arta, goeng arta, 5000, toer kang tjinolong mantoek anikĕl ping, 2, wong atoewa, atoekar lawan raré, jan ia nĕmbang loewoering apala, mwah sabdatjapala, wĕnang ia dosa, 4500, jan ia toekar kéwala, dosa, 2500, mwah jan ana wong ngalonalon, loemiwat marang goeminira, tan lwa ia arĕrĕpan ring boeminira, kawĕnangané, wong désanira sing kadoenoengan, atatangga djoega ring rama désa, jan sampoen saika, dadia tjinolongan déning doesta wong ngalonalon ika, wĕnang wong désa angĕlènana kang tjinolong ring wong ngalonalon, toer désa wĕnang ambakangbakangin sami wong désanira, jèn satjihna wong anjolong, wĕnang désa kang angwitjarakĕn. Jèn ia tanpatatangga ring ramadésa, kang kadoenoengan, wĕnang ia anglènana, kang injolong ika, toer ia kabakangbakangan. Wwang désanira wĕnang binakangbakangan déning rama désa moeng patjatjira, anging roemaksa bajaning wong angalon, 2, dina, 2, wĕngi, jèn . . .

. . . . . .

Iti toelis kagadoehing désa, prasida titiswara, jan boewating ngalanganing salakoe sélo, ginamĕling désa ring Batoelingding, jogia toetakĕna sakraman iki, kang lwirnja, dèn pada mĕling ring kamoelanira ring kramadésa, pada mèngĕta ring toerahtoerahing dangoe, ia wĕtokĕna kramanira malésa, koenang toerahing akramadésa, jadin tanpadĕrbé tjarik, karang pomahan, la noen kari ia aomah ring Batoedingding, tan mari ia akramadésa, apan moela amoerwa krama, nga., mwah jan wĕkasan adĕrbé ia anak lanang, jan woes adjangkĕpan, jogia tinoeroena kraman, ikang wĕrdahé marĕm pisan, apan wĕnang binaktiakĕn kĕrti poetra, nga., mwah jan ana doeloerannja lanang, woes adjangkĕpan, jèn ia adĕrbé tjarik, winih, 2, tĕnah, jèn jakti dĕrwénja, jogia tinoeroena krama, jan tan saika, tan wĕnang tinoeroena, jan ia madĕrbé kĕdiknja winih sasigar, wĕnang kĕna pamirak goeng arta, 100, jan nora pisan adroewé, soe-

nja, nga., kĕna pamirak, 66, jèn olihnja nggadè sakèhnja tan pagawèja, soenia, nga., nanging jan ana wong wadon kasiasih tininggaling toewannja, jèn ia adĕrwè tjarik liwar witing satĕnah, jogia kĕna pamirak, goeng arta, 100, sidaning amoerwa kraman, jèn ia longan saking winih satĕnah, soenia, nga., kĕna pamirak, 500, jèn lanang kasiasih wiakti tanpadĕrwè, jèn woes atatah wĕnang tinoeroena krama, doeroengè matatah kĕna pamirak, 100. Kawĕnang kang marĕm pisan, ikang atoewa, makadi adoeloer kasèsi, lamoen kagantian kramanja, jèn doeroeng djangkĕp, wĕnang marĕm pisan, jèn ia nglago kasoeran, sang amoerba kraman, tan lingan kang kraman, wĕnang tĕka marĕm, mwah jan ana sang akraman, kapatianing wong lanang, jan tan padĕrwè lĕmĕten lanang, jogia ia mirak, 200, jèn ia adĕrwè lĕmĕtenan jadian olih atoekoe, wĕnang anggatia kraman. Jèn wong akrama mamirak 400, jèn woes wĕrdah sang akrama, nora anggatiani, wĕnang marĕm, jèn ia dĕrbè roban istri, wĕnang amirak, 100, sama lan kasèsi, mwah jan baloe ndjangkoet, tan padĕrwè tjarik, ika marĕm pisan. Jan tingkahè akrama jan ring karang pomahan, lamoen tan ana kapagrĕha ring Batoedingding, jèn ia adĕrbè tjarik ingkana, kĕna pamirak, 200, jèn liana ring tjarik dĕrbènè, wĕnang dinaoet dèning ramadèsa, mwah kakarèn tjarik, makadi pomahan koeboe, jan pinĕdjah dè sang amawa, ja tanotjapĕn, malih jan kètja, wĕnang tinoeroena kraman, mwah kang akrama lanang kari, jèn ia dĕrbè toendahan, tan wĕnang ngagantiani, jèn tan parabali, wĕnang amirak, 100, mwah tingkahing ngoensènoengsèn, jèn ia dĕrwè karang, makadi tjarik ingan wit atĕnah, wĕnang krama njampingin, jan tan pakarangan patjarik, wĕnang amirak, 50, lamoen sang amètja karang, wĕnang pakramanana. Mwah jan ana krama moerdi kasoeran, jadin kabrahmanan, kasatrian, kaboedjanggan, kasogatan, karĕsian, kajangan, kawèsian, jèka jogia marĕmana pisan, lalis ngaranja, mwah jan wĕntĕn kasoeran pariambĕk jogia kĕna ngakrama, toewi dockoch kĕnèng joga, wĕnang saika, sama lawan oerakan, sangasiwakana, sama lawan kasoeroepan. Nian

kalinganing sang amoerbaning sang makramaning dèsa, poerba, nga., tos. Mwah tingkahing anjampingin, jan adërwé tjarik wit atënah, wënang ia njampingin, jèn long sakèrika, malër patëgakanira, soenèngkana ngëtocs, mwah tingkahing sang makraman woes wërdah, tan nglintangin pasoegoewan, gëring tan këna pinalar, wënang amirak, 100. Mwah wang panatjah awon, makadi sang anjampingin, jèn tjarik olihnja nggadé, këdiknja wit rong tënah, wënang amirak, 100, jata loenganing.

Iti awigawigira wong dèsa ring Batoedingding, dèn pada tërpa sira anoet wirasèng awigawig ika, tingkahira asanak akadang warga, jan sira tan manoet ring wirasèng awigawig, wënang sira kapaing dèning ramadèsa, toer ia dosa, tiba ka dèsa goeng arta, 1100, toer witjaranira tan mari. Iti papalining dèsa, jèn tëkaning katjatjar, jèn doeroeng rawoeh ring pradèsanira doeroeng sira loemëkasa papali, jèn wiakti rawoeh ring pradèsanira toewi sawidji, ika dèn aäti loemëkasakën papali, tëka maring sakwëhing poedjawalining dèwa, mwah manoesa, boesananing raré mari, moeng kari pratékan sang mati, tan mari, palaning gëring tan mari, ajwa ring prajangan. Mwah wong ngatëtëmoe andjangkoet kawasa. Mwah bratanja angarëpakën raré doeroeng katjatjar, amëgëng kroda, andërana boedi, ring raréuira. Mwah bakti krama akaria sangar tjoektjoek ring arëping lawang, babantën dèn taragia, mabantën ping, 3, anëmoe biantara, sawan wong mati katjatjar, tëka binasah, pitërné wëkas ingoepakara, mangkana kadjarnja, saika tëlasing pakërtaning dèsa Sésatawing, dèn pada mèngëta oega.

Ana malih octjapën mangké, tingkahing wongira, jèn ana amalakoe doesta, kang salah sawidji, dèn pada ring ngoelënging pradèsanira iki, jèn ia njolong isining oemah, saisining koebon, isining sawah, nging liana ring pari panjolongé, wiakti ring ratrikala, rainakala, dosané, goeng arta, 2500, goeng-liting panjolongé, mangantoekang nikël, 1, ring kang adërwé, danda ika malih pinaralima, mandjing ring dèsa abagi, ring sang adërwé, 4, bagi. Mwah

tingkahing wong anjolong pari, koenang goeng lit panjolongé, jèn satënah angantoekang ring sang adërwé, 10, tënah, arganing pari satënah, 100, tan manih madeloer danda. Malih tingkahing angroeboeh pëpëtetan, nging jèn ia gënah ring karangnja djoega, danda goeng arta, 1000, jèn ia doeloer kroda, sabdatjapala, ring sang adërwé, danda goeng arta, 2500, danda ika kadi ngajoen. Mwah tingkahing sang adërwé sawah koebon, dèn sami ia prajatna ring papagëranira, lwirnja toeroes tatëloe asikoe, apës tloeng ali, matali doek, ikoe wënang atatabanan, mwah kang adërwé pasoe, ajwa koerang prajatna dèn amrih karahajon. Mwah jèn ana tjèlèng, bangkoeng, loemëboer ring sawah koebon, sira wënang angwarang ring kang adërwé, akon amëlangka, dadia tan amëlangka, wëkasan malih loemëboer ring sawah koebon ika, malih sira manjadoewang ring ramadésa, woes sira asadoe wënang patënana pasoe ika, woes pëdjah malih sadoewang ring sakadi ngajoen, wënang patiné. Mwah jan mapëlangka pasoe ika loemëboer ring sawah koebon, tan wënang patiné. Mwah tingkahira atatabanan, salwiré, nëboes goeng arta, 250, sèkët mantoek ring désa, saja manëgdëg kang ingoewoegan toer ngënain pangisènisèn, kang roesak. Mwah tingkahing wong ika anjolong këbo, sapi, adjaran, danda goeng arta, 5000, kang tjinolong mantoek manikël sapisan ring kang adërwé, danda ika sakadi ngajoen. Mwah jèn ia njolong tjèlèng, itik, wëdoes, angsa, sona, danda goeng arta, 1000, dandané sakadi ngajoen Jan anjolong ajam ring tjangtjangan, dosa goeng arta, 1000, adjinja, 500. Jèn ajam ring paoembaran dosa, 500, adjinja, 100, dandané sakadi ngajoen. Mwah ring wongira anatonin këbo, sapi, adjaran, sama ring amatèni, danda goeng arta, 2500, toer ia masëlangi arganikang tinaton. Mwah jèn ia natoni ajam, tjèlèng, itik, bangkoeng, wëdoes, manoek, angsa, sona danda arta, 500, toer ia masëlangin arganing pasoe ika, ring kang adërwé. Mwah wong katiban oeloe, jèn tanpasadoe ring rama désa, liwar sawëngi, wënang karasing awigawig sisipé. Mwah tingkahing anaban pasoe dèn prajatna angikët, amoe-

gĕrang, jèn ana kang adĕrwé pasoe, ika kang tinaban, tan ana angodalang, dadia misésa ngamběl pasoe kang tinaban, wĕnang kang angambil dosa arta, 500, toer nĕboes malĕr. Mwah tingkahing anaban pasoe, jèn tan ana wong angélingin pasoe kang tinaban liwar tigang dina, wĕnang kang anaban masadoe ring désa, bèndjanjan ana mangélingin pasoe ika wĕnang panĕlboesnja, 500, panĕlboesé kadi kotjap ring ajoen, jèn liwar sapoeloeh dina, malih sadoewang ring désa, prasida kang adĕrwé pasoe ika, dèn kang anaban. Mwah jèn amidik anglalahang papagĕran, anglalahang poendoekan, salwirnja panglalahé, dosa goeng arta, 2500, toer kang pinidik sami mantoek ring kang adĕrwé moela Mwah kalanira asĕpèn ring désa, jèn ana wong salit toenggal amoeroeg sasĕpènira, dosa goeng arta, 2500. Saprakara ika apadoe ring désa, jèn mangas toetoeré, wĕnang dinéwagama kabakangbakangan kalih, anggawa toh, 250, mandjing ring désa, apan désa angrawosin. Mwah jèn ia njolong siwan, jèn satjilna, dosa goeng arta, 2500, mandjingnja sakadi ngajoen

Awigawig wong désa ring Batoedinging, angadkang tatadjèn, jèn ana babotoh makĕmbar salih toenggal, manganggap, jèn ia ada ngatĕngahang ka saja, saja manaoerin, sajané olih panikĕl, malih jèn saja angadakang sasipatan, jan babotoh malalèbangan ring wanĕng bawak, salih toenggal, tong dadi marĕkang tong dadi ngahadang, wĕnang kasipat olih saja, njamboet ajam sadjĕroning kalangan, wĕnang tjampoeloengan, jèn ajam pada koeroe, jen sami salah paliat, saja mwang babotoh di paroepoetan kanggé pangangkĕn sajané, nanging saja ika katjorotan, né njorotin dadia, 1000, malih jèn ajam bah aoekoed lamoen ia karo, sarĕng ĕntoednjané, prasida ĕbah, malih jèn maroepoet mĕdal ajam ring paroepoetan doeroeng mamoenji kĕmong, wĕnang malih paroepoet, malih jèn masasamboetan ajam sadjĕroning kalangan, tong dadi manjĕwak ajamé né lawang makĕmbar, wĕnang dauda, 1000, malih jen tingkahing di paroepoetan, mwah ring wanĕng bawak jen balimbinané lĕkĕd ka tanahé, prasida ia ĕbah, jèn njaĕntoed soekoe karo prasida ia bah, malih jèn

ada bahotoh, ngatĕngahang salih toenggal, apang adjaka aé ngatĕngahanga ka saja, jèn bah pindo prasida kalah, tingkah né towara mangadoe oeran, né di Pagajaman kaidih nja ban Pan Bahar, tĕkaning dèsané, né twara mangadoe, sida kasinampoera olih dèsané, nanging mawatĕs, sapisan, docké mandjoemoehin, ngadajang tatadjèn, prasida dèsané mawèh sapisan.

DER GÖTZENDIENST DER NIASSER,

VON Fr. KRAMER,

MISSIONAR DER RHEINISCHEN MISSIONSGESELLSCHAFT.

I. DIE GÖTZEN.

Nach der Aussage der Niasser sollen es in früheren Zeiten nur eine geringe Anzahl Götzen, denen sie bei Krankheiten oder sonstigen Gelegenheiten Opfer brachten, gegeben haben. Gegenwärtig giebt es schon mehr als Hundert verschiedener Götzen, und wie es scheint so kommen immer noch mehr hinzu. Es lässt sich davon auch wohl sagen, dass die Gewinnsucht erfinderisch macht. Die vielen Priester und Priesterinnen suchen Gewinn und darum ist es in ihrem Interesse, immer neue Arten von Götzen zu erfinden, um womöglich oft Beschäftigung zu erlangen. Die Verschiedenheit der vielen Götzen besteht in der Holzsorte, oder wie viele verscheidene Hölzer aneinander gebunden werden, oder in Bearbeitung der Hölzer, in der Art und Weise wie die Opferung geschieht, oder der Platz, wo die Opferung geschehen soll, ob im Hause oder am Flusse oder am Baumstamme u. s. w.

Aber von den vielen Götzen haben nur einzelne bleibenden Werth für die Niasser und werden mit Sorgfalt aufbewahrt. Das sind nämlich die Ahnenbilder „Adoe zatua", und die Hausgötzen „Siraha nomo;" die übrigen Götzen werden auch wohl aufbewahrt und es sind die Wände in den Häusern oft damit so voll gehangen dass die Räume dadurch sehr verengert und verdunkelt werden. Und da die Niasser so oft sie bei Krankheiten opfern, immer wieder

neue Götzen machen und diese wieder neben die alten stellen oder binden, daher trifft man in einzelnen Häusern eine ungeheure Menge an. Gewöhnlich bleiben all diese Götzen in den Häusern stehen und hängen bis sie baufällig werden und mitsammt den Götzen zusammenfallen.

Die Ahnenbilder und die Hausgötzen werden aber aufbewahrt und mit in die neue Wohnung genommen.

Auch was die Bearbeitung anbetrifft, sind die Ahnenbilder und die Hausgötzen wohl von einigem Interesse. Das Ahnenbild ist eine kleine Menschenfigur von 6—8 Zoll Länge und meistens künstlich und schön geschnitzt, nur ganz arme Leute behelfen sich mit einem gewöhnlichen Stück Holz, woran einige Kerbe gemacht werden, die Augen und Mund vorstellen.

Die Hausgötzen, die man in den Häusern der reichen Häuptlinge sieht, sind auch zum Theil sehr kunstvoll bearbeitet; sie haben die Gestallt eines kleinen Kindes und es giebt einzelne Exemplare welche einem Kinde täuschend ähnlich sind. Die übrigen Götzen sind meist nur ganz einfache Hölzer mit einigen Kerben für Augen und Mund, oder auch wohl ganz roh bearbeitete kleine Menschen Figuren von verschiedenen Grössen.

Die Ahnenbilder werden zum Andenken an die Verstorbenen gemacht und es soll der Aufenthaltsort ihrer Seelen sein. Die Seele oder der Geist der Verstorbenen, wird auf dem Grabe geholt. Es wird einige Zeit nach dem Tode des Betreffenden, eine Matte auf das Grab gedeckt und unte dieser Matte sucht der Priester solange, bis er eine sechsbeinige Spinne findet; und hat er nach seiner Aussage eine solche gefunden, dann ist das nach der Meinung der Niasser die Seele des Verstorbenen. Eine solche Spinne wird in ein klein Bambu-Rohr gethan, welches neben das Ahnenbild gebunden wird, in der Meinung dass die Spinne das Rohr verlässt und in das Ahnenbild geht wohnen. Bekommt das Bild später einen Riss, dann meinen die Niasser, das Holz sei gestorben und die Seele sei nach dem Grabe

zurückgegangen. Dann machen sie ein neues Bild und die Spinne muss wieder, wie oben beschrieben, aufs Neue vom Grabe geholt werden.

Auch wenn die Bilder verbrennen oder im Wasser verloren gehen, dann müssen sie durch neue ersetzt werden, damit die Seelen wieder einen Aufenthaltsort bekommen und nicht auf den Gräbern zu bleiben brauchen.

Es werden aber nur solchen Verstorbenen Ahnenbilder gemacht, die männliche Nachkommen hinterlassen. Von Kindern sowie unverheirateten Leuten und von denen die keinen Sohn haben, unterbleibt es. In einzelnen Fällen wird auch von den Leuten, die nur Töchter hinterlassen, ein Ahnenbild gemacht, aber dieses Bild wird allein aufbewahrt, es wird nicht in die Reihe der andern gebunden. Die Ahnenbilder von den Verstorbenen, welche männliche Nachkommen hinterliessen, werden soweit sie zu einer Familie gehören, alle an eine Stange gebunden und sind das Eigenthum aller Nachkommen. Wer die Ahnen ehren und um Segen bitten will, holt sie in sein Haus; dort bleiben sie so lange bis ein anderer sie nöthig hat.

II. PRIESTER.

Bei den Niassern bilden die Priester keine besondere Kaste, besitzen auch keine bevorzugte Stellung unter ihrem Volke. Es können sich auch Frauen zu Priesterinnen erheben und es giebt derer eine ansehnliche Zahl. Auch giebt es viele Frauen die nicht gerade Priesterinnen sind, welche aber doch eine niedrigere Stufe des Priesterthums bekleiden. Das sind nämlich solche Personen, die zu Kranken gerufen werden um dieselben zu segnen; erst wenn die Segnung nicht hilft dann wird ein Priester gerufen.

Die meisten Leute welche in den Priesterstand treden, beginnen damit, einige Tage irrsinnig zu werden. Ohne Jemanden etwas zu sagen laufen sie fort und verstecken sich einige Tage in einem Busche oder sonst wo.

Die Angehörigen und Nachbarn glauben dann, dass die bösen Geister, „die Bechus", den Betreffenden mit sich weggeführt hätten. Und da die Niasser meinen dass der Aufenthaltsort vieler Bechus auf den Bäumen sei, darum glauben sie dass der Vermisste sich auch auf den Bäumen aufhalte Zuerst suchen sie ihn in der Nähe des Dorfes und im Gebüsch und wenn sie ihn dort nicht finden, dann wird ein Priester gerufen, damit dieser die Bechus bittet, den Geraubten wieder herauszugeben. Am Stamme der grossen Bäume werden Hühner geopfert, die Gongs geschlagen und an die Baumstämme wird mit Stöcken geschlagen um die Bechus in Furcht zu bringen. Ein Huhn wird geschlachtet und ein weisses Huhn lassen sie laufen, das sollen die Bechus an Stelle des Menschen zur Speise haben. Um die Stämme der Bäume wird etwas Reis gestreut und die Bechus werden angerufen den Menschen wieder abzugeben und an Stelle dessen das Huhn und den Reis zu essen. Gewöhnlich kommt der Entflohene nach drei oder vier Tagen zurück und dann glauben die Leute natürlich, dass die Bechus denselben in Folge ihrer Bemühungen und Opfer zurück geschickt hätten.

Bleibt aber ein solcher der beabsichtigt Priester zu werden, länger als vier bis fünf Tage aus, dann glauben die Niasser, die B chus hätten ihn nach dem Obersten der Bechus im Norden der Insel gebracht. Der Ort heisst „Anunua" auf einer Landzunge im Norden „Tojo lawa" genannt. Dort soll der Hauptaufenthaltsort der Bechus sein, wo sie auch in früheren Jahren viele Leute hingebracht und verzehrt haben. Es wird diese Legende aber wohl mit der Sklavenausfuhr zusammenhängen. Die Häuptlinge verkauften früher heimlich ihre Unterthanen an Atchinesen und sagten dann, die Bechus hätten sie gestohlen und nach dem Norden gebracht und aufgegessen.

Wenn nun die Bechus einen Menschen nach Ganunua gebracht haben, ihn aber doch wieder zurück geben wollen, dann wird derselbe dort von dem Obersten der Bechus, in Betreff

des Götzendienstes unterrichtet. Bevor ein solcher zurück geschickt werden soll, wird er erst mit Schlangen angekleidet. Als Kopftuch dient eine Schlange und alle andern Kleidungsstücke bestehen aus lebenden Schlangen. Diese Schlangenkleidung ist bei der Rückkehr aber nur von Priestern zu sehen, andere Leute sind dafür nicht eingeweiht.

Diejenigen von den Priestern welche bei dem Obersten der Bechus in Ganunua auf „Toja lawa" waren, gelten bei dem Volke als die Haupt-Priester; sie verstehen es mit den bösen Geistern in Verkehr zu treten und wissen die Kunst den Bechus ihren Raub zu entreissen, indem sie todtkranke Leute wieder gesund machen.

Wenn nun die entflohenen irrsinnigen Personen von den Bechus zurückgegeben werden, sei es nach einigen Tagen, oder auch wenn sie bei dem obersten Bechu in Ganunua gewesen sind, dann werden nach der Rückkehr Schweine und Hühner geopfert und Bihara (Priestergötzen) gemacht. Diese Götzen, die Adoe „Bihara", machen die Irrsinnigen gesund und verleihen solchen die Kunst Priester zu werden. Es werden die Bihara aus 50 verschiedenen Sorten Holz gefertigt und aneinander gebunden; von jeder Sorte zwei Stück, zusammen hundert kleine Götzen. Die Niasser glauben, dass von den vielen Bechus, doch jeder derselben eine bestimmte Baumart sich erwählt hat, worauf er zu hausen beliebt. Wenn nun von der Holzsorte, worauf der Bechu seinen Aufenthalt hat, ein Götze ins Haus gebracht wird, dann kommt der betreffende Bechu nicht hinein und sollte er schon darin sein und die Leute krank gemacht haben, so geht er wieder heraus. Es kommt daher bei der Wahl eines Götzen hauptsächlich auf die Holzsorte an, womit der Bechu vertrieben werden kann. Aus diesem Grunde müssen die Götzenpriester mit den Holzsorten gut bekannt sein.

Derjenige nun welcher in den Priesterstand treten will, muss den Ahnenbildern und den neu angeschafften Biharas Schweine und Hühner als Opfer bringen, wobei die Götzen

mit frischen grünen Klapperblättern bekränzt werden. Wenn die Opferung im Hause beendet ist, dann werden auch vor dem Hause auf dem Hofe Götzen aufgestellt. Von den Götzen im Hause führt ein Seil von Klapperblättern zu den Götzen vor dem Hause, und unter Trommeln und Hersagen von Gebeten werden die Bechus aufgefordert, die Götzen im Hause zu verlassen und in die vor dem Hause zu gehen, wozu man ihnen das Seil gespannt hat. Ist das geschehen, dann meinen die Leute, die Bechus seien an ihren Ort zurückgekehrt.

Darnach wird er noch etwa 4 Tage von andern Priestern und Priesterinnen unterrichtet, denn er muss das Trommeln und das Aufsagen der Zauberformeln gut verstehen. Zum Schluss wird ihm noch das Wichtigste, was er als Priester zu wissen nöthig hat mitgetheilt und gezeigt. In der Sonne soll nämlich der Besitzer der Menschen auf Erden „Lature" wohnen. Wie die Niasser über ihre Schweine, so verfügt „Lature" in der Sonne über die Menschen und sie nennen sich daher auch dessen Schweine.

Einer der Priester führt den Lehrling an das geöffnete Dachfenster, wodurch sie die Sonne sehen können und unter viel Getrommel wird ihm der Mann in der Sonne der Besitzer der Menschen gezeigt. Er muss mit diesem bekannt werden um später mit ihm verhandeln zu dürfen und zu entreissen die Menschen welche er sich zu tödten erwählt hatte.

Ferner bringen sie ihn nach den Gräbern, um ihm die Bechus der Verstorbenen zu zeigen, Letztere ziehen die noch Lebenden nach sich und darum muss er sie auch kennen lernen. Dieses geschieht in der Abenddämmerung. An den Gräbern wird ein Götze aufgestellt, dem ein Huhn als Opfer gegeben wird. Es wird tüchtig dabei getrommelt und der Priester ruft die bösen Geister; wenn er in solcher Aufregung fragt ob er sie auch sieht, dann sagt der Lehrling natürlich „ja." Vor einiger Zeit frug ich mal einen Priester, ob er denn wirklich die Bechus gesehen habe. Da gab er

mir zur Antwort: „Es wurde einen Augenblick der Sand vor meinen Augen hinweggenommen und da sah ich den Bechu in einer weissen Gestalt". Den darauf folgenden Tag wird er an einen Fluss gebracht. In dem Flusse zeigt man ihm den Besitzer der Gewässer den „Tacha Zangarofa". Am Ufer wird ein Bananenstamm aufgestellt, welcher einen Menschen vorstellen soll, und in diesen Stamm werden kleine dünne Reiser gesteckt. So dann zeigt man ihm den Stamm und sagt das sei ein kranker Mensch, den möge er mal besehen und fühlen wo die Krankheit sitze.

Er befühlt den Bananenstamm und zeigt dann irgend eine Stelle wo der Bechu ihn gestochen oder geschlagen habe. Wenn er nun gerade einen Platz gefunden hat, wo ein Reischen hinein gesteckt war, so wird das mit Jubel heraus gezogen und als ein Beweis angesehen dass er ein geschickter Priester wird.

Den folgenden Tag wird er auf einen Berg oder Hügel geführt, dort werden ihm die Bechus die auf den Bergen hausen gezeigt. Es giebt derer viele in allerlei Gestalten, wie Schweine, Karbauen, Zeigen und auch in der Gestalt eines Menschen mit langen Haaren am Körper. Wenn er diese Bechus gesehen hat, dann ist der Unterricht beendet. Zum Schluss opfert er auf dem Berge noch ein Schwein, womit er die Bechus ehren will, damit sie ihm später geneigt sind und auf seine Gebete hören.

Vom Berge zurückkommend geht der neue Priester aber nicht in sein eigenes Haus, denn das würde Unglück geben; die Bechus die ihn noch umgeben, würden in seinem Hause bleiben und seine Familie und Schweine krank machen. Darum macht er zuvor in andern Dörfern Besuche und schläft dort einige Nächte, in der Hoffnung dass die Bechus ihn verlassen und auf andere Leute übergehen. Den Leuten wo sie schlafen, sagen sie natürlich nichts davon.

Bevor er dann schliesslich in sein Haus zurückgeht, spaltet er in der Mitte irgend ein am Wege stehendes dünnes Bäumchen; durch diese Oeffnung kriecht er durch, in der Mei-

nung dass wenn irgend noch ein Bechu bei ihm sei, dieser in dem Bäumchen sitzen bleiben würde.

Für die Frauen welche Priester werden wollen, gelten dieselben Ceremonien.

III. DIE VEREHRUNG DER AHNENBILDER.

Von den Vorfahren erwarten die Niasser alles Heil, sie halten das Böse von ihnen fern und segnen alle ihre Handlungen. Wer nun den Segen der Vorfahren erlangen will, der mus die Ahnenbilder, in denen sie fortleben, verehren und reichlich Opfer bringen. Wer das thut, dem geht es nach allen Seiten hin gut, seine Schweine werden schnell fett, seine Anpflanzungen tragen viele Früchte, er gewinnt viel Gold, es werden ihm viele Kinder geboren und er wird lange leben auf Erden. Derjenige aber der die Ahnenbilder nicht genügend verehrt, hat für sich und seine Nachkommen nur Unglück zu erwarten, seine Schweine gedeihen nicht, seine Anpflanzungen tragen keine Früchte und daher wird er ein armer Mann.

Darum hängen die Niasser mit grosser Zähigkeit an den Ahnenbildern, denn sie meinen dass ihr Leben und ganze Existenz davon abhängt; es sind daher diese Bilder für die Ausbreitung der Mission ein grosses Hinderniss. Vor einigen Jahren frug ich einen jungen Mann, ob er nicht Lust habe den Götzendienst aufzugeben und Christ zu werden. Darauf gab er mir zur Antwort: „Wie kann das geschehen, denn ich habe doch Lust noch länger zu leben und gesund zu bleiben." Aber trotz dieser grossen Hindernisse schreitet die Missionsarbeit doch voran, denn es giebt gegenwärtig schon nahezu 600 Niasser Christen in drei Gemeinden und es kommen mit jedem Jahre neue hinzu.

Bei allen möglichen Gelegenheiten werden die Ahnenbilder verehrt; es ist aber keine Verehrung denkbar ohne Opfer d. h. es muss eine Gabe gegeben werden, ein Schwein oder ein Huhn und Eier. Gedenkt einer für sich und seine An-

gehörigen den Segen der Vorfahren zu erbitten, so ruft er einen Priester um den Ahnenbildern Opfer zu bringen. Die Ahnenbilder werden mit frischen grünen Klapperblättern bekränzt, von dem Schweine welches geschlachtet wird, werden eine Anzahl Haare daran gehangen und von dem gekochten Fleische und Reis wird ein Teller vor die Götzen gestellt. Der Priester nennt die Namen der betreffenden Familienglieder den Götzen und bittet um Segen für dieselben und theilt ihnen derer Wünsche und Anliegen mit.

Wenn ein Niasser eine weite Reise machen will, dann werden erst die Ahnenbilder verehrt und gebeten, dass der Malaika (der Engel) der Verstorbenen ihn auf der Reise begleiten möge, damit ihm kein Unglück treffe. Zu diesem Zwecke braucht nicht unbedingt ein Priester gerufen zu werden, sondern der Hausherr oder Häuptling des Ortes kann dieses Amt versehen.

Es wird ein kleines Schwein oder ein Huhn geschlachtet. Von den Haaren oder Federn nimmt der Hausherr einen Büschel in die Hand und bewegt denselben hin und her vor den Götzen und nennt dabei die Namen der Verstorbenen. Dann wird den Götzen gesagt warum der Betreffende verreisen will, dass es keine böswillige Absicht sei und sie ihn daher behüten möchten.

Wenn der Reisende zurückgekehrt ist, so wird das ebenfalls den Götzen mitgetheilt; es werden dann aber noch einige neue Götzen gemacht die „Fawowocha" heissen. Denn es könnte sein dass er betrogen oder Unrecht gethan habe oder dass ihn die Leute wo er gewesen, nach seinem Weggange verflucht hätten. Die Götzen „Fawowocha" bekommen ein Schwein oder ein Huhn, dafür sollen sie ihn beschützen, damit der Fluch ihn nicht trifft und dass das etwa ungerecht erworbene Geld, ihm doch zum Segen gereiche.

Wollen die Niasser ihre Reisfelder bepflanzen, dann müssen sie zuvor die Ahnenbilder verehren. Des Morgens bevor sie ins Feld gehen, werden erst die Götzen mit frischen Klapperblättern geschmückt, der Reis, der zum Pflanzen bestimmt ist

wird davor gestellt. Die Säcke werden geöffnet und von Kokusblättern welche an die Götzen gebunden sind, einige herunter gezogen und damit der Pflanzreis berührt.

Der Hausherr sagt dann zu den Götzen: „Dies ist der Reis zum Pflanzen, segnet ihn, damit er gut wächst und viele Frucht liefert". Auf dem Felde angekommen nimmt die Hausfrau eine Anzahl Reiskörner und pflanzt dieselben, wobei sie dann folgendes sagt: „Gieb starken Reis, gieb fruchttragenden Reis, sei stärker als das Unkraut und ass dich nicht sehen von den Ratten und Vögeln; ja die Augen mögen den Ratten und Vögeln verdunkelt werden, damit sie dich nicht sehen."

Wenn später geerntet worden ist, dann werden wieder die Ahnenbilder schön bekränzt und die erste Schüssel voll von dem gekochten Reis wird den Götzen vorgehalten, es wird ihnen gedankt für den Segen, den sie der Familie gegeben haben und um ferneren Segen gebeten.

Weiter werden die Ahnenbilder verehrt wenn jemand Gold schmieden will oder wenn einer eine Gong gekauft hat. Alle Dorfbewohner werden eingeladen und mit Reis und Schweinefleisch und Palmwein bewirtet. Bei dieser Gelegenheit theilt der Betreffende den anwesenden Leuten sein Vorhaben mit, zeigt ihnen das Gold und sagt was daraus gemacht werden soll. Dann thun sie das Gold in einen kleinen Beutel und hängen es an die Götzen, der Priester sagt dann den Götzen was aus dem Golde geschmiedet werden soll und bittet um Segen während der Arbeit, damit alles gut gehe und von der Familie in der Zeit keiner krank werde.

Ist nun die Arbeit vollbracht, dann wird wieder ein grosses Fest veranstalltet, die Götzen werden mit frischen Palmblättern geschmückt und der fertige Goldschmuck daran gehängt. Die Häuptlinge erzählen den Götzen, dass das Gold geschmiedet sei, und bitten dass sie dasselbe möchten zum Segen gereichen lassen, damit es der Familie möge zu eigen verbleiben und später noch mehr hinzukomme.

An die Götzen wird als Ehrenbeweis eine Anzahl Borsten von den geschlachteten Schweinen gehangen und es wird

ihnen ein Teller voll von dem gekochten Fleische vorgehalten. Auf solchen Festen geht es oft recht lustig, roh und wild zu, mit dem Schweinefleische wird hin und her geworfen und dasselbe schmutzig und halbgar verzehrt. Es wird auch viel getanzt und gesungen von Männern und von Frauen. Und wenn reichlich Palmwein gereicht wird, dann giebt es auch eine Anzahl betrunkene Leute, wodurch die Wildheit dann noch schlimmer wird.

Ferner werden die Ahnenbilder bei Hochzeiten verehrt.

Etwa 10 Tage zuvor wird der Hochzeitstag bestimmt, und bei dieser Gelegenheit im Hause der Braut ein Schwein geschlachtet, wovon auch die Götzen ihr Theil Borsten und Fleisch erhalten. Es wird den Ahnenbildern dann von dem Vorhaben Mittheilung gemacht und sie werden gebeten ihren Segen dazu zu geben und die Braut vor Krankheiten zu bewahren. Die Leute glauben nämlich, dass wenn sie die Götzen nicht verehrten, die Braut von ihnen gedrückt würde und dadurch brustkrank und heisser würde oder in den Lenden Schmerzen bekomme. Am Hochzeitstage werden die Götzen noch besonders um ihre Zustimmung in Betreff der Verheiratung gebeten; sie werden wieder geehrt mit Borsten und Schweinefleisch. Zu ihrer Beruhigung und damit sie auf die Braut weil sie das Dorf verlässt nicht böse sind, wird ein Stück Bast vom Pinangbaum als stellvertretend unter sie gebunden. Die eigentliche Trauung geschieht vor den Götzen indem der Priester oder Häuptling das Brautpaar mit den Köpfen an einander stösst und ihnen ein Stückchen Schweinefleisch zu essen giebt. Dabei sehen sich die Brautleute aber nicht an, sie drehen sich am liebsten den Rücken und die Braut muss überhaupt mit Gewalt herbeigezogen werden.

Kommen die Leute mit dem Brautpaar nach dem Dorfe und Hause des Bräutigams, dann werden sie mit viel Trommeln der Gongs empfangen. Im Hause des Bräutigams werden die Ahnenbilder mit Palmblätter geschmückt; die Braut muss die Palmblätter anfassen und der Priester sagt dann zu den Götzen: „Hier ist der Preis eures Goldes, nehmt sie an als eure Tochter und gebt ihr euren Segen."

Wenn ein Häuptling ein grosses Fest veranstaltet, so werden dabei auch die Ahnenbilder besonders verehrt. Es geschieht das in folgender Weise. Ein Jahr zuvor ruft der Festgeber seine Verwannten und nächsten Unterthanen zusammen und theilt ihnen sein Vorhaben mit. Es wird ein Schwein geschlachtet, von dessen Borsten und Fleische sie den Götzen ihr Theil geben, damit sie ihren Segen zu dem Feste verleihen. Auch werden einige Schweine, welche auf dem kommenden Feste geschlachtet werden sollen, den Götzen bekannt gemacht. Diese für ein solches Fest zuvor bestimten Schweine, nennen die Niasser „La'imba". Sollte nun aber in der Zwischenzeit von den „La'imbas" eins sterben, dann muss ein anderes an dessen Stelle gewählt werden; aber das Fest kann nicht zu der zuvor bestimmten Zeit gehalten werden, weil die Leute meinen, die Götzen wären, nun das Schwein gestorben, mit der Zeit wo sie das Fest halten wollten nicht einverstanden gewesen und es wird ein neuer Termin festgestellt.

Rückt die Zeit des Festes heran, dann werden etwa 10 Tage vorher, den Ahnenbildern einige Schweine geopfert um für die Festsage ihren besonderen Schutz und Segen zu erbitten. Die für die mancherlei Arbeiten bestimmten Leute werden den Götzen namhaft gemacht und für sie um Segen gebeten, damit keiner von ihnen krank wird oder ein sonstiges Unglück bekommt. Denn wenn z. B. einer der das Holz spaltet sich ins Bein haute, dann würde schwerlich ein anderer zu finden sein der dessen Arbeit übernähme, aus Furcht vor den bösen Geistern die den ersten das Beil ins Bein führten. Inzwischen werden jeden Tag die grossen Gongs geschlagen um das Fest weithin bekannt zu machen. Und unter grossen Jubel beginnt die Feier, die fremden Häuptlinge welche eingeladen sind, kommen mit ihren Leuten mit Trommeln und Gesang in das Dorf und führen vor dem Hause des Festgebers Tänze auf. Sind die Leute versammelt, dann werden die Schweine geschlachtet und die Ahnenbilder schön geschmückt mit Palmblättern. Als Ehrenbeweis bekommen

die Götzen von den für's Fest bestimmten La'imbas Borsten und Fleisch sowie auch Reis dargereicht. Nun werden die Götzen bekränzt mit frischen Palmblättern, und während der Festgeber sie berührt, rufen alle anwesende Häuptlinge den Segen der Vorfahren auf ihn hernieder. Einer der Häuptlinge bindet dann ein rothes Tuch um den Hals des Festgebers; welches ein Zeichen sein soll, dass er unter dem besonderen Schutze der Vorfahren stehe und er ihres Segens gewiss sein könne. Ist dieses geschehen, dann wird er auf den Hof geführt wo noch extra für das Fest neugemachte Götzen aufgestellt, von denen auch Segen für ihn erbeten wird. Diese Götzen stehen mit einem Seile von Palmblättern mit den Ahnenbildern im Hause in Verbindung. Vor den Götzen auf dem Hofe versammelt sich die ganze Familie, auch die Frauen und Kinder, um gesegnet zu werden. Den Hauptgötzen (Golu) wird die Spitze einer Lanze in den Mund gestochen und das andere Ende hält ein Häuptling in der Hand; und den mittleren Theil der Lanze fast die ganze Familie an. Und nun rufen wieder alle Häuptlinge den Segen der Götzen auf die Familie herbei. Ist dieses geschehen, dann zieht der Häuptling der die Lanze hielt, sie wieder aus dem Götzen und sticht damit viermal in die Luft und in die Erde.

Durch das Stechen mit der Lanze in die Luft, soll dem „Luomefona" (dem Ahnherrn auf der oberen Erde) Nachricht gegeben werden, dass einer seiner Nachkommen sich zu einem grösseren Häuptlinge emporgeschwungen habe. Durch das Stechen in die Erde soll bedeutet werden, dass die anwesenden Häuptlinge die Sache als fest beschlossen erklären. So dann wird in einem Bambu etwas Wasser geholt, womit allen Familiengliedern des Festgebers der rechte Fuss gewaschen wird. Dieses soll bedeuten: „Als es bekannt wurde dass der Betreffende ein Fest veranstallten wolle, ist die Familie vielleicht verflucht worden; nun aber das Festessen gegeben ist und alle von dem Fleische gegessen haben, sollen diese Flüche ihnen nicht schaden, durch das Waschen der Füsse sind sie von ihnen hinweggethan.

Nach Ablauf eines Jahres wird noch eine kleine Nachfeier gehalten. Auf dem Feste wird nämlich von einem Schweine das Herz genommen, in Salz eingewickelt und an die Ahnenbilder gehangen. Ueber ein Jahr wird es geöffnet in Gegenwart der andern Dorfbewohner. Ist das Herz noch gut und nicht von Würmern zerfressen, so ist das ein Zeichen dass die Götzen Wohlgefallen an dem Feste hatten und ihnen fernerhin Glück zuwenden werden. Ist aber das Herz verdorben, so ist das ein Zeichen, dass Unglück über die Familie komt, und bald einige von den Leuten sterben werden, weil ihnen die Götzen nicht geneigt sind. Aber dieses Unglück kann nach der Aussage der Priester abgewandt werden, wenn sie den Götzen neue Opfer bringen. Hierüber wird der folgende Abschnitt handeln.

IV. DIE OPFERUNG ZUR VERHüTUNG VON KRANKHEITEN UND SONSTIGEM UNGLüCK.

Wenn in einem Dorfe eine böse Krankheit ausgebrochen ist, so sind die benachbarten Dörfer natürlich in grosser Angst, dass auch sie davon betroffen werden Um diesem vorzubeugen wird das Dorf abgeschlossen dass kein fremder hinein kann und ein Götzenopfer veranstaltet. Der Götze welcher in diesem Falle gebraucht wird, heisst: Fangoeroe wõchõ (Beschützer vor Krankheit). Alle Leute des Dorfes müssen sich an dem Opfer betheiligen und Beiträge zur Deckung der Unkosten zahlen. Vor dem Hause des Häuptlings wird der Hauptgötze aufgestellt und mit Palmblättern bekränzt. Um diesen Götzen versammeln sich alle Bewohner des Dorfes und von denen die nicht erscheinen konnten wird der Name genannt. Während der Priester die Zauberformeln hersagt womit er die bosen Geister zu vertreiben meint, kommen alle Anwesenden herbei und berühren den Götzen. Es wird als Opfer ein Schwein geschlachtet und ein gemeinsames Essen gemacht. Dem Götzen wird mit dem Herzen

des Schweines der Mund bestrichen und auch von den gekochten Fleische eine Schüssel voll vorgehalten. Das dem Götzen geweichte Fleisch dürfen nur Priester und die Häuptlinge des Dorfes essen.

Vor allen andern Häusern des Dorfes werden Götzen aufgepflanzt, welche sie „Daha", Zweige des Hauptgötzen, nennen. Auch an die Wege, am Eingange und Ausgange des Dorfes stellen sie Götzen auf, schwarze Hölzer mit weissen Augen im Gesichte, wozu alte Scherben von Teller und Tassen gebraucht werden. Vor solchen weissen Augen soll der böse Geist sich fürchten und nicht daran vorbeigehen. Auch werden vor den Häusern allerlei Sachen aufgehangen und mit Kalk weiss bestrichen, damit der böse Geist nicht hinein kommt. Während der Zeit von 8 Tagen darf kein Fremder in das Dorf kommen, denn dadurch würde die Wirkung des Opfers aufgehoben. Wenn es aber doch ein Fremder wagt hinein zu gehen, so wird derselbe bestraft, er muss alle Unkosten die bei dem Opfer gemacht wurden bezahlen. Nach Ablauf der 8 Tage kommt der Priester zurück und hebt den Verschluss auf, denn das Opfer hat ausgewirkt. Jetzt versammeln sich alle Männer und Jünglinge um gemeinsam den bösen Geist aus ihren Grenzen zu vertreiben. Mit grossen Geschrei und Lärm gehen alle (der Priester voran) viermal von einem Ende des Dorfes zum andern. Nach allen Seiten hin wird mit den Lanzen in die Luft gestochen und mit Messern gehauen um den bösen Geist dadurch bange zu machen, damit er sich von dort entfernt.

Werden aber doch die Leute von den befürchteten Krankheit heimgesucht, dann muss aufs Neue geopfert werden. Die Ursache der Heimsuchung meinen sie dann, läge darin, dass sie von den Sitten ihrer Väter abgewichen seien, in dem die Preise für Lebensmittel und Schweine zu hoch wären oder dass sie auf ungerechte Weise sich bereichert hätten. Durch ein Opfer an den Götzen „Fomboenoe" kann diese Schuld hinweggethan werden. Es wird ein neuer Götze gemacht und vor dem Hause des Häuptlings aufgestellt. Während

der Priester die Gebete hersagt, berühren die Häuptling und die übrigen angesehnen Leute des Dorfes den Götzen und geloben zu den früheren Sitten zurück zu kehren, aber diejenigen welche damit nicht übereinstimmen oder das neue Gesetz übertreten, werden verflucht. Darnach gehen alle die zugegen sind an einen Fluss und pflanzen am Ufer desselben auch einen Götzen auf. Vor dem Götzen am Ufer des Flusses werden Mass und Gewichte mit einander verglichen und die zu gross sind auf das richtige Mass gebracht.

Ist das geschehen, dann wird der Götze hin und her gedreht, zum Zeichen dass der, welcher das neue Gesetz nicht hält Unglück bekommt, krank wird oder sonst seine Wege gekrümmt werden. Dort am Flusse wird auch das Opferschwein geschlachtet und verzehrt. Am Schlusse des Festes giebt jede Familie ein Geschenk als ein Zeichen dass sie das ungerecht erworbene Gut wieder abgeben. Dieses Geld wird zusammen gebunden und vom Priester in die Höhe gehalten, damit Gott im Himmel es sieht und es wird auch nach der Erde hingehalten damit der Gott unter der Erde es auch sieht. Dann wird das Bündelchen Geld entweder in den Fluss geworfen oder neben den Götzen in die Erde gegraben. Wird das Geld in der Erde vergraben, dann holt es ohne Zweifel der Priester heimlich weg; die Leute sagen dann dass der böse Geist es geholt habe.

Zur Verhütung von Krankheiten kann auch eine einzelne Familie ihr Opfer bringen. Die Götzen welche in solchem Falle gebraucht werden, heissen „Fangoeroe, Siraha wakaoza und Siraha gozali." Die Götzen werden im Hause und vor dem Hause aufgestellt und eine Anzahl kleine Götzen stellen nebst einen Massstock zum Messen der Schweine in einen Koelak womit der Reis gemessen wird. Der Koelak wird neben die andern Götzen vor das Haus gestellt auf eine dazu gemachte Bank. Mit dem Koelak und dem Massstok wollen sie den Götzen wissen lassen dass sie gerecht handeln und ihren nächsten nicht betrügen. Zum Dank dafür erwarten sie den Segen der Götzen, damit sie vor Krankheiten und sonstigen Unglück

verschont bleiben. Um das Haus wird ein Seil von Palmblättern gezogen und es darf in 8 Tagen kein anderer Mensch in dasselbe kommen, selbst die nächsten Nachbarn nicht. Als Opfer muss die Familie ein Schwein und ein Huhn geben. Das Huhn nimmt der Priester in die Hand und berührt die Köpfe aller Familienglieder damit, so dann wird es geschlachtet und neben die Götzen in den Koelak gelegt.

Es wird nicht gegessen, sondern zur Speise für die bösen Geister bestimmt, damit sie nicht von ihnen gegessen werden. Mit dem Blute werden die Götzen der Koelak und der Massstok bestrichen.

Bei schwangeren Frauen wird auch zur Verhütung von Krankheiten oder Unglück geopfert, Hühner oder Schweine je nach dem die Betreffenden bezahlen können. Die Ahnenbilder von Seiten des Mannes werden um Segen für die schwangere Frau angerufen und die Frau muss auch zu ihren Eltern oder Verwandten um dort auch den Segen der Ahnen zu erbitten. Der Hauptgötze welcher ausserdem noch gebraucht wird, heisst „Fangola" zum Schutze. Derselbe wird neben der Schlafstell der Frau aufgestellt, damit der böse Geist nicht an sie herankomt und sie des Nachts nicht erschreckt. In dem grossen Raume in der Mitte des Hauses, wird auch ein Götze aufgestellt, welcher mit dem in der Kammer durch ein Strich von Palmblattern in Verbindung steht.

Die Niasser befürchten nämlich, dass die Geister der ermordeten jungen Kinder kommen und die Frucht aus dem Leibe der schwangeren Frau stehlen. Kommen sie nun in die Kammer, dann beschützt der Götze „Fangola" die Frau und die Geister müssen an dem Stricke entlang aus der Kammer nach dem Götzen in dem grossen Raume.

Vor diesem ist ein Pisangbaum gestellt, den sollen sie für die schwangere Fran ansehen und hineingehen.

Während der Schwangerschaft hat der Mann sehr viele Vorschriften zu beobachten. Z. B. darf er nicht an der Stelle vorbei gehen wo Karbauen geschlachtet werden oder wo ein Mensch getödtet oder aufgehangen wurde; auch darf er

keine Todten berühren, kein Huhn oder Schwein schlachten, kein Haus bauen, kein Loch stemmen, keine Nägel einschlagen, keine Pisangbäume pflanzen, und noch sehr viele andere Dinge giebt es die er während der Schwangerschaft seiner Frau nicht thun darf. Wenn nun der Mann auch noch so gut aufgepasst und sich in acht genommen hat, so hat er doch vielleicht irgend was gethan was er nicht thun durfte. Um das Unglück davon abzuwenden, wird einige Wochen vor der Niederkunft der Frau geopfert und eine Medicin gemacht die sie „Famaro Goba" nennen. Im Busche wird eine Schlingpflanze ausgezogen, wovon sie das untere Ende mit den Wurzeln abschneiden, in einen Bambu thun und Oel dabei giessen. Mit diesem Oel wird von einer Priesterin der Leib der Schwangeren eingerieben, ebenso auch das Kind bald nach der Geburt. Der Bambu worin das Oel war und auch die Kokusnus worin das Oel gemacht wurde, werden ange Jahre in der Familie zum Andenken aufbewahrt.

Ferner wird auch zum Schutz vor Todesfällen geopfert. Wenn z. B. jemand träumt, unter dem Hause einer seiner Nachbarn sei ein Schwein angebunden, so soll das ein Zeichen sein, dass von den Leuten bald einer stirbt. Träumt derselbe von einem grossen männlichen Schweine dann stirbt ein Mann, von einem weiblichen so stirbt eine Frau und wenn er kleine Schweine gesehen hat, dann sollen Kinder sterben.

Derjenige, der einen solchen Traum hat, theilt ihn natürlich seinem Nachbar mit und es kommt auch vor dass solche Träume von Priestern oder schlechten Leuten nur ersonnen werden um dadurch andere Leute in Unruhe zu bringen. Das Schutzmittel damit aber doch keiner aus dem Hause stirbt, ist, dass sie der Sonne Opfer bringen. Fondra'oe soemange ba loeo.

Wie die Schweine das Eigenthum der Menschen sind und von diesen aufgegessen werden, so stehen in gleicher Beziehung die Menschen als Schweine zu ihrem Besitzer auf der Sonne. Dem Sonnegott müssen Opfer gebracht werden, damit er seine Schweine, die Menschen, noch leben lässt.

Des Nachts fängt der Priester an zu trommeln und zu bitten welches bis gegen 9 Uhr des Morgens dauert, dann stellt er sich mit einem ausgebreiteten Tuche in die Dachöffnung wodurch er die Sonne sehen kann. Hier empfängt der Priester den Schatten der Menschen, den der Sonnengott schon zu sich gezogen hatte zurück. Sind die Sonnenstrahle gut in das Tuch gefallen, dann sagt er der Schatten sei zurückgekommen, wickelt das Tuch fest zusammen und verlässt die Dachöffnung. Dann holt der Priester mit den Fingern den Schatten aus dem Tuche und berührt die Köpfe der Hausbewohner, damit sie so denselben wieder empfangen.

Als Opfer wird ein Schwein und ein Huhn geschlachtet und ausserdem noch ein kleines Schwein den Götzen geweiht, von denen die ein Übriges thun wollen. Das geweihte Schwein wird bekränzt und die Köpfe der Leute werden damit berührt und dann wird es vor die Götzen gelegt.

Ein solches Schwein darf nicht verkauft werden, es soll dem Sonnengott als Speise immer bereit stehen, damit er nicht sich an den Menschen vergreift. Wenn es geschlachtet wird, dann muss sogleich ein anderes an dessen Stelle gethan werden.

Ferner werden nach Sterbefällen dem Götzen Opfer als Schutzmittel gebracht. Ist z. B. eine Person gestorben und einer aus der Familie träumt nachher von dem Todten, so soll ihnen das ein Zeichen sein, dass der Geist des Verstorbenen denselben nach sich zieht und derselbe bald sterben muss.

Die Geister stehen noch in Verbindung und müssen getrennt werden. Das kann geschehen wenn die Leute ihren Ahnenbildern und den Götzen „Owaina" und „Olaloe" Opfer bringen. Den Ahnenbildern wird ein Schwein geopfert, die andern beiden Götzen bekommen Eier. Der Inhalt der Eier wird den Götzen ins Gesicht gestrichen und die leeren Schalen werden ihnen als Hüte aufgesetzt. Mit Trommeln und Zaubersprüchen ruft der Priester den Geist oder Bechu, damit er komme und das Opfer esse.

Sodann hält der Priester ein Tuch nach der Sonne hin ausgebreitet und bittet den Geist, dass er den Schatten der noch Lebenden zurückgiebt. Hat der Priester eine Zeitlang das Tuch geöffnet dahin gehalten, dann sagt er, der Schatten sei hineingekommen, schlägt das Tuch zusammen und bindet die Enden zu, damit er nicht entflieht. Jetzt geht er mit dem Tuch ins Haus, öffnet dasselbe und hält bei jedem Familiengliede zwischen zwei Fingern etwas von dem Schatten heraus und berührt damit den Kopf der Leute als Zeichen dass sie fortan von dem Todten getrennt sind.

So dann beginnt der Dienst vor den Ahnenbildern. Es werden alle die aus der Familie früher Gestorbenen aufgezählt und es wird an sie alle die Bitte gerichtet, den noch Lebenden viel Segen zu verleihen und ein langes Leben zu schenken.

Ein sehr wichtiges Schutzmittel gegen alle möglichen Unfälle ist bei den Niassern das sogenannte „Hazima", Amulett. Verschiedene Gegenstände werden zu Hazimas verwendet z. B. Blei, Steine, Tropfstein, Zähne, versteinerte Früchte und was sich sonst absonderliches findet wie Puppen-Köpfe, Griffe von alten Regenschirmen, Stöcken u. s. w. Zu diesen nutzlosen Dingen wird von den Priestern oder andern Leuten eine Legende geschaffen.

Das eine Hazima ist vom Himmel gefallen, das andere war früher ein Schlangenkopf, ein drittes ist zusammengeballter Wirbelwind u. s. w. Wer ein solches Hazima bei sich trägt wird nicht krank und braucht sich vor bösen Geistern nicht zu fürchten und wenn er bezaubert wird, dann schadet ihm das nicht. Auch holen sich viele Niasser ein Hazima von den Maleiern. Für 25 Cent bekommen sie ein Stück beschriebenes Papier; wer aber ein vollständiges papieren Hazima haben will, muss f 10 bis f 15 dafür bezahlen. Vor einiger Zeit wurde einem Niasser Christen von einem Mahomedanischen Hadji ein Hazima für f 12 angeboten, mit der Weisung, dass wenn er das bei sich trage er unverwundbar sein würde. Der Niasser gab ihm zur Antwort: er wolle es kaufen, wenn der Hadji ihm erlaube, es mit einem Messer

bei ihm selbst erst zu versuchen. Darauf gab der Hadji zur Antwort dass das nicht ginge, denn wenn nach Gottes Willen sein Ende gekommen sei, dann würde er dennoch verwundbar sein. Die Maleier sind darauf bedacht um des Geldes Willen die heidnischen Niasser noch immer mehr auf Irrwege zu führen.

V. DIE OPFERUNG BEI KRANKHEITEN.

Wenn ein Niasser krank wird, dann lässt er einen Priester oder eine Priesterin zu sich rufen um sich segnen zu lassen. Hat der Kranke dem Priester mitgetheilt wo es ihm wehe thut oder was für eine Krankheit er hat, dann berührt er den Kranken mit der rechten Hand und segnet ihn. Der Priester redet den Teufel an und sagt: O Bela du Besitzer der unteren und der oberen Welt, schlage diesen Kranken nicht, bewirf ihn nicht, lass ihn besser werden, nimm die Krankheit hinweg, segne ihn und schenke ihm gute Tage. Es sind aber nur nicht diese wenigen Worte die der Priester gebraucht beim Segnen, der Fluss der Rede dauert wohl eine halbe Stunde und noch länger. Wird der Kranke nach dem Segnen nicht besser, dann lässt er sich nochmals segnen im Namen irgend eines Götzen. Fühlt sich der Kranke nach dem Segnen im Namen des genannten Götzen etwas besser, dann wird dem betreffenden Götzen ein Opfer gebracht um dadurch die völlige Gesundheit zu erlangen.

Tritt keine Besserung ein und wissen die Leute auch nicht welcher Götze wohl die Krankheit heilen kann, dann wird ein Zauberpriester um Rath gefragt.

Die Zauberpriester haben allerlei Künste wodurch sie meinen den rechten Götzen zu bestimmen. Ein jeder dieser Zauberpriester hat eine bestimmte Methode, die sie um den Götzen zu finden gebrauchen, und nach dieser Methode werden sie zur Unterscheidung genannt.

a. Ein Zauberpriester nimmt eine Flasche, bestreicht eine Seite davon mit Oel, nimmt dann ein Ei und hält das Ei vor die Götzen und nennt einen der Götzen. Ist es der rechte Götze, dann muss das Ei auf der mit Oel bestrichenen Seite der Flasche stehen bleiben. Bleibt das Ei nicht auf der Flasche stehen, so ist der genannte Götze nich der rechte und der Priester nennt andere Götzen, so lange bis das Ei bei Nennung des Namens eines Götzen auf der Flasche stehen bleibt.

b. Dieselbe Ceremonie betreibt ein anderer Priester mit einem kupfernen Fingerringe. Er ruft hierbei auch den Bela (Teufel) zur Hülfe, damit er ihm kund thut durch welchen Götzen der Kranke Genesung finden kann.

c. Faitaza Fawoe'ö. Der Priester nimmt drei Siri Blätter wie Karten in die Hand, nennt einen Götzen und wirft die Blätter ein wenig in die Höhe. Drehen sich alle drei Blätter um, so dass die Rückseite nach oben komt, dann ist es der rechte Götze.

d. Faitasa Idano. Auf einen Teller wird Wasser gethan, und in das Wasser an die Seiten 4 Blätter gelegt, jedes Blatt trägt den Namen irgend eines Götzen. In die Mitte der 4 Blätter wird noch ein Blatt gelegt und welches Blatt von dem mittleren Blatte berührt wird, dessen Name ist der rechte Götze.

e. Faitaza Toho. Es wird eine Lanze genommen und gemessen; dann nimmt sie der Priester in die Hand und streicht sie damit sie länger wird. Während er die Lanze streicht, nennt er einen Götzen. Sodann wird die Lanze wieder gemessen; war es der rechte Götze, dann hat sich die Lanze etwas verlängert.

So giebt es noch viele Spielereien womit die Priester die armen Leute betrügen und belügen um Geld zu gewinnen und Schweinefleisch zu bekommen.

Auch gehen die Niasser zu den am Strande wohnenden mohamedanischen Zauberpriestern und fragen um Rath, welchen Götzen sie gebrauchen sollen. Der schlaue Mohamedaner sieht

in ein Buch und liesst daraus welcher niasser Götze bei der Krankeit helfen wird. So werden die Heiden nach allen Seiten betrogen und belogen; nur die Missionare sagen ihnen die Wahrheit.

f. Es gehen auch oftmals die Niasser zu den am Strande wohnenden Mohamedanern und fragen um Rat, welchen Götzen sie bei Krankheiten gebrauchen sollen. Der Maleier sieht dann ein Buch und thut den Niassern gegenüber so, als ob es in seinem Buche geschrieben stände durch welchen Götzen die Krankheit geheilt werden könne. Der Heide weiss nicht, dass er nur betrogen wird, er glaubt dass die Maleier alles was man wissen will aus dem Buche lesen können. Ist nun der Götze bestimmt der die Krankheit heilen kann, dann wird, wenn der Zauberpriester die Sache nicht selbst in die Hand nimmt, irgend ein anderer Priester gerufen um dem Götzen die zur Heilung nöthigen Opfer zu bringen.

Es ist nicht zu thun, alle Götzen welche von den Niassern gebraucht werden, näher zu beschreiben; ich will nur, die am meisten gebraucht werden hier anführen.

1 Adae Laheto. Dieser Götze wird gebraucht wenn der Kranke geschwollene Füsse, Schwere in den Gliedern und Fieber haben. Es werden einige neue Götzen gemacht, ganz einfache Hölzer woran ein paar Schnitte zu sehen sind, welche Augen und Mund vorstellen sollen. Eins von den Hölzern wird an irgend einen Baum gebracht, denn es soll dem bösen Geiste der sich auf dem Baume aufhält, Ehre erwiesen werden. Als Opfer wird am Stamme des Baumes ein Huhn geschlachtet. Von den Pilsen und Schwämmen die am Baume sitzen nimmt der Priester etwas mit um für den Kranken daraus eine Medicin zu bereiten. Dem Götzen im Hause wird ein klein Schweinchen als Opfer gebracht. Der Kranke wird vor die Götzen gesetzt oder gelegt, und dieser Platz wird mit Matten abgespert. Ausserhalb der Matten wird ein Strick von frischen Klapperblättern gespannt als Zeichen dass der Platz geheiligt ist und nicht von andern Leuten betreten werden darf. Der Kranke muss vier Tage auf

dem Platze bleiben; er darf kein Wort sprechen und es darf ihn niemand ansprechen, denn wenn das geschähe, dann würde die Krankheit nicht von ihm weichen. Er darf keinen Fisch, kein Karbauen- und kein Ziegenfleisch essen. Nach vier Tagen kommt der Priester zurück, hebt die Absperrung auf und spricht zuerst wieder mit dem Kranken. Ist die Krankheit noch nicht gewichen, dann wird nach einem andern Götzen gesucht.

2. Siraha Wamachō, Dieser Götze wird gebraucht wenn Leute einen geschwollenen Leib, dicke Gelenke, und Husten mit Kitzeln und Schmerzen im Halse haben. Diese Krankheit verursacht der Besitzer der Menschen, dem daher auch Ehre bewiesen werden muss.

Soll geopfert werden, dann giebt zuvor der Priester die verschiedenen Hölzer an wovon die neuen Götzen gemacht werden sollen.

Der Priester beginnt mit Trommeln und Aufsagen von Gebeten und Zaubersprüchen von den Götzen, die im Hause aufgestellt sind. Ist der Dienst im Hause beendet, dann bringen sie den Kranken auf einen in der Nähe liegenden Berg.

Auf dem Berge werden Götzen aufgepflanzt und als Opfergabe wird ein Schwein geschlachtet, welches die Anwesenden gemeinsam verzehren. Von den Borsten des Schweines wird ein Bündel an die Götzen gebunden. Ausser dem Schweine wird auch noch ein Huhn geschlachtet, welches nur der Priester allein essen darf. Mit dem Blute des Huhns bestreicht der Priester die Götzen. Vom Berge zurückkommend, bringen sie den Kranken an einen Fluss wo auch Götzen aufgestellt werden. Dem Kranken wird ein Schnitt in die Haut geschnitten, damit etwas Blut heraus fliesst und diese Schnittwunde wird mit einem Götzen berührt. Dann wird etwas Blut in ein Bamburohr gethan und das Rohr an den Götzen gebunden und zum Fortschwimmen in den Fluss geworfen. Die Niasser meinen, dass auf diese Weise die Krankheit wegschwimmt. Der Kranke muss vier Tage zu Hause bleiben, darf nichts rundes essen, mit niemanden sprechen und kein Fremder darf das Haus betreten.

3. Fangola (Umzäunen). Dieser Götze wird gebraucht, wenn jemand fieberhaft ist und schwere Träume des Nachts träumt. Das kommt von bösen Geistern, die in das Haus abgezäunt werden, damit sie nicht mehr dadurch gehen. Vor dem Hause werden grosse Götzen aufgestellt und mit Palmblättern bekränzt und es werden Palmblätter an einander gebunden und um das Haus hin gezogen. Vor den Götzen auf dem Hofe beginnt der Priesterdienst um die bösen Geister vom Hause wegzutreiben. Ist dieses geschehen dann geht der Priester ins Haus und trommelt einige Stunden vor den Götzen und leihert die gebrauchlichen Gebete her.

Vier Tage lang darf kein Fremder in das Haus gehen, der Kranke darf nichts geröstetes essen und darf auch nicht rauchen.

4. Fombali ba Lowalangi. Fombali (Undrähen), Lowalangi (Gott). Diesem Götzen werden Opfer gebracht, wenn der Kranke an Kopfschmerzen, an Leibschmerzen und Fieber leidet. Als Götzen werden viele kleine Hölzer geschnitzt und diese werden in einen Koelak gethan und auf das schräge Dach des Hauses gestellt und mit Blättern schön bekränzt.

Der Priester setzt sich in die Öffnung des Dachfensters, von wo aus er die Sonne sehen kann. Er hält ein Tuch nach der Sonne hin ausgebreitet und bittet von dem Gott der auf der Sonne wohnt den Segen für den Kranken zurück. Der Segen soll in das Tuch kommen und der Priester nimmt ihn mit seinen Fingern heraus und giebt denselben dem Kranken wieder. Als Opfer wird ein Schwein geschlachtet, auch werden Hühner gegeben.

5. Lawolõ Wamahowoe'õ. Dieser Götze wird bei Astma, Schwere in den Gliedern und bei Fieber gebraucht. Es werden vor und im Hause Götzen aufgestellt. Der Priester beginnt damit im Hause von den Ahnenbildern um Segen und Heilung für den Kranken zu bitten. Während der Priester um Segen bittet, hält der Kranke den Götzen Lawolõ umfasst. Ist der Dienst im Hause beendet, dann wird dem Kranken ein Tuch um den Hals gebunden. Das eine Ende des Tuches

fasst der Priester an und führt den Kranken als einen Gebundenen die Leiter hinunter vor die Götzen auf dem Hofe. Vor den Götzen wird der Kranken gesegnet, er muss einen Fuss auf einen Stein stellen und auf den Fuss giesst der Priester reines Wasser, als Symbol der Kühlung und Reinigung. Als Opfergabe wird ein Schwein geschlachtet, wovon allen Dorfbewohnern ein Stück gegeben wird. Das Haus wird nicht abgespert, Fisch, Karbauenfleisch und Geröstetes darf der Kranke nicht essen.

6. Adoo ba Waoloe (Häuptlingsgötze). Wenn ein Niasser an Stelle seines Vaters Häuptling wird, dann muss er wenn er krank wird, dem Adoe ba Waoloe ein ehrendes Opfer geben. Ein grosses Schwein für den ba Waoloe, ein Kleines für die Ahnenbilder und noch einige Hühner für den Priester. Der Häuptling umfasst den Götzen ba Waoloe und der Priester bestreicht den Mund des ba Waoloe' mit Schweineblut und bittet ihn um Segen für den Häuptling, damit dieser auch so gross und glücklich werden möchte wie seine Vorfahren. Vier Tage lang dürfen nur diejenigen in das Haus kommen, die auch schon mal dem Götzen ba Waoloe Opfer gebracht haben

7. Adoe ba Mboemboe. Der Götze auf der Firste des Daches. Wenn nun bei Krankheiten alles nicht helfen will und die Krankheit zunimmt, dann nehmen die Niasser schliesslich ihre Zuflucht zu den Adoe ba mboemboe Dies ist der grösseste und berühmteste Götze, und wenn dieser nicht hilft, dann ist alle Aussicht auf Hülfe verloren. Es verursacht, je nach dem Vermögen der Leute etwa f. 25 bis f 80 Unkosten. Zwei bis 6 Priester sind mit der Opferung 4 Tage hindurch beschäftigt. Von allen Holzsorten die in der Nähe zu finden sind werden etwa 50 bis 100 neue Götzen gemacht und sowohl die neuen als auch die alten die noch im Hause sind, werden mit grünen Blättern bekränzt. Vor und im Hause wird alles mit Götzen bepflanzt sodass man kaum hindurch kann, überall ist es voll Götzen bis hinauf, auf die Firste des Daches.

Der Dienst beginnt damit, dass ein kleines Schwein, dessen Füsse zusammen gebunden sind, oben von der Firste des Daches herunter gerollt wird, bis auf die Erde. Dann wird das Schwein ins Haus gebracht und geschlachtet und mit dem Blute werden alle Götzen die in Hause sind bestrichen Das Getrommel und der Priesterdienst hört den ganzen Tag nicht auf; die Priester wechseln einander ab.

So viele Götzen nun der Veranstalter des Opferfestes berührt, so viele kleine Schweine müssen geschlachtet werden, sodass etwa 12 bis 24 Schweine geopfert werden. Den ersten Tag sitzen die Priester alle vor den Götzen im Hause und bitten um Segen, aber am zweiten Tage hat jeder der Priester seine eigene Gruppe Götzen vor denen er die Zauberformeln und Gebete hersagt. Einer derselben steigt auf die Firste des Daches um von dem Gott auf der Sonne Segen zu bitten. Er breitet ein Tuch aus worin er den Segen empfangen will, mit einem Messer haut er dürch die Luft um dadurch alle Verbindung, die zwischen dem Kranken und der oberen Welt bestehen, zu durchhauen oder abzuschneiden. Es werden dabei auch oben auf die Firste des Daches Götzen festgebunden, die mit einem Seil von Klapperblättern mit den Götzen vor dem Hause in Verbindung stehen. Am dritten Tage geleiten die Priester mit allerlei Hokuspokus die bösen Geister aus dem Hause und bringen sie in die Götzen welche auf dem Hofe aufgestellt sind. Zu diesem Opferteste werden alle Dorfbewohner eingeladen und mit Reis und Schweinefleisch bewirthet. Es ist auch Sitte dass zu solch einem grossen Opfer alle Nachbarn und Freunde eine Beisteuer geben, die sie aber später wenn sie selbst ein Opferfest veranstallten zurück bekommen.

Am vierten Tage machen die Priester noch zwei neue Götzen. Der eine davon wird ins Haus gebracht und der andere bleibt draussen. Einer der Priester nimmt den Götzen, hält ihn in die Höhe und ruft den Leuten im Hause zu: „Darum habt ihr Kranke, weil ihr diesem Götzen noch keine Ehre bewiesen habt". Darauf fragen die Leute: „Was ist unsere

Schuld? Wir wollen bezahlen". Es wird dann den Priestern ein Geschenk gegeben.

Wenn der Kranke bei diesem grossen Opfer doch nicht gesund wird, dann geben die Priester den Leuten die Schuld, sie haben dann irgend etwas gethan wodurch die gute Wirkung verhindert wurde. Entweder waren die Schweine zu klein und zu mager oder sie haben den Priestern zu geringen Lohn gegeben u. s. w.

8. Adoe horõ. (Sündengötze). Wenn z. B in einem Dorfe ein Vergehen vorgekommen ist und der Thäter wird bestraft. Ist es nun der Fall dass bald nachher einer von denen die als Richter fungirten krank wird, dann meinen die Niasser dass die Krankheit davon käme, weil Betreffende an der Bestrafung theilgenommen habe. Es muss daher dem Adoe horõ ein Opfer gebracht werden. Hat der Kranke vielleicht von beiden Parteien Geschenke genommen, dann müssen dem Götzen an beiden Enden Gesichter geschnitzt werden. Der Opfer besteht aus einem grossen und einem kleinen Schweine und einigen Hühnern. Das kleine Schwein hebt der Priester auf und hält es an den Kopf des Kranken, damit die Krankheit auf das Schwein übergeht. Sodann wird das Schwein geschlachtet, die bösen Geister sollen es an Stelle des Kranken zur Speise haben. Mit dem Blute werden die Götzen bestrichen und von den Borsten werden eine Anzahl an die Ahnenbilder gebunden. Dies alles geschieht mit viel Lärm, Getrommel und Geschrei, denn die Heiden meinen, sie würden erhört wenn sie viele Worte machen, und es ist ein grosser Spektakel bei solchen Gelegenheiten in ihren Häusern.

Aus dem Geschriebenen ist zu ersehen, dass die Niasser einen sehr ausgebildeten Götzencultus besitzen. Es ist das für das Volk eine erdrückende Last und zehrt an den Lebensmark. Ja es ist rein unmöglich dass die Leute bei so vielen Opferfesten die grosse Unkosten verursachen, empor kommen können. In Armut und Elend leben sie dahin, dabei die stete Furcht vor den bösen Geistern von denen sie sich überall umgeben meinen.

WOORDENLIJSTJE

VAN HET

DIALECT VAN SIKKA

(MIDDEN-FLORES)

VERZAMELD

DOOR

L. F. CALON.

1°. Elke klinker is lang:
   a) als er een andere klinker op volgt,
   b) als er midden in een woord slechts één medeklinker op volgt,
   c) op 't einde van een woord.

2°. Elke klinker is kort:
   a) als er een *dubbele* medeklinker op volgt,
   b) in de laatste lettergreep van een woord dat op een medeklinker eindigt.

3°. Van een klinker gevolgd door twee (verschillende) medeklinkers wordt de lengte aangegeven of de uitspraak aangeduid.

   Noot: De uitspraak van de uitgangen *ang*, *eng*, *ing*, *ong* heeft veel overeenkomst met de hollandsche uitspraak in de woorden *bang*, *lengte*, *ding*, *long*; bij sommige menschen meer overeenkomst met de fransche uitspraak in de woorden: *aimant*, *demain*, *long*.

4°. De klemtoon valt altijd op de voorlaatste lettergreep; behalve als anders aangegeven wordt.

5°. Het teeken ˋ boven eene lettergreep beteekent dat op die lettergreep den klemtoon valt.

6°. Het teeken ' boven een klinker beteekent:
   a) boven de *à*, dat die uitgesproken wordt ongeveer als de hollandsche *a* in 't woord *pak*.

b) boven de *è*, ongeveer als de eerste *è* van 't fransche woord *père*.

c) boven de *ò*, ongeveer als de *o* in 't fransche woord *fort*.

7°. Het teeken — boven een klinker duidt aan dat die klinker lang is, het teeken ∪ dat die kort is.

A.

aamborstig (zijn), *hoppang*.
aan, *ei; nora*.
aanaarden, *gaït*.
aanbeeld, *nereng*.
aanbieden, *bli*.
aanblazen, *proepi; kerrò*.
aanblikken, *nia*.
aanbranden, *moetoeng*.
aandachtig (zijn), *diriep-eppang; prina ep-eppang*.
aandiepen, *kessà lemmang*.
aandoen, *pellang laboe lobe lipa*.
aandragen (eten), *sereng* (*ara*).
aangenaam, *eppang*.
aangorden, *aròet nora tali*.
aanhalen, *gide; hela*.
aanlengen, *gewoen kessà*.
aanlokken, *ane*.
aannemen, *himo; nala*.
aanpassen, *pellang rasa*.
aanraken, *daä*.
aanrijgen, *belak*.
aanslepen, *ngoro*.
aansporen, *assoeng*.
aanstampen, *roteng*.
aanstaren, *nia*.
aansteken, *holo; tōet*.
aanstellen, *bakke*.
aanstooten, *hidi; gewwit*.
aanstrijken, *beris*.
aantoonen, *doneng*.
aanzweepen, *keo* (*djaran*).
aap, *roang*.
aardamandel, *tanah oeneng*.
aardappel, *toeka wolonda*; *toeka wawa*.
afscheuren, *bakak*.
afschudden, *bewat*.
afspringen, *poar*.
afstooten, *djokok*.
afstroopen, *borvet*.
afvagen, *hōōk*.
afwachten, *boeï*.
afwijzen, *helleng*.
afzeilen, *abo*.
alg (roode soort), *oetang merak*.
alg (roode soort), *kangga àoe*.
alg (groene soort), *oetang timo*.
alg (groene soort), *oetang hale*.
alg (bruine soort), *klogo*.
alg (bruine soort), *klogo bloetok*.
alg (blauwe soort), *lamoen*.
alleen, *meha; sădjang*.
altaar, *gràoe*.
ananas, *peddang*.
anker, *watoe tara*.
ankertouw, *tali lodang*.

ankersteen (achter 't roer), *kanoloe.*
antwoorden, *tara; dòòr.*
arak, *anis.*
arbeiden, *goea servisoe.*
arm (b. n.), *noëng.*
arm (n. w.), *limang.*
armband, *mone; gelláng; kalar:*
asch, *awoe*
avond, *wàoen.*
azijn, *toea nloek*
aardbeving, *edo.*
aarde, *doenia?*; *tanah*
aardstorting, *tewweng.*
acht, *waloe.*
achteraan, *baimoeri(ng).*
achterste, *oebeng.*
achteruitgaan, *serré.*
ademen, *hegga; naïn; plo naïn.*
ader, *oerat*
afbrokkelen, *loeroet; tihe; bikoer.*
afdalen, *lore; lĕhór.*
afdammen, *leppe; rewwang.*
afdoen, *denna sawe.*
affuit, *tarapesa?*
afgieten, *petti.*
afgrond, *robek.*
afhakken, *bòòk.*
afklimmen, *lĕhór.*
afkrabben, *koeïr.*
afluisteren, *diri.*
afnemen, *remma; rebong;*
afpellen, *bio.*
afperken, *denna lakking.*
afpersen, *nenni nora raning.*
afplukken, *boepoe*

B.

baadje, *laboe.*
baai, *tahi oeneng.*
baard, *oenung.*
babbelen, *toetoer sèng.*
baden, *hoeï.*
bajonet, *boneta.*
bak (yarkens-), *denak.*
bakken, *henna.*
balk, *ai wigen.*
ballast, *doela bara.*
bamboes, *pelli, pettoen; àoer.*
banaan (pisang), *moeöe.*
bang, *bràoe.*
baren, *boea.*
barmhartig, *bohe kassien.*
bast (klapper-), *rati.*
bedeesd, *meang.*
bederf, *mohon.*
bedroeven, *denna soesar.*
bedwelmen, *denna bōe.*
beeld; *amapoe*
been, *wai(ng).*
„ (bot), *loering.*
beest, *binatang.*
begeeren, *gaï; gringan.*
begieten, *lotak; lekang;*
beginnen, *poeang.*
begraven, *terra; nai ata mateng.*
begrijpen, *raïtang.*
behoefte doen, *wolona*; *dai.*

beide, *roea.*
beitel, *laba.*
bejaën *nadong*,.
bek, *memmoeng.*
bekeeren, *dadi eppang.*
bekoren, *ane.*
bel, *rèng: woda.*
beleedigen, *denna meang.*
belooven, *djadji: ngarong;*
beminnen, *meggoe* (*nora*).
benauwd, *noeger.*
beproeven, *soba rasa.*
bereiken, *daä.*
berg, *iling.*
berispen, *harang.*
berooven, *hoema.*
bersten, *natang; bitak.*
beschaamd, *meang.*
besnijdingsfeest, *a tameng.*
bespotten, *tòh lele.*
bestijgen, *haë*; *lema.*
bestrijken met medicijn, *pear.*
betalen (schuld), *riwa.*
betel (sirih), *taä.*
beuzelen, *toetoer séng poi.*
bevallen, *boeä.*
bevelen, *odo.*
beven, *lelling.*
bewaken, *djaga.*
bewaren, *nai.*
beweenen, *dani* (*menggoe*) *nora mè.*
bewegen, *keo*
bewonderen, *kliboer.*
bezegelen, *nai tjè.*
bezem, *oni.*
bezoeken (zieken) *lako.*
bidden, *ngadji.*
biechten, *mengakoe* (*betta*) *dosa.*
bij, *wane.*
bijënnest, *natar.*
bijl, *taka.*
bijten, *gii.*
bijvoegen, *kessá.*
bil, *pāān.*
binden, *bette.*
binnen, *wali oene; . . . oene.*
bisschop, *bispoe.*
bitter, *baït* (*baïs*).
blaas, *telaek.*
blad, *rōōn*;.
blaffen, *boea.*
blaten, *mè.*
blauw, *dāāng.*
blazen, *proepi;*
blijde, *gringan; wateng heak.*
blijven, *dri.*
bliksem, *hile*; *klekka hile*;
blind, *matang goïs.*
blinken, *hile.*
bloed, *meïng.*
bloem, *poehoen*;
blok (rijst—), *noehoeng.*
blusschen, *hewwo.*
boek, *soerat.*
bont, *kirek.*
boodschappen, *dewa.*
boog, *oeter.*
boom, *poea(ng)*; *ai gitte.*
boomen, *toelak.*
boon, *wewe.*
boor, *poetik.*

boos, *moro.*
boot, *djong api.*
borduren, *noedji.*
borst, *rahâng.*
borst (vrouwe-), *oehoeng.*
borstel, *scrowang.*
borstelen, *brosso.*
boven, *reta*; *reta bawo.*
bovenarm, *telèr.*
braaf, *eppang.*
braden, *henna.*
braken, *moeta.*
branden, *nope*; *api.*
branding, *djoegan.*
breed, *klewwang.*
breken, *boga*; *bitak.*
brengen, *netti*; *toeng.*
brief, *socrat natoe.*
broeder, *woeë*; *wari*; *nara.*
broeiën, *noewoe.*
broek, *oneng.*
brommen, *ĕnger.*
bron, *poeang*; *mata.*
bruiloft, (*a*) *kawit waroen.*
bruin, *merak.*
bruinvisch, *temmoe.*
buigen, *hoegoe*; *doening*; *leo.*
buik, *taing.*
buikpijn, *taing blara.*
buiten, *ewina.*
bult, *toën tokor.*

C.

cactus, *peddang.*
chinees, *ata sina.*
christen, *ata serani.*
cirkel (kring), *lokang.*
citroen(tje), *moede tello.*
cigaar, **cigaret**, *bakko wolot.*

D.

daar, *ia bàoe*; *le-*; *wawa-*; *reta-làoe ia.*
daarna, *baimoering*; *ia sawe*; *sawe.*
dag, *lerrong.*
dagelijks, *lerrong-lerrong.*
dageraad, *poa.*
dak, *ata*; *waäk*; *horong.*
dal, *dettoen.*
dalen, *lĕhor*; *lore.*
damp, *noehing.*
dau, *kokko*; *ko.*
dansen, *dogo*; *djoge*; *todja.*
dapper, *raning.*
darm, *taing anak*; *taing doea.*
dauw, *apoeng.*
deinzen, *serré.*
dekken (een huis), *takker.*
deksel, *kewwe.*
delven, *goï*; *gali.*
denken, *hŏck*; *metteng*,
deur, *oche.*
deurgat, *wa.*
deze, *ei*; *etei.*
dicht, *lebbé.*
dicht doen (de hand—), *geggoen.*
(de deur—), *lebbé.*
dicht bij, *groŏ*; *rŏŏ*(*ng*).

die, *ia*; *etia*.
dienen, *ga gadji* (eigentlijk loon ontvangen),
diep, *lemmang*; *kobèk*.
dier, *binatang*.
dij, *oebeng deboer*.
dik, *apar*; — mensch, *bemmoer*
dikwijls, *daïs*
ding, *kenneha*.
dobbelen, *djoedi*
dobbelsteen, *dadoe*.
doch, *ko*.
dochter, *mè dvea*.
doek (hoofd—), *lēnsoe*, *linsoe*.
doen, *denna*.
dom, *ngangan*.
donderen, *deggo deddo*.
donker, *roemang*.
dood, *mate*.
doodbaar, *tedang*.
dooden, *batti*.
doodmaal, *a ata mateng*.
doodenmis, *missa ata mateng*. *missa de ponto*.
doof, *tiloeng pekkè*.
doofstom, *ngangan*.
doopen, *kela oli*; *serani*.
doopmoeder, *ina serani*.
doopvader, *ama serani*.
door, *loning*; *nora*.
doordringen, *boroe*.
doorhakken, *bóólk*; *dettak*.
doorn, *baïng*.
doorrijp, *kiessak*.
doortrappen (de bale—), *lodo*.
doosje, *barakang*;
„ voor tabak, *oko saleppa*.
„ voor kalk, *okan*.
. . . *ola(ng)*.
dor, *doeang*; *doeōer*.
dorp, *natar*; *kloang*.
dorsten, *mara*.
draad, *goeroeng*.
draaien, *gellir*; *pleol*; *pleho*; *kohe*; *baler*.
draaikolk; *wajer bober*; *wello*.
drabbig, *kiessak*.
dragen, *pàoe*; *dáoe*; *hoeōe*; *liōe*; *kobor*; *haper*; *boea*; *biti*; *leba*; *wara*; *woeang*; *tedang*; *koï*.
drek, *taï*.
drempel, *plebbeng*.
drie, *telloe*.
driemaal, *wai telloe*.
drift, *antsin*.
drijven, *bawak*; *keo*.
drinken, *ninoe*.
droog, *doeōer*; *mara*.
droogmaken, *denna mara*.
droomen, *miping*.
hardop „ *brawon*.
druif, *atar*.
drukken, *pikoel*.
druppelen, *dolo*.
dubbel, *roea*.
duif (groene soort *leppoet*
groene soort, kleiner *moegeng*.
gr. vruchten „ *rawa*.
duif (tortel-), *olong*.
kleinere tortel, *olong nosor*.

duiken, *moloe.*
duim, *kikir inang.*
duister, *roemang.*
duivel, *setan.*
duivelsteen, *watoe blapoer*; *watoe mahe.*
duizelig (zijn), *waënglèd.*
duizend, *riwoe.*
duizendpoot, *lipang.*
dun, *blelèr.*
durven, *raning.*
duur, *weling gahoe*
duwen, *dodor*; naarboven —, *pikoet.*
dwalen, *bano hoelier*; *bano hala.*
dwarlwind, *moeher.*
dwerg, *padak*; *koepok.*

E.

eb, *metting lèkòr*; *metting mara.*
echo, *lia(r) goa.*
echtgenoot, *laï.*
echtgenote, *waï.*
eelt, *parang.*
één, *ha.*
éénmaal, *wai ha*; *ha wai.*
eeren, *bli hormat.*
eerst (zijn), *noeloe.*
eergisteren, *remma roea eï.*
eertijds, *enahoen*; *noeloe*
eetbaar, *ala a.*
eeuwig, *enne nari.*
effen (zee), *tahi blino*; *tahi ina,*
effen, *dettoen.*
egel, *roetoeng.*
ei, *tello*; *manoe tellong.*
eiërdooier, *tello heret.*
eiërwit, *totlo boera.*
eiland, *noehang.*
einde, *woetoeng.*
eindje b. v. cigaar, *bakko nopok.*
eindigen, *goea sawe baa.*
eischen, *nenni.*
elkaar, *wüng.*
elleboog, (*limang*) *hioen* (*g*).
en, *mole.*
eng, *tekkèr.*
engel, *anjo.*
enkel (lichdeel), *enak.*
erbarmen, *sajang nora.*
erg, *rakkan.*
erin, *wali oene*; *reta oene*; . . . *oene*; *ei* . . . *oeneng*;
ernstig, *moro*;
erven, *neppèr.*
erwt, *boeë.*
eten, *ga.*
etmaal, *goemang*; *lerrong ha goemang ha*;
etter, *nanang.*
evenaren, *hama-hama nora.*
eventjes, *hoepit*; *hilit*; *pekkit*;

F.

fakkel, *tosa.*
familie, *woeë wari.*

feest, *pesta*; *a* met het woord er achter waarvoor men feestviert. b. v. a. kinderfeest *a woea noerak*.
feilen, *denna hala*; *rasa hala*.
figuur, *pigoera*.
fijn, *aloes*.
fijnwrijven, *kolang*.
filtreeren, *tapping*.
firmament, *debadāāk*.
fladderen, *bledjor*; (vlag), *kep-pik rewwit*.
flauw, *blattang*.
flauwte, *waën glèd*.
flesch, *bottir*.
flikkeren, *griok*.
fluisteren, *toetoer ketoe*; ... *kaāt*.
fluit, *klekor*.
fluiten, *hiwor*.
foelie, *boenga pala*.
foppen, *boehe nora*
fout, *hala*.
franje, *rewoek*.
frisch, *blirang*.

G.

gaan, *bano*.
gaar, *daha*.
gaarne, *nora gringan*.
gal, *perroén*.
galop, *boelan*.
galoppeeren, *plari boelan*.
gapen, *moa*.
garen z. nw. *goeroeng*.
garenwinder, *wolot*.
gat, *robong*.
gebak, *soesor*.
gebarenspel, *boboe*.
gebarsten, *natang*.
gebed, *ngadji*.
gebeuren, *dadi*.
gebieden, *odo*.
gebogen, *boga*; *lekkot*.
geboorteteest, *a woea noerak*.
gebrek, *moroen*; *koerang*.
gebruik, *sara*.
gebruikelijk, *biassa*.
gebruiken, *pakket*.
gedaante, *pri*.
gedachte, *pikir*.
gedruisch, *sāāk*.
geel, *herèt*.
geen, *eong*.
geest, *alma*; *nitoeng*.
geeuwen, *moa*.
geheel, *temmang*; *temmak*.
gehemelte, *ngandeng*.
geit, *wieding*.
geitebok, *wieding lameng*.
gek, *waën roemang*.
gekscheren, *grasa*.
gelaat, *waën*.
geld, *howang*.
geleerd, *ngasiang*; *bisa*.
geleiden, *nora*; *boekan*.
gelijk, *hama-hama*; *ganoe*.

geloof, *persaja.*
geloofsleer, *agama.*
gelooven, *persaja.*
geluid, *liing.*
gemaskerd, *boboe.*
gemakkelijk, *noangha.*
gember, *lea.*
genezen, *bo-*; *eppang baa*; *breot.*
genoeg, *doegar.*
gereed, *sawe baa*; *sedia.*
gereedmaken, *kella.*
gescheurd, *behak*; *rawot.*
gespleten, *bewwar.*
getuigen, *saksi.*
geur, *wàoen.*
geven, *beli.*
gevoelen, *rasa*; *renna.*
geweer, *bendi*; *taka lerrong.*
gewild, *loebak.*
gewoonte, *biassa.*
gewricht, *woeöeng.*
gezond, *eppang.*
gezwel, *bowo.*
gierig, *kiir.*
gieten, *lokka*; *howe.*
gij, *àoe*; (meerv.) *mioe.*
ginds, *ia bàoe.*
gisteren, *merra.*
glad, *meloer.*
glas, *kopoe.*
glijden, *dohor.*
glimlachen, *toō remming.*
glinsteren, *ilo alok.*
glooien, *loreng.*
God, *Amapóe.*
goed b. n. *eppang.*
goed z. nw. (wit goed, zoo-als keper) *loeheng boera*; (zwart goed) *loeheng mitang.*
goederen (bezittingen), *ngawoeng.*
goedkoop, *weling eppang.*
golf, *batta*; *ebo.*
gooien, *roga*; *siring.*
goot, *tereng.*
gordijn, *tanding.*
goud, *bahar.*
graad, *lappi.*
graanschuur, *brinet*; *ronang.*
graat, *iang loering.*
graf, *kewwo.*
granaatappel, *dalima.*
gras, *wāān*; *rii.*
graveeren, *masi.*
grazen, *ga wāān.*
grijpen, *raä.*
groen, *dāāng.*
groente, *oetang.*
grond, *tanah.*
groot, *getle*; *mogor.*
grootmoeder, *doea.*
grootouders, *doea po moang.*
grootvader, *moang*;
grot, *liang.*

H.

haag, *lakking.*
haai, *iōe.*

haak (visch-), *kawir.*
haan, *manoe ama.*
haar, *alang; alang rōōn woeloeng;*
haard, *liat.*
haarkam, *oeroet; hoebit.*
haarknippen, *goeti alang* (*rōōn*)
haasje (filet), *issi longgo.*
haastig, *ropo.*
haat, *soeding.*
hagedis, *oegoe; oeba; tikke; oti.*
hak, *oedeng.*
hakkelen, *ngāāk.*
hakken, *bòòk.*
hakmes, *rodieng; porong.*
halen, *nala.*
half, *ha pappang; ha ola.*
halm, *woelir.*
hals, *aróen.*
ham, *wawi pāān.*
hamer (houten-), *palo*; (ijzeren-) *dota.*
hand, *limang.*
handelen, *contratoe; pleōer; dagang.*
handvol, *eggoe.*
hanekam, *hotok.*
hanespoor,
„ natuurlijke, *woegoen.*
„ kunstmatige, *tadjing.*
hanenvechten, *tadji manoe.*
hangen o. en b. *teong.*
hard, *watoeng; trang; getle; waráng.*
harmonica, *sōrmella.*
hars, *nanang.*
hart, *poehoen*; (overdrachtelijk) *wateng.*
hartstocht, *antsing.*
haten, *soeding.*
hebben, *norang.*
heden, *ena.*
heel, *temmang; temmak.*
heen, **henen**, . . . *na.*
heenbrengen, *toēn*(*g*).
heer, *moang.*
heesch, *sèr.*
heet, *gahoe.*
heiden, *ata iwang; ata crowe; djentiew* (*djentioe?*).
heks, *ata oeēng.*
helder, *linok.*
helft, *ha pappang*; *ha ola; ha oepoe.*
hellen, *loreng.*
helpen, *lakang; koedir?*
hem, *nimoe.*
hemel, *ceoe.*
hen, *rimoe.*
hen (kip), *manoe inang.*
hengelen, *bitoe.*
hengst, *djaran lameng*
herinneren, *hoek?*
hersenen, *otek.*
hert, *roeha.*
hertsgewei, *roeha tarang.*
heup, *ngisoeng*,
heuvel, *wolong.*
hier, *laleï; eï báoe.*
hij, *nimoe.*
hijschen, *ore*; *loeloeng.*

hikken, *helloek.*
hinken, *singge.*
hinneken, *ngioek.*
hitte, *dara.*
hobbelig, *nappoen wolong.*
hoe, *ganoepai.*
hoed, (groote-) *songko*; (kleine) *sobok.*
hoef, *koemak.*
hoesten, *doō.*
hoeveel, — *pira.*
hond, *ahoe.*
honderd, *hangasoe; ngasoe ha.*
honger, *moroen; gewwá taïng gieng.*
honing, *wane meing.*
hoofd, *alang.*
hoofdhaar, *alang*; *alang rōōn.*
hoofdman, *ata moang.*
hoog, *gahar.*
hooren, *renna.*
hoorn, *tarang.*
hoos (in zee), *oeroen boeär.*
hopen, *metteng toma.*
horzel, *oeäng.*
hout, *ai;*
houtskool, (gloeiende-) *api warang*; (gedoofde-), *api woelang.*
houwen, *boòk.*
huichelen, -- *boche; denna boehe.*
huid, *oelit.*
huidziekte, *wawi iloer.*
huig, *maang anak.*
huilen, *noeang.*
huis, *oring*; *leppo.*
hun, *rimoeng.*
huren, *lagen.*
hurken, *dri gisir.*
huwen, *kawit.*

I.

iemand, *bia ha.*
iets, *kenneha; apa-apa.*
ijlen, *plari.*
ijsvogel, *kadóer.*
ijverig, *bloegoeng.*
ijzer, *rebboe.*
ik, *aōe.*
in, *ei*; — *oene.*
inderdaad, *golo; demméng.*
indoen, *bihi.*
indrukken, *oenek; ennek.*
inenten (pokken) *korek bello.*
ingaan, *tama; logoe;*
inham, *tahi oeneng.*
inpakken, *boeta.*
inschenken, *ti*; *pola.*
inslikken, *mella.*
insmeren, *raïng.*
instorten, *bloeroeng.*
inwikkelen, *boeta.*
inzouten, *nai nora hini.*
ivoor, *bala.*

J.

ja, *e.*
jaar, *liwang.*
jagen, *rakang; passak kennelha horong.*
jeuken, *gattar.*
jicht, *blara nilock*
jong, *noerak.*
jonger (mensch), *ata wari.*
jong (v. dier), — *anak.*
jongeling, *tibo lameng.*
jongen (werpen), *baïl.*
juin, *somoe*; *hoena.*
juk, *pine.*

K.

kaal, kale plek, *silar.*
kaars, *taroe.*
kaart, *soerat.*
kaarten, *djoedi mochang*; *djoedi soerat kessik.*
kabaai, *laboe.*
kaf, *pare wòòt.*
kakebeen, *pagoeng.*
kakelen, *gekon; kokko hèk.*
kaketoe, *wekak.*
kakkerlak, *limang wàock peggi.*
kalfateren, *hellèt*; *reppe errete.*
kalk, *apoer.*
kalken, *lepa.*
kamer, *bilik.*
kammen, *oeroet*; *oebit.*
kan, *kopoe wajer*; *kopoe kopi.*
kanarieboom, en vrucht, *kodja.*
kanon, *pesa* (*pessa*).
kapok, *bola*; *kappa.*
karbau, *hi getle.*
kat, *meong.*
katrol, *kalar.*
kauwen, *mamma*; *reggo.*
keel, *boïer.*
kennen, *raitang.*
ketel, *sere.*
keten (hals-), *lodang.*
ketsen (geweer), *mita.*
ketting, *koerinti.*
keuken, *awoe*; *oring oea a.*
kiel (v. schip), *koemoek.*
kiemen, *tòeboek*; *tawa.*
kies, *ahang*
kiezen, *lii*; *galeng.*
kijken, *nia*; *ileng.*
kikvorsch, *blàoer.*
kin, *aroen.*
kind, *mè.*
kip, *manoe.*
kist, *petti.*
klakkebus, *bōēs.*
klank, *liing.*
klappen (in de handen), *basa.*
klapperrot, *laöe.*
kleed (v. man), *lipa.*

kleed (v. vrouw), *oetang.*
klein, *kessik*; *ketlik*; *doï.*
kleinkind, *poe.*
kleven, *reggét.*
kleverig, *lèt.*
klikken, *loreng.*
klimmen, *palet*; *ploör*; *lema*; *haë.*
klinken, *lüng.*
kloek, *manoe inang.*
klooven, *soeri*; *klāk.*
kloppen (op de deur), *nedèr.*
knagen (muis), *prèk.*
knellen, *gripet.*
knetteren, *reppét.*
knie, *toer.*
knielen, *nidi*; *weni.*
knijpen, *bemme*; *goemit*; *kemmit.*
knijptang, *kemmit.*
knippen, *goeti.*
knipoogen, *kreggoe*; *bren brion.*
knoeien, *goea.*
knoop, *woeöen*; *kansing.*
knoopen, *bettè matang.*
knorren (varken) *moesar*; *kèk.*
koek, *soesor.*
koffie, *kopi.*
kogel, *bendi anak.*
koken, *poera*; *hoena.*
kolf, *katan.*
kom, *makok.*
komkommer, *oto.*
komeet, *dala ladong.*
komen, *boöe*; *maï.*
kompas, *padoma.*
koning, *ratoe.*
koningin, *doea ratoe.*
„ regeerende, *ratoe ata doea.*
koninkrijk, (*h*)*oekoem.*
koopen, *botter.*
koord, *tali.*
koorts, *gahoe.*
koper, *gellang.*
koperdraad, *kawat.*
kopje, *sawang.*
korrel, *wolo.*
kort, *boeloek.*
kosten, *weling.*
koud, *blattang.*
kraag, *laboe aroéng.*
kraai, *kāān.*
krab, *oeï.*
krabben, *garo*; *gewwo*; *gorak.*
krachtig, *teggór.*
krekel, *kireng.*
kreupel, *djellong.*
krijgen, *toma.*
kring, *lokan.*
kris, *soepi*; *pendo.*
krokodil, *koboe.*
kroon, *kroa.*
kruidnagel, *sinke.*
kruipen, *lolo*; *godo.*
kruis, *krōēs.*
kruisboot, *kroeïes.*
kruit, *areng.*
krulhaar, *alang krogo.*
kuchen, *rĕheng.*
kuif (vogel), *hotok*; (paard), *waën.*
kuiken, *manoe anak.*

kuil, *lemmang.*
kuit, *tiang tellong.*
kundig, *ngasiang.*
kunnen, *newwang.*
kurk, *bottir matang*
kussen z. nw. *loni.*
kwaad, *hala.*
kwartel, *wōēt.*
kweeken, *bekkat.*
kwellen, *denna soesar.*
kwetsen, *lahëin.*
kwijlen, *tear.*
kwijnen, *blaïn?*
kwispelstaarten, *begor.*

L.

laadstok, *pekkadòr.*
laag, *boelok.*
lachen, *tōō.*
ladder, *dääng.*
laden, *boeang.*
lam z. nw. *lĕmboe anak.*
lam b. n. *ata pipak.*
lamp (inlandsch), *pelita*; *ola nilong*; *lampo.*
land, *tana.*
lang, *blōng*; *nane.*
langzaam, *doï-doï*; *kessikkessik*; *nane.*
lans, *ole.*
lap, *dabak.*
lappen, *nai dabak.*
lasschen, *soebe.*
later, *baimoering.*
lauw, *mōēt.*
leder, *sappi oelit.*
ledig, *nellar*; *brinet.*
ledigen, *denna nellar*; *howe.*
leelijk, *hemmoe.*
leenen, *sogong.*
leeren (onderwijzen), *doneng.*
leeren (aanleeren), *prender.*
leggen, *nai.*
„ eieren *dello.*
lei, *watoe arang.*
leiden, *dete.*
lekken, *mò.*
lekker, *eppang*; *menniek.*
lel (oor —) *tilweng ladjar.*
lende, *lear.*
lepel, *hoeroe.*
leunen, *lèr.*
leven, *moret.*
lever, *wateng.*
lezen, *gatta.*
lichaam, *tebbong.*
licht (v. kleur- *blamoen.*
„ groen *dään noerak.*
„ (niet zwaar), *heak.*
lied, *naroek.*
liet, *mior.*
liefhebben, *meggoe.*
liggen, *doeë.*
lijden, *pië.*
lijfhaar, *sambeng.*
lijn (visch —) *lerreng.*

likdoorn, *oena.*
likken, *lea.*
limoen, *moede tello.*
linker, *wiri.*
lip, *wiwir.*
loeren, *plemeng*; *kolot.*
lokken, *ane.*
loop (v. geweer) *wewoer.*
loopen, *plari.*
losbreken, *bettá.*
losmaken, *laä*; *lessok.*
luchten, *wori.*
lucifer, *ai weris*; *ai api.*
lucifersdoosje, *ai weris olang.*
lui, *waën boera*; *waën lōēk.*
luiden, *rego gong*; *goba gong.*
luis, *oetoe.*
luisteren, *prina*; *renna.*
luizen zichzelf—), *modjo alang*; (een ander laten zoeken) *doōe alang*; *alang geroēt alang*; *denning alang.*

M

maag, *lekeng.*
maagpijn, *wateng blara.*
maagd, *wai boeang.*
maal (keer), *waï.*
maalstroom, *oeroen boar.*
maan, *woelan.*
donkere maan, *woelan roemang.*
nieuwe maan, *woelan nitang.*
volle „ „ *matang bennoe.*
halve „ *woelan geloer.*
maand, *woelang.*
macht, *koewassa.*
mager, *roegoe.*
maïs, *adjawa*; *lele.*
mak, *broe.*
maken, *denna.*
man, *ata laï*; *laï.*
mand, *kata*; *rimbing.*
mangga, *paö.*
manen, *roesoeng*; (rechtstaande) *komang.*
manier, *sara.*
markt, *reggan.*
maskeren, *boboe.*
mast, *mangoen.*
mat, *oha.*
matras, *kama.*
mauwen, *lōng.*
medaille, *meōe.*
mede, *nora.*
mededeelen, *maä.*
medelijden (hebben) *sajang nora*; *meggoe nora*; *hoek nora.*
medecijn, *aï plea.*
meel (rijste —), *teppong*; (maïs —), *adja lōēk.*
meer, *toï.*
melk, *oehoen wajer.*
melken, *perra.*

meloen (water—), *dimoeng*.
men, *ata*.
mengen, *gewoen*.
mensch, *ata*; *atabiang*.
merg, *koeras*.
merk, *tadang*.
merken, *tadang*.
merrie, *djaran inang*.
mes, *toedi*; *kiat*
met, *nora*.
meten, *hoeër*.
middag, *lerro dettoe*.
midden, *lora hama*; *lorang*.
mier, *merre*, (witte mier) *malor*.
mikken, *pereng*.
millioen, *ribo rabbo*.
milt, *woerang*; *bokak*.
misdoen, *denna hala*.
misselijk, *bōē*; *wateng bennoe*.
moede, *bellèr*.
moeder, *ina*.
moeilijk, *soesar*.
moesson, (west-) *woelan warat*; (oost-) *woelan timoe*; *woelan dara*.
moeten, *naha*.
mompelen, *prepoe moekoek*.
mond, *memmoeng*; *wāang*.
mondtrom, *ego*.
mooi, *mior*; *sareng*.
moot (visch —), *laling*; (spek —), *logon*.
morgen, *loeät*.
morsen, *loka*.
mot, *timo*.
motregen, *oeran reti*.
mouw, *laboe limang*.
mug, *heppoen(g)*.
muis, *teöe*.
muizenval, *kōmberóë*; *sedda*.
muskaat, *pala*.
muskiet, zie: mug.
mutsje, *sobok*.
muur, *kotta*; *gebbi*.

N.

na, *baimoering*.
naad, *woeöen*.
naaien, *raït*.
naakt, *holar*.
naald, *loehier*.
naaldekop, *loehier robong*; *loehier alang*.
naam, *narang*.
naäpen, *hiri*.
naar, *le* —; *wawa* —; *rela* —; *làoe* (*na*).
nabij, *groö*;
nabootsen, *hiri*.
nacht, *goemang*.
nadenken, *hoek*; *kameng*.
nagel, *oenoer*.

naroepen, *bōōng*.
nat, *gemma*.
nauw, *tekkèr*.
navel, *poeher*.
navolgen, *depo*.
nazeggen, *orot*.
nederhurken *dri gisir*.
nedervallen, *batoe*.
neef, *poe*; *kera*.
neen, *eong*.
neerleggen, *toeng*.
negen, *hiwa*
negentig, *poeloe hiwa*.
neigen, *gerra djongo*.
nek, *longer*.
nekkuiltje, *toger*.
nemen, *remma*; *nala*.
nergens, *eï ola iwa* (met 't ontkenningswoord bij 't werkwoord).
nest, *koewoen(g)*.
net b. n., *meloek*.
net z. nw. *rabang*; *poeket*.
neus, *iroeng*.
neusgaten, *iroen robong*.
nicht, *poe*; *woeë*; *wari*.
niemand, *enne bia ha di eong*.
nier, *woea(ng)*.
niet, *eong*; *enne*;
niet kunnen, *rehi*; *kake?*.
niets, *enne apa-apa*; *eong*.
nieuw, *waröen*; *wòò*.
niezen, *wennang*.
nijpen, *gewwo*.
nog, *laën*; *mole*;
nok, *boewoeng*.
nu, *enateï*; *toma teï*.
nuchter, *pië laën*.

O.

ocharm, *sajang e*.
ochtend, *kawoe*
of, *ko*.
offeren, *tōēng*.
oksel, *keliek*.
olie, *lengi*.
olifantstand, *bala*.
om, *loning*.
omarmen, *gapoe*; *gaä*.
ombinden, *boëng*.
ombuigen, *lekkot?* *leö*.
omdraaien, *pleho*; *baler*.
omgaan, *bano leko*.
ombakken, *roa*; *gopi*.
omhangen, *benoe*.
omheinen, *denna lakking*.
omheining, *lakking*.
omhoog, *rela bawo*.
omkantelen, *kebbe*.
omkeeren (zich), *krebbèk*.
omkijken, *menong*; *hewot*; *rewot*;
ommuren, *kotta*.
omringen, *gerra giling*.
omruilen, *seloen*.
omsingelen, *likon*.
omsluieren, *lomboeng*.
omspitten, *sangko*.

plank, *arang*.
plas, *kligon*.
pleisteren, *lepa*.
plicht, *ara*.
plooien, *leppèt*.
pluim, *lado;*
plukken, *boepoe*.
plunderen, *battiraä*.
pochen, *waäng gettè*.
poeder, *loëk*.
poes, *ti*.
pogen, *soba*; *rasa*.
pokken, *bellò*
poliep, *kroebis*.
poliepje, *ladang*.
pollepel, *paka* (*balong*).
pompoen, *bissi*.
pot, *oenoe*.
poten, *pāāt*; *moela*.
pralen, *denna gette*.
praten, *toetoer*.
prauw, *tena*.
prediken, *pregesán*.
prijs, *weling*.
prijzen, *plewan*.
prikken, *soëk*; *tokan*.
proeven, *rasa*; *soba rasa*.
prop, *hebbon*.
pruimen, *gemmoe*.
puist (uitslag), *poeroe*.
purgeeren, *ploro*.
put, *wajer*.
putten, *poto*

R.

raken, *daä*.
ram, *lëmboe lameng*.
rand, *eriën*; *wiwir*.
rangschikken, *mekkot*.
raspen, *korong* (*kabor*).
rat, *teöe*.
rauw, *dāān(g)*.
ravijn, *nappoen*.
recht, *molo*; *dellor*; (haar), *alang lonoeng*; (boom), *aï lorak*.
rechter, *wana*.
regenen, *ocran baä*.
regenscherm (inl.) *doko*.
reiger, *tokkinong*.
rein, *meloek*.
rennen, *plari boelan*.
reutelen, *nekker*.
rib, *korok*.
riem (roei —) *toekoe*; *wehe*.
rijden, *sakkan djaran*.
rijk, *mennong balik*.
rijksgebied (*h*)*oekoen*.
rijp, *daha*.
rijst, *ara*; *pare waràng*.
rillen, *lelling*.
rimpel, *loeloeng leppet*.
ring, *kila(r?)*; *kilassar*.
ringworm, *wenne*.
rispen, *derro*.
ritselen, *sāāk*.
rivier, *wajer bāān*.
roeien, *toekoe*.
roepen, *boong*; *dopo*; *liar*;

roepnaam, *narang dopo.*
roer, *oeli.*
roeren, *gaër*; *kaleng.*
roest, *roetoe.*
roesten, *roetoe ga.*
rollen, *gogor.*
rond, *goelo*; *goeër*; *bolor.*
rondbrengen, *do.*
ronken, *borok.*
rood, *merak.*
rook, *noehing.*
rooken (tabak) *moessoeng.*
roosteren, *larang.*
rooven, *hoema.*
rotan, *gaï.*
rug, *toën.*
ruggestreng, *tokon.*
ruiken, *mowo.*
ruilen, *seloen.*
ruim, *penhang* (van iets groots).
ruischen, *sāāk.*
rukken, *helak.*
rups, *oele.*
rusten, *nari.*

S.

samen, *leleng*; *mogat.*
samenkomen, *oetoeng*; *omok.*
sampan, *geppoen.*
saus (bij rijst), *loeroeng.*
schaal, *radja wetto.*
schaap, *lëmboe.*
schaar, *goeti.*
schade, *roegi.*
schaduw, *wàoe.*
scharen, *prading.*
schateren, *to gekèr.*
schedel (voor —), *hoewoeng*; (achter —), (*alang*) *korak.*
scheef, *lekok*; *sekok*; *dogong.*
scheenbeen, *korowolong.*
scheiden, *belloen.*
schelden, *boö*; *goeöer.*
schelp, *ima.*
schemeren (voor de oogen), *kirek.*
schemering, *hewoet.*
schenden, *hemmoe.*
scheppen, *hoeroe;*
scheren, *roït.*
scherp, *dirang.*
scherpen, *dekki* (punt er aan maken).
schertsen, *grasa.*
scheuren, *biha; bewwar.*
scheut, *tawang.*
schieten, *passak; tiroe.*
schijnen, *nilo.*
schild, *gili.*
schildpad, *era*; *era noeling.*
schillen, *kare? baga mage.*
schim, *nitoeng.*
schimmel, *kowan.*
schip, *djoong.*
schoen, *waïng lappi.*
schommelen, *teok; djedjoe.*

schoon, *meloek; mior; sareng.*
schoonmaken, *denna meloek.*
schop, *koeroe tanah.*
schoppen, *kedda; sepa.*
schotel, *basso.*
schoteltje, *piris; nerang.*
schouder, *palik.*
schouderblad, *teppar.*
schrabben, *koeïr.*
schreeuwen, *liar; gerri.*
schreiën, *dani.*
schrijven, *kela.*
schrikken, *beggo.*
schroef, *ochoe.*
schroeien, *loegoe.*
schub, *ennang.*
schubbeziekte, *gorang.*
schudden, *lèng; reang; lido ledeng; redong.*
schuilen, *priping ei ai; gerra gong; gereng pita.*
schuim, *boera.*
schuin, *loreng;*
schuiven, *sorong.*
schurft, *kroetok.*
schuur, *brinet*; *ronang*;
scorpioen, *mekot.*
sidderen, *lelling*;
sigaar, sigaret, *bakko wolot.*
slaaf, *ata maha.*
slaan, *dola*; *bikket.*
slaap (v. 't. hoofd) *peppien.*
slachten, *batti.*
slang, *oelar.*
slap (hangend touw) *klowok.*
slecht, *goïs*; *hemmoe*; *djàoen.*
sleutel, *koessing.*
sleutelbeen *waroe mappa.*
slijpen, *weloet.*
slim, *akar.*
slingeren, *beleng*; *teok.*
slingerplant, *lanang.*
sloopen, *legga.*
slot, *koessing.*
sluieren, *lomboeng.*
sluiten, *lebbé*; *bre.*
smaken, *rasa.*
smal, *kiwo; lonok.*
smart, *soesar.*
smeden, *pidjer.*
smelten, *lalang.*
smeren, *raïng; molang.*
smeulen, *noehing baä.*
smijten, *belo*; *siring*; *roga*; *geba*; *baro.*
snijden, *toedi; boro.*
snikken, *sennóet.*
snoeien, *batti klereng.*
snoepen, *ga sessoe; ga ep-ep-pang.*
snoer, *ledang.*
snorken, *borok.*
snuiten, *kringoet nawar.*
spartelen, *bettok.*
speeksel, *iloer.*
spek, *wawi woerang.*
speld *penneti; alang penneti; elpenneti.*
spelen, *lebbé.*
spiegel, *linong*,
spier, *aling.*
spijker, *pakoe.*

spijten, *meggoe.*
spin, *koekoeraka.*
spinneweb, *kawe aï.*
spinnewiel, *djata kappa.*
splijten, *bewwar.*
spoedig, *roppo; brāān.*
spoelen (mond), *lemmoet.*
spons, *pòhò.*
spoor (voet-), *wating.*
spreken, *toetoer.*
springen, *bettok.*
sprinkhaan, *koat.*
spuiten, *boēs.*
spuwen, *niroe.*
staan, *gerra.*
staart (v. visch), *ewang*; (v. viervoeters), *iōer*; (v. vogels), *ladong.*
stal, *kopor.*
stam (familie), *koeät.*
stampen, *toeboeng*; *baai.*
stamper, *aloe; boēs anak.*
stank, *wàoek.*
steen, *watoe.*
stekel, *baïng.*
stekelvarken, *roetoeng.*
steken, *soēk; robak.*
stelen, *naö.*
stem, *liar*
stengel, *koleng.*
ster, *dala*; morgenster, *dala getté*; vallende ster, *dala horong*; opkomende ster, *dala nitang*; zevenster, *dala woenoe*; ladder? ster, *dala dāāng*; man en vrouw ster, *dala waï laï.*
sterk, *teggór.*
sterven, *mate.*
stijf, *deggèr.*
stijven, *gahi.*
stil, *bile.*
stinken, *wàoek.*
stoel, *kadera.*
stof, *loēk; higin.*
stofregen, *oeran reti; oeran kroēn.*
stok, *gaï; aï.*
stoken, *api; sorong api;* olie stoken, *api lengi;* inl. drank stoken, *api toea;* zout stoken, *api hini.*
stollen, *dekkeng.*
stom, *ngangan.*
stomp, *boon; mohok;*
stooten, *toebi;* met de hoorns stooten, *nidoe*; met de voeten ergens tegen stooten, *hidi.*
storm, *pessoe.*
stortregen, *wangak.*
stout, *djàoen djemmón.*
straffen, *(h)oekoen.*
strand, *alok; làòe nè.*
streep, *oerat.*
strik, *iloe.*
strooien, *behak.*
stroomen, *bāā.*
strop, *iloe.*
strot, *boïer.*
stuip, *oeroe widing.*

stuk, *wikir.*
sturen, *natoe.*
stutten, *toeke.*
suiker, *hini mi.*
suikerriet, *tewwoe.*
suiselig, *waën glèd.*
sussen, *poïn mè.*

T.

taal, *sara.*
tabak, *bakko.*
tachtig, *poeloe waloe.*
tafel, *medja.*
tak, *klereng.*
talrijk, *riwoen.*
tam, *broe.*
tamarinde, *mage.*
tamtam, *gong.*
tand, *nioeng.*
tandeloos, *bloepoer.*
tandpijn, *nioeng blara.*
tandvleesch, *raïng.*
tang, *kemmit.*
tante, *naä; ina gettè; ina kessik.*
tasten, *ramang; keppa.*
te, *beï.*
teeken, *tadang; kela.*
teekenen, *tadang; kela.*
teen, *kikir.*
tegenhouden, *agan; settoen; tahan.*
tegengif, *aï plea poeli.*
tegenkomen, *reggan nora.*
tellen, *gatta.*
temmen, *denna broe.*
tenger, *kalir.*
tergen, *poran.*
terug, *walong.*
tien, *poeloe(ha).*
toebehooren, *norang kenneha nimoeng.*
toereikend, *doegar.*
tol, *kotir.*
tondel, *doedoe.*
tong, *maä.*
toom, *koemeng.*
toonen, *doneng.*
touw, *tali.*
trappen, *hama.*
trechter, *ponoe.*
treffen, *daä.*
trekken, *gide; bidar.*
treuren, *waleng soesar; meggoe nora.*
trommel, *djoeroe geddáng.*
trouwen, *kawit.*
tufsteen, (*waloe*) *poëk.*
tuin, *oema.*
twee, *roea.*
tweetal, *tale.*
twintig, *poeloe roea.*
twisten, *poenoe wïing.*

U.

ui, *somoe.*
uit, *ei.*

uitdoen, *bre; legga.*
uitdrukken, *ipi.*
uitglijden, *dohor; dessor.*
uithalen, *gega.*
uitkleeden, *legga*; *lewwa lipa.*
uitknijpen, *posing*; *perra.*
uitkomen, *bedda.*
uitlachen, *tō lele*; *hoōt.*
uitloopen, *lokka.*
uitmeten, *hoeër.*
uitnemen, *gega.*
uitnoodigen, *noō.*
uitslag (puist—), *poeroe.*
uitsluitend, *sădjang.*
uitspansel, *deba dāāk.*
uitspreiden, *bekkan*; *plaha.*
uitspuwen, *loeā.*
uitstaan, *piĕ.*
uitsteken (tong), *plo māāng.*
uitrekken, *bido.*
uitwisschen, *berri.*
uitwringen, *pole.*
unster, *tibang.*
uw *àoen* (enkelv.); *mioeng* (meerv.).

V.

vaak (slaap), *matang djekkoet.*
vadem, *reppa.*
vader, *ama.*
vallen, *ellang*; *baloe.*
vallende ziekte, *oeroe widing.*
valsch, *boehe.*
vandaag, *ena.*
vangen, *raā.*
varen (plant), *tekke mā.*
varken, *wawi.*
vasthouden, *netti.*
vastzetten (in 't blok) *taga.*
vatten, *raā*; *netti.*
vechten, *tàoe.*
veder, *woeloeng.*
veel, *gawang*; *rakken.*
veertig, *poeloe hoetoe.*
vegen, *noni.*
veger, *oni.*
veinzen, *denna boehe.*
vel, *oelit.*
venster, *tipang.*
ver, *blawir.*
veranderen, *seloen*; *baleng.*
verbieden, *paot*; *djaga pita.*
verbranden, *nope.*
verbreeden, *dewwir.*
verdeelen, *maā*; *boewoe.*
verdienen, *ga gadji.*
verdwalen, *bano hoelier.*
verdwijnen, *potat.*
vereeren, *riï signor*; *riï kroēs riï himang.*
vergeefs, *persoema.*
vergelijken, *djereng.*
vergeten, *hoelier.*
vergiffenis, *apon*; *ampon.*
vergift *rasong.*
verhalen, *herrong.*
verhemelte, *ngandeng.*
verkeerd, *hala.*
verklikken, *loreng.*
verkoopen, *tea.*
verkoudheid, *nawar.*

verkwisten, *belo ngawoeng*.
verlangen, *gaï*; *gringan*.
verlaten, *loar leöe*.
verliezen, *ilang*; *toma roegi*.
verlossen, *hoï*.
vermengen, *gewoen sampoer*.
vermolmd, *brewwoet*.
vermommen, *denna boboe*.
verpanden, *sada*.
verrot, *mòhòn(g)*.
versch, *dāān*.
verscheuren, *biha*; *sarot*.
verschoonen (zich), *nenang lipa*.
verschroeid, *loegoe(ng)*.
versleten, *goēng-*; *dā-*; *goïs baā*.
verslikken, *hebber*.
verstaan, *raïlang*.
verstoppen, *sessoe*.
verstoppertje spelen, *balido*.
verstopt, *tekkér*.
verstuiken, *gleho*.
vertrappen, *hama*.
vervangen, *seloen*.
vervellen, *klokko*; *bobok*; *bakkok*.
verven, *lepa*.
verward, *dagir*.
verzuimen, *hoelier*.
verzwikken, *gleho*.
vet, b. n. *mosa*; *bolek*.
vet, z. nw *noera*.
veulen, *djaran anak*.
vier, *hoetoe*.
vierkant, *walan hoetoe*.
viertal, *liwoet*.
vies, *klo*.
vijand, (*ata*) *noehoe*.
vijf, *lima*.
vijftig, *poeloe lima*.
villen, *banit*.
vin, *keppik*; *koepik*.
vinden, *toma*.
vinger, *kikir*.
viool (v. bamboes) *santo*.
visch, *iang*.
vischhaak, *kawir*.
visschen, *sorong iang*; *long iang*; *rabang iang*; *denna iang*.
vlag, *toegoer*.
vlak, *dettoen*.
vlechten, *nana*.
vleermuis, *niï*.
vleesch, *meïng*.
vlek (witte- op de huid), *naoe*.
vleugel, *keppik*; *koepik*.
vlieg, *lale*.
vliegen, *horo*.
vlijtig, *bloegoeng*.
vlinder, *kikolilo*; *kikoehloek*.
vloed, *metting lema*; *tahi lema*; *tahi bennoe*.
vloo, *mella*.
vluchten, *plari*.
vlug, *braan*; *roppo*.
vochtig, *narat*.
voeden, *bihin*; *wotik*.
voelen, *rasa*.
voet, *waï(ng)*.
voetangel, *hello*; *hello baïng*.
vogel, *kenneha horong*.
vogelnest, *koewoen*.

vol, *bennoe.*
voldóen, *riwa.*
volgen, *depo.*
vollemaan, *woelan matang bennoe.*
volop, *bennoe.*
voltooien, *denna sawe.*
voorarm, *kaleng.*
voordeel, *oentoéng.*
voorgaan, *noeloe.*
voorhoofd *alang poeang*; *waën poeang.*
voorraad (etens-), *naloeng.*
voortduwen, *djekka*; *djolang.*
voortslepen, *ngoro.*
voorzichtig, *sintido.*
vork, *hoeroe sóet.*
vouwen, *leppét.*
vragen (om te krijgen), *nenni*; (om te weten), *pra.*
vrede, *boera.*
vreesachtig, *wateng deddo.*
vreezen, *bràoe.*
vriend, *deoeng*; *imoeng.*
vrijman, *atabiang.*
vroeg, *kawoe.*
vroolijk, *blebboek.*
vrouw, *doea*; *waï.*
vrucht, *woeä.*
vuil, *miak.*
vuilnis, *kroët.*
vuist, *geggoen.*
vurig, *raning.*
vuur, *api.*
vuurkei, *watoe api.*

W.

waaien, *aning.*
waaier, *plelier.*
waanzinnig, *waën roemang.*
waar (— heid), *molo*; *dellor.*
waar (ter plaatse), *epai*; *eï apa.*
waarde (prijs), *weling.*
waarlijk, *demméng.*
waarom, *denna apa*; *loning apa.*
wachten, *boeï.*
waggelen, *keo.*
wakker, *nara.*
walgen, *boedjang*; *boenar*; *renna najer.*
walvisch, *aing klaroe.*
wan, *klekar, lida.*
wannen, *titir*; *deppi.*
wand, *gebbi.*
wandelen, *bano dalang*; *pasiár.*
wang, *pahong, pahoen.*
wants (veegluis), *maïng.*
wapen, *dirang.*
waringinboom, *bao.*
warm, *gahoe.*
warren, *dagir.*
was, *taroe.*
wasschen, *bopo*; *rasi*; *poeoe*;
wat? *apa?*
water, *wajer.*
waterachtig, *doe wajer.*
waterpokken, *siang api.*

watervloo, *totoe?*
wedden, *nò wiïng.*
weder, *walong.*
wederkeerig *wiïng.*
weduwe, *doea liang.*
weduwenaar, *liang.*
weeken, *nèng.*
weenen, *dani.*
weerlicht, *hile.*
weerstrevig, *teggór.*
wees, *ata noehka.*
weg, *lalang.*
wegen, *tibang.*
weggaan, *bano.*
weggieten, *howe*; *lokka.*
wegjagen, *bewweng*; *sikka*; *keo.*
wegleggen, *naï.*
wegnemen, *remma*; *regin.*
wegwaaien, *aning hoor.*
weiden, *peron.*
weigeren, *enne bli.*
weinig, *kessik ha*; *ha oepoe*; een weinigje, *teta ha.*
wekken, *lerroe.*
wenden, *baler.*
wenken, *gawe.*
wenkbrauw, *matang kokon.*
wennen, *biassa.*
wenschen, *gringang*; *gaï.*
wentelen, *gogor.*
werken, *goea servisoe.*
werk (om te kalfateren), *doe-doe.*
werpen, *geba*; *belo*; *roga*; *siring*; *baro*; v. dieren, *baït.*
werpspies (met wecrhaken), *wokat.*
weten, *raïlang.*
wetten, *weloet.*
weven, *noroe*; *loroeng.*
wichelaar, *ata boessoeng.*
wie? *hai?*
wieden, *hokot waän.*
wiedijzer, *tèng*, *tè.*
wiel, *rota.*
wig, *ai soeri.*
wij, *ami*; *ita.*
wijd, *kleboe*; *klèn.*
wijfje (v. hond, kat), *moehoen.*
wijs, *bisa*, *ngasian.*
wijwater, *wajer bentang.*
wijzen, *doneng*, *doeroe.*
wild, *lilang.*
willen, *gaï.*
wimpers, *matang woeloeng.*
wind, *aning.*
winden, *ples*; *mboëng.*
winnen, *mennang.*
wit, *boera.*
wolk, *kroe*; *gebboe.*
wond, *lahéin*; *lahing.*
wonen, *dri.*
woord, *wa.*
worden, *dadi.*
worm, *oele.*
wortel, *ramoet.*
wrang, *bellar.*
wrat, *ila.*
wreef, *wiïng eppak.*
wreken, *leppe.*

wrijven, *moho*; *djoedjan*.
wroeten, *mokar*.
wrong (haar —), *kèt kalang*.

Z.

zaad, *neang*.
zaaien, *boeri*; *nona*.
zacht, *bemmók*.
zadel, *djaran lappi*.
zadelen, *lappi djaran*.
zak, *karoeng*.
zalf, *ai plea molang*.
zand, *nè*.
zat, *boē*.
zee, *tahi*.
zeeëgel, *kook*.
zeer, *rakkan*.
zeeroover, *ata Ceram*.
zeeschuim (schuim op de baren), *tahi boera*; (schuim v. de inktvisch) *noē*.
zeewaarts, *làoe na*.
zeewater, *tahi*.
zeeziek, *tahi boē*.
zeggen, *bètta*.
zeil, *ladjar*.
zeker (gewis), *demméng*.
zelden, *kassan*.
zelf, *meha*.
zelfde (het —), *hama hama*.
zemelen (b. v. v. rijst), *pare wòòt*.
zenden, *natoe*.
zes, *enna*.
zestig, *poeloe enna*.
zetten, *naï*.
zeug, *wawi inang*.
zeven, *pitoe*.
ziek, *blara*.
ziel, *maëng*; *alma*.
zien, *gota*; *ileng*; *nia*.
ziften, *sisi*.
zij (enkelv.) *nimoe*; (meerv.) *rimoe*.
zijde, *seda*.
zijn (werkw.) *norang*; (vnw.) *wimoeng*.
zilt, *klamang?*
zingen, *cantar*; *denna naroek*; *orong*.
zinken, *lemmer*.
zitten, *dri*.
zoet, *mi*.
zon, *lerro*; *dara*.
zonde, *dosa*, *hala*.
zondigen, *denna dosa*, *hala*.
zoo, *ganoetia*.
zooals, *ganoe*.
zooeven, *ena*; *saëna*.
zoomen, *posson*; *woedjoe*.
zoon, *mè laï*.
zorgen, *djaga*; *hoek pita*.
zout b. n. *berróe*; z. nw. *hini*; *hini berróe*.
zuchten, *noeoe*.
zuigen, *premmet*; *oehoeng*.
zuinig (zijn), *soepoen*.
zuiver, *meloek*.
zullen, *odi*.

zuster, *wiene*; *woeë*; *wari*.
zuur, *niloek*; *hemmang*; *asar*.
zuurzak, *nakkat*.
zwaaien, *betot*; *hegon*.
zwaar, *brat*.
zwaard, *bida*; *rodieng sonda*.
zwager, *kera*.
zwagerin, *woeë*; *wari*.
zwak, *memmék*.
zwaluw, *bera boeka*.
zwam, *doedoe*.
zwanger, *taïng getté*.
zwart, *mitang*.
zweep, *gaï*.
zweeten, *rewwoe*.
zwelgen, *mella*.
zwemmen, *nani*.
zweren, *bowo*.
zwijgen, *bile*.

D. G. 12 Augustus 1889.

DE SAIR

MADI KENTJANA.

VERTAALD

DOOR

C. DEN HAMER.

De gewoonte der Bandjareezen is om op den avond na eene bevalling een Sair te lezen, waardoor de helpers in wakenden toestand blijven, zoo zeer noodig om het kwade, dat moeder en kind kan komen kwellen, te verdrijven. Dat lezen duurt gewoonlijk tot 2 uur en de lezer of lezeres krijgt gewoonlijk een belooning.

Het zijn meest vrouwen, die de Sair afschrijven met kalam en dawat op Hollandsch papier. Met een mistar wordt het gelinieerd, dat is een plankje met koordjes bespannen. Een zachte druk met de hand geeft dan lijntjes aan. Er zijn ook wel vrouwen, die kunnen lezen maar niet kunnen schrijven. Het gebeurt vaak, dat slechts een deel van een Sair de wereld ingaat van wege gebrek aan geld om een voldoende hoeveelheid papier te koopen, zoodat er vaak brokstukken onder den naam van den hoofdpersoon van dat gedeelte in omloop komen.

Van alif, wau en ja, op plaatsen waar ze niet behoeven geschreven te worden, wordt een ruim gebruik gemaakt ter

verduidelijking voor den lezer, die langzaam op eenigzins zangerigen toon maar met heldere stem leest.

De geschiedenis van Bandjar meldt, dat Ampu Djatmika uit het land Keling in deze streken kwam; dat vele jaren later Raden Samudra naar Demak ging, er den Islam omhelsde en als Sultan Suria Wangsjah den troon van Bandjar besteeg; er den nieuwen godsdienst uitbreidde; dat het rijk later onder den invloed van Mataram kwam. In het jaar 1641 zond de Sultan te Martapura nog een gezantschap naar Mataram Sultan Adam († 1858) was de 13de bestuurder.

Een Sair met Jav. letter is mij nooit onder de oogen gekomen. Wat men nu nog noemt „bahasa dalam" (hoftaal), bestaat uit de ondervolgende woorden: arak, adus, alis, anggan, atur, ajunan, angge, awinan, bolang = laung, bandu, babar, basahan, baktin, bangsal, djanggi, djanang, duhung, dungkul, dahar, dalam, djadjampin, damparan, djaradjak basar, gerah, galih, hasta, hamparan, kampuh, ingar, ibu, kumis, kamudjang, kagungan, kasur, karsa, karna, kadjang serah, katopong, kurung sare, ka-toja, kumbah, linggih, lalati, langgag, lalajun, lumampah, limpah, mular, midjil, maska murap, manah, ubun[3], paningal, pasadahan, pamaus putera, pambajun, pasarian, pasalatan, pundut, piagam, pati, rèma, ruma, rasukan, rama, rumasa, sirah, sasantang, surgi, sabuk, seda, subrah, seba, sapton, sasunggaran, siram, salira, sepuh, sirap, seradju, sambut, satua katjil, tjatjarik, tjupat, tada, tangi, wadja.

Met Javaansche overeenkomende woorden zijn er in overvloed in het Bandjareesch: z. a. banju, banam = běněm, andika, kola, ulun, sampean, angkuh, adus, adjaran, ampalam = pělěm, banih, bubu = wuwu, hantalu = telor, tuhuk = tuwuk, takun, talu, tingal, tjutjupu, tjuntan = tjuri, duhung = duwung, rakit, rawa, ritjih = rindjih, rimpi = djěriping, raji, sanga, iwak, surui = suri, sigu = tjěgu, sugih, ngaran, ngalih, papikat, patuh, pisuh, pikulun, kani, kai, gulu, gilir, garing, gagaman, gulipit = kědjěpit, gugup, larut, lalapan, lèwèh, linggih, lakatan = kětan, niang =

biang, utjap, untal, wahin, wadjan, wadak, waras, hirit, hibak, hilat, turui =turi, talung buku, patang puluh, pitung—, walung puluh, tihang, takam, ujah, utas, hirang, landap, wajah, lamun, lading, handap, paring, enz.

De ijzerhouten stijlen in den keraton te Martapura, gebouwd ± 1612, waren versierd met Jav. letters. Volgens mijn berichtgever waren het schrijnwerkers van Pekalongan, die de stijlen bewerkt hadden. Thans zijn die stijlen nog in goeden staat en dienen tot pijlers voor een brug op de hoofdplaats Bandjarmasin. In de maand Mulud vertoonde zich Sultan Adam met zijne manteri's in Jav. kleeding Uit dit alles blijkt, dat de invloed van Mataram zeer groot is geweest; ook de handel met Java was zeer levendig.

Hier volgen de titels der te Bandjar voorkomende mij bekende geschriften.

A. SAIR,

Saputra,
Tjikil,
Delang Djantermas,
Tawang gantungan,
Raden Pertaka,
Ganda kusuma,
Sasaran dewa,
Angrini,
Ki Tambuan,
Wajang kinudan,
Pandji Samirang,
Tjarang Gulena,
Damar wulan,
Bande Keling,
Hemof (Imhoff),
Sinjor,
Prabu lara,
Karuang,
Intjè Bungsu,
Djaja putera,
Mangki djabang,
Dewa kembar,
Abdulmuluk,
Labor gangsa,
Pandu,
Kambang sarangengé,
Burung tingai,
Punggu,
Dagang Abdullah,
Asmaradanta,
Bujang,
Burung paksi,
Rang gandis,
Panguda asmaran,
Bandalungan,
Prabu nata,

Angling derma,
Tadjalmuluk,
Djohor manikam,
Djohor malikan,
Salindang dalima,
Siti Djawiah,
Burung bersual,
Sultan Mantsur,
Palebor,
Pandji lari,
Kintana rasa,
Ahmad Mohamad,
Pandji mangarang,
Haris padlilah,
Abdulmurat,
Ibarat,
Djubang,
Iwak basjual,
Sungging,
Kumbang lawan kambang,
Siti Djoebaidah,
Siti Tharfah,
Iwak kawin = terubuk lawan papuju,
Djuragan budiman,
Bidasari,
Madi kentjana,
Kunangkunang.

B. HIKAJAT,

Pandita Raif,
Abu Nawas,
Damang maarup,
Sultan Harulbanon,
Tamin min maindar,
Ramania,
Si miskin,
Inderadjaja,
Djilan,
Tjahaja langkara,
Badan laip,
Siti Saänah,
Siti Rawi,
Bilal Mahrap,
Radja muda,
Rahwana,
Martisiah,
Radja Kubit,
Dewa mandu,
Lamut,
Siti Gandam,
Gadjah Sundari,
Intje Budjang,
Sultan ngarab,
Wajang sadjedjer,
Nakuda ragam,
Isma jatim,
Burung bajan,
Sultan Ibrahim,
Radja Hindik,
Tangkurak,
Radja Bandar,
Golam,
Mukadam-mukadim,
Mohamad Hanafiah,
Piatu,
Abdulah,
Emir Hamdjah,
Basirah,
Radja Hindi,

Prabu Kinju,
Ahmad Risnu,
Lambu Mangkurat,
Bajan budiman,
Matjan linggana dan linggani,
Jatim moestafa,
Radja Sjamsu alam,
Radja budak,
Darma tasih,
Langlang buana,
Siti Sabariah.
Werkjes door de Ind. Regeering uitgegeven.

Tot beter begrip van het volgende verhaal wordt hier nog gegeven een tabel, waaruit de onderlinge verhouding van de belangrijkste der voorkomende personen kan blijken, en een lijstje van de synonieme namen van enkele van die personen.

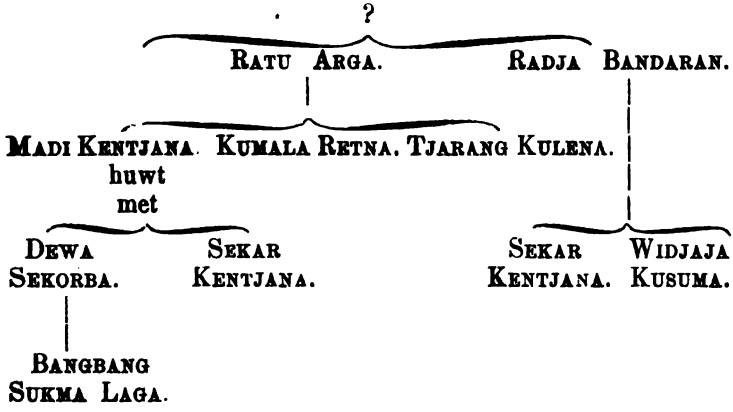

Leeraar van PAMALANGAN.

PUTERI PAGAR ULAN, huwt met RADEN KERTA DJAJA.

BANGBANG SIRA PANDJI.

De in dit gedicht voorkomende namen van Batara Guru zijn: Batara Saju, Batara Indera, Batara Sakti, Batara Bagawan.

Madi Kentjana heet ook wel: Raden Aria, Raden Inu, Raden Tjemerlang, Indera Djaja en Raden Bandjuran.

Dewa Sekorba heeft geen naamverandering, zoo ook de vorst van Arga Pura niet.

Sekar Kentjana komt voor als: Kentjana Sari, Kentjana Intan, Putri Gumilang, Kusuma ning Bat, Kusuma Ratu, Kusuma Retna, Nila Utama, Puteri Aju, Kumala Intan, en Kumala Sari.

De vorst van Bandaran heet ook wel: Sang Wira en Radja Pendita.

Batara Narada wordt ook wel Batara Sukma geheeten.

Raden Kerta Djaja wordt vaak verkort tot Raden Kerta.

DE SAIR.

Argapura was een groot land en werd geregeerd door den machtigen koning Ratu Arga. Talrijk waren zijne onderdanen. Hij was zeer rijk en bedeeld met bovennatuurlijke krachten. Zijne gemalin had hem 3 kinderen geschonken; de oudste prins heette Madi Kentjana, de tweede Tjarang Kulena en de prinses had den naam van Kumala Retna.

Madi Kentjana, was zeer schoon. Zijne oogen waren gelijk de morgenster en zijne armen buigzaam gelijk een boog. Hij was klein van gestalte. Elken dag vermaakte hij zich op de alun-alun met de kinderen van de rijksgrooten met het singki-spel. De koning gaf zijn lieveling al wat hij maar begeerde.

Op zekeren dag zeide de koning: „gij zult mijn opvolger worden, als gij groot zijt". Madi Kentjana vroeg den koning een gouden tol. Tjarang Kulena had nog geen begrip van spelen en Kumala Retna was nog eene zuigelinge.

Een der legerhoofden van den koning was de buta Guha Silu, die opgesloten was in een ijzeren kooi aan den kant van de alun-alun, omdat hij het vee der bevolking verslond.

Dieren uit het woud kreeg hij nu tot voedsel. Nu gebeurde het op zekeren dag, dat de gouden tol bij ongeluk in de ijzeren kooi geraakte, waarop Madi Kentjana hevig begon te huilen. Hoe de prins Guha Silu ook smeekte, deze wilde den tol niet teruggeven. Madi Kentjana zeide „geef mij den tol toch terug, ik houd er zoo innig veel van; breng ik dien niet terug, dan word ik door mijn vader beknord". Het antwoord was: „als gij de deur van de kooi opent, dan zal ik u den tol teruggeven".

Daarop liep Madi Kentjana naar het paleis en nam stilletjes den sleutel van de kooi, keerde haastig terug en opende ze, waarop de buta naar buiten kwam. Nu maakte het volk veel geraas en getier. Sommigen vluchtten het bosch in. De koning, dit hoorende, vroeg ontsteld: „Wie heeft de kooi geopend?". Een der manteri's antwoordde: „alleen Madi Kentjana heb ik op de alun-alun gezien, ook heb ik gezien, dat de gouden tol in de ijzeren kooi is terecht gekomen en dat de buta dien heeft gegrepen." Uit medelijden met Madi Kentjana verzweeg de manteri, dat de prins de kooi had geopend.

De koning, hevig vertoornd, riep: „'t is dus Madi Kentjana, die het gedaan heeft." Daarop greep hij een zweep en tuchtigde zijn zoon, die huilende om vergiffenis smeekte, waarvan echter Ratu Arga niets wilde weten. De omstanders hadden veel medelijden met den ongelukkigen prins, die onmachtig neergevallen was. De voedsters mompelden: „de setan is in den koning gevaren", en iedereen in het paleis was bedroefd.

De koningin durfde haar gemaal niet te naderen. De koning riep verwoed uit: „breng dadelijk dit ongelukskind naar het bosch, dat duivelskind, breng hem naar een eenzame plaats en niemand verzorge hem, opdat hij spoedig sterve!"

Daarop werd Madi Kentjana, wiens lichaam geheel bebloed was, door de bedroefde dienaren zijns vaders naar een bosch geleid, waar ze hem huilende achterlieten. „Keer

spoedig naar het paleis", snikte Madi Kentjana, „anders wordt ook gij door mijn vader gestraft".

Toen het avond begon te worden, werd Madi Kentjana zeer bevreesd. Geen vogel werd meer gehoord en Madi Kentjana huilde zoo hevig, dat het eindelijk gehoord werd door den buta Guha Silu, die zich in dat bosch verscholen had en dadelijk zijn schreden richtte naar de plek waar Madi Kentjana zich bevond. Toen hij den prins zoo geheel verlaten zag, het lichaam bebloed, werd hij met zijn lot begaan.

Op het zien van den reus ontstelde Madi Kentjana hevig en dacht „wat zal er nu van mij worden." Doch de reus zeide héél deelnemend: „luister naar mijne woorden, word kluizenaar, leef in afzondering en onthouding op den berg Madu Menjan, waar in vroeger tijd ook vorsten als kluizenaars hun verblijf hielden."

De reus vertelde den ongelukkigen prins veel van dat leven en troostte hem. Madi Kentjana hoorde dit met verrukking aan en vroeg den reus hem daar heen te brengen, waarop ze beiden den tocht aanvaardden. Toen ze aan den voet van den berg gekomen waren, zeide de reus: „omdat gij mij uit de ijzeren kooi hebt verlost, zal ik hier blijven over u waken, opdat u geen leed geschiede." Op den top van den berg brandde Madi Kentjana benzoë, hopende een godheid met bovennatuurlijke krachten te ontmoeten. Hij at, noch sliep gedurende langen tijd. Na vijf jaren werd zijne bede nog niet verhoord.

Batara Guru in het godenverblijf zeide tot Batara Narada: „ga spoedig tot Madi Kentjana en schenk hem, wat hij verlangt." Ook gaf Batara Guru aan vier bidadari's last om tot hem neder te dalen en hem te beproeven.

Met zoete woordjes naderden zij hem, doch hij bleef doof voor die vleitaal. Zij openden hare kleederen om hem de schoone lichaamsvormen te laten zien, ze vatten hem bij de

handen. Een der bidadari's was geheel ontbloot, maar hij weerstond al die verzoekingen en sloot de oogen, denkende het is Batara Guru, die deze hemelnimfen zendt. Ze zongen schoone liederen, spraken vleiende woordjes, kusten wangen en neus van Madi Kentjana, doch zonder gewenscht gevolg. Ze fluisterden tot elkaar: „'t is werkelijk een koningskind die zulke verzoekingen weerstaat en vast vertrouwt op Batara Guru".

Daarop stegen ze hemelwaarts, bogen voor Batara Guru en zeiden: „we hebben gedaan, wat in ons vermogen was, maar de zoon van den koning van Argapura heeft alles weerstaan."

Nu daalde Batara Narada tot hem neder en zeide: richt u op, en deel mij mede, wat gij zoo vurig wenscht, uwe bede zal verhoord worden". Geheel ontsteld hoorde Madi Kentjana die woorden, keek op, maar zag niemand en dacht bij zich zelven, „dit is zeker een godheid, die uit den hemel is neergedaald".

Batara Narada herhaalde nogmaals dezelfde woorden, waarop Madi Kentjana ontwoordde: „wat zal ik u zeggen, gij zijt immers alwetend, schenk mij uw zegen, want ik ben toch zoo diep ongelukkig". Batara Narada zeide: „uw wensch is dus om legerhoofd te worden, door iedereen gevreesd, onweerstaanbaar en beheerscher van vele landen." Batara Narada leerde hem nu de oorlogskunst met bovennatuurlijke middelen en deelde hem mede, dat hij later in vele moeilijkheden zou geraken, „doch", zeide hij. „gij zult die alle te boven komen, want, indien gij sterft, zult gij herboren worden; eerst strijd, dan overwinning, dat is het lot van alle vorsten."

Na dit gesprek verdween Batara Narada en liet den prins in gepeins verzonken achter.

Nu komt Dewa Sekorba ten tooneele, die Batara Guru verlof heeft gevraagd Madi Kentjana te mogen huwen. Ba-

tara weigerde, omdat Madi Kentjana in diepe droefheid verkeerde. Ook Batara Narada wilde het verzoek niet inwilligen omdat het aan eene godin niet paste te huwen met een gewoon sterveling der aarde, en een godin mocht den hemel niet dan tijdelijk verlaten. Dewa Sekorba wenschte liever den dood en eindelijk stond Batara Guru het verzoek toe zeggende, „indien vroeg of laat Madi Kentjana het godenverblijf wil verlaten, dan zult gij het hem toestaan, doch gij zult hem niet naar de aarde volgen."

Dewa Sekorba daalde nu neder en zag Madi Kentjana in gesprek met den reus, zijn bewaker. Toen Dewa Sekorba de oogen vestigde op Madi Kentjana, was het alsof hun sumangat wegvloog. Beiden ontroerden evenzeer en de prins dacht bij zich zelven: „Wie is toch die schoone nimf?." Onmiddellijk vroeg hij: „Waarheen wilt gij hier in dit eenzame woud?"

Zijne schoone stem hoorende, wist ze eerst niet te antwoorden; eindelijk zeide ze: „het is Batara Guru, die mij tot u zendt, hij wil u gaarne ontmoeten". Madi Kentjana twijfelde en vroeg „is dat de oprechte waarheid, roept Batara Guru zoo'n nietig schepsel tot zich? Indien gij werkelijk waarheid spreekt, zal ik u volgen, want zijn bevel durf ik niet weerstreven." Dewa Sekorba antwoordde: „ik spreek geen leugentaal, wilt gij of wilt gij niet, 't is een uitdrukkelijk bevel."

Madi Kentjana dacht bij zich zelven: „een gewoon mensch komt hier niet in dit eenzame woud, het moet stellig een hemelsch wezen zijn, dat mij komt beproeven, dus laat ik maar spoedig besluiten."

Hij boog eerbiedig voor haar en zeide: „vergiffenis! gij zijt eene godin en ik ben uw slaaf, ik ben bevreesd". Dewa Sekorba naderde den spreker, greep zijne handen en zeide tot hem: „Batara Guru zendt mij om u te huwen!"

Madi Kentjana ontstelde hevig en wist geen raad, waarop zij hem toefluisterde: „kom, laten we spoedig naar het godenverblijf vertrekken, want het is aldus bepaald door Batara Guru."

Hij was in tweestrijd, want Dewa Sekorba was zoo schoon. Hare oogen schitterden gelijk de sterren, hare handen glinsterden als zij haren mond lachend opende, hare vingers waren fijn gelijk de pennen van een landak, hare nagels geleken op omgebogen haakvormige doornen, hare wenkbrauwen waren gelijk geschilderd loofwerk, de lange wimpers raakten bij het optrekken der oogleden hare wenkbrauwen, haar lichaam was goudgeel gelijkende op de suiker van de gandis, haar middel was in omtrek gelijk aan den cirkel, gevormd door den binnenkant van den middelvinger gesloten op den top van den duim en de wijsvinger gestrekt, hare armen waren zeer buigzaam, zoo ook hare gewrichten, hare schouders waren breed, haar hals geleek op dien eener wajangpop.

Zeer schoon was inderdaad Dewa Sekorba. Madi Kentjana riep den reus, die onmiddellijk verscheen, en vroeg hem: „wat staat mij te doen, Dewa Sekorba is uit het godenrijk gekomen om mij als haar echtgenoot daarheen te voeren."

De reus antwoordde: „Wees niet beangst, volg haar, zij en Batara Guru willen het aldus, leed zal ons deel worden indien gij den machtigen Batara Guru weerstaat, volg haar dus." En Madi Kentjana besloot den raad van zijn bewaker te volgen.

Dewa Sekorba zeide nu weer: haast u dan toch, laten we spoedig opgaan tot het verblijf, waar goden en godinnen zich verlustigen met allerlei vermaken. Uw liefste heeft daar een wonderschoon priëel. Wees toch niet besluiteloos, 't is daar verrukkelijk schoon!"

Madi Kentjana kon nu haar vleiend aanzoek niet langer weerstaan en maakte zich gereed tot vertrek. Toen naderde de reus hem zeggende: „thans gaat uw dienaar heen, want u is reeds bovennatuurlijke macht geschonken en uw aanzien en macht zal nog vermeerderd worden," waarop hij het bosch insnelde en uit het oog verdween.

De jonge, onbedreven prins volgde nu Dewa Sekorba naar het godenverblijf, waar zij door Batara Saju in den echt werden verbonden. De lusthof, waar ze samen vertoefden

was een paradijs gelijk. Dewa Sekorba fluisterde hem toe: „gij zijt nog onbekend met het doen en laten der goden en godinnen", waarop Madi Kentjana zeide: „lichaam en ziel geef ik aan u over, thans is het mij geen geheim meer." „Hoe dankbaar ben ik u," sprak zij, „indien gij aan mijne liefde twijfelt, open mij het hart."

Hier breekt het verhaal van de jong gehuwden af en de dichter gaat nu over tot de geschiedenis van Ratu Begawan, vorst van Bandaran, die zeer machtig was.

Deze vorst had 2 kinderen, Sekar Kentjana en Bangbang Widjaja Kusuma. Sekar Kentjana was zeer schoon. Haar middel was dun, de borst breed, hare wangen hadden een kleur gelijk rijpe pawah, hare armen waren zeer buigzaam, haar hals was welgevormd, haar voorhoofd was gelijk de maan van één dag oud, ze had glinsterende tanden, ze was niet te zwaar om op den schoot te houden, haar lippen waren dun gelijk papier, haar middel leek gebeiteld (gedraaid). De top van haar neus geleek op het knopje eener melati. Haar spraak was zoet; ieder, die haar zag, werd door hare schoonheid getroffen. Hare borsten waren gelijk njiur gading, hare oogen scherp gelijk eene schaar. Ze behoefde niet achter te staan bij eene godin. Haar tred was vlug. Ze droeg het haar melentak wilis = sarabangan (poney). Kortom ze was de schoonste van het land. Geheel de wereld door was zij beroemd om hare schoonheid en menig vorst hoopte haar tot schoondochter te zullen verwerven.

Al die adspiranten zal ik niet opnoemen. Hunne tochten over zee gelijken veel op een dergelijk hoofdstuk uit de saïr „van Imhoff" en bevatten veel herhalingen.

In 't kort. Een groot aantal schepen met minnaars kwam

op de reede en loste schoten. De koning, zeer ontsteld, liet Kjai Patih roepen en zei:, wat is er te doen? verzamel spoedig onze troepen en ga zien, wat men wil." De Kjai deed alzoo en op de reede gekomen, vraag hij uit naam van zijn vorst: „wat is het doel van uwe komst?" Ze antwoordden: „wij willen onze opwachting bij uwen machtigen koning maken, wij willen zijne beeldschoone dochter ten huwelijk vragen, laat hij dus niet vervaard zijn." Daarop spoedde hij zich naar het paleis en al de manteri's zwegen doodstil, toen ze dit bericht hoorden. De pas aangekomenen kregen last onmiddellijk aan wal te komen.

Nu volgt eene nauwkeurige beschrijving van den optocht dier vorstenzonen.

Radja Bandaran wachtte hen op, zittende op zijn troon met Kjai Patih en zijn zoon Widjaja Kusuma aan zijne voeten en vroeg hun, „wat zullen we nu doen." Widjaja Kusuma antwoordde: „laten wij ze bevechten", en de Kjai stemde hierin toe. De koning wenschte echter eerst het doel hunner komst te vernemen.

Ze kwamen en bogen voor den vorst, boden hunne geschenken aan en deelden het doel hunner komst mede, nl. om Sekar Kentjana te huwen. De koning was geheel ontsteld en zeide: „ik zal uw verzoek overwegen, neem voorloopig uw intrek in de stad", waarop zij zich verwijderden.

De koning zeide tot Kjai Patih: „mijn land is in gevaar, wat te doen?". De Kjai raadde den vorst aan er met Sekar Kentjana over te spreken, waarop de vorst naar zijne gemalin ging en gelastte Sekar Kentjana te roepen. Ook de vorstin was zeer ontsteld. Widjaja Kusuma zeide: vader! laten die prinsen elkander bevechten, dan is alle gevaar geweken; die niet mee wil strijden, kan dadelijk vertrekken en hij die in den strijd overwinnaar blijft, verwerft Sekar Kentjana tot gemalin." De Kjai vond dit voorstel uit-

stekend en de koning keurde het goed, maar eerst wilde hij toch met Sekar Kentjana over de zaak spreken.

Toen de schoone prinses alles aangehoord had, zeide ze: „zooveel haar ik op mijn lichaam heb, met zooveel genoegen verneem ik dat alles, maar ik heb verleden nacht gedroomd, dat ik naast mijn echtgenoot zal moeten zitten op het hoofd van Madi Kentjana. Huwen wil ik wel, maar het hoofd van Madi Kentjana moet gezocht worden. Waar hij zich thans bevindt, weet ik niet."

„Waar moet ik dat hoofd laten zoeken", zeide de vorst, „ik ben oud en heb nooit dien naam gehoord!"

Ze antwoordde: „indien mijn vader het hoofd niet laat zoeken, maak ik een eind aan mijn leven".

De koning weende en zeide: „beneem u het leven niet, mijn oogappel! ik zal die zaak overwegen." Daarop liet hij Widjaja Kusuma roepen en ook den Kjai en deelde den droom mede en het verlangen zijner dochter.

Widjaja Kusuma had spoedig een antwoord gereed en zeide: „laten die vorstenzonen Madi Kentjana zoeken en wie hem vindt zal mijne zuster huwen. De Kjai vond dit voorstel goed evenals de vorst, die aan de prinsen en het volk liet bekend maken, dat de brenger van het hoofd van Madi Kentjana de schoone prinses zou mogen huwen.

Ze togen toen naar alle windstreken, te land, ter zee, op bergen, in bosschen, in steden en dorpen.

Raden Kerta Djaja wordt nu de held van dit bedrijf.

Hij was pas als kluizenaar weergekeerd. Zijn eerste gemalin was Pagar ulan, dochter van den leeraar te Pamalangan. Zijne tweede vrouw heette Ambar Sari en de derde heette Retna Giri. Ze leefden eendrachtiglijk samen gedurende de afwezigheid van Raden Kerta Djaja. Ze waren alle drie uitermate schoon. De Raden was steeds overwinnaar in den strijd. Zijne verzoeken werden steeds verhoord — wat ver af was, kon hij zien.

Een dienaar bracht hem de tijding, dat de vorst van Bandaran een beeldschoone dochter had, Sekar Kentjana genaamd; dat vele vorstenzonen gekomen waren om haar te huwen; dat de schoone prinses alleen hem wilde aannemen, die haar het hoofd van Madi Kentjana bracht en dat al die aanbidders heinde en verre aan het zoeken waren.

De Raden ontstelde, riep onmiddellijk zijne manteri's bijeen, gelastte hun de troepen te verzamelen en trok naar Bandaran zijne vrouwen in een tjupu medenemende. Het naderen van een leger hoorende, meende de vorst van Bandaran, dat het hoofd reeds aangebracht werd en gelastte zijne dienaren er heen te gaan. Met veel eer werd hij ontvangen. Hij steeg van het paard, trad op den vorst toe en deelde hem het doel van zijne komst mede, nl. de schoone Sekar Kentjana te mogen huwen.

De vorst antwoordde: „mijne dochter wil niet huwen, alvorens het hoofd van Madi Kentjana in haar bezit is, maar waar het gezocht moet worden, weet zij niet. Velen hebben reeds heinde en verre gezocht, doch te vergeefs. Bij welslagen beloof ik u mijn troon.

De Raden zeide: „met hulp der goden zal ik het hoofd zien te bemachtigen," waarop hij heenging, doch het zoeken op aarde had geen succes, waarop hij in het luchtruim vloog, waar hij hem ook niet vond.

Madi Kentjana zeide op zekeren dag tot Dewa Sekorba: „ik ben zeer verlangend naar de aarde" en zij, indachtig aan het bevel van Batara Guru, durfde zich niet verzetten en verzocht hem toch niet al te lang op aarde te vertoeven. Het afscheid was roerend, wederkeerig werden pantun-pantun gezongen. Madi Kentjana kreeg haar gekauwd sirihpruimpje en 't was of zij reeds gevoelde, dat haar lieveling op aarde het leven zou verliezen. Ze vertelde hem dan ook, dat hij in de schaduw van een grooten waringin zou gaan liggen slapen en daar zijn hoofd zou verliezen, doch later weer zou herleven.

Hij was in tweestrijd, doch daalde eindelijk op aarde neer en hield stil onder een waringin.

Eindelijk kreeg Raden Kerta Djaja Madi Kentjana in het gezicht, en daalde langzaam neer. Zijne oogen waren gelijk die van een leeuw, gereed zijn prooi te bespringen. Hem nauwkeurig beschouwende, zeide hij „'t is stellig een prins, schoon en dapper, waarlijk ik ben huiverig hem te naderen; ik zal hem door een toovermiddel nog vaster doen slapen."

Madi Kentjana sliep werkelijk zeer vast. Toen de Raden zijn slachtoffer naderde, sprak hij bij zich zelven: „wat is hij schoon, ik gevoel medelijden met hem, maar nu ben ik toch in de gelegenheid hem te dooden."

Op eens kwamen er allerlei vogels aangevlogen, die zich op de takken neerzetten en met verwondering naar den Raden keken. Ze tjilpten, zongen en maakten een geraas om den slapenden prins te wekken. Ze klapwiekten kort bij hem, pikten hem in de voeten, doch alles te vergeefs; hij ontwaakte niet. De Raden zag dit alles met verwondering aan; eindelijk joeg hij met zijn zwaard de vogels weg, doodde er eenige, doch ze weken niet.

„Kom" zeide hij „laat ik mijn voornemen ten uitvoer brengen" en met één slag was het hoofd van den romp gescheiden.

De vogels treurden, toen zij het bloed zagen stroomen en naderden het lijk. Op dit oogenblik donderde en regende het, de aarde beefde en het bloed spoelde weg. Beangst nam de Raden het hoofd en verdween in het luchtruim.

„Had ik de macht" zeide de anggang, „ik zou den prins dadelijk doen herleven." De sintar ging op een voet van het lijk zitten. De belatuk en de pelandukan brachten droog hout aan, om een vuur rond het lijk aan te leggen ten einde de insekten te verdrijven. De alang (volgens een sage al-

hier een in ongenade gevallen dewa) zeide: „was dit gebeurd toen ik nog jong was, ik zou hem in het leven terugroepen." De bajan kwam ook aanvliegen en vroeg aan de belatuk: „wie heeft Madi Kentjana vermoord? Waarheen is de moordenaar gevlucht? vervloekt is die ellendeling." Aldus sprak de bajan.

„Uw vragen en vervloeken is nutteloos," hernam de belatuk „het is eenmaal zoo, wat kunnen wij er aan doen!" De anggang riep hevig vertoornd: „'t is Raden Kerta Djaja, die den slapenden prins vermoord heeft". De pelandukan zeide tot de bajan: „de Raden is een beroemd kampvechter, laten we er dus in berusten." De bajan hernam: „laten we evenwel bij het lijk blijven waken!". De andere vogels vonden dat voorstel goed. Hoe de honger hen ook kwelde, ze bleven in en onder den waringin zitten treuren. Eindelijk werd aan de duif gevraagd: „wat zal er toch van het lijk worden? en ze antwoordde: „Vroeg of laat zal het lijk weggehaald worden, door wien is mij onbekend; laten we dus nog zoolang hier blijven."

De aardbeving had Dewa Sekorba zoo hevig doen ontstellen, dat ze onmiddellijk neerdaalde uit het godenverblijf. Ze zag het lijk van haar lieveling tegen den waringin geleund liggen. Diep bedroefd nam ze het op en vloog er mee naar haar verblijf. Het werd daar gewasschen en begraven. Het verspreidde een welriekenden geur en nauwelijks was de groeve met aarde gevuld of er kwam een bloem uit, Suganda perwangi genaamd.

Dewa Sekorba was zwanger. Ze baarde een zoon, het evenbeeld van den vader. Door Batara Sukma = Batara Narada, de algemeene naamgever in het godenverblijf, werd het kind genoemd Bangbang Sukma Laga (in een ander handschrift Raga).

De droefheid der moeder verminderde door het bezit van een zoo schoon kind, gelijkende op den vermoorden echtvriend.

De vorst van Bandaran was nog steeds in het onzekere of het hoofd al of niet gevonden was. De vorstenzonen kwamen met ledige handen terug en zeiden: „alle krachten hebben we ingespannen; al ware het hoofd in den muil van een draak geweest, we zouden het er uitgerukt hebben, doch we hebben het nergens gezien." De vorst was zeer treurig en wilde het hoofd zelf gaan zoeken. Net kwam de Raden uit het luchtruim op de alun-alun en bood verheugd het hoofd den vorst aan, als een geschenk voor Sekar Kentjana. De vorst zeide „het hoofd is schoon en als het op een lichaam staat, even fraai gevormd, dan moeten alle vrouwen er wel op verlieven. Waar hebt gij het hoofd gevonden?"

„Onder een waringin in een eenzame weide", was het antwoord. Hij verhaalde nu alles. Sekar Kentjana ontstelde, trad op haar vader toe, vroeg het hoofd en snelde er mede heen naar haar verblijf. Het hoofd hield ze steeds in hare handen; het bleef geurig, geuriger dan de heerlijkste bloemen. De bedienden verwonderden zich zeer en fluisterden: „wat is dat hoofd toch schoon, dat is stellig het hoofd van een konningszoon. Wie heeft toch dien prins vermoord, moge de moordenaar verslonden worden door hantu en bala, of sterven door het zwaard. Heeft hij dan geen medelijden gehad? Moge hij verslonden worden door een buta!"

Sekar Kentjana kuste het hoofd en nam zich stellig voor niemand ter wereld ooit te huwen. Al kwamen er duizend prinsen, ze zou ze allen weigeren, liever wilde ze sterven. Ze wilde wachten, al was het jaren lang, tot het hoofd levend werd. Ze bad de goden. Ze vergat hare ouders. Het hoofd nam geheel hare gedachten in.

De vorstenzonen brachten het rijk van den vorst van Bandaran in rep en roer; de vorst liet den Raden roepen. Deze laatste stelde hem gerust zeggende: „zoolang ik leef, behoeft uwe Majesteit zich niet te verontrusten, want ik zal de vorstenzonen bestrijden". De vorst was verheugd hem

aldus te hooren spreken en keerde verheugd met zijn zoon naar het paleis.

De vorstenzonen maakten zich gereed tot den strijd en roofden en plunderden in de omgelegen dorpen. De Raden zeide nu tot den Patih: „slaat den gong pengarah, verzamel de strijders, paarden en olifanten en laat ons uitrukken." De Patih deed zulks en trok het leger der vorstenzonen te gemoet. De strijd was hevig. Velen sneuvelden. De Patih deinsde terug en het overwinnende leger naderde de hoofdstad. Woedend springt de Raden te paard om aan den strijd deel te nemen. Hij stelde zich aan het hoofd zijner dapperen. Het bloed stroomde gelijk een zee Toen de avond viel was de strijd nog onbeslist en het gevecht werd gestaakt.

Intusschen stoorde de schoone prinses, Sekar Kentjana, zich niet aan het gevecht buiten de stad, vermaakte zich met het hoofd en zong pantoen-pantoen in hare eenzaamheid.

De strijd werd hernieuwd. Hevig werd er gevochten en de Raden vreesde het onderspit te zullen delven; daarom smeekte hij den goden het leger der vorstenzonen door vuur te laten verdelgen. Onmiddellijk daalde het vuur neer en de prinsen hiervoor bevreesd gaven zich over; ze konden nu ongehinderd naar hun land terugtrekken.

De Raden begaf zich naar het paleis om den uitslag van den strijd mede te deelen. De koning was zeer verheugd, schonk zijn aanstaanden schoonzoon den naam van Sang Ratu en wilde hem zijn troon afstaan, waarop deze antwoordde: „ik ben u zeer dankbaar, beschouw mij voortaan als een slaaf!" Nu werd Sekar Kentjana geroepen door haar vader, die haar aldus aansprak: „uwe belofte was immers te huwen met hem, die u het hoofd van Madi Kentjana zou brengen; welnu, daar is Raden Kerta Djaja!" De prinses begon hevig te huilen en riep snikkendd uit: al zult gij er mij om haten, ik wil met niemand anders huwen dan met Madi Kentjana!" De koning, bevreesd voor de gevolgen

als hij zijn woord brak tegenover den overwinnaar, herinnerde haar den droom. „Dood mij liever" snikte zij, „niemand anders den Madi Kentjana zal mijn gemaal worden." De koning sprak geen enkel woord meer en liet haar naar hare vertrekken gaan in de hoop, dat zij tot andere gedachten zou komen.

Toen de prinses in gepeins verzonken zat, begon het hoofd te spreken, aldus: „waarom wacht gij met uw huwelijk?" Bovenmate verheugd zeide ze: „als Madi Kentjana in het leven zal terugkeeren, zal hij koning worden in ons rijk, zijn naam zal ik veranderen; met hem alleen wil ik huwen. O! spreek nog meer, ik verlang zoo zeer uwe schoone stem te hooren!" En het hoofd antwoordde: „ik ben eigenlijk een nietig schepsel; ik ben ongelukkig in deze wereld; mijn hoofd is van mijn lichaam gescheiden; mijn verdriet is zoo groot; waar zijn mijne ouders toch?"

Ze ontstelde hevig. Het hoofd sprak aldus voort: „huw toch een ander; vergeet mij; huw den Raden; hij is voornaam en heeft bovennatuurlijke macht." Op het hooren van deze woorden barstte zij in tranen uit en zei: „van het huwelijk met den Raden kan nooit iets komen, met u alleen wil ik leven!". Het hoofd antwoordde: „hoe dankbaar ben ik, dat u mij uwe liefde schenkt, maar wat is er met een enkel hoofd aan te vangen? mocht ik later herleven, dan word ik geheel de uwe; nu ben ik dood! Mocht toch spoedig het hoofd het lichaam ontmoeten!"

De prinses kuste het hoofd, waarop het aldus voortging met spreken: „ik ben een huis zonder stijlen, een vaartuig zonder steven, een boom zonder bloemen, een doode tak, ik ben nutteloos."

Ze gevoelde innig berouw, dat ze haar droom verteld had. Ze beschuldigde zich zelf van moord op haar last gepleegd. Ze verlangde naar 't graf. In haar vertwijfeling nam ze een kris, doch op eens sprak het hoofd: „Sla de hand niet aan uw leven, 't is geenzins uw schuld, 't is de wil der goden geweest. Als gij sterft wordt mijn verdriet nog on-

dragelijker!" Daarop wierp ze het wapen weg en kuste vurig het hoofd, dat den volgenden raad gaf: „indien gij mij werkelijk bemint, vraag dan uw vader naar eene bloem, die in het godenverblijf bloeit en suganda perwangi heet en laat den Raden de bloem zoeken!"

Onmiddellijk begaf de prinses zich naar haren vader en vroeg om die bloem er bijvoegende, dat alleen de Raden haar mocht gaan zoeken. De vorst was verheugd over dit verzoek, want hij meende, dat het nu wel spoedig tot een huwelijk met den Raden zou komen. Daarop keerde ze naar het hoofd terug. Ook de Raden meldde zich op nieuw bij den vorst aan en sprak over de voltrekking van het huwelijk, want hij was het wachten moede. De vorst deelde hem den wensch van de prinses mede en onmiddellijk steeg de Raden opwaarts om aan dien last te voldoen.

Toen de Raden in het godenverblijf aankwam, was Dewa Sekorba juist bezig kastuba te branden in de nabijheid van die bloem, den wensch uitsprekende, dat die éénmaal bij het hoofd zou komen, opdat Madi Kentjana zou kunnen herleven De Raden rukte de bloem uit en vloog haastig naar de aarde.

De vorst van Bandaran was zeer verblijd, liet het paleis en de stad versieren De bloem, bovenmate geurig geworden door den rook der kastuba, werd naar Sekar Kentjana gebracht, die haar onmiddellijk in den mond van het hoofd stak en zie — op dat zelfde oogenblik stond het hoofd op het lichaam en Madi Kentjana herleefde en stond voor haar.

Ze knielde neder en sprak: „Glans van het land, vroeger was ik diep ongelukkig en wilde mij het leven benemen, thans is niemand gelukkiger op de wereld dan ik."

Op zekeren dag ontbood de vorst van Bandaran zijne gemalin en zijne dochter om het huwelijk met den Raden te bespreken en alle dienaren werden gelast daartoe alles in

gereedheid te brengen. Alvorens Madi Kentjana te verlaten sprak zij tot hem, „Mijn vader wil mij thans uithuwelijken; wat zal de Raden toornig worden; zeker zal hij mijn vader den oorlog aandoen; hij heeft bovennatuurlijke macht; wat ben ik ongelukkig." „Ween niet mijn geliefde, droog uw tranen", hernam Madi Kentjana. „vrees Kerta Djaja niet; zoolang ik leef zal ik hem bestrijden. Moge Batara Sangiang ons helpen!"

De hofdames berichtten den vorst, dat Madi Kentjana leefde, waarop hij Sekar Kentjana en Madi Kentjana dadelijk liet roepen. In een oogwenk verschenen zij. De vorst dacht bij zich zelven: „Wiens zoon is het toch, die zoo schoon is en zich zoo vorstelijk gedraagt," en zich tot Madi Kentjana wendende vroeg hij hem: „Wie zijn toch uwe ouders? Hoe heeten zij?" Hij antwoordde: „Ik weet het niet en mijn land ken ik ook niet meer."

De vorst vroeg hem vervolgens of hij ook vliegen kon evenals de Raden, waarop hij aldus antwoordde: „Den Raden weerstaan kan ik niet, anders zou mijn hoofd niet van mijn lichaam zijn gescheiden. Laat uwe dochter met den Raden huwen! Maar indien u haar mij tot gemalin wil geven, dan zou ik zeer gelukkig zijn."

De vorst hoorde met verwondering naar die schoone stem. Sekar Kentjana zeide snikkende: „Met den Raden wil ik niet huwen!" De vorst sprak tot haar, zeggende: „Spreek niet aldus mijne dochter!", waarop Madi Kentjana haar aanspoorde hem toch maar te huwen, opdat het rijk haars vaders niet verwoest zou worden, en zich tot den vorst wendende zeide hij: „Stoor u niet aan mij, water en hout zal ik halen, visch schoon maken en rijst stampen, ik ben uw slaaf en wil alleen de bewaker der prinses worden."

Sekar Kentjana was niet over te halen. Ze werd boos en roep uit: „Kwel mij niet langer, dood mij op dit oogenblik!", waarop zij aan de knieën haars vaders viel. De vorst had innig medelijden met zijne dochter en kon maar

niet begrijpen, dat Madi Kentjana den strijd niet durfde aangaan, want nu het hoofd weer met het lichaam vereenigd was, moest ook hij toch bovennatuurlijke kracht bezitten.

De vorst liet zijne treurende dochter naar hare vertrekken gaan en bleef met Madi Kentjana alleen en zeide: „Wat, staat ons nu te doen?" Madi Kentjana antwoordde: „Ik wacht uwe bevelen." „Mijn besluit is genomen," hernam de vorst, „ik geef mijne dochter niet aan den Raden! Wacht hem op als hij haar met de wapens komt halen!"

Niet lang daarna kwam de Raden en ontstelde hevig, toen hij zag, dat alles voor het paleis strijdvaardig was, en vroeg den vorst opheldering. In 't kort vertelde deze hem dat hij al het mogelijke had aangewend om zijne dochter van gedachten te doen veranderen en deelde hem ook mede, dat hij haar niet wilde dwingen tot een huwelijk met hem.

Razend van woede keerde de Raden terug tot zijne troepen, die onmiddellijk oprukten. Gelijk de golven der zee tegen de rotsen slaan, zoo stortten zich zijne dapperen op de troepen van den vorst van Bandaran. Hevig was de strijd en de Raden behaalde de overwinning. In een oogwenk had ook de jongere broeder van Sekar Kentjana het strijdros bestegen en begon den strijd. Hij stootte in een oogenblik twee aanvoerders van het strijdros, waarop de Raden hem toeriep: „Gij, zoon des konings, dood mijn volgelingen niet, maar vecht met mij." Het tweegevecht begon, was hevig en niet spoedig beslist. Eindelijk nam de Raden een pijl met een keten en schoot dien af. Widjaja Kusuma werd getroffen en de pijl voerde hem mede in het luchtruim en viel op grooten afstand in een ravijn aan den voet van den berg Tjemara. Na wat bijgekomen te zijn, dacht hij bij zich zelven: „Ik schaam mij weder mijn land te betreden, laat ik mij naar den top van den berg begeven en daar kluizenaar worden."

De vorst was zeer treurig over het verdwijnen van zijn

zoon en zat in gepeins verzonken voor zijn paleis. De Raden naderde hem en verweet hem in felle woorden zijn bedrog, en eischte Sekar Kentjana op zeggende: „Als gij mij uwe dochter niet geeft, dan verwoest ik uw land."

De vorst wist geen raad meer en stemde toe, zeggende: Haal haar uit hare vertrekken!" Onmiddellijk ging de Raden naar binnen en bleef voor den voorhang van hare slaapplaats staan en zeide: „Hier ben ik, reeds lang heb ik gewacht, kom toch spoedig." Sekar Kentjana en Madi Kentjana ontstelden, spraken geen woord en luisterden naar de woorden van den Raden, die herhaaldelijk verzocht naar buiten te komen. Op eens trad Madi Kentjana alleen naar buiten en vraag hem: „Wat doet gij hier! Haal haar op de punt van mijn kris! Ze wil u niet huwen! Ze is op de punt van den pijl! Schiet dien aan stukken en gij hebt haar! Zoolang ik leef, wil ze u niet huwen, want ik ben haar lieveling."

De Raden werd bleek van woede en riep: „Kom mee in het strijdperk." Ze worstelden en streden op leven en dood. De Raden viel tengevolge van een krisstoot. Hij sprong weer op en schoot een pijl af op Madi Kentjana, die zijn doel niet miste, doch den getroffene niet deed vallen. Op aarde werd de strijd niet beslist. Vechtende stegen ze opwaarts. Eindelijk storte de Raden bewusteloos in een ravijn neer, waarop Madi Kentjana terug keerde naar zijn geliefde, die zeer verblijd was den overwinnaar van den Raden te zien.

De vreugde was echter van korten duur, want de Raden verscheen weer in het strijdperk en daagde den overwinnaar op nieuw uit. Madi Kentjana verliet zijn geliefde, zeggende: „Volg mij niet in den strijd, maar mocht ik sneuvelen, zoek dan mijn lijk! Geef mij uw sĕpah", en haar voor 't laatst omhelzende, zeide hij nogmaals: „als ik sneuvel, zoek dan mijn lijk en bestrooi het met bloemen, die gij in uw haar gedragen hebt."

Hierop ging hij zijn vijand te gemoet, hem toeroepende: „Ik heet Madi Kentjana, ik ben de gemaal van de schoone

prinses! Dood mij, dan kunt gij haar huwen! Stoot op dan! Voor of achter! Kies uit!"

De Raden trok zijn kris en Madi Kentjana glimlachte en verzette geen voet. De Raden schoot een pijl naar boven, die weldra als vuur neerdaalde. Madi Kentjana smeekte den goden regen en wind om het vuur te dooven, hetgeen geschiedde.

De Raden wenschte en verkreeg een buta met vier oogen, lange slagtanden, woest brullende.

Madi Kentjana glimlachte en wenschte een raksasa, het lichaam van klokkenmetaal en met vergiftige tanden. Ze beten elkaar, ze worstelden, ze brulden en raasden tot eindelijk de buta neerviel. De Raden was woedend en schoot een pijl af op den raksasa, die daarop in het luchtruim verdween. Een tweede pijl schoot hij af op Madi Kentjana, waarop deze neerviel, doch in een oogwenk weer gereed ten strijde was en op den Raden aanvloog schreeuwende: „Geef u over! spreek vlug! gij zijt het, die mij het hoofd van het lichaam hebt geslagen terwijl ik sliep." Met greep Madi Kentjana hem aan en doodde hem, waarop de troepen de vlucht namen en spoedig was het bericht van het sneuvelen van den Raden verspreid door het gansche land.

Bij het begin van den strijd om de schoone prinses waren de drie gemalinnen van den Raden naar den leeraar te Pamalangen teruggekeerd. Pagar Ulan, dochter van den leeraar, had een zoon genaamd Bangbang Sira Pandji. Zijn grootvader leerde hem alles, inzonderheid de oorlogskunst. Het bericht kwam dat de Raden gesneuveld was en Pagar Ulan ontstelde hevig, zoo ook haar zoon, die verlof vroeg er heen te mogen gaan. Weldra stond hij tegenover Madi Kentjana, greep hem aan en zeide: „Ik ben Sira Pandji."

Madi Kentjana antwoordde: „Ik heb uw vader gedood. Sira Pandji begon den strijd, maar Madi Kentjana glimlachte en verzette geen voet. Ze worstelden lang. „Den

dood mijns vaders zal ik wreken," brulde Sira Pandji. „Ik vrees u niet," hernam Madi Kentjana, „al komt gij van Pamalangan, ik weersta u!" Verwoed stak Sira Pandji naar Madi Kentjana, maar de strijd bleef onbeslist.

Eindelijk kwam Pagar Ulan ook in het luchtruim om haar zoon te helpen, en Madi Kentjana ontstelde op het zien van eene schoone, gewapende vrouw. Met haar wilde hij niet vechten. Hij greep Sira Pandji en stelde hem buiten gevecht. Pagar Ulan vloog op hem aan. „Met u, schoone prinses! wil ik niet vechten" zei Madi Kentjana. Ze antwoordde niet, maar stak verwoed met haar kris. „Ik wil mij niet tegen u verdedigen," hernam hij, „ik ben uw slaaf."

Beschaamd en boos riep ze uit: „Vervloekt zijt gij, moogt gij dadelijk sterven!" Madi Kentjana stoorde er zich niet aan en zei: „Ik houd veel van u, vervloek mij niet."

Hare woede nam toe bij het hooren dezer woorden en ze riep uit: „Ik zal u dooden!" Hierop greep Madi Kentjana hare handen en kuste haar. Ze stootte hem van zich af en met loshangende haren stak zij het zwaard naar hem toe.

Madi Kentjana zeide: „Dood mij niet; wel heb ik uw echtgenoot doen sneuvelen, doch hij was het die mij het hoofd van den romp sloeg, terwijl ik sliep. Hij had schuld."

Ze antwoordde niet en vloog weg naar haar zoon. Ze keerden spoedig terug en begonnen den strijd op nieuw. Pagar Ulan veranderde in een tijger en Madi Kentjana veranderde in een duizendpoot van 10 vadem lang. Nadat de tijger verwonnen was, namen ze beiden hunne vorige gedaante aan. Madi Kentjana greep hen beiden aan en doodde Sira Pandji, waarop zij haar kind kuste, en met het bloed van haar kind op het gelaat vloog ze op den strijder aan, roepende: „Waarom hebt gij nu ook mijn zoon vermoord?"

Plotseling veranderde ze in een boom met veel takken en Madi Kentjana ontstelde. De storm stak op en de takken vlogen om hem heen en hij was zeer ongerust. Met veranderde hij in een bliksemstraal en verbrandde eenige takken en Pagar Ulan viel neer op zijn schoot.

Beschaamd vluchtte ze naar het lijk van haar zoon, nam het mede naar Pamalangan om daar hulp te zoeken. De leeraar hoorde alles ontsteld aan, verzorgde Sira Pandji, die langen tijd bewusteloos had neergelegen, doch het leven behouden had, en weldra gelijk vroeger was.

Madi Kentjana spoedde zich naar Sekar Kentjana, die zeer verheugd was dat haar beminde in den strijd had overwonnen. De vorst, die nog niet bekend was met de komst van den overwinnaar, liet zijne dochter roepen. Ze gingen samen. Madi Kentjana deelde hem alles mede. De vorst was zeer verblijd en bepaalde, dat alles in gereedheid moest gebracht worden om het huwelijk te voltrekken.

Sira Pandji, die weer geheel hersteld was, vroeg zijn grootvader verlof Madi Kentjana op nieuw te mogen bevechten. Het werd hem afgeraden, „want," zeide de leeraar, „Madi Kentjana is een lieveling der goden en 't is uw vader geweest, die hem het hoofd van den romp heeft geslagen, terwijl hij sliep". „Toegestaan of niet", riep Sira Pandji, „ik ga toch; ik ben beschaamd en de dood bedroeft mij niet."

Het speet den leeraar van Pamalangan zeer, dat zijn kleinzoon niet wilde luisteren. Eindelijk zeide hij: „Kom hier, als gij toch wilt gaan; gij zult niet sterven, tenzij een hemeling u treffe," waarop hij zijn kleinzoon in den mond spuwde, die het speeksel inslikte.

Sira Pandji ging nu vergezeld van zijne moeder naar het rijk van Bandaran, waar reeds alles in gereedheid gebracht was tot de voltrekking van het huwelijk.

In den vroegen morgen kwamen ze aan en daagden Madi Kentjana tot den strijd uit. Hij riep: „Ik ben de kleinzoon van den leeraar van Pamalangan; ik durf het tweegevecht aan te gaan; ik wacht u, daal neer."

Madi Kentjana liet zich niet wachten en riep: „Bluf niet te hard; al kwamen alle leeraars van alle bergen ter we-

reld, ik neem den strijd aan, laten wij maar dadelijk een aanvang maken!"

Madi Kentjana streed tegen beiden, doch had medelijden met Pagar Ulan en zei: „Schoone vrouw! ga liever heen, gij mocht eens sneuvelen!" Intusschen kreeg de vorst bericht van het gebeurde en ontstelde hevig, toen hij hoorde, dat Madi Kentjana met eene vrouw vocht. Ook Sekar Kentjana wilde er heen snellen, hetgeen echter haar vader belette. Weenend riep zij uit: „Moge hij toch niet sterven!"

Het gevecht duurde intusschen voort. Sira Pandji veranderde in een vuurberg. Madi Kentjana week niet, glimlachte, veranderde daarop in water en bluschte het vuur. Beiden hernamen weer hunne vorige gedaante. Sira Pandji veranderde in een griffioen en snelde op zijn tegenstander toe; deze werd een orkaan en voerde hem mede. Beiden hernamen weer hunne vorige gedaante.

Uit het huwelijk van Madi Kentjana met Dewa Sekorba was een zoon geboren, Bangbang Sukma Laga of Raga. Ze zei tot hem: „Weet gij wel dat uw vader alleen vecht tegen twee." „Waar is mijn vadèr!" vroeg hij „waar vecht mijn vader! ik wil hem helpen." Ze antwoordde: „Het land heet Bandaran; de vorst heeft kinderen, de oudste dochter heet Sekar Kentjana; ze is de verloofde van uw vader en als hij levend uit den strijd komt, dan huwt hij haar; thans is de strijd nog onbeslist, want ook Sira Pandji heeft bovennatuurlijke macht."

Ze begeleidde haar zoon naar de aarde en zei bij het afscheid nemen: „Denk niet te licht over den kleinzoon van den leeraar te Pamalangan, uw vader heeft zijn vader vermoord en zijne woede kent geen grenzen, doch kom spoedig terug uit den strijd."

Sukma Laga vloog verwoed op de strijders aan en Madi Kentjana viel, doch stond weer op en stak naar Sukma Laga. Deze lachte. Vader en zoon kenden elkander niet. Ze streden voort. Sukma Laga vraagt den goden den dood van

Madi Kentjana, waarop hij hem nogmaals aangreep en bewusteloos neersmakte. Het volk dacht dat hij dood was en Sukma Laga staarde zijn onbekenden vader aan. Het volk was verwonderd, dat zij zoo op elkander geleken. Sekar Kentjana snelde met ontblooten boezem naar het strijdperk en struikelde onderweg vele malen. Ze kuste het lijk en riep wanhopig uit: „Sta op! ontwaak! ik ben hier!" Bewusteloos viel ze naast het lijk van haar geliefde neer.

Hare moeder kwam ook toesnellen en besprenkelde haar met rozewater en fluisterde: Kom, mijne dochter! ga mee, ik ben beschaamd u hier zoo te zien liggen."

Sukma Laga barstte in tranen los, want hij begreep nu, dat zijn vader aan zijn voeten lag. Sekar Kentjana en Sukma Laga kusten handen en voeten van het lijk. Op eens richte Sekar Kentjana zich op, en greep een kris om zich te dooden, doch Madi Kentjana greep haar hand, zeggende: „Dood u niet, verblijd u, want ik ben niet doodelijk gewond."

Verwoed beet, kneep en krabde ze hem, want ze schaamde zich zoo voor de oogen van het volk te staan. Hare moeder bracht haar tot bedaren, doch zij voegde hem toe: „Zijt gij gek, waarom doet gij zoo?" Sukma Laga kuste de voeten van zijn vader en vroeg vergiffenis. Ook Madi Kentjana ontstelde en vroeg hem: „Hoe heet gij en waar woont gij?"

Hij antwoordde: „Mijne moeder, Dewa Sekorba, heeft mij bevolen mijn vader te helpen. Mijn naam is Sukma Laga en mijn vader heet Madi Kentjana, aldus waren hare woorden." In groote blijdschap riep hij uit: „Gij zijt dus mijn kind, ach! in den strijd met Sira Pandji en zijne moeder viel ik bewusteloos neer, zij beiden hebben ook bovennatuurlijke macht".

Sira Pandji riep Madi Kentjana op nieuw ten strijde, uitroepende: Loop niet weg, moordenaar van mijn vader!" Woedend vloog Madi Kentjana op hem aan, doch zijn zoon

hield hem tegen, die nu zelf den strijd begon en overwinnaar werd. Pagar Ulan richtte haar zoon weer op, waarna de strijd weer aanving en voortgezet werd in het luchtruim.

Sira Pandji werd een slang. Sukma Laga werd ook een slang met zeer vergiftige tanden. Ze omstrengelden elkander, doch de strijd bleef onbeslist, zoodat ze hunne vorige gedaanten weer aannamen. Daarop veranderde Sira pandji in een buta en Sukma Laga in een naga. De buta verloor en werd weer Sira Pandji. Sukma verzocht een steenregen op Sira Pandji, en weldra viel Sira Pandji ter aarde.

Pagar Ulan troostte haar zoon, die weer opwaarts steeg en den strijd voortzette.

Dewa Sekorba was ongerust omtrent het lot van haar zoon en besloot naar het strijdperk te snellen. Juist veranderde Pagar Ulan in rook. Het werd zeer donker en Sukma Laga wist geen raad meer en gat de hoop op, want het was om te stikken. Zijne moeder blies den rook weg en nu ook Pagar Ulan ontwarende riep ze: „Kom! laten wij vrouwen den strijd beslechten! Ik ben Dewa Sekorba! Waar zullen wij strijden? Op aarde of in het luchtruim? Kies! In het water? In het veld? Ik ben de vrouw van Madi Kentjana!"

Pagar Ulan antwoordde: „Ik vrees u niet, al zijt gij uit den hemel neergedaald, al waren alle dewa's bij elkaar, ik zou ze weerstaan! Liever sterven dan vluchten."

Pagar Ulan veranderde in een tjempaka kuning, zeer schoon. Dewa Sekorba veranderde in eene bij en zoog honig uit die bloem. Beiden keerden daarop tot de vorige gedaante terug.

Pagar Ulan werd een kidjang en Dewa Sekorba werd een hond, die de kidjang beet, waarop deze de vlucht nam.

Voor 't laatst veranderde Pagar Ulan in een anggang, en greep Dewa Sekorba, die onmiddellijk in een radjawali veranderde. Ze vochten hevig, doch de strijd bleef onbeslist en beiden hernamen de menschelijke gedaante.

De leeraar van Pamalangan begaf zich naar Bandaran om den uitslag van den strijd te vernemen.

Dewa Sakorba was wanhopend. Ze vroeg Batara te mogen veranderen in een pijl, die dan door haar zoon zou afgeschoten worden. Haar bede werd verhoord. Sukma Laga schoot den pijl en Pagar Ulan en haar zoon worden beiden getroffen Ze vluchtten in een hol; de pijl volgde en spleet den berg. De vluchtelingen vlogen opwaarts en verborgen zich achter eene wolk, doch de pijl volgde steeds en raakte hen nogmaals, zoodat ze aan het zeestrand vielen, waar de pijl ook kwam aansnorren en hen beiden doodde. De pijl keerde terug naar Sukma Laga en veranderde in Dewa Sekorba, waarop zij beiden opwaarts stegen.

De leeraar van Pamalangan nam de lijken en het bloed mede. In zijn rijk teruggekeerd deed hij ze herleven en zeide tot zijne dochter: „Strijd niet met Dewa Sekorba; zij is de lievelinge der goden; het is een fout geweest, dat uw echtgenoot, Raden Kerta Widjaja Madi Kentjana het hoofd heeft afgeslagen, terwijl hij sliep onder een waringin Had hij dat niet gedaan, dan zou stellig de overwinning aan uwe zijde geweest zijn."

Sira Pandji ging als kluizenaar leven op den berg Indera Kila onder een nagasari boom en dacht aan niets anders dan aan een ontmoeting met een dewa.

De vader van Madi Kentjana bestuurde nog steeds het land Arga Pura, waar het na het vertrek van Madi Kentjana stil en eenzaam was geworden. Hij had berouw over zijn daad. Wroeging kwelde hem. Ook de vorstin kon haar zoon maar niet vergeten. In bosschen en op bergen, overal werd Madi Kentjana gezocht, maar telkens keerden de afgezondenen weer zonder eenig bericht.

Eindelijk zond de vorst zijn tweeden zoon met Sinta en Kertala, ruim voorzien van leeftocht. Dag in dag uit trokken ze voort en kwamen aan den berg Serindit, waar de jongere broeder van Madi Kentjana als kluizenaar bleef en den goden vroeg, waar zijn oudere broeder was.

Ten slotte verliet de vorst zijn paleis en vloog het luchtruim door.

Nu de strijd geeindigd was, dacht de vorst van Bandaran aan de voltrekking van het huwelijk. Bruidegom en bruid waren op het prachtigst gekleed en onder veel drukte werd er tot den avond feest gevierd. Toen de jonggehuwden in hunne vertrekken gekomen waren, weigerde Sekar Kentjana het huwelijksbed met hem te deelen. Ze wilde zich wreken op Madi Kentjana, omdat hij zich in het gevecht met Sukma als dood had gehouden en zij in angst was komen aansnellen met ontblooten boezem ten aanzien van het volk.

Madi Kentjana trachtte haar in goeden luim te brengen en zong een pantoen: Was ik een vogel, ik vloog naar den hoogsten berg, waar ik mij alleen kan troosten, nu is mijn lijden erg!"

Zij luisterde naar zijne schoone stem en begon te wankelen, doch bleef volhouden

Vervolgens neuriede hij: „Indien ik waarlijk een koningszoon ben, zoon van den vorst van Arga Pura, dat mijn lichaam dan ook verdwijne!"

Met verdween hij. Ze ontstelde, weende en had berouw. Zijne kleederen lagen daar nog, maar hij was verdwenen. Eindelijk viel haar oog op een tjampaka sari; ze nam die bloem, rook er aan en Madi Kentjana lag op haar schoot.

Widjaja Kusuma leefde nog steeds als kluizenaar onder den nagasariboom. Batara Narada daalde tot hem neder en deelde hem mede, dat Raden Kerta Djaja vermoord was door Madi Kentjana, die nu reeds gehuwd was met Sekar

Kentjana. „Ga nu spoedig heen," zeide Batara Narada, „de gave van onkwetsbaarheid hebt gij ontvangen." Daarop keerde Batara Narada terug naar het godenverblijf.

Na lang omzwerven kwam de vorst van Arga Pura eindelijk op de alun-alun te Bandaran aan, den naam van het land en van den koning evenwel niet wetende. Hij vroeg er naar en kreeg tot antwoord: „Ratu Bandaran is onze vorst, zijne dochter is pas gehuwd met Madi Kentjana. Van waar hij afkomstig is, weet niemand. Dadelijk spoedde de verblijde vorst zich naar het paleis, waar hij in den vorst zijn broer herkende, dien hij mededeelde, dat Madi Kentjana, zich het land en den naam zijner ouders niet meer herinnerde Blijdschap mengde zich met droefheid. Toen ze nog in druk gesprek waren, kwam Widjaja Kusuma aan, boog voor zijn vader eerbiedig neer, waarop deze zeide: „Hoe verheugd ben ik, want ook mijn broeder, de machtige vorst van Arga Pura, is aangekomen." Madi Kentjana en Sekar Kentjana snelden naar de nieuw aangekomenen en er heerschte groote blijdschap.

„Vergeef uw vader zijn schuld" zeide de vorst van Arga Pura tot zijn zoon, „uw moeder treurt nog steeds, uw jongere broeder zoekt nog steeds; mijn land is eenzaam; ik dacht niet u ooit te onmoeten."

Madi Kentjana weende en dacht aan zijne moeder.

De beide vorsten beraadslaagden wat te doen. Madi Kentjana zou koning worden en zijn schoonvader opvolgen. De vorst van Arga Pura gaf te kennen, dat hij naar zijn land wilde weerkeeren, waarop allen hem met veel eer uitgeleide deden. In zijn land teruggekomen vertelde hij den uitslag van zijne reis. Zijne gemalin weende van blijdschap. Ze wilde haar oogappel zien, van wien ze zoo lang gescheiden was, om wien zij jaren lang had getreurd. Alles werd voor den tocht in gereedheid gebracht en kort daarop toog de

geheele vorstelijke familie op weg naar Bandaran, waar den zevenden dag na het huwelijk Madi Kentjana reeds den troon had bestegen.

De beide broeders gingen elkander te gemoet. Groot was de vreugde. De muziekinstrumenten werden bespeeld; de wimpels wapperen, geschenken werden uitgedeeld; het volk jubelde en de oude vorstin van Arga Pura, haar terug gevonden zoon omhelzende, snikte: „het is alsof ik een schat verkregen heb!"

Tjarang Kulena, de jongere broeder van Madi Kentjana, verkreeg van Batara Narada bovennatuurlijke kracht in den oorlog, doch bleef vooreerst onbekend met de plaats, waar zijn broeder troonde. Met Sinta en Kertala beoorloogde hij het rijk Wira Suhan en ontmoette later zijn ouderen broeder, dien hij aanvankelijk bestreed daar hij hem niet herkende, maar de verzoening volgde.

EENIGE MEDEDEELINGEN

OVER

SOEMBA

DOOR

J. DE ROO VAN ALDERWERELT.

Het eiland Soemba wordt bewoond door de heidensche Soembaneezen. Te Waingapoe, waar de civiel gezaghebber van Soemba en onderhoorigheden gevestigd is, vindt men echter hoofdzakelijk Mohammedaansche Endeneezen, eenige Arabieren, Boegineezen en Chineezen; te Memboro (standplaats van een posthouder) weder Endeneezen en te Melolo, waar ook een posthouder gevestigd is, en te Kabaniroe Savoneezen. Mannen, vrouwen en kinderen zullen deze laatsten een duizend personen sterk zijn, waaronder een zeker aantal Christenen; Mohammedanen vindt men onder hen niet. Deze negorijen zijn de zoogenaamde kampongs van het Goevernement, waar het half en half rechtstreeks bestuurt.

De bewoners van Soemba beweren niet alleen altijd op Soemba geweest te zijn, maar ook dat de andere eilanden als Java, Bali enz. van uit Soemba bevolkt zijn. Er bestaat bij hen ook een overlevering dat Manggeraai vroeger aan Soemba zou verbonden zijn geweest. Zij behooren tot de sluikharige rassen. Kroeshaar, als bijv. van de Timoreezen, Berg endeneezen en een deel der Savoneezen, komt bij hen niet voor. Golvend haar vindt men echter sporadisch. Men vindt bepaald kroeshaar wel aan de kusten, doch deze kroesharige Soembabewoners zijn meestal van Endeh en een en-

kele maal van Solor ingevoerde slaven en ook wel eens bij Soembaneezen van gemengd Soemba-Savoe of Soemba-Endeh ras. Als een bewijs hoezeer kroeshaar uitzondering is, moge dienen dat Mahageengga, hetwelk kroesharig beteekent, een bijnaam is van de Soembaneezen, die zulk haar hebben. De huidskleur is donkerbruin, ofschoon men onder de vrouwen in oost Soemba er vindt die even blank zijn als hare Javaansche zusters. In de nabijheid van Maandar (zuidkust) zag ik eenmaal een chocoladekleurig uiterlijk. Dit wezen had echter geen kroeshaar. Een onderzoek naar de afstamming leidde tot geen resultaat. De Soembaneezen zijn een mooi gebouwd ras menschen, gemiddeld grooter dan de Javanen. Sommige onder hen zijn even lang als Europeanen. Zij zijn verbazend beweeglijk en druk. De zelfgenoegzame, onbeweeglijke vervelende gezichten van inlanders op Java vindt men zelden of nooit onder hen; over het algemeen denoteert hun uiterlijk meer slimheid dan domheid. Lui zijn zij niet, maar zij werken op hun manier. Als zij den geheelen dag in de zon paard hebben gereden, gaan zij thuis komende languit liggen op hun balei-balei; een Europeaan gaat zitten in zijn luiaardstoel, wat vrij wel op hetzelfde neerkomt. De indruk van luiheid moeten zij op Europeanen wel maken, omdat bij zijn bezoek in een kampong niemand iets anders uitvoert dan naar hem kijken en over hem praten. In het Natuurkundig Tijdschrift voor N. I. Dl. 36 [1]) zegt dan ook de heer TEIJSMANN dat zij te lui zijn om de miljoenen Lontarboomen af te tappen, die men op Soemba vindt. Nu is dit een werk voor slaven op Soemba en deze personen zijn te veel onderhevig aan overplaatsing en hebben te weinig vaste woonplaatsen dan dat zij tot tappen zouden kunnen overgaan. Bij het tappen van lontarboomen moet men volgens de op Soemba gevestigde Savoneezen dagelijks tweemalen tappen. Slaat men een dag over, dan heeft men op-

---

[1]) J. E. TEIJSMANN. Verslag eener botanische reis over Timor en de daaronder ressorteerende eilanden Samauw, Alor, Solor, Floris en Soemba p. 411 v. v.

nieuw eenige dagen noodig om den boom voor aftappen weder geschikt te maken. Afgescheiden hiervan is ook de Soembanees geen liefhebber van toewak of zoetigheid in het algemeen.

Gaat men het uiterlijk der Soembaneezen goed na, dan vindt men een 3 tal scherp gescheiden gezichten:

1°. met een lange, rechte, smalle neus; deze personen zouden voor Europeanen van gemengd ras kunnen doorgaan. De neuswortel begint echter lager dan bij de Europeanen. Hun haar is geheel sluik, zij zijn meestal slank gebouwd, met fijne handen en voeten.

2°. met een kromme neus met naar binnen gebogen punt, een echte alfoerenneus; zij gaat meestal gepaard met sterk uitstekende jukbeenderen en voorhoofdsbeenderen en sterk ingevallen slapen. Het haar van deze personen is meestal eenigzins golvend. Zij zijn grof gebouwd en lang.

3°. met een wipneus, zeldzaam, vooral onder de mannen.

4°. een korte, rechte, dikke neus, die veelal gepaard gaat met een ronden schedel. Deze personen gelijken, op afbeeldingen afgaande, op de onder Duitsche suprematie staande Samao-eilanders.

Een platte echt Maleische neus ben ik nergens tegen gekomen.

De mannen dragen hun haar in een knoop achter, niet boven het hoofd, gebonden en daarover een hoofddoek of wat anders. Bij paardenjagen laten zij het meestal loshangen. De vrouwen hebben over het algemeen zeer weinig hoofdhaar; op de pudenda zijn echter mannen en vrouwen daarvan rijkelijk voorzien en ook onder de armen. Begroeide borsten vindt men zelden, baarden nooit. Sommige hebben een klein kneveltje, andere een soort sik, terwijl men nu en dan zeer dunne Engelsche bakkebaarden ziet. Meestal wordt het haar op het gezicht uitgetrokken met een tangetje; dat op de beenen wordt wel geschoren met een kapmes, waarmede ook het hoofdhaar van kinderen wordt geschoren, of-

schoon een stuk van een flesch daarvoor ook wel dienst moet doen.

De vrouwen hebben leelijke borsten; men vindt bij haar wat dr. JACOBS in zijn „Bali en de Baliers" mededeelt over de borsten der Balineesche vrouwen, namelijk een verdieping tusschen de tepel en de eigenlijke borst. Al waren echter de borsten fraai gevormd, dan zouden zij dit wel spoedig niet meer zijn, daar zij de gewoonte hebben wanneer zij eenmaal bevallen zijn de melk uit de borsten te knijpen. Men ziet soms een klubje van 5 à 6 vrouwen die water halen van die gelegenheid gebruik maken zich deze kuur te doen ondergaan. Te Napoe bij kaap Sasar is een rechtopstaande steen van ongeveer $1^1/_2$ Meter hoogte, wit van de uitgespoten melk. Niet alleen op Soemba is dit gewoonte. Ook Europeesche dames van Koepang geboortig doen dit. Zoo zag ik een dergelijke dame haar borsten uitknijpen in een kopje en de inhoud daarvan opdrinken door een Chinees, die beweerde zulks uitstekend was om een krachtige gezondheid te houden.

Ziekten komen onder de Soembaneezen weinig voor. Medicijnen zijn bijna geheel onbekend; tegen rhumatiek of stijfheid ten gevolge van paardrijden gebruiken zij fijn gekauwde koesambi- of tamarinde bladeren, die zij op het lichaam spuwen, na dat eerst flink gemasseerd te hebben; wonden ontstaan door een snede of anderzins binden zij dicht met een lap katoen of een reep gebangblad om het vuil eruit te houden en kijken er verder niet naar om; tegen kaskado, schurftige uitslag, gebruiken zij de bast van de kětèpengboom (cassia sophera); wonden aan voeten en beenen ontstaan door in den regentijd in het hooge gras te rijden genezen zij door drooge klappers te raspen en te bakken en dit produkt met wat water vermengd er op te leggen. Een middel tegen koorts is hun niet bekend. Meestal worden om te genezen offers gedaan aan den marapoe. Menschen die ziek zijn mogen niet eten. In Europeesche medicijnen stellen zij vertrouwen; ook de vaccinatie vindt bij hen veel bijval.

Venerische ziekten en syphilis komen onder de inheemsche

bevolking niet voor. Onder de Savoneesche kolonisten vindt men echter veel venerische ziekten, en de losbandigheid in aanmerking genomen van de Savoneesche vrouw, vooral van den kleinen man, is het te verwonderen dat die ziekte zich niet meer uitbreidt. De mindere Soembanees komt echter op dit punt minder met de Savoneesche vrouw in aanraking. De Soembaneesche maramba's in de buurt der Savoneesche kolonisten vragen nu en dan nog al eens om geneesmiddelen tegen kwalen, waartegen zij onder de kruiden in den omtrek geen geneesmiddel weten, zoodat zelfs de algemeen gebruikelijke en bekende daun meniran geen naam in het Soembaneesch heeft. De Soembaneesche vrouwen zijn dan ook op hare Savoneesche zusters erg gebeten.

Een kwaal waaraan echter de Soembaneesche mannen veel lijden is structuur, waarschijnlijk tengevolge van het rijden op ongezadelde paarden en een onmatig en te vroegtijdig gebruik van vrouwen. Het droit du seigneur tegenover hunne slavinnen en dat van maramba's ook tegenover vrije vrouwen is vrij wel onbeperkt en wordt op onbegrijpelijk jeugdigen leeftijd reeds uitgeoefend. Te verwonderen is het dan ook niet dat men door mannen die nog in de kracht van hun leven zijn moesten, om *tā lā ăi pūmăkā wăngoe*, (medicijnen tegen impotentie) wordt gevraagd. Boegineezen en Arabieren weten door daarvoor quasi medicijnen te geven menigmaal een goed paard te bekomen.

De vrouwen lijden tengevolge van de algemeene gewoonte van vruchtafdrijving ook nog al eens aan kwalen, waarvoor zij gezamenlijk met hunne echtgenooten hulp inroepen. Iemand in staat zijnde dergelijke soort ziekten te genezen, kan rekenen steeds van goede paarden voorzien te zijn.

Krankzinnigen vindt men zelden en meestal zijn zij voorwerpen van angst; men doet hen dan ook geen kwaad en zij mogen ook in de kampongs wonen. Bochels heb ik nooit gezien; kreupelen vindt men nu en dan, meestal echter tengevolge van het breken van een been bij paardrijden.

De bevalling van vrouwen heeft in zittende houding plaats.

Tijdens de bevalling wordt het vuur al aangelegd, waar zij dadelijk na de bevalling met de rug naar toe gaan zitten, ten einde de losgeraakte beentjes en spieren te doen krimpen, zooals zij zeggen. Niet alleen de Soembaneezen doen dit; het is een in de Timor Archipel algemeen gevolgde gewoonte, welke ook door te Koepang geboren Europeesche dames wordt gevolgd. Na de eerste bevalling zitten zij 30 dagen, na de 2e 29 dagen, na de 3e 28 dagen enz. bij het vuur. Het pasgeboren kind wordt maar wat afgeveegd met een lap en daarna ingewreven met klapperspuwsel; de nageboorte, jongere broer of zuster, *ori*, geheeten, wordt in een lap gewikkeld, in een mandje gepakt en boven het vuur in de kookplaats opgehangen. De naamgeving heeft dan nog niet plaats; deze wordt gegeven wanneer het kind wordt geschoren. Hiervoor wordt een feest gevierd in niets afwijkende van de andere Soembaneesche feesten, het *pāmăngo kikăr ana* genaamd. Aan de opvoeding doet men niets. Bij rijke kabisoe's en maramba's krijgt het spoedig een slaaf of slavin, wiens meester (*oemboe*) of meesteres (*ramboe*) hij genoemd wordt en waardoor zijn eigennaam meestal in onbruik geraakt, tenminste die der maramba's, niet zoo zeer die der kabisoe's en slaven. Iemand bijv. zal algemeen bekend zijn als oemboe Katanga, terwijl zijn naam Lemoe alleen bij zijne verwanten bekend is. Ook van vrouwen spreekt men van Ramboe Ipoe instede bijv. van Tanggo.

Maramba's hebben bij hun naam uit het dagelijksch leven nog een anderen naam, die alleen door gezanten wordt gebezigd. De zoons van maramba's worden meestal aan een rijke kabisoe ter opvoeding gegeven. Deze moet dan voor hen zorgen en later een groot deel der huwelijksgiften bij zijn huwelijk betalen, terwijl bij zijn overlijden zijn bezittingen dikwijls niet aan zijn kinderen, maar aan den door hem opgevoeden maramba komen.

Voor haar huwelijk wordt door de vrouwen wel van haar jeugd geprofiteerd. Het trouwen van een vrouw in maagdelijken staat is iets abnormaals. Het kan den Soembanees

ook niets schelen. Een jonge maramba, die op het punt was van te trouwen, vroeg ik eens of het hem niet onaangenaam was dat zijn aanstaande reeds omgang met anderen had gehad. Het antwoord was dat, zoolang het niet uitgekomen was, hij het niet wist.

Ook eenmaal getrouwd zijnde is de vrouw absoluut niet de kuischheid in persoon. Wanneer men echter in aanmerking neemt dat oude mannen soms zeer jonge vrouwen nemen, en sommige tot zeven vrouwen hebben, en dan nog onophoudelijk afwezig zijn, laat zich dat wel verklaren. Soms zelfs zet een man zijn vrouw tot overspel aan en komt dan onverwachts te voorschijn om den schuldige te beboeten. Het gebeurt echter ook dat hij den overspeler op staanden voet van kant maakt; voor weerwraak van de zijde van diens verwanten moet hij echter op zijn hoede zijn. Een dergelijken doodslag doet hij met de meeste kalmte. Er is mij een geval bekend van een Soembanees, die als waker dienst deed bij de Arabische paardenhandelaars; iemand kwam hem mededeelen dat zijn vrouw in een naburige kampong een man bij zich had ontvangen. Hij vroeg even permissie om weg te gaan en kwam na een uur terug, vertellende dat hij den overspeler even had neergesabeld, terwijl hij verder zijn werk deed alsof er niets gebeurd was. Hoewel de Soembanees recht heeft zijn vrouw te dooden voor een dergelijke inbreuk op zijn eigendomsrecht wordt er geen gebruik van gemaakt. Loopt haar gedrag de spuigaten uit, dan stuurt hij haar naar haar familie terug. Over het algemeen beschouwt de Soembanees zijn vrouw meer als zijn slavin, dan als zijn echtgenoote. Heeft hij er meer dan eene, dan is er een om te koken de ander om water te halen, een derde om hout te halen. De naam van echtgenoote in het Soembaneesch *tou ăngoe* = mensch voor gezelschap, geeft vrij duidelijk aan hoe hij haar beschouwt, daar hij zijn slaven even goed zijn *ăngoe* = gezelschap—noemt.

De vrouwen zelve zijn dikwijls niet tegen bijvrouwen, daar het werk er lichter door wordt. De eerste vrouw ran-

selt echter meestal de bijvrouwen (*ājĕrōna*) nog al eens, zonder dat deze zich durven verzetten. Zij zijn dan ook meestal van minderen stand dan de eerste vrouw. Ook trouwt een kabisoe die bang is dat een zijner slavinnen zal wegloopen, wel met haar. De kinderen uit zoo'n huwelijk zijn echter vrij, evenals de slavin zelve door zulk een huwelijk vrij wordt. Bij standjes tusschen man en vrouw sluit de vrouw haar kamer, elke vrouw heeft toch altijd een afzonderlijk vertrekje, en zonder betaling komt de man daar niet binnen. Ook loopt de vrouw soms weg, omdat haar man haar geslagen heeft, naar verwanten of vrienden. Zonder onkosten komt de echtgenoot er ook in dat geval niet af, wanneer hij haar terug wil hebben, daar hij behalve aan haar, ook aan de personen die haar ontvangen hebben, geschenken moet geven. Is eenmaal bepaald hoeveel hij te betalen heeft, dan wordt de vrouw door een zwerm andere vrouwen afgehaald en naar huis gebracht, waar dan een feest gegeven wordt en waarbij door maramba's een karbouw moet geslacht worden. De kabisoe's komen er met een varkentje af. Soms moet ook betaald worden voor de intieme huwelijksverrichtingen, minder als betaling voor de te verrichten handeling, maar om hetzelve te offeren aan Marapoe ten einde zijn hulp te doen verkrijgen bij het zwanger worden, of zooals de Soembaneesche uitdrukking luidt, bij het openen van de deur der baarmoeder.

Hebben de vrouwen de menstrua, dan is baden en kammen van het haar absoluut verboden, een gewoonte die in de geheele Timor-archipel heerscht ook bij daar geboren Europeesche dames. Welke vreemde denkbeelden omtrent die verschijnselen bij de inlanders in deze streken heerschen, is mij eens gebleken toen het hoofd der Savoneezen op Soemba mij zijn verwondering te kennen gaf, dat volgens de Europeesche wet het strafbaar was gemeenschap met een vrouw te hebben voor zij volwassen was of in allen gevalle de menstrua reeds had gehad, daar volgens de op-

vatting der Savoneezen deze onmogelijk konden doorkomen, wanneer de man daartoe niet het noodige verrichtte.

Een aanstaande vrouw heet *tanggoe*, deel waarop iemand volgens de adat recht heeft. Volgens die adat zijn er wel eens meer dan een die aanspraak hebben bijv. twee broeders. In zoo'n geval haalt een van de twee de tanggoe maar weg; de andere koelt dan zijn wrok door wat paarden van den medeminnaar te rooven. Zijn er vele dingers naar of rechthebbenden op een vrouw en wil de vader geen beslissing nemen aan wien hij haar zal afstaan, dan kan men doen als de verliefde vrijer, waarvan JACOB CATS vertelt dat hij 's morgens met afgezakte sokken enz. op de stoep van het huis van het gewenschte weeuwtje ging staan. In '88 hadden de radja's van Leewa, Kapoendoe en Taaimanoe elk in een hunner zoons een candidaat voor de dochter van radja Rendeh, die haar echter aan geen van allen geven wilde om de twee andere niet tot vijand te maken. Die van Taaimanoe scheen de meeste rechten volgens de adat te hebben, ten minste men vertelde mij dat het verwonderlijk was, waarom hij maar niet in de slaapkamer der betwiste schoonheid kroop. Zag men hem er 's morgens uitkomen dan was de zaak gezond en radja Rendeh uit de moeilijkheid geholpen een keus te moeten doen. Het schijnt echter dat Taaimanoe niet in staat was de huwelijksgift bijeen te brengen, ten gevolge waarvan de jonge dochter nog op een echtgenoot zit te wachten.

De gewone manier van huwen is door eerst iemand te sturen om poolshoogte te nemen. Hebben de ouders der aanstaande bruid er niet tegen, dan wordt de zaak der huwelijksgiften afgemaakt. Is zulks tot algemeene tevredenheid geschikt, dan krijgen de gezanten van den bruidegom een vrouw of liever een jong meisje mede, genaamd *mĕmōsā*; bij kabisoe's is dit een slavin, bij maramba's dikwijls een kabisoe (vrije vrouw). Deze is niet bestemd voor den bruidegom, maar om te huwen met een zijner slaven of met een zijner kabisoe's als een maramba de bruidegom is. De komst

van zulk een mĕmŏsa wordt gevierd door een feest. Wat de huwelijksgiften aangaat daarvan kreeg ik een opgave van iemand, die met de dochter van een maramba van Watoepellee is gehuwd.

Van de zijde van de man		Van de zijde van de vrouw	
2 patekelomboe (ouderwetsche gouden oorhangers)	f 500.	1 daun moeti radja radja	f 500.
2 kanatar (gouden kettingen)	„ 1200.	5 daun gewone moeti	„ 250.
2 selakaloloe als boven	„ 150.	7 slavinnen	„ 1750.
16 paarden	„ 500.	40 mooie srenggi koemboe	„ 500.
		40 vrouwensaroengs	„ 200.
	f 2350.	kleine moeties	„ 1000.
		Totaal	f 4200.

De 2 kanatars waren getreden in de plaats van eenige slaven, die de man had moeten geven, maar niet had, daar het altijd *atangande* moeten zijn en geen *ata pakee*. Of nu de totalen van deze opgave geheel juist zijn, wil ik daarlaten, doch over het algemeen is huwen voor den man voordeelig, een der redenen waarom sommige Soembaneezen meer dan één vrouw huwen.

Een andere wijze van huwen is de schaking. Na de schaking worden dan eerst de huwelijksgiften besproken, die toch meestal bekend zijn, daar de dochter evenveel moet opbrengen als haar moeder.

Het schijnt echter dat zij als minder fatsoenlijk wordt beschouwd. Toch had in het begin van 1889 een dergelijke schaking plaats van de dochter van een der maramba's van Watoepellee, zoo het ten minste niet wegloopen genoemd moet worden.

Oemboe Toenggoe, radja van Leewapakoe, de invloedrijkste en machtigste radja op Soemba, was gehuwd met een zuster van Oemboe Gikoe, een der maramba's van Watoepellee. Uit dat huwelijk was één zoon Oemboe Haumara. Sedert lang woonde

deze vrouw weder bij haar broer; haar zoon was echter bij zijn vader en het was een uitgemaakte zaak dat hij met zijn nicht Ramboe bārā ngăndoe zou gaan trouwen, die de bijzonderheid had dat zij wellicht de eenige vrouw op Soemba was die geen sirih kauwde. Zij was volgens de adat zijn tanggoe. Op zekeren dag kreeg ik echter een uitnoodiging die tanggoe te komen zien, daar zij halfweg Watoepellee en de woonplaats van radja Leewa gearriveerd was, en daar hoorde ik dat zij den vorigen avond met haar tante stil was weggegaan en door in de buurt staand volk van Leewa was afgehaald. Den volgenden dag ging zij door naar Lambanapoe, de woonplaats van haar aanstaanden man. Daar gekomen gingen zij beiden in tegenwoordigheid van vele notabelen en ook zijn vader op een mat voor de slaapkamer van den bruidegom zitten. Zij haalde een paar Soembaneesche plaids voor den dag en vertelde aan Oemboe Haumara „dat die dingen niets mooi waren maar goed om zijn voeten aftevegen, dat zij van hare ouders weggegaan en van zoover hier naar hem toegekomen was om beslapen te worden", waarop Oemboe Haumara koel antwoordde „Ja! dat is zoo de gewoonte van menschen". De notabelen begonnen toen te roepen dat zulks goed was en zij nu maar spoedig kinderen moest krijgen. Dadelijk daarop haalde radja Leewa al zijn goudwerken voor den dag om haar die te toonen. Zij was nu toch uit het verband van haar stam getreden en bij dien van Leewa overgegaan. Zij was dus geen vreemde meer en moest dus weten hoe rijk zij waren.

Trouwens radja Leewa heeft een 20 à 25 mille inkomen 's jaars en kan dan ook vrij veel goudwerken vertoonen.

Ik sprak dien Oemboe Haumara eenige dagen na de voltrekking van zijn huwelijk, toen hij bij mij in de buurt kwam jagen en vroeg hem naar zijn vrouw. Zijn antwoord was: „Och, een oud wijf, dat uit haar mond ruikt". Bij zoo weinig deferentie voor zijn vrouw kan dan ook van wat wij Europeanen een huwelijk noemen eigenlijk geen sprake zijn. Toch heb ik op een mijner reizen naar Penggadoe, een

ouden radja ontmoet, die volgens mededeeling van zijn overgebleven vrouw vroeger een flinke man was, maar na den dood van zijn andere vrouw geheel en al suf was geworden. Ter harer eere had hij dan ook een graf opgericht, zooals ik elders op Soemba niet heb gezien. Het graf was zooals de gewone Soembaneesche graven; 4 steenen rechtop gezet, 2 lange en 2 korte en daarover een platte vierkant langwerpige steen met deze bijzonderheid, dat aan de eene smalle zijde een paardenkop en aan de andere zijde een staart van steen was aangebracht.

Een dergelijk graf beschrijft *Bickmore* in zijn Reizen Dl. II p. 131, als door hem in de Bataklanden gezien. Op het door hem geziene graf waren echter aan de 4 hoeken de beelden van een naakte man en vrouw aangebracht. Dergelijke naakte mannen en vrouwen vindt men echter op Soemba in het Melolosche en meer oostelijk gelegen streken in de woningen der rijke maramba's aangebracht aan de pilaren; eveneens in de plaids der mannen en de sarongs der vrouwen; diep in de binnenlanden en zeldzaam, komen ook sirihzakken (*kaloemboe*) voor, waarop aan de eene zijde een man, aan de andere zijde eene vrouw is gewerkt. Bij al die figuren zijn de pudenda verschrikkelijk groot aangebracht. Dat hierbij gedacht wordt aan een bevruchtende kracht, geloof ik wel. In Augustus 1885 toch woonde ik een oogstfeest bij, bij een der maramba's van Anamboeroeng. Nabij zijn huis waren groote matten uitgespreid, waarop de padi was neergelegd en uit de omhulsels werd gestampt op de maat der gongs door mannen, die zich aan lange dwars over het dorschveld gespannen touwen vasthielden.

Aan de eene zijde van dat dorschveld was een kleine pendopo gebouwd. Tusschen 2 der steilen was een middendoorgehakt paard vastgemaakt, waaronder hingen mawoelee's benevens 2 soorten katoepats; de eene soort in den vorm van een penis met scrotum, de andere in den vorm van een vrouwelijk pudendum.

Ook overigens schijnt de Soembanees erg zwak voor de

pudenda te hebben, daar ik nog nooit andere scheldwoorden heb gehoord dan de namen daarvan in de meest curieuse combinaties, terwijl de huisslaven en huisslavinnen nooit geroepen worden bij hun naam maar steeds: „Jij daar mannelijk of vrouwelijk schaamdeel, ga dit of dat halen". Dat het leven in een dergelijke omgeving voor de vrouw van een zendeling op Soemba, die uit den aard van den werkkring van haar man met die vrouwen in aanraking komt, niet alles is, spreekt van zelf. Gelukkig dat de echtgenoote van den zendeling op Soemba geen Soembaneesch verstaat.

Als een staaltje bovendien van de lichamelijke vuilheid der Soembaneezen moge dienen, dat zoowel mannen als vrouwen na het doen van hun behoeften als honden over den grond schuiven ter reiniging.

Deelde ik zooeven mede dat de Soembaneezen meer dan eene vrouw hebben, de uit die vrouwen geboren kinderen noemen de echtgenooten van hun vader alle moeder, welken naam zij ook geven aan hunne tantes, terwijl zij hunne ooms vader noemen.

Op zich zelf is dit minder opmerkelijk, wel echter dat iemand die geen kinderen bij zijn echtgenoote krijgt, zijn broeder verzoekt in zijn plaats als echtgenoot op te treden. Zoo zijn volgens vertrouwbare mededeelingen de zoon en dochter van den radja van Taaimanoe geen kinderen van hem, maar van een zijner reeds overleden broeders, dien ik echter nooit gezien heb, maar op wien zij sprekend moeten gelijken, terwijl een op Soemba algemeen bekende maramba Oemboe Djamma, die als opvolger van radja Leewa aangewezen wordt, niet de zoon van Oemboe Dikie en diens echtgenoote, maar van die vrouw en Dikie's jongeren broeder radja Leewa is. Bij overlijden van radja Leewa krijgt deze Oemboe Djamma nu het grootste deel der poesaka, hoewel radja Leewa een zoon heeft die een maramba wa kaba is.

Van oudsher is de bevolking verdeeld in stammen, *kabisoe*. Een lijstje van de verschillende stammen, die ik ben te weten

gekomen, volgt hier. Het is minder volledig dan de opgave van *van Dungen Gronovius* in het Tijdschrift van N. I. 1855. Dl. I, p. 281. Vele der daarin voorkomende stammen waren echter aan door mij geraadpleegde Soembaneezen geheel onbekend, terwijl ook zijn toelichting daarop minder juist schijnt te zijn. Dat bijv. Keesie en Kaboeroe met uitsluiting van anderen de landheeren van Soemba zijn, werd door de Soembaneezen bepaald ontkend en de door hem als slavenstammen genoemd wordende stammen Waidjēloe, Marapēte en Menjilie zijn stammen met maramba's aan het hoofd, al zijn die tegenwoordig ook geen maramba wa kaba meer.

Tusschen de verschillende stammen schijnt van oudsher wel eenig verband te hebben bestaan. Ten minste het heeft mij getroffen dat steeds 2 stammen dezelfde marapoe hadden. De stammen Pajētē en Lamoeroe, Amboeroepalla en Mardawitoe, Watoepelle en Paleemelamba, Lamoeroe en Lakoewaloe, Keesie en Kaboeroe, Kahikoe en Anamboeroeng hebben ieder twee aan twee dezelfde marapoe.

Die van Anamboeroeng zou heeten Loetoeng Etiendamoe, Tamba Maroemata [1]) volgens opgave van een tou kabisoe Anamboeroeng, die van Lokoewaloe, Taloenamba, Karataèndee, Kaba la mata oerang en die van Watoepellee Lawolie Loondawoedie.

LIJST VAN STAMMEN.

Tatiemba.	Lamoeroe.	la Watoe.	Kahikoe.
Oemboemanoe.	Matolla.	Watoepellee.	Kokoerpānda.
Tētōakanīloe.	Amboeroepalla.	Pallēmēlāmbā.	
Maroemata.	Mardawitoe.	Pājētie.	
Tōdōa.	Waidjēloe.	Lokoewaloe.	
Marīti.	Menjilie.	Kaboeroe.	
Paha.	Tidas.	Kēsie.	

[1]) Maroemata is echter ook een stam; de maramba Djeriek is eigenlijk een tou kabisoe van den stam Maroemata, doch wordt maramba Djeriek genoemd omdat hij machtiger is dan de andere.

Nĕwawa.	Maja.	Makērie.
Tĕlora.	Lokabaka.	Katēna.
Palmēdo	Prēkawini.	Wiki.
Ana maēri.	Lēbakarokoe.	Marapētie.
Ana maanja.	Loera.	Anamboeroeng.

Uit de leden dier stammen hebben zich langzamerhand drie standen ontwikkeld: de *maramba*'s of heeren, de *tou ata* of slaven en de *tou kabisoe* of vrijen, die van den eenen kant wel scherp gescheiden zijn, maar van den anderen kant aan elkaar verwant zijn en in elkaar loopen. Het gaat m i. niet aan voor de maramba's een andere afkomst dan voor de overige Soembaneezen aan te nemen. Een overlevering daaromtrent hebben de Soembaneezen niet, terwijl iedere maramba behoort tot een der vele stammen op Soemba. Zoo wordt de bij het Gouvernement als radja Kendee bekend staande Oemboe Sina door de Soembaneezen steeds genoemd maramba Anamboeroeng, daar hij een der maramba's is behoorende tot den stam Anamboeroeng. De bij het Gouvernement als radja Melolo bekend staande Oemboe Gasa wordt door de Soembaneezen nooit anders dan maramba Watoepellee genoemd daar hij tot den stam Watoepellee behoort. Tevens werpen nu nog in de binnenlanden rijke en machtige tou kabisoe zich onder hun stamgenooten als maramba op, zooals bijv. de maramba Paddādāloeng of maramba Djēriek, die eigenlijk slechts een tou kabisoe van den stam Maroemata is. Deze personen worden door de geslachten, die zich reeds lang als maramba's hebben staande weten te houden, dan ook maramba kabisoe genoemd, terwijl zij zich zelve maramba bokoel of maramba wa kaba noemen. Al weet ook het geslacht van zulk een maramba kabisoe zich staande te houden dan worden zij toch nog geen maramba bokoel, maar die kans bestaat voor hunne nakomelingen, wanneer hunne zonen de dochter van een maramba bokoel weten te schaken, die zelf ook maramba bokoel is. De uit zulk een huwelijk geboren kinderen zijn dan maramba bokoel.

Bij het huwelijk toch volgen de kinderen meer den staat der moeder dan dien van den vader; kinderen van kabisoe's en slavinnen zijn echter kabisoe's; kinderen van maramba bokoel en kabisoe's noemt men maramba kabisoe en maramba anaměndāmoe; nooit zijn kinderen van maramba bokoel en kabisoe's ook maramba bokoel. Kinderen van personen, die niet in staat zijn de huwelijksgift voor hun vrouw te betalen en daarom bij den schoonvader inwonen, volgen den staat van de moeder en behooren ook tot haar stam. Om nu te voorkomen dat het aantal maramba bokoel te groot wordt, huwen deze meestal slechts met één vrouw van gelijken stand als zij; de andere vrouwen zijn meestal van minderen stand, hetzij kabisoe's of maramba kabisoe's. Trouwen nu de uit deze huwelijken met vrouwen van minderen rang geboren maramba kabisoe of anaměndāmoe weder met kabisoe's, dan zijn de daaruit geboren kinderen kabisoe bokoel. De maramba bokoel zijn zoodoende verwant aan de maramba kabisoe, deze aan de kabisoe bokoel, en deze weder aan de gewone kabisoe's, terwijl deze soms weder aan slaven vermaagschapt zijn.

Niet elke stam heeft echter een maramba. Soms staat meer dan een stam onder één maramba, die dan echter slechts maramba wordt genoemd van den stam, waartoe hij behoort.

De maramba's zelve zijn de priaji van Java, de atanggai van Endeh, de karaeng van Celebes, de doeai van Savoe, waar men echter maleisch sprekende den doeai, die na keuze door de bevolking door het Gouvernement met een rottingstok, voorzien van het Nederlandsche wapen op den knop, is begiftigd, radja noemt en de andere doeai's radja moeda. Op Soemba heeft geen keuze door de bevolking plaats, maar komt meestal een onder de maramba's in een landschap door meerdere slimheid of door ouderdom, meer en évidence dan de andere maramba's. Deze personen zijn het waarmede door het Gouvernement contracten zijn gesloten en die met rottingstokken zijn begiftigd. Zij worden door de Soembaneezen ter onderscheiding der andere maramba's ma-

ramba parindah genoemd en zijn bij het Gouvernement als radja bekend.

De verschillende stammen hadden hun eigen jacht- en weidegronden, in de nabijheid waarvan meestal op een hoogte hun versterkte kampong was gelegen. Vele dier stammen zijn echter ten gevolge van oorlogen verhuisd. Zoo wonen tegenwoordig de leden van den stam Anamboeroeng grootendeels aan de kust, ten oosten van de rivier Rendeh. Hun vroegere woonplaats was echter nabij de negorij la Watoemoondoe in het gebergte, welke door de Endeneezen werd vernield, waarop zij naar Rendeh vluchtten. Niet alleen geheele stammen zijn verhuisd, maar ook de leden der verschillende stammen vindt men over geheel Soemba verspreid, doch meestal in de omgeving van hun oude woonplaats. Die woonplaats kan men dikwijls nagaan door een onderzoek naar de plaats, waar de marapoe van den stam is. Zoo is die van den stam Lokoewaloe te Petawang, terwijl de leden van dien stam overal woonachtig zijn, maar toch grootendeels in de buurt van die plaats.

De gezamenlijke leden nu van een stam waren de eigenaars of meesters van de zooevengenoemde gronden, in het Soembaneesch maramba mangoe-tanah (tanah poenja toean).

Niet geheel juist is dan ook de opmerking in het „Resumé van het onderzoek naar de rechten welke in de residentie Timor door de inlandsche bevolking op de onbebouwde gronden worden uitgeoefend" onder B. sub 1°, „op Soemba maakt de radja, die den titel voert van mangoe tanah (heer van den grond) als zoodanig aanspraak op alle onbebouwde gronden in zijn landschap" en sub 2o „op Soemba beweert de radja eigenaar van alle zoodanige gronden in zijn landschap te zijn".

Radja's (maramba parindah) zijn niet de eigenaars van den grond, maar vertegenwoordigen alleen hun stam. Vraagt men dan ook wie is maramba mangoe tanah van zeker stuk grond zoo krijgt men niet ten antwoord de een of ander maramba parindah, maar dat het grond is van Leba-

karokoe of van Lokoewaloe, beide, zooals men uit vorengaand lijstje zien kan, stammen op Soemba.

Hiermede is ook niet in strijd de mededeeling sub 7°b. „Die een stuk grond wil ontginnen behoort daartoe verlof te vragen aan den radja, zooals op Soemba, daar de radja als den stam vertegenwoordigende, natuurlijk vergunning moet geven om een stuk grond aan het gebruik van den geheelen stam te onttrekken, en waarvoor men hem als bewijs van erkentelijkheid een kleinigheid van den oogst brengt", en „als er vruchtboomen op den grond geplant zijn, zooals klappers of pinang, mag deze nu en dan eenige vruchten maar niet te dikwijls vragen", zooals sub. 7°. b. 3. zegt.

Een van de standen op Soemba vormen de slaven. Men heeft slaven van buiten ingevoerd en slaven die dit van oudsher zijn. De invoer van slaven is van betrekkelijk recenten datum. Vroeger had die niet plaats, maar werden daarentegen Soembaneezen veel als slaaf uitgevoerd. In West Soemba heeft het nog wel plaats; in Oost- en Midden Soemba schijnt de uitvoer vrij wel te zijn opgehouden, maar heeft nu invoer in die streken plaats van jonge Manggeraaiers en jonge Berg-Endeneezen. In het Kadoemboesche zijn geheele kampongs van dergelijke personen. Al heeft de uitvoer plaats gemaakt voor invoer, men meene niet dat de slavenhandel op Soemba eenigszins verminderd is, en ook niet dat de uitvoer is afgenomen door het kruisen in de laatste jaren van oorlogschepen tusschen Soemba, Endeh, Bali en Soembawa. Het invoeren toch van jonge Manggeraaiers en Berg-Endeneezen kan het tegendeel bewijzen. De afstand tusschen Soemba en Aimëree op Flores, van waar veel slaven komen, is zoo kort dat men in een nacht over kan zijn. Ook weten de Endeneezen zeer goed dat de kruisende oorlogschepen na zekeren tijd naar Soerabaja of Makasar gaan ter aflossing en in de Westmoesson in het geheel niet kruisen, zoodat, wanneer de tijd van aflossing daar is, zij ongedeerd

kunnen oversteken en in de Westmoesson de vaart vrij wel veilig is. Ik vernam dit, partikulier zijnde, van een Endeneesch gezagvoerder, die tegen den prijs van / 100 à / 150 genegen was mij kinderen van den overwal te leveren. Het was mij trouwens bekend dat door de Soembaneezen hun die prijs ook wordt betaald. Oost-Soemba en Midden-Soemba hebben veel behoefte aan slaven; verkoopen doen daarom de eigenaars niet, maar zij koopen zelfs zooveel mogelijk op. Nu is de prijs der slaven in de binnenlanden van Soemba òf niets, als men ze rooft, òf ± *f* 50,—, als men ze koopt.

De verkoopprijs aan de kusten van Oost- en Midden-Soemba is dezelfde of iets minder dan de verkoopprijs op Soembawa en Bali. Daar nu niemand een handelswaar ver weg gaat brengen wanneer hij daarbij slechts dezelfde prijs kan halen als dichtbij, laat het zich verklaren waarom de uitvoer van slaven op Soemba van zelf is opgehouden. Slaven zijn te Endeh en Manggeraai daarentegen zeer goedkoop *f* 25 à *f* 30. Ze dus naar Soemba te brengen is voordeelig; voordeeliger en minder gevaarlijk dan ze naar Soembawa te vervoeren, daar Soemba dichter bij is en ze op Soemba met geld worden gekocht, en op Soembawa slechts geruild met rijst. Ook op Soemba zelf heeft een geregeld vervoer van West Soemba en de zuidkust naar de kuststreken van Midden en Oost Soemba plaats. Dit vervoer is bijna geheel in handen der Endeneezen. Meer dan een jaar in het Kadoemboesche gewoond hebbende te midden van Soembaneezen en met hen dagelijks in aanraking komende, hoorde ik van velen dat zij niet dáár, maar in de zooevengenoemde streken thuis behoorden en zij door Endeneezen waren verkocht, wier namen zij meermalen wisten te noemen, of de verkoopers zoo wisten te beschrijven dat ik wist wie bedoeld werden. Onder de Endeneezen zijn er echter ook wel die zich aan dien handel niet schuldig maken.

Onder de slaven op Soemba vindt men verschillende soorten als ata mèmang, personen wier ouders reeds slaaf waren; ata pakē, gekochte slaven; ata paiejapa, in den oorlog ge-

vangen genomen en tot slaaf gemaakte personen; atangăndi, slavinnen door de vrouw ten huwelijk gebracht of slaven door den man als huwelijksgift gegeven, ook wel asoe kasēlie of balei balei honden genoemd, omdat zij het werk in huis verrichten. De atangăndi trouwen onder elkaar en hebben vele voorrechten. De slaaf bijv die aan een jong Soembanees wordt gegeven door zijne ouders en aan wien hij zijn naam ontleend, is altijd een atangăndi of uit atangăndi geboren persoon. Sterft zijn heer zonder erfgenamen, dan treedt hij in zijn plaats op, en wordt de eigenaar van alle bezittingen van zijn heer, ook van diens geestelijken marapoe. Ata pakē werken altijd in de tuinen. Slaven van slaven noemt men taaimanoe.

Het onderscheid tusschen arme kabisoe's en ata mèmang is niet groot, zoodat sommige kabisoe's uit eigen beweging slaaf van een maramba worden; ook doen zij dit als zij veel op hun geweten hebben om zich een beschermer te verwerven. Deze klasse van personen, meestal goede ruiters en brutale mooipraters, is de pest van Soemba. Zij berijden goede paarden, zijn bijna altijd goed gekleed en groote ladykillers, die te vriend worden gehouden, daar men bang is dat zij anders hun maramba tegen hen opzetten. Zij zijn het die aan de maramba's vertellen waar een mooi paard is of waar een mooie mamoelie is, welke dan door hen gevraagd worden.

Het zich vrijkoopen van slaven schijnt op Soemba geen gewoonte te zijn. In den oorlog gevangen personen kunnen echter worden losgekocht. Een slaaf of slavin kan echter vrij worden, wanneer hij of zij pāpănggā wordt, dat is dat hij of zij bij de begrafenis van hun meester mooi aangekleed onbeweeglijk blijven liggen. De Soembaneezen vermeenen dat hun ziel gedurende dien tijd uit hun lichaam is en zij vertellen dan ook later allerlei moois van den hemel. Deze personen zijn na afloop van de begrafenis vrij. Over het algemeen hebben de slaven het vrij goed, vooral wanneer het ata memang zijn. Wanneer zij maar niet stelen en hun werk vrij goed doen, is hun toestand niet veel minder dan

die van den kleinen man op Java. Ata memang moeten een deel van hun oogst afstaan aan hun meester, een varken voor hem mesten, op zijn paarden passen en hem nu en dan een kip brengen of wat visch, als zij uit visschen zijn geweest, maar daar staat tegenover dat als zij geen eten hebben hun meester het hun geeft en zij bij alle feesten hun deel van het geslachte krijgen. Ook mogen zij handel drijven voor eigen rekening en wat zij verdienen behouden, al moeten zij nu en dan hun meester wat geven door hem bijv. bij te staan als zijn dochter huwt of hij een boete heeft te betalen. De meester heeft wel over leven en dood van zijn slaven te beschikken, maar maakt niet gaarne gebruik van dat recht, daar hij zoodoende zich zelven schade berokkent. Bestaat bij een meester het voornemen een slaaf te dooden, dan kan men door den koopprijs voor hem te betalen, hem daar meestal aan onttrekken. Zoo iemand heet dan reeds dood en neemt een anderen naam aan. Iets dergelijks komt voor, wanneer een schuldeischer een schuldenaar met een zwaard of lans dreigt; de schuldenaar betaalt dan niet meer, hij is toch als 't ware door den schuldeischer reeds doodgestoken, op wien dus de schuld is overgegaan, daar volgens Soembaneesche adat, wanneer A een schuld heeft aan B en C steekt A dood, C nu aansprakelijk wordt tegenover B voor de schuld. Iets anders dan deze soort van levende dooden zijn de membisa's, waaronder men verstaat menschen die beweeren reeds dood te zijn geweest en weder levend te zijn geworden. Meestal worden zij zeer spoedig wegens het zijn van mamaroeng of soewanggi afgemaakt.

Wil een slaaf trouwen, dan moet hij dikwijls zijn meester een huwelijksgift betalen voor zijn echtgenoote, welke ongeveer *f* 150—, de prijs van een flinke slavin aan de kuststreken, bedraagt.

Ook in dit geval blijven de kinderen slaven. Loopt een slaaf of slavin weg, en weet de eigenaar waarheen hij of zij gevlucht is, dan stuurt hij een gouden mamoeli met verzoek

hem of haar aan brenger mede te geven, waaraan steeds wordt voldaan.

Een bijzonderheid van de atangandi is dat de vier namen, waaruit de naam bestaat, waarmede gezanten over maramba's spreken, ontleend zijn aan de namen van personen geboren uit de atangandi, als ik mij wel herinner, van de moeder van den maramba. Die 4 namen heeten de 4 seenggi van een maramba, gelijk de 4 pendjoeroe's van een huis. Zoo heet bijv. Oemboe Toenggoe, een der maramba's van Leewapakoe in gezantentaal Taralandoe, Jangkemboeloe, Gimahara, Takandjandji, alle namen van levende personen.

Nu iets over den marapoe.

„Sla niet op de groote gong" zeide Oemboe Gasa, een der maramba's van Watoepellee mij, toen ik in zijn woning te Oema bara in het Melolosche den klank wilde probeeren van de grootste der drie daar naast elkaar opgehangen gongs „dat is palēli (pomali); het is een marapoe gong, waarop alleen bij groote gelegenheden mag geslagen worden en dan moet een karbouw of een varken geslacht worden." Daar de gong er nu precies zoo uitzag als andere gongs, werd mijne nieuwsgierigheid opgewekt om te weten waarom die gong een marapoe gong was, maar moest mij tevreden stellen met het antwoord, dat het een gong van heel en heel lang geleden was en nu zulke gongs niet meer gemaakt worden. Misschien dat de groote gong van meer dan een el middellijn, die de gewezen Resident van Timor Ecoma Verstege aan den maraba van Kanatong gaf en welke in zijn woning te Taaimanoe hangt, na verloop van tijd ook nog marapoe wordt.

„Djara marapoe" (marapoe paard) hoorde ik een Soembanees zeggen, toen een groote kerel op een zeer klein mager paard met geschoren staart de kampong kwam binnenrijden en de hilariteit van de bewoners daarvan opwekte; „djara marapoe" zeide mij een mij op reis vergezellende Soembanees toen zijn

rijpaard als een bok met de vier beenen tegelijk van een hoogte naar beneden sprong.

„Hebt gij mijn marapoe al gezien?" vroeg Oemboe Dikie te Pelawang, en bracht mij bij een boom, waar hij een pas gekocht horloge had opgehangen.

„Het is de schuld van de marapoe dat zij geen kinderen krijgt, want de baarmoeder zit goed; Ina Bomba heeft het al onderzocht".

„Wij moeten een varken slachten", zeide Ramboe Kabiba tot haar man Oemboe Sina toen hij thuis kwam, „want mijn aardenpot is gebroken". „Gelukkig dat maar je pot is gebroken en dat niet je kookplaats naar beneden is gesukkeld want dan was ik er voor een paard bij geweest", was zijn antwoord. Nu morgen zouden zij het varken dan slachten. De vrienden werden genoodigd; toen zij kwamen werden de matten van lontarbladeren gevlochten uitgespreid en kreeg ieder zijn mandje (bōlā pāhăpā) met sirih en pinang. De vrouwen gingen de vrouw des huizes helpen aan het kooken van de rijst. Toen deze bijna gaar was, deed Oemboe Sina wat sirih en pinang in een mandje en zette het voor de Kabaniroe marapoe, de rechtsche als men het huis binnentreedt, van de 4 kabaniroe andoeng rondom de stookplaats, welke houten pilaren als 't ware den grondslag vormen waarop het geheele huis gebouwd is, en begon een praatje met de marapoe. „Eet wat sirih en pinang, marapoe, ik zal straks een varken slachten om je pleizier te doen; wees nu verder niet boos, want ik weet niet wat ik gedaan heb om je uit je humeur te brengen" Na afloop stak hij daarop de sirih en pinang in zijn mond, anders had een ander het toch gedaan — en zoo ging hij het varken dooden, hetgeen niet dadelijk gelukte, maar dat kon Kabiba's man minder schelen. Gauw een stok tusschen de vastgebonden pooten gestoken en het beestje even geroosterd boven het reeds aangestoken vuurtje voor het huis om de borstels er af te branden. Dan het opengesneden, de lever eruit genomen om te zien of de teekens goed waren en de booze bui van Marapoe voorbij was; jongens neen, hij moest recht doorloopen de rand van de lever en nu is er

een insnijding in. De levergeleerden wisten niet wat het beteekende; de een zei dit, de ander dat, totdat de snuggere Meta op het idee kwam, dat Marapoe ook nog een kip geofferd wilde hebben. Daarvan zouden de teekens dan wel goed zijn. Het trof dat Kabiba juist een hen met kuikens had; een haantje werd gepakt. Sina sneed het den hals af, en roosterde het even boven het vuur, plukte wat veeren van de buik, sneed die open, haalde de darmen eruit, gooide er wat water over en bracht ze bij de gasten. Waarachtig die Meta was toch een slimme vent, de darmen liepen goed en alles was dus in orde.

Die Meta had meer slimme streken, want om te voorkomen dat anderen de vruchten van zijn sirihboom plukten hing hij er een leege katoepat aan en vertelde, dat wie den boom aanraakte, waaraan die was opgehangen, een ongeluk zou krijgen of ziek worden. Niemand stal later meer zijn sirih. Hij was echter een mamaroeng en zijn maramba had al lang gezegd, dat men hem maar dooden moest. Hij was de ata mèmang van een rijke kabisoe en deze wilde hem niet gaarne missen, zoodat hij het er tot nu toe goed had afgebracht. De meesten waren bang voor hem, want als men hem weigerde wat hij vroeg, dan kon men zeker zijn ziek te zullen worden. Al was hij maar een slaaf, zoo zat hij er voor zoo iemand vrij warmpjes in; hij had 2 vrouwen en verkocht bijna ieder jaar een paard aan de arabieren.

Daar de rijst nu intusschen gaar was geworden en door de vrouwen in mandjes met deksels (katangabola) was gedaan om het koud worden te voorkomen, hadden zij, terwijl de mannen het vleesch in stukken sneden en kookten, den tijd een praatje te maken.

De dikke Mai ging er dan ook behagelijk bij zitten met haar beenen in haar vuile sarong opgetrokken terwijl zij de meening uitsprak, dat dè marapoe's tegenwoordig erg uit hun humeur waren, daar een paar dagen geleden haar pas gekochte sarong was gescheurd toen zij zitten ging; met een kip was zij er echter afgekomen, en het kind van Ramboe Lika was

ook ziek geweest en niet beter geworden voor zij een geit geslacht had. In alle geval is zij er goedkooper afgekomen dan Oemboe Ngabi van den stam Loera, want toen zijn zoon verleden maand ziek was hebben zij een prachtig rijpaard voor den marapoe geslacht, wat echter niet hielp, zoodat zijn vader hem eindelijk naar het huis van den stam anamboeroeng heeft gebracht waar weer een prachtig rijpaard voor de marapoe geslacht werd, waarop hij beter is geworden.

Voor de heeren echter aan de kokerij begonnen, had de snuggere Meta de opmerking gemaakt dat er wel wat arak bij mocht. Die had Oemboe Sina niet in huis, maar er was wel raad op. Als men een deel van het varken aan den maramba djawa (Europeaan) liet brengen, dan zou hij wel een flesch arak geven. Spoedig werd een anakèda (jongetje) gelast te paard te stijgen om voor het vleesch een flesch arak te vragen. De anakeda kreeg de arak en vond terugkomende de mannen in de gasten-afdeeling en de vrouwen bij de vrouw des huizes gezeten al aan het smullen. Nadat de mannen hun deel van de arak hadden gehad, kregen ook de vrouwen hun beurt en spoedig was onder diep stilzwijgen het maal verorberd. Oemboe Sina had echter niet vergeten wat rijst en varkensvleesch voor de Marapoe in een afzonderlijk mandje neer te zetten. Toen het maal was afgeloopen, namen de gasten misschien voor de 20sten maal op dien dag een versche sirihpruim en gingen voldaan huiswaarts.

Zooals men uit het bovenstaande zien kan heeft marapoe nog al verschillende beteekenissen. De meest voorkomende is echter die van een geest, die kwaad doet, waarom hij dan ook wel Oemboe woloe mandokoe wordt genoemd, dat is „Mijnheer die kwaad doet". Dat dit toch zou beteekenen: „De heer die alles gemaakt heeft", zooals de heer S. Roos schrijft in zijn beschrijving van Soemba, een soort van schepper, is minder juist. Die naam zou dan in het Soembaneesch luiden Oemboe pawoloe 'ndäba; mandokoe daarentegen beteekent kwaad, schuld.

Waarschijnlijk zijn de marapoe's de zielen der afgestorvenen, die rondzwerven en beteekent marapoe vastgebonden sc. aan de aarde, wat voor een geest een vrij passende benaming is. De Soembaneezen kennen ook een zielenfeest het parāpoe mēti, vastbinden van de dooden. Zoolang dit nog niet gevierd is, stelt de Soembanees zich voor, dat de zielen der begravenen rondzwerven en aan de menschen op de aarde kwaad trachten te doen; na het feest schijnen zij echter tot rust te komen. Daar zulk een zielenfeest dikwijl eerst jaren na de begrafenis plaats heeft, aangezien men om de groote er aan verbonden kosten meestal een grooten afdoener viert, laat het zich begrijpen, dat de Soembaneezen het van die rondzwervende zielen hard te verantwoorden hebben. Overal zijn dan ook marapoe's, zoodat men bijv. op reis ergens in een bosch overnachtende voor het invallen van den nacht een offer aan de marapoe tanah, of den geest van den grond waarop men legert, brengt, bestaande uit sirih, pinang, wat tabak en wat zilver- of goudschraapsel; aan dienzelfden marapoe tanah wordt ook geofferd als men de tuinen gaat beplanten; meestal is dit dan een kip, soms ook een varken of karbouw.

Of nu de marapoe van een stam de geest is van den stamvader van dien stam, is mij niet gebleken. Wel echter dat alle stammen een marapoe hebben, al is het dan ook dat men soms twee stammen vindt die gezamenlijk één marapoe hebben. Over het algemeen laat de Soembanees zich over die marapoe's niet gaarne uit; wellicht is hij bang uitgelachen te worden, zooals door hadji's en Arabieren wel eens geschiedt. Men laat den Europeaan echter ook niet gaarne in de zoogenaamde oema marapoe of huizen voor de marapoe, zooals ik er zag te Preemanoe in het Maandasche en in een negorij nabij den berg 'Ndatar in het Taaimanoesche, en zooals er een is te Kalamba in het Melolosche. Aan dergelijke huizen is niets bijzonders te zien; zij wijken alleen daarin van de gewone Soembaneesche huizen af, dat zij geen achtergalerij hebben en men er alleen van voren kan binnenkomen.

Behalve deze geestelijke marapoe heeft men ook een stoffelijke; die opgeborgen in manden geplaatst is op een boven de kabaniroe andoeng aangebrachte zoldering. Die manden bevatten gouden kettingen en oorhangers, stukjes goud enz. Eenigen tijd geleden heeft de radja van Leewapakoe al de marapoe's uit het Kamberasche naar zijn woning te Kawango overgebracht, zoodat men in dat landschap niet meer offert bij zich zelf aan huis, maar dat bij hem komt doen. De offers gaan natuurlijk in de mandjes van radja Leewa. De marapoe's echter van personen onder zijn heerschappij staande, doch niet tot zijn stam behoorende, liet hij echter waar zij waren, zooals bijv. de marapoe van menschen van den stam Anamboeroeng, daar hij anders groote moeilijkheden gekregen zou hebben met den maramba van dien stam. In die mandjes zijn nu niet alleen geofferde zaken; zoo was er in het Kamberasche ergens een marapoe, bestaande uit een met schildpad ingelegde kist; niemand wist wat er in was. Daar ook niemand de kist durfde openen, haalde radja Leewa, die den inhoud wilde zien, een Mohammedaan over tegen een goede belooning de kist naar beneden te halen. Bij opening bleek de inhoud te bestaan uit een gouden scheepje benevens het kostuum van een hadji. Het scheepje werd door radja Leewa in zijn marapoe mandjes gedaan.

Ook moet er een zeer belangrijk oema marapoe met een zeer rijke marapoe zijn nabij kaap Sasar, een kaap die blijkbaar in de geschiedenis der Soembaneezen een rol heeft gespeeld, ten minste hij wordt genoemd in mij gedane verhalen omtrent afstamming, die echter zoo verward zijn, dat ik geen kans zie ze weer te geven. Er werd mij o. a. medegedeeld, dat de bevolking van Tanah Kadoenggoer in het Memborosche van daar afkomstig is, hun maramba's bij offerfeesten daar een belangrijke rol spelen, terwijl de maramba van Taaimanoe bij zoo'n gelegenheid de man is die de honden moet wegjagen.

Bij de marapoe's behooren ook de ratoe's, een soort van

priesters; nu eens hoort men van maramba ratoe, dan weer van kabisoe ratoe spreken. Zij vormen bepaalde geslachten en men onderscheidt gewone ratoe en ratoe sĕpi, zonder dat het onderscheid mij duidelijk is geworden, evenmin als de speciale werkkring van die menschen. Komen er nu te veel ratoe sĕpi, dan schijnt dat vroeger, wellicht ook nu nog, de adat wilde dat zij omgebracht werden. In West Soemba komt ratoe overeen met het maramba van Oost en Midden Soemba. Waarschijnlijk is dit door invloed van Bima, waar een titel van hoofden ratoe luidt. Nog een andere soort van personen staan met de marapoe's in verband, de maramba andoeng, waaromtrent ik ook niet kan mededeelen wat zij te verrichten hebben.

Houten sieraden zijn alleen de uit ebbenhout vervaardigde oorknoppen (poela) en de gelddoozen (tonggal) van kamoeninghout welke soms een ebbenhouten deksel hebben. - Een enkele maal vindt men ze ook van koper vervaardigd. Gouden sieraden vindt men veel en sommige van hooge waarde. Juweelen daarentegen zijn onbekend. In de eerste plaats moeten onder de gouden sieraden genoemd worden de mamoelies of oorhangers, die met een touwtje aan het oor worden gehangen. Volgens de overlevering zijn de eerste mamoelies op Soemba gemaakt door een tweetal Soloreezen die op het eiland Seloera (zuidkust van Soemba) zouden zijn gestrand en wièr namen bij de bevolking bewaard zijn gebleven. Zij zijn op dat eiland begraven met een massa dier mamoelies; de plek weet men niet meer, maar om het graf te vinden moet men zoeken naar een plaats zonder gras, daar de overlevering wil dat dit niet meer op hun graf wil groeien. Men zou zeggen dat men er zoodoende op het kleine eiland Seloera spoedig achter zou zijn. Het schijnt evenwel niet het geval te zijn. Men vindt dergelijke mamoelies ook op Savoe, waar zij wŏridē heeten, en op Roti. De mamoelies door die twee Soloreezen vervaardigd, patĕkĕloemboe of mamoelie mandaar (oude mamoelie) genaamd,

hebben een hooge waarde soms tot ƒ 250, hoewel hun waarde aan goud geen ƒ 25 bedraagt, en zij zijn dikwijls de oorzaak van oorlogen. Zij dragen dan ook ieder algemeen bekende namen. Die welke ik gezien heb, waren zeer klein, wat de nu vervaardigde niet zijn. Zij worden netjes ingepakt en meestal goed verborgen. De moderne mamoelies zijn van verschillende soorten. Men heeft er waarvan wat de Soembaneezen den mond noemen veel dikker is dan de rest; deze heeten mamoelie teembie ngaroe en hebben een waarde van ± ƒ 5, gewone mamoelies slechts van ± ƒ 2.50; een duurdere mamoelie van ± ƒ 15 is de măkāmoeloek terwijl iets goedkooper de mamoelies pawisi is ± ƒ 7,50 à ƒ 10 waarbij onderaan voetstukken zijn aangebracht. Staan nu op deze voetstukken vogels, menschen of apen, dan spreekt men van mamoelie mahawoeroeng, tou en boetie, waarvan geen bepaalde prijs is op te geven.

De drie laatste soorten benevens de patĕkĕloemboe mogen niet in het bezit zijn van kabisoe's of maramba kabisoe; de maramba wa kaba nemen ze hun dan niet alleen af, maar leggen hun bovendien boeten op. Een dergelijk verbod geldt voor het dragen van Soembaneesche plaids en vrouwensarongs met ingeweven figuren, vogels, menschen of apen voorstellende, terwijl ook zwarte vrouwensarongs met in kralen er op gewerkte garnalen, hagedissen en schorpioenen alleen door vrouwen van maramba's mogen gedragen worden. Evenzeer is verboden de dracht van de kambăla, soort van hoofddoek, op de wijze tēra pătā, dat is met een punt naar boven, aan anderen als maramba's. Iets dergelijks wordt nog verteld van Larantoeka (Flores), waar iemand van de mindere standen geen nieuwe kleeren mag dragen, zoodat een pas gekochte broek of sarong dadelijk wordt gescheurd om er een lap op te naaien. Ook de Savoeneezen hebben plaids en vrouwensarongs die alleen door de doeai's gedragen mogen worden, terwijl op Savoe ook vroeger de adat moet geheerscht hebben dat de mindere man steeds buisjes met lange mouwen droeg. Ziet men op Soemba door andere personen

dan maramba's verboden kleedingstukken dragen dan zijn het atangandi. Sommige landschappen hebben afzonderlijke teekeningen in de plaids, zooals bijv. de plaids van Melalo steeds een roode dwarsloopende streep boven en beneden hebben.

De plaids en sarongs worden meestal geweven van eigen geoogst katoen, ofschoon in den laatsten tijd dit meer en meer door geimporteerd katoen vervangen wordt.

Voor weefsels voor kabisoe's en maramba's wordt echter niet dezelfde soort katoen gebruikt, zoodat de vrouwen in het Melolosche, die bekend staan voor het vervaardigen van fraaie weefsels, de vrouwen van Midden Soemba ten laste leggen dat zij het onderscheid tusschen katoen voor weefsels, voor kleedingstukken, voor maramba's en kabisoe's niet kennen.

In het binnenland wordt geen katoen geteeld en worden ook geen weefgetouwen gevonden. Het weefgetouw aan de kusten is hetzelfde als het Endeneesche en zal waarschijnlijk wel van Endeh zijn ingevoerd. De Endeneezen zijn ver in de kunst van weven en houden zich in de Goevernementskampong Woengapoe dan ook vele hunner vrouwen bezig met het vervaardigen van sarongs en plaids, die hunne mannen in het binnenland tegen paarden ruilen. Onder de Soembaneezen wordt eene vrouw, die mooie plaids kan vervaardigen, zeer in eere gehouden. Het weven zelve geschiedt meestal door de slavinnen; het aanbrengen der figuren in het weefsel door de vrouwen der maramba's en enkele voorname kabisoe's.

Om een plaid te maken gaat men op de volgende wijze te werk. Men plaatst twee bamboe's op een afstand overeenkomende met de lengte die men aan de plaid wil geven, en windt tusschen die 2 bamboes het witte garen. Wil men er nu een vervaardigen met een zwarten grond en roode en groene figuren, dan bindt men de plaatsen die rood en groen moeten worden in bundeltjes en omwindt die. Daarna doopt men het geheele gespan in een zwarte verfstof en laat het daarna drogen, waarna men alles wat niet rood mag worden

weder dichtbindt en alleen wat rood moet worden onbedekt laat, hetgeen nu rood wordt geverfd; voor het groen handelt men evenzoo.

Daarna wordt pas overgegaan tot het weven met een weefstoel niet verschillende van die bijv. in het Buitenzorgsche in gebruik, alleen wordt de tjatjak niet gebruikt om de penggoeloeng vast te zetten, maar deze met 2 touwtjes aan de uiteinden ergens aan de muur vastgebonden, terwijl volgens de inlanders de weefstoel daar het geluid tong tong en op Soemba prèk prèk zou laten hooren, daar de limboean, welke 't dichtst bij de weefster is te Buitenzorg van hout en op Soemba van aan de uiteinden gespleten bamboe is gemaakt.

Zoo'n weefsel is slechts van één breedte en er wordt om ereen plaid van te maken een tweede breedte aan vastgenaaid. Maakt men op papier een schets, dan kan men alle mogelijke soorten van plaids laten vervaardigen. Een mooie plaid kost *f* 25.

Behalve de bovengenoemde mamoelies komt bij groote gelegenheden ook nog voor den dag een gouden sieraad in den vorm van een wassende maan, dat met een band om het hoofd wordt gebonden met de sikkels der maan naar boven. De ciseleering van die welke ik gezien heb, kwam mij voor van Europeeschen oorsprong te zijn of gevolgd naar een Europeesch model.

De gouden kettingen der Soembaneezen hebben twee namen, kanatar en sĕlăkāloloe, naar mate van de wijze waarop de gouden draden gevlochten zijn en hebben soms een waarde van *f* 7500.

IETS OVER DE VESTIGING

DER

NEDERLANDERS IN PERAK,

DOOR

J. A. KRUIJT.

In No. 10 van het „Journal" der „Straits Branch" van de „Royal Asiatic Society", gaf de heer W. E. MAXWELL, eene belangrijke bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der vestigingen van de Nederlanders in Perak.

In de „Miscellaneous Notes" van No. 11 van dat „Journal" werden daaraan eenige nadere mededeelingen toegevoegd, geput uit de archieven van Malakka.

Uit één en ander nu blijkt, dat wij bij tractaat van 15 Augustus 1650 met Perak — toen nog nominaal onder Atjeh — ons in dat jaar op de Perak-rivier gevestigd hebben, welke vestiging echter in 1651 reeds werd uitgemoord.

Bij tractaat van 6 December 1655 konden wij ons dáár op nieuw nederzetten, doch vertrokken tengevolge van ondervonden moeielijkheden wêer in 1661. VALENTIJN geeft de namen der opperhoofden in Perak gedurende dat tijdperk.

Dat intusschen ook dit verlaten slechts tijdelijk was, zou moeten worden opgemaakt uit de namen onzer opperhoofden in Perak in genoemde „Miscellaneous Notes" opgegeven, zijnde

Van 1661 — 1664 Adriaen Lucaszoon.
„ 1664 — 1668 Johannes Brakel en
„ 1668 — ? Adriaen van der Walle.

Verder hooren wij niets van eenige vestiging op de Perak rivier vóór het tractaat van 25 Juli 1747, toen wij ons wêer

dáár vestigden, tot aan eenig tijdstip tusschen 1770 en 1783 waarop wij, waarschijnlijk ten gevolge van oorlog met Engeland, de vestiging weêr tijdelijk verlaten hebben.

Deze vestiging was toen volgens de „Misa Malaijoe van Perak" te Pangkoelan Halban of Tandjong Poetoes, hoogstwaarschijnlijk op de oude plaats onzer vroegere factorij.

Penang's ontstaan bedreigde reeds sedert 1786 onzen handel en onze positie in Perak, wáár wij evenwel toch nog van 1792 — 1795 terugkeerden. Het kleine garnizoen moest zich toen aan de Engelschen overgeven.

Van Poeloe Dinding, beter gezegd Poeloe Pankore, wordt de naam het eerst genoemd in een brief van den Gouverneur Generaal te Batavia aan het bestuur in Malakka dd°. 1 October 1661, om er hout te gaan hakken. In 1663 vond "Schouten" het onbezet.

Bij brief van den Gouverneur Generaal van Batavia aan de Malakka-autoriteit dd°. 5 Augustus 1670, werd gelast om het eiland in bezit te nemen, en er een fort te bouwen.

Het garnizoen werd er volgens de „Misa Malaijoe" en volgens Hamilton in 1690 vermoord, door panglima Koeloeb en niet vervangen.

Dampier bezocht het in 1689, schetst den staat van zaken en vond er een steenen fort.

Bij brieven van den Gouverneur Generaal te Batavia aan de Malakka-autoriteit dd°. 24 Juni 1693, 8 Augustus 1695 en 24 Juni 1721, wordt de oprichting bevolen van een steenen pilaar, voorzien van de wapens der Vereenigde Provinciën en der Oost-Indische Compagnie, die echter telkens door de Maleijers schijnen te zijn vernield. Bij brief van 20 November 1745 wordt order gegeven tot het bouwen van een fort, voor een garnizoen van 60 man.

Het is niet bekend of en wáár wij ons tusschen 1690 en 1745 in Perak hebben opgehouden.

Bij order van 18 October 1748 wordt het garnizoen op Poeloe Dinding wegens ongezondheid weêr ingetrokken en naar de Perak-rivier gezonden. Op 25 Juli 1747 toch was

door ARY VERBRUGGE weêr eene overeenkomst met Perak gesloten, en bouwden wij een fort aan de Perak-rivier.

Pogingen om ons in 1819 wêer op Poeloe Dinding te vestigen mislukten. De Engelschen hadden door hun tractaat met Perak van 1818 ons daartoe den weg afgesneden.

Ik bezocht dezer dagen Pankore (Dinding) en de Perak-rivier.

Op de eerste plaats zag ik vlak aan het strand, op een granietrots uitgehouwen, het onvoltooide Nederlandsche wapen. Na de herhaalde vernieling van ons wapenbord, schijnen de onzen in de jaren tusschen 1745 en 1748, hieraan te hebben gearbeid. Slechts één leeuw met den pijlenbundel in den linker en het opgeheven zwaard in den rechterpoot is voltooid, evenals daarnaast de initialen der Vereenigde O. I. Compagnie. De ruines van het steenen fort, in 1745 herbouwd op dezelfde plaats waar Dampier in 1689 het oude fort bezocht, — dat dus tusschen 1670 en 1689 moet gebouwd zijn — en die nog geheel overeenkomen met DAMPIERS beschrijving, zag ik evenzoo.

Op de Perak-rivier vond ik — wat MAXWELL nog niet had gezien — de complete fondamenten der vroegere factorij en versterkingen, in 1655 een plankenhuis, in 1659 een „commodious house", dat echter in 1661 verlaten werd „as situated in a bad marshy site" en nà 1747, volgens de Misa Malaijoe een gedong (steenen huis), omringd door versterkingen en in 1795 door de Engelschen veroverd.

Beneden de hoofdplaats van het tegenwoordige Lower-Perak — Telok-Ansou — aan de Perak-rivier, vond ik aan den linkeroever, de plaats onzer vroegere vestiging, nu nog Kota Blanda geheeten, waarvan de bovenste grond Tandjong Poetoes en de benedenste Pangkoelan Halban heet.

Bij Tandjoeng Poetoes vond ik een klein vierkant, waar vermoedelijk een wachthuis als uitkijk tegen de van boven komende vaartuigen bestaan heeft, van ± 15 Meter in het vierkant. Bij Pangkoelan of Soengei Halban een soort van redoute met schuine frontfacen van ± 20 Meter lengte breed 6 en hoog $1^1/_2$ Meter, met rechtstaande flanken van ±

40 Meter, van achter gesloten; in het midden, nu een poel, stond vermoedelijk een wachthuis. Bij de landingsplaats staan nog Halban-boomen, waaraan zij haar naam ontleende.

Daartusschen lag het koopmanshuis, de factorij, waarvan de fondamenten en steenen pilaren waarop het huis moet gestaan hebben, van Malakka-baksteenen gebouwd, nog duidelijk te zien zijn. Het was omringd door wallen van eene uitgestrektheid van ± 60 Meter in het vierkant. Bij het schoonmaken werd een haantjesduit gevonden.

De Engelsche autoriteiten zorgen uitstekend voor het onderhouden en de bewaring voor verder verval der ruïnes.

Even buiten de monding der Perak-rivier vindt men nog Pasir Blanda, en bij het dorp Batta rabit, boven Tandjong Poetoes, moeten zich nog oude Hollandsche kanonnen bevinden.

Nader onderzoek zou, geloof ik, zeer gewenscht zijn.

PENANG, 15 Mei 1889.

BLADVULLING.

De huidskleur van de Javanen volgens hen zelf.

De kleur van de huid der inlanders, ook die der Javanen, wordt gewoonlijk zwart genoemd, hoewel in ons „de bruine broeders" de waarheid veel beter hulde wordt gedaan.

In een gesprek tusschen van Hohendorf, kort nadat Mangkubumi, 2 Mei 1746, te gelijk met het vertrek van van Imhoff van Soerakarta, het hof had verlaten, en Tumĕnggung Tohjaya, Babad Gianti, gedrukte tekst Deel I, bl. 50, zegt de laatste: [illegible] „U moet alle Javanen niet over een kam scheeren, Mijnheer! Ik bijv., de Hemel beware mij, dat ik iets leelijks zou doen! Onder de menschen van een roode (d. i. bruine) huidskleur, zoowel als onder die van een witte, zijn er zoowel goede als slechte individuen", als terugslag op een uiting van van Hohendorf, waarin dezelfde uitdrukking reeds voorgekomen was ([illegible] en [illegible]), in een dezelfde tegenstelling (Hollanders en Javanen).
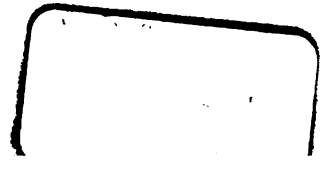
[illegible] d. i. *merah*, d. i. rood, d i. bruin, is dus ook de uitdrukking door de Javanen zelf gebezigd.